

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ТУРЯНСЬКИЙ ЮРІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 342.7: [35.078.3] (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
СОМАТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ
В СУЧАСНІЙ ДОКТРИНІ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Ю. І. Турянський**

Науковий консультант: **Жаровська Ірина Мирославівна,**
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2020

АНОТАЦІЯ

Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2020.

У дисертації на основі аналізу міжнародних нормативних актів, моніторингових звітів, практики зарубіжних країн, національного законодавства та правореалізаційної практики, статистичних даних, авторського опитування громадської думки, аналізу наукової доктрини проведено комплексне теоретико-правове дослідження соматичних прав людини у сучасній доктрині конституціоналізму.

Автором доведено, що розвиток правового розуміння поняття «конституціоналізм» дає можливість відійти від вузького історичного та нормативного розуміння цього поняття виключно як категорії конституційного права, а розширює свою природу на всі суспільні правові відносини та увійшов у систему загальнотеоретичних понять. Здійснено узагальнення сучасного розуміння конституціоналізму як правової ідеології, що увібрала всі позитивні аксіологічні ціннісні категорії та постулати державотворчих та правотворчих процесів у демократичній державі для досягнення консенсусу, гармонії та справедливості суспільного життя та забезпечення людської гідності, прав та свобод людини.

У роботі констатовано, що сучасна доктрина конституціоналізму виступає ідеологічною основою прав людини та визначає матрицю функціонування прав людини нового покоління, в тому числі соматичних прав. Вказане зумовлено тим,

що доктрина конституціоналізму як сучасна правова ідеологічна система створює «ідеальне» поле для: оптимального поєднання державно-правових (загальнодержавних) та приватноправових інтересів (індивідуальних інтересів у сфері виявлення своєї тілесності, ідентичності, сексуальності, репродукції та інших чинників); визначення новітніх категорій, які би не узурпувалися усталеними доктринальними стандартами, а створювали широке поле для автономії індивідуальності; узгодження морально-етичних, соціальних норм громадянського суспільства та новітніх правил поведінки, що подекуди створюють протидію усталеним культурним парадигмам соціуму; забезпечення людини від надмірного державного та громадського примусу та дискримінації у сфері тілесності; належної реалізації прав та можливостей людини на основі загальноновизнаних принципів та правових постулатів із первинним відстоюванням людської гідності, рівності, справедливості.

Виокремлено передумови появи та подальшого розвитку групи соматичних прав людини: науково-технічний прогрес, міжкомплементарність наукових досліджень, зміна суспільної психології та корекція морально-етичних норм.

Доведено, що предметом правової вимоги соматичних прав є тілесність людини, що стосується персональних характеристик особистості і може охоплювати не тільки наявну сутність, а й гіпотетичні зміни, зумовлені модернізацією, вдосконаленням, видозміною своєї тілесності. До цієї групи прав зараховують, зокрема, можливості: 1) визначати особливості функціонування та зовнішнього виразу цілісного тіла як людського організму; 2) здійснювати такі дії щодо певного органу (органів) чи тканин; 3) розпоряджатися тими біологічними компонентами, які вже відмежовані від тіла, наприклад частини тканин, ДНК, кров, репродуктивний матеріал тощо. Позиціоновано соматичні права як групу новітніх прав четвертого покоління, що пов'язані з тілесністю людини та полягають у можливості реалізації автономної волі людини щодо її цілісного тіла, певного органу (органів) чи тканин та біологічних компонентів, які вже відмежовані від тіла, а також можливості щодо модифікації, вдосконалення,

видозміни своєї тілесності.

Як ознаки соматичних прав виокремлено: зумовлені розвитком науково-технічної та інформаційної сфери; безпосередньо пов'язані з тілесністю людини; новизну предмета реалізації тілесних можливостей, що спричиняє невизначеність та неоднозначність правового регулювання; відсутність єдиних міжнародних підходів до правового регулювання; морально-релігійна колізійність; походять від особистих прав, але не є їх складовою; комплексний характер норм при реалізації права; передбачають винятковість соціального казусу; відображають людиноцентричну правову ідеологію; рівень визнання зумовлюється пануючою суспільною культурою.

Доведено, що в сучасній доктрині конституціоналізму простежується становлення групи соматичних прав, яка наразі ще не має чіткої науково сформованої структури. Це зумовлено, зокрема, і прогресом технічних можливостей у сфері тілесності людини. Відтак подано авторську позицію щодо структури групи соматичних прав та виокремлено: право на власний геном; репродуктивні права людини; сексуальні права людини; право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на гендерну ідентичність; право людини на модифікацію свого тіла; право на безболісну смерть; право на розпорядження своїм тілом та його частинами після смерті; право на вживання наркотиків і психотропних речовин з метою полегшення страждань.

Соматичні права людини класифіковано за такими критеріями: за часом (до народження, під час життя, після смерті); за особливостями реалізації (самостійно, за допомогою медичних фахівців); за предметом реалізації (пов'язані з усім тілом людини, тільки з окремим органом, біологічними компонентами, які вже відмежовані від тіла, наприклад частини тканин, ДНК, кров, сперма); за суспільним схваленням (загальносхвалювальні, нейтральні, ті, що заперечуються морально-релігійними нормами суспільства); за ціллю реалізації (репродуктивні, сексуальні, оздоровчі, рекреаційні тощо); за нормативним визнанням (легалізовані, заборонені, невизначені).

У дисертації вказано, що суперечність легалізації на національному та загальносвітовому рівні додаткових можливостей у сфері прав людини полягає в колізії морально-етичного, суспільного та індивідуального виміру суспільних відносин. Критеріями вирішення вказаних колізійних аспектів є людська гідність, особиста свобода та автономна воля, тому правова політика держави має віднайти оптимальний варіант поєднання колективних, групових та індивідуальних інтересів щодо правового регулювання прав людини нового покоління. Для вирішення цього питання автор пропонує використовувати врівноважувальний підхід.

Автором мотивовано, що соматичне право людини на власний геном передбачає право особистого розпорядження первинною, унікальною ознакою тілесності людини - геномом, що несе особисту та генетичну інформацію людини відповідно до встановлених міжнародних еталонів. Аналіз останніх вказує, що жоден акт не містить прямої абсолютної заборони редагування геному, натомість встановлено виняткові обставини, за яких це може бути здійснено (у профілактичних, діагностичних або терапевтичних цілях), проте виключно за добровільною згодою людини. Узагальнено, що соматичне право на геном людини охоплює наступні нормативні положення: пріоритет права цілісності особистості; поваги до людської гідності; заборони євгеністичних практик; поваги до генетичного різноманіття; заборони редагування геному, яке має на меті модифікацію зародкової лінії; заборони дискримінації за ознакою генних характеристик; доступу до особистої генетичної інформації; конфіденційності генетичної інформації.

Мотивовано, що додаткової нормативної актуалізації на рівні держави заслуговує таке соматичне право, як право на терапевтичне клонування шляхом правового регулювання таких положень: запровадження норм, які забезпечували б прозорість та чистоту дослідницьких намірів; визначення вичерпного переліку випадків, у яких дослідницьке клонування є доцільним з наукової, медичної, морально-етичної та правової точок зору; унормування питань щодо стовбурових

клітин та їх застосування при дослідницькому клонуванні; встановлення обмеження щодо осіб та установ, які можуть практикувати терапевтичне клонування (атестація, ліцензування діяльності), та щодо осіб, клітини яких можуть стати об'єктами для цього виду терапії; впровадження державного контролю за дотриманням норм законодавства щодо дослідницького клонування; запровадження дієвої системи функціонування банків пуповинної крові; активізація заохочувальної роботи серед населення щодо популяризації збереження пуповинної крові; законодавча заборона маніпуляції з ембріонами та їхнє використання для отримання стовбурових клітин; створення національного банку клітинного матеріалу кожної новонародженої в Україні людини.

Узагальнено, що соматичне право на донорство за медичним критерієм поділено на донорство органів, тканин, крові та репродуктивних матеріалів. Зміст соматичного права на донорство крові залежить від суб'єкта реалізації, тому виокремлено право здійснювати донорство та право на донорську реципієнцію.

Соматичне право на трансплантацію полягає у праві на доступну та якісну медичну допомогу із застосуванням пересадки органів чи тканин і безпосередньо пов'язане з новітніми методами забезпечення основоположного права людини на життя. Мотивовано потребу оновлення національного законодавства задля надання ширших гарантій забезпечення соматичного права на трансплантацію та донорство.

Виокремлено групу репродуктивних соматичних прав людини: 1) право на безпечний і легальний аборт; 2) право на стерилізацію людини; 3) право людини на використання новітніх методів репродукції; 4) право на комерційне сурогатне материнство.

Детерміновано, що сексуальні права як соматичні права людини полягають у праві особи на реалізацію своєї сексуальності та охоплюють такі ознаки індивідуальності, як стать, гендерність, сексуальна орієнтація, еротика, задоволення, близькість та відтворення. Виокремлено сексуальні права, які є основними для прояву індивідуальності людини та безпосередньо стосуються її

тілесності: право на сексуальне здоров'я як стан фізичного, емоційного, психічного та соціального добробуту стосовно сексуальності особи; право на сексуальне життя, що передбачає можливості індивідуального вибору статевого життя, його наявності чи відсутності; право захисту від сексуальної експлуатації, насильства і розбещення; право захисту від каліцтва статевих органів, які здійснюються за немедичними показниками; право на недискримінацію за статевою орієнтацією; доступ до інформації та освіти, що стосуються сексуальності та сексуального здоров'я.

Позиціоновано право людини на модифікацію свого тіла як правової можливості змінювати свою анатомію або фенотип незалежно від спонукальних чинників, якими керується особа, що настає зазвичай із моменту повноліття. Колізійність цього соматичного права часто проявляється з правом корпоративної етики у трудових правовідносинах, пріоритет останні можуть мати виключно, якщо модифікація тіла людини безпосередньо зачіпає права та законні інтереси інших осіб.

Акцентовано на необхідності зміни національної конституційної ідеології через нормативну легалізацію надання можливості реалізації права особи на гідну смерть із дотриманням наступних критеріїв: стійке прохання пацієнта, що усвідомлює значення своїх дій; фізичний біль та страждання, що є нестерпними для людини; констатація консилиумом лікарів невиліковності хвороби або довготривалий вегетативний стан пацієнта чи смерть мозку; природна смерть пацієнта, що гіпотетично настане до 6 місяців; можливість застосування процедури лише до повнолітніх.

Констатовано, що донедавна криміналізація обігу всіх видів наркотиків була практично стандартним юридичним підходом, однак сьогодні підхід держав трансформується та криміналізація найрізноманітніших форм поведінки, пов'язаних із попитом та пропозицією наркотиків, незалежно від їх призначення, підпорядковується конституційним принципам кожної держави.

Висловлено авторську позицію, що на сучасному етапі розвитку правової

культури, соціально-політичної ситуації в Україні, яка обтяжена військовими діями, міграційними процесами, невизначеністю медичної та освітньої реформи, виглядає передчасним вести дискусію про можливість рекреаційного (немедичного) канабісу, проте необхідно легалізувати соматичне право людини на полегшення страждання за допомогою медичного канабісу.

Ключові слова: соматичні права людини, конституціоналізм, доктрина конституціоналізму, право на власний геном, репродуктивні права, сексуальні права, право на донорство та трансплантацію, право людини на модифікацію свого тіла, право людини на гідну смерть.

ANNOTATION

Turyanskyy Y. I. Somatic human rights in the modern doctrine of constitutionalism: a theoretical-legal study. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of legal sciences on a specialty 12.00.01 «Theory and history of the state and law; history of political and legal studies» – Lviv Polytechnic National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv Polytechnic National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2020.

In the dissertation on the basis of the analysis of the international regulations, monitoring reports, practice of foreign countries, national legislation and law enforcement practice, statistical data, author's public opinion poll, analysis of scientific doctrine, the complex theoretical-legal research of somatic human rights in modern doctrine of constitutionalism is carried out.

The author has proved that the development of legal understanding of the concept of «constitutionalism» makes it possible to move away from a narrow historical and normative understanding of this concept exclusively as a category of constitutional law, and extends its nature to all social legal relations and entered the

system of general theoretical concepts. The modern understanding of constitutionalism as a legal ideology has been generalized, which has absorbed all positive axiological value categories and postulates of state-building and law-making processes in a democratic state to achieve consensus, harmony and justice of public life and ensuring human dignity, human rights and freedoms.

The work states that the modern doctrine of constitutionalism is the ideological basis of human rights and determines the matrix of the functioning of the new generation of human rights, including somatic rights. This is due to the fact that the doctrine of constitutionalism as a modern legal ideological system creates an "ideal" field for: the optimal combination of public law (general national) and private law interests (individual interests in the field of revealing one's corporeality, identity, sexuality, reproduction and other factors); identification of new categories that would not be usurped by established doctrinal standards, but would create a wide field for the autonomy of the individuality; coordination of moral and ethical, social norms of civil society and the latest rules of conduct, which in some cases create opposition to the established cultural paradigms of society; protection of a person from excessive state and public coercion and discrimination in the field of corporeality; proper realization of human rights and opportunities on the basis of universally recognized principles and legal postulates with the primary defense of human dignity, equality, justice.

The preconditions for the emergence and further development of the group of somatic human rights are highlighted: scientific and technological progress, intercomplementarity of scientific research, changes in social psychology and correction of moral and ethical norms.

It is proved that the subject of the legal requirement of somatic rights is the corporeality of person, which relates to the personal characteristics of the individual and can cover not only the existing essence, but also hypothetical changes due to modernization, improvement, modification of their corporeality. This group of rights includes, in particular, the ability to: 1) determine the features of the functioning and

external expression of the whole body as a human organism; 2) perform such actions in relation to a specific organ (organs) or tissues; 3) control those biological components that are already separated from the body, such as parts of tissues, DNA, blood, reproductive material, etc. Somatic rights are positioned as a group of new fourth-generation rights related to the human corporeality and consist in the possibility of realizing the autonomous will of person in relation to his/her whole body, a certain organ (organs) or tissues and biological components that are already separated from the body, as well as opportunities for modernization, improvement, modification of their corporeality.

The following features of somatic rights are distinguished: due to the development of scientific, technical and information sphere; directly related to the human corporeality; the novelty of the subject of realization of bodily capabilities, which causes uncertainty and ambiguity of legal regulation; lack of unified international approaches to legal regulation; moral and religious conflict; originate from personal rights, but are not a component of them; the complex nature of the rules in the implementation of the law; provide for the exclusivity of the social case; reflect human-centered legal ideology; the level of recognition is determined by the prevailing social culture.

It is proved that in the modern doctrine of constitutionalism the formation of a group of somatic rights can be traced, which still does not have a clear scientifically formed structure. This is due, in particular, to the progress of technical capabilities in the field of human corporeality. So the author's position on the structure of the group of somatic rights is presented and the following are singled out: the right to one's own genome; reproductive human rights; sexual human rights; the right to transplant organs, tissues, cells; the right to gender identity; the human right to modify one's body; the right to a painless death; the right to dispose of one's body and its parts after death; the right to use drugs and psychotropic substances to alleviate suffering.

Somatic human rights are classified according to the following criteria: time (before birth, during life, after death); according to the peculiarities of

implementation (independently, with the help of medical specialists); by the subject of implementation (related to the whole human body, only to a single organ, biological components that are already separated from the body, such as parts of tissues, DNA, blood, semen); by public approval (generally approved, neutral, those that are denied by the moral and religious norms of society); by the purpose of implementation (reproductive, sexual, health, recreational, etc.); by normative recognition (legalized, prohibited, undefined).

The dissertation states that the contradiction of legalization at the national and global level of additional opportunities in the field of human rights lies in the collision of moral and ethical, social and individual dimensions of social relations. The criteria for resolving these conflicting aspects are human dignity, personal freedom and autonomous will, so the legal policy of the state must find the best way to combine collective, group and individual interests in the legal regulation of human rights of the new generation. To address this issue, the author proposes to use a balancing approach.

The author states that the somatic rights of a person to his/her own genome provides the right of personal disposal of the primary, unique feature of human corporeality - the genome that carries personal and genetic information of a person in accordance with established international standards. Analysis of the latter indicates that no act contains a direct absolute prohibition on genome editing, but establishes exceptional circumstances under which this can be done (for prophylactic, diagnostic or therapeutic purposes), but only with the voluntary consent of the person. It is generalized that the somatic right to the human genome covers the following regulations: the priority of the right to the integrity of the individual; respect for human dignity; prohibition of eugenic practices; respect for genetic diversity; prohibition of genome editing, which aims to modify the germ line; prohibition of discrimination on the grounds of genetic characteristics; access to personal genetic information; confidentiality of genetic information.

It is motivated that additional normative actualization at the state level deserves

such a somatic right, as the right to therapeutic cloning by legal regulation of the following provisions: introduction of norms that would ensure transparency and purity of research intentions; identification of an comprehensive list of cases in which research cloning is appropriate from a scientific, medical, moral, ethical and legal point of view; standardization of issues regarding stem cells and their application in research cloning; imposing restrictions on persons and institutions that may practice therapeutic cloning (certification, licensing of activities), and on persons whose cells may become objects for this type of therapy; introduction of state control over compliance with the legislation on research cloning; introduction of an effective system of functioning of umbilical cord blood banks; intensification of incentive work among the population to promote the preservation of umbilical cord blood; legislative prohibition of manipulation of embryos and their use to obtain stem cells; creation of a national bank of cellular material for every newborn in Ukraine.

It is generalized that the somatic right to donate according to medical criteria is divided into donation of organs, tissues, blood and reproductive materials. The content of the somatic right to donate blood depends on the subject of implementation, so the right to donate and the right to donor recipient are separated.

The somatic right to transplantation is the right to affordable and high-quality medical care using organ or tissue transplantation and is directly related to the latest methods of ensuring the fundamental human right to life. The need to update the national legislation in order to provide broader guarantees for the somatic right to transplantation and donation is motivated.

The group of reproductive somatic human rights is distinguished: 1) the right to safe and legal abortion; 2) the right to sterilize a person; 3) the human right to use the latest methods of reproduction; 4) the right to commercial surrogacy.

It is determined that sexual rights as somatic human rights are the right of a person to realize his/her sexuality and include such features of individuality as sex, gender, sexual orientation, eroticism, pleasure, intimacy and reproduction. The sexual rights that are fundamental to the manifestation of a person's individuality and

directly related to his or her physical identity are identified: the right to sexual health as a state of physical, emotional, mental and social well-being in relation to a person's sexuality; the right to sexual life, which provides for the possibility of individual choice of sexual life, its presence or absence; the right to protection from sexual exploitation, violence and corruption; the right to protection against injuries of the genitals, which are carried out on non-medical indicators; the right to non-discrimination on the basis of sexual orientation; access to information and education on sexuality and sexual health.

The human right to modify one's body is positioned as a legal opportunity to change one's anatomy or phenotype, regardless of the motivating factors that guide a person, which usually occurs from the moment of coming of age. The conflict of this somatic right is often manifested with the right of corporate ethics in labor relations, the latter may have priority only if the modification of the human body directly affects the rights and legitimate interests of others.

Emphasis is placed on the need to change the national constitutional ideology through the normative legalization of the possibility of exercising the right of a person to a dignified death in compliance with the following criteria: persistent request of the patient, that is aware of the importance of his/her actions; physical pain and suffering that are unbearable for a person; statement by the council of doctors of the incurability of the disease or long-term vegetative state of the patient or brain death; natural death of the patient, which hypothetically occurs before 6 months; the possibility of applying the procedure only to adults.

It was stated that until recently the criminalization of circulation of all types of drugs was almost a standard legal approach, but today the approach of states is transformed and the criminalization of various forms of behavior associated with supply and demand of drugs, regardless of their purpose, is subject to constitutional principles of each state.

The author's position is expressed that at the current stage of development of legal culture, socio-political situation in Ukraine, which is burdened by military

action, migration processes, uncertainty of medical and educational reform, it seems premature to discuss the possibility of recreational (non-medical) cannabis, but it is necessary to legalize somatic law human to alleviate suffering with medical cannabis.

Key words: somatic human rights, constitutionalism, doctrine of constitutionalism, right to one's own genome, reproductive rights, sexual rights, right to donation and transplantation, human right to modify one's body, human right to a dignified death.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: *монографія*. Київ: Видавництво Людмила, 2020. 487 с.

2. Турянський Ю. І. Генезис прав людини в період античності. *Історико-правовий часопис*: видання юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2019. № 2 (14). С. 39–42.

3. Турянський Ю. І. Дискусійні аспекти права на трансплантацію органів та тканин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 53–55.

4. Турянський Ю. І. Генезис прав людини: поступально-правовий аналіз. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія Юридична*. 2019. № 23. С. 207–210.

5. Турянський Ю. І. Права людини нового покоління: суспільна мораль vs людська гідність. *Публічне право*. 2019. № 3 (35). С. 9–15.

6. Турянський Ю. І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2019. № 23. С. 39–44.

7. Турянський Ю. І. Формування інституту прав людини у період нового часу. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 35–39.

8. Турянський Ю. І. Новий час як етап стрімкого розвитку прав людини. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 21. С. 7–12.
9. Турянський Ю. І. Глобалізація прав людини. *Європейські перспективи*. 2019. № 4. С. 5–9.
10. Турянський Ю. І. Роль держави у сфері прав людини в сучасному глобалізованому суспільстві. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 41. Т. 1. С. 29–32.
11. Turiansky Y. Discussion Aspects of Somatic Human Rights: to the issue of terminology. *Visegrad Journal on Human Rights*, 2019. № 6. V. 2. P. 197–200.
12. Турянський Ю. І. Формування інституту прав людини доби Середньовіччя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2019. Вип. 24. С. 83–87.
13. Turiansky Y. The right to reproduction in the context of the modern doctrine of constitutionalism. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2019. № 3/4 (27/28) P. 198–204.
14. Турянський Ю. І. Передумови виникнення та становлення соматичних прав людини. *Приватне та публічне право*. 2020. № 1. С. 23–26.
15. Турянський Ю. І. Соматичні права як новітня юридична категорія. *Право та суспільство*. 2020. № 1. С. 110–115.
16. Tyriansky Yu. Euthanasia: international experience. *European Political and Law Discourse = Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Vol. 7, iss. 1. P. 67–71.
17. Турянський Ю. І. Ознаки інституту соматичних прав людини. *Європейські перспективи*. 2020. № 1. С. 5–9.
18. Турянський Ю. І. Оновлення міжнародної парадигми регулювання вживання наркотиків: до постановки проблеми. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: зб. наук. пр.* 2020. Т. 7, № 1 (25). С. 83–88.

19. Турянський Ю. І. Щодо правової природи клонування людини (міжнародні та національні позиції). *Наше право*. 2020. № 1. С. 5–10.

20. Turiansky Y. Problems of legal regulation of surrogacy. *European Political and Law Discourse = Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Vol. 7, iss. 2. P. 335–340.

21. Турянський Ю. І. Генезис розвитку прав людини в Новий час. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2020. Вип. 7, № 2 (26). С. 115–119.

22. Турянський Ю. І. Соматичне право людини на модифікацію свого тіла. *Право UA*. 2020. № 1. С. 10–15.

23. Турянський Ю. І. Становлення доктрини конституціоналізму. *Конституційно-правові академічні студії*. 2020. № 1. С. 64–68.

які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

24. Турянський Ю. І. Щодо прав нового покоління. Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27–28 вересня 2019 р.). Запоріжжя, 2019. С. 6–8.

25. Турянський Ю. І. Історія зародження прав людини. Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18–19 жовтня 2019 р.). Харків, 2019. С. 10–12.

26. Турянський Ю. І. Велика хартія вольностей. Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність: матеріали десятої всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.). Львів, 2019. С. 47–49.

27. Турянський Ю. І. До дискусії про правову природу соматичних прав людини. Права людини та національна безпека: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 грудня 2019 р.). Львів, 2019, С. 252–254.

28. Турянський Ю. І. Особисті права людини в умовах глобальних перетворень. Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та

практики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Ч. 1 (м. Одеса, 13–14 грудня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 35–37.

29. Турянський Ю. І. Чи є глобалізація загрозою для прав людини? Новітні тенденції сучасної юридичної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 6–7 грудня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 49–51.

30. Турянський Ю. І. Межі соматичних прав людини: на прикладі геному людини. Генеза держави: філософсько-правова концепція: матеріали учасників заоч. науково-практ. конфер. (м. Львів, 30 квітня 2020 р.). Львів, 2020. С. 137–139.

31. Турянський Ю. І. Види соматичних прав людини. Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників міжнар. заоч. науково-практ. конф. (м. Львів, 28 травня 2020 р.). Львів, 2020. С. 129–131.

32. Турянський Ю. І. Право на трансплантацію органів як вид соматичних прав людини. Věda a technologie: krok do budoucnosti: Mezinárodní vědecko-praktická konference. (Praha, Publishing House «Education and Science», 22–30 února, 2020). Praha, 2020. С. 91–93.

33. Турянський Ю. І. Трансплантація органів та тканин людини: міжнародний досвід. Modern scientific potential – 2020: materials of XVI international scientific and practical conference (Sheffield. February 28 – March 7, 2020). Sheffield, 2020. С. 75–77.

34. Турянський Ю. І. Покоління прав людини через призму конституціоналізму сучасності. Naukowa przestrzeń Europy – 2020: materiały XVI międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji (Przemyśl 07–15 kwietnia 2020 roku). Przemyśl, 2020. P. 26–28.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1 НАУКОЗНАВЧІ КОНЦЕПТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ДОКТРИНИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ	34
1.1 Методологічні аспекти дослідження та його джерельна база	34
1.2 Конверсія теоретико-правових підходів до розуміння сутності конституціоналізму	58
1.3 Сучасна доктрина конституціоналізму як ідеологічна основа прав людини	76
Висновки до розділу 1	92
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВ- ЛЕННЯ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ГЛО- БАЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	98
2.1 Еволюційно-правовий аналіз становлення інституту прав людини в контексті глобальних трансформацій	98
2.2 Передумови становлення групи соматичних права та її місце в матриці прав людини	127
2.3 Соматичні права як новітня теоретико-правова категорія: понятійно-категоріальний апарат, ознаки та види	143
2.4 Колізійні аспекти у сфері закріплення соматичних прав людини	154
Висновки до розділу 2	162
РОЗДІЛ 3 СОМАТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ, ТІСНО ПОВ'ЯЗАНІ З РОЗВИТКОМ БІОЛОГІЇ ТА МЕДИЦИНИ	170
3.1 Соматичне право людини на власний геном	170

3.2 Дискусійні аспекти клонування як соматичного права людини	187
3.3 Соматичні права людини у сфері донорства та трансплантації	208
Висновки до розділу 3	228
РОЗДІЛ 4 РЕПРОДУКТИВНІ І СЕКСУАЛЬНІ ПРАВА ТА ПРАВА, ПОВ'ЯЗАНІ З ІДЕНТИЧНІСТЮ ЛЮДИНИ	234
4.1 Репродуктивні права людини	234
4.1.1 Право жінки на аборт	238
4.1.2 Право на стерилізацію людини	253
4.1.3 Право людини на використання новітніх методів репродукції	268
4.1.4 Суругатне материнство як новітній метод репродукції ...	275
4.2 Сексуальні права людини	289
4.3 Соматичне право на зовнішню ідентичність: право на модифікацію свого тіла	317
Висновки до розділу 4	323
РОЗДІЛ 5 СОМАТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОЛЕГШЕННЯМ ФІЗИЧНИХ СТРАЖДАНЬ	330
5.1 Соматичне право людини на гідну смерть	330
5.2 Право особи на вживання наркотичних та психотропних засобів як способу полегшення фізичних страждань	341
Висновки до розділу 5	375
ВИСНОВКИ	379
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	391
ДОДАТКИ	461

ВСТУП

Актуальність теми. Інститут прав людини розвивався на всіх етапах державно-правового життя цивілізованих народів, не зупиняється він і нині. Одним із проявів осучаснення доктрини прав людини є становлення інституту соматичних прав. Під впливом розвитку культурного середовища, соціальних чинників та ідеологічних детермінант трансформується смисловий та символічний атрибут сприйняття людського тіла. Важливим сутнісним елементом, що первинно відображає зміст інституту прав людини, є людська гідність та автономність особистості. Саме ці антропологічні цінності відображають ставлення до людського тіла у конструкті верховенства права та сучасної доктрини конституціоналізму. Розвиток суспільної реальності подолав ідеологію колективістської цінності, і нині домінантою є людиноцентристська парадигма побудови світобуття.

Не тільки індивідуальний розвиток особистості, її погляди, свідомість та бажання відображають реальність щодо її тілесності, не менш вагомим є правове регулювання сфери тілесності з дотриманням принципів рівності, свободи, солідарності, гуманізму та толерантності. Соматичні права людини відображають автономність суб'єкта права та встановлюють основний принцип їх регулювання – людина є основним визначником усіх правовідносин, що пов'язані з її тілом.

Проблема обмеження індивідуальної автономії є широким поняттям можливості забезпечення суспільства, інших індивідів та морально-етичних постулатів від гіперболізації чи неконтрольованості свободної волі окремими особами. Щоразу розширюючи межі правового регулювання щодо сфери соматичних прав людини, нормотворець повинен знайти оптимальну межу між автономією людини, потребою закріплення людської гідності та свавіллям прояву її індивідуальної волі.

Водночас актуальність теми зумовлена відсутністю у межах науки теорії держави і права узгоджених наукових позицій щодо праворозуміння розвитку

інституту прав людини, формування четвертого покоління прав людини, цілісності групи соматичних прав та їх понятійно-категоріального апарату, структури та видової класифікації, принципів функціонування тощо. Відсутність загальнотеоретичних положень призводить до неефективності системи національного права, правових колізій та прогалин у галузевому правовому регулюванні, правореалізаційній практиці.

Доктрина конституціоналізму містить принципи та загальні конгломератні положення, що відображають основні засади правового регулювання меж абсолютизації свободної волі та державно-владного примусу. Держава, формуючи правове поле, втілює принципи конституціоналізму в нормативно-правові правила поведінки, які сутнісно відображають найвищі надбання людського розвитку. Соматичні права повною мірою позиціонують такі обумовлені чинники та встановлюють тенденції розвитку всієї приватноправової сфери у майбутньому. Тому з погляду загальнотеоретичної юриспруденції вагомо не тільки розглянути становлення інституту соматичних прав як абстрактної правової категорії, а визначити правову природу її належного функціонування в умовах, що визнані сучасною доктриною конституціоналізму ціннісними правовими постулатами, зокрема людиноцентризму, верховенства права, обмеження державної влади, пріоритету людської гідності, максимального захисту прав та свобод людини тощо.

Сьогодні в Україні соматичні права перебувають на первинному етапі становлення, практично кожен вид прав цієї групи потребує чіткого правового регулювання або вдосконалення законодавчих норм відповідно до сучасних ціннісних ідеологічних спрямувань та позитивної практики зарубіжних країн. Також проблема належного формування та функціонування інституту соматичних прав зумовлена відсутністю чітких міжнародних стандартів і правових еталонів правового регулювання та новизною більшості відносин, їх складністю та міжкомплементарним поєднанням низки наукових напрямів: інформатики, медицини, біології, зоології, генетики, інженерії, соціології, математики,

філософії, релігії тощо.

Отже, недостатність наукових досліджень, наявність практичних правових проблем, колізійність чинних норм та принципів, контраверсійність ідеології вільного розпорядження своїм тілом та морально-релігійних норм суспільства, а відтак нагальна потреба у проведенні комплексного юридичного дослідження інституту соматичних прав у сучасній доктрині конституціоналізму зумовили вибір теми і мету цього дослідження, його наукову новизну і практичне значення.

Розвиток новітніх прав людини дедалі частіше стає предметом дослідження вчених, які розглядають їх із різних позицій відповідно до своїх наукових інтересів, зокрема у напрямі глобалізації, правового дисонансу, колізійності, впливу на суспільні відносини та державотворчі процеси. Серед них виокремимо доробки науковців теоретико-правового, філософсько-правового та галузевого спрямування, зокрема Г. Арутюняна, Ю. Бисаги, Є. Білозьорова, Н. Бортник, Т. Гарасиміва, О. Грищук, С. Головатого, Д. Гудими, А. Деркача, І. Жаровської, М. Козюбри, О. Костенка, І. Личенко, О. Львової, В. Макарчука, Т. Михайліної, С. Оніщенко, О. Петришина, Б. Стецюка, О. Турчака, S. Venatar, Z. Davy, A.Sørlie, A. S. Schwend та ін.

Проблеми розуміння конституціоналізму, верховенства права та сучасних правових цінностей досліджували Д. Белов, М. Бондар, О. Бориславська, Ю. Волошин, А. Головін, Г. Іваненко, В. Ковальчук, А. Крусян, Н. Стецюк, О. Скрипнюк, Т. Телькінена, В. Шаповал, М. Bazezew, G. Bognetti, L. Catá Backer, B. Latour, D. Marco та ін.

Питання правового регулювання прав, що пов'язані з тілом людини, прав, що виникли з розвитком біотехнологій та медицини, прав, пов'язаних із ідентичністю особи, розглядали у своїх наукових доробках О. Богомякова, С. Булеца, Н. Васильєва, А. Герц, А. Головащук, О. Довбуш, В. Завальнюк, В. Крусс, К. Ксьонзик, М. Лаврик, Я. Марко, О. Мережко, М. Новицька, С. Стеценко, А. Суббот, Я. Триньова, Р. Хажинський, К. Черевко, М. Berer, F. Bowring, M. Castro-Peraza, B. Ghráinne, N. Gilmore, P. Homberg, A. Langlois,

Z. Luna, K. Luker, A. McMahon та ін.

Однак, незважаючи на увагу до проблем тілесності в межах юридичної науки, питання становлення та розвитку групи соматичних прав у контексті сучасної доктрини конституціоналізму ще не ставали предметом комплексного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року; спрямована на реалізацію Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015.

Тема дисертації відповідає науковому напрямку Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні», затвердженому Вченою радою Національного університету «Львівська політехніка» від 24 червня 2014 р., протокол № 5, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є вирішення наукової проблеми щодо теоретико-правового розуміння сутності, передумов становлення та розвитку, аспектів правової легалізації соматичних прав людини як групи прав нового покоління у сучасній доктрині конституціоналізму на основі розробленої авторської системи методологіювання.

Для досягнення цієї мети поставлено такі *завдання*:

- репрезентувати методологічні аспекти дослідження та узагальнити наявну джерельну базу;
- визначити конверсію теоретико-правових підходів до розуміння сутності

конституціоналізму;

– розглянути природу сучасної доктрини конституціоналізму як ідеологічної основи прав людини;

– провести еволюційно-правовий аналіз становлення інституту прав людини в контексті глобальних трансформацій;

– мотивувати передумови становлення групи соматичних прав та визначити її місце в матриці прав людини;

– визначити понятійно-категоріальний апарат, ознаки та види соматичних прав як новітньої теоретико-правової категорії;

– встановити колізійні аспекти у сфері закріплення соматичних прав людини;

– охарактеризувати зміст соматичного права людини на власний геном;

– розглянути дискусійні аспекти клонування як соматичного права людини;

– охарактеризувати соматичні права людини у сфері донорства та трансплантації;

– комплексно проаналізувати репродуктивні права людини;

– узагальнити сексуальні права людини як складову підгрупу соматичних прав;

– виокремити соматичне право на зовнішню ідентичність;

– провести теоретико-правовий аналіз соматичного права людини на гідну смерть;

– узагальнити право людини на вживання наркотичних та психотропних засобів як способу полегшення фізичних страждань.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, в яких формуються права людини, пов'язані з її тілесністю.

Предмет дослідження – теоретико-правові аспекти соматичних прав людини у сучасній доктрині конституціоналізму.

Методи дослідження. Для досягнення мети і вирішення завдань дослідження виокремлено авторську методологічну систему. Використано такі підходи: *синергетичний*, котрий позиціоновано як методологічну основу трансформації

прав людини у глобалізованому суспільстві (*підрозділи 1.2, 2.1, 2.2*); *міждисциплінарний* – зумовлений потребою поєднання знань та методів комплексу наук, зокрема медицини, біології, інформатики, правознавства тощо, оскільки їх синтез зумовив виникнення інституту соматичних прав, а відтак вдалося сформулювати загальний підхід та визначити основні принципи його функціонування (*Розділи 3, 4, 5*); *гуманістичний* – дає змогу оцінити соматичні права через концепцію права людини на виявлення і розвиток своєї особистості, на гідність, можливість бути учасником правового процесу, внаслідок чого норми права мають відповідати інтересам суспільства та окремої особи (*Розділ 1*); *постгуманістичний* – передбачає аналіз інституту соматичних прав у контексті техноантропоцентризму та допомагає знайти оптимальний коефіцієнт в індивідуальній свободі людини та державному примусі при правовому регулюванні різноманітних соматичних прав (*Розділ 2*).

Структурним каркасом методології стали філософські методи, з-поміж яких *діалектичний* метод наукового дослідження, який розширює можливості правового прогнозування суспільних явищ, що пов'язані з тілесністю людини, та дає змогу віднайти найбільш глибокі причини і зв'язки подій, що відбуваються, визначити їхні внутрішні закономірності і внаслідок цього позначити тенденції унормування соматичних прав (*підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, Розділи 3, 4, 5*); *феноменологічний* метод, який дозволяє досліджувати правові явища розглядати як певні правові феномени, що ґрунтуються на соціальній практиці (*підрозділи 1.2, 1.3, Розділи 3, 4, 5*); *трансцендентальний* метод, який дає змогу оптимально визначити сутність соматичних прав через розкриття суб'єктивних умов їх конституювання, тобто форма, вибрана для функціонування таких прав, є важливою умовою всього механізму функціонування (*Розділ 2*); *герменевтичний* метод – виступає допоміжним механізмом інтерпретатора правової норми у вирішенні проблем щодо розуміння права (*Розділи 3, 4, 5*).

З-поміж загальнонаукових методів використані *аналіз* та *синтез*, метод *індукції* та *дедукції*. Спеціально-наукові методи репрезентує *юридико-*

статистичний, що дозволяє використати статистичні показники для визначення правомірності застосування вибраної державницької ідеології щодо того чи іншого соматичного права (*підрозділи 3.1, 3.3, 4.1-4.3, 5.2*); *компаративістський* – дає змогу широко дослідити аспекти нормативного регулювання та практичної реалізації соматичних прав і вказати ту модель, яку найкраще інтерпретувати в національній системі права (*Розділи 3, 4, 5*); *метод правового регулювання* – передбачає певний алгоритм дій, що сприяють розробці модель необхідного правового поля стосовно соматичних прав (*Розділи 3, 4, 5*); *метод екстраполяції* тенденції як реакції правової системи на суспільні запити та трансформації (*підрозділи 3.1, 4.1, 4.2, 5.1, 5.2*); *метод уніфікації* правових стандартів, що відображає нові тенденції у сфері прав людини шляхом зближення правових систем (*Розділи 3, 4, 5*).

Емпіричну базу дослідження становлять аналіз міжнародних звітів та комплексних зведень, міжнародних і національних статистичних показників, нормативні джерела, матеріали практики зарубіжних країн, зокрема Австрії, Аргентини, Білорусі, Бельгії, Бразилії, Ізраїлю, Індії, Італії, Іраку, Ірландії, Великобританії, Греції, Кореї, Канади, Латвії, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Російської Федерації, Словаччини, США, Туреччини, Фінляндії, Франції, Чехії, Швеції, Японії та інших, судова практика Європейського суду з прав людини (понад 50 справ), а також дані опитування 400 респондентів, що проведене за авторськими анкетами впродовж 2015–2019 років у Львівській, Київській, Одеській та Харківській областях, що дало змогу максимально охопити всі регіони України.

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна полягає у тому, що дисертація є першим у загальнотеоретичній юриспруденції комплексним науковим дослідженням сутності, передумов становлення та розвитку, аспектів правової легалізації соматичних прав людини як групи прав нового покоління у сучасній доктрині конституціоналізму.

Основні результати роботи, що становлять наукову новизну і практичну

значущість, полягають у такому:

уперше:

– виокремлено загальнотеоретичне тлумачення соматичних прав як групи новітніх прав четвертого покоління, що пов'язані з тілесністю людини та полягають у можливості реалізації автономної волі щодо її цілісного тіла, певного органу/органів чи тканин та біологічних компонентів, які вже відмежовані від тіла, а також можливості щодо модифікації, вдосконалення, видозміни своєї тілесності;

– охарактеризовано ознаки групи соматичних прав людини: зумовлені розвитком науково-технічної та інформаційної сфери; безпосередньо пов'язані з тілесністю людини; новизна предмета реалізації тілесних можливостей, що спричиняє невизначеність та неоднозначність правового регулювання; відсутність єдиних міжнародних підходів до правового регулювання; морально-релігійна колізійність; походження від особистих прав, але не є їх складовою; комплексний характер норм при реалізації права; передбачають винятковість соціального казусу; відображають людиноцентричну правову ідеологію; рівень визнання зумовлюється пануючою суспільною культурою;

– сформульовано структуру групи соматичних прав: право на власний геном; репродуктивні права людини; сексуальні права людини; право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на гендерну ідентичність; право людини на модифікацію свого тіла; право на гідну смерть; право на розпорядження своїм тілом та його частинами після смерті; право на вживання наркотиків і психотропних речовин з метою полегшення страждань;

– проведено розширену класифікацію соматичних прав людини: за часом; за особливостями реалізації; за предметом реалізації; за суспільним схваленням; за ціллю реалізації; за нормативним визнанням;

– виокремлено передумови появи та подальшого розвитку групи соматичних прав людини: науково-технічний прогрес, міжкомплементарність наукових досліджень, зміна суспільної психології, корекція морально-етичних норм;

– обґрунтовано соматичне право людини на власний геном, що передбачає право особистого розпорядження первинною, унікальною ознакою тілесності людини - геномом, що несе особисту та генетичну інформацію людини відповідно до встановлених міжнародних еталонів та охоплює такі нормативні положення: пріоритет права цілісності особистості; поваги до людської гідності; заборони евгеністичних практик; поваги до генетичного різноманіття; заборони редагування геному, яке має на меті модифікацію зародкової лінії; заборони дискримінації за ознакою генних характеристик; доступу до особистої генетичної інформації; конфіденційності генетичної інформації;

– виокремлено групу соматичних прав, що стосуються сексуальної ідентичності людини: право на сексуальне здоров'я; право на сексуальне життя, що передбачає можливість індивідуального вибору статевого життя, його наявності чи відсутності; право захисту від сексуальної експлуатації, насильства і розбещення; право захисту від каліцтва статевих органів, які здійснюються за немедичними показниками; право на недискримінацію за статевою орієнтацією; доступ до інформації та освіти, що стосуються сексуальності та сексуального здоров'я;

– детерміновано право людини на гідну смерть як соматичне право людини, що полягає у можливості реалізації пасивного виду евтаназії шляхом вимоги відключення невиліковно хворої людини від апаратів, що штучно підтримують її життєдіяльність за самостійною та усвідомленою волею людини, та ґрунтується на гуманному ставленні до людини та повазі до її автономної волі; доведено, що активна евтаназія не може виступати соматичним правом людини;

– досліджено право людини на модифікацію свого тіла, котре позиціоновано як соматичне право на зовнішню ідентичність та полягає у можливості людини змінювати свою анатомію або фенотип незалежно від спонукальних чинників, якими вона керується при прийнятті такого рішення.

удосконалено:

– сучасне тлумачення конституціоналізму як правової ідеології, що увібрала

всі позитивні аксіологічні ціннісні категорії та постулати державотворчих та правотворчих процесів у демократичній державі для досягнення консенсусу, гармонії та справедливості суспільного життя та забезпечення людської гідності, прав і свобод людини;

– положення про сутність сучасної доктрини конституціоналізму як ідеологічної основи прав людини та визначальної матриці функціонування прав людини нового покоління, в тому числі соматичних прав;

– розуміння людської гідності, особистої свободи та автономної волі як перманентного критерію впровадження нових можливостей у сфері тілесності у державно легітимізовану форму, що спричиняє зобов'язання правової політики в умовах розвиненої доктрини конституціоналізму віднайти оптимальний варіант поєднання колективних, групових та індивідуальних інтересів щодо правового регулювання соматичних прав людини на основі використання урівноважувального підходу;

– теоретико-правове розмежування соматичних прав та прав, пов'язаних із розвитком біології та медицини, і констатовано, що соматичні права є більш широкою групою, оскільки додатково включають право на репродукцію, сексуальну та гендерну ідентичність, можливості, пов'язані з тілесною модифікацією, чи можливості людини щодо вживання певних засобів та використання методів для полегшення страждань;

– узагальнення світової практики щодо реалізації групи репродуктивних прав шляхом констатування подолання ідеології криміналізації абортів, проте поширення непрямой протидії праву на аборт через політику примушування до народження, публічну денонсацію абортів політичними та релігійними лідерами, обмеження доступу до медичних послуг, отримання згоди від партнера, батьків, судді;

– тлумачення права на стерилізацію людини як її соматичного права, що передбачає можливість із власної волі вимагати медичного втручання для позбавлення себе дітородних функцій без видимих пошкоджень;

– наукові підходи до права на терапевтичне клонування шляхом визначення потреби його легалізації та визначення основних нормативних положень щодо правового регулювання цього соматичного права;

– узагальнення досвіду імплементації соматичного права вживання рекреаційного канабісу та оцінки її прийнятності для національної правової політики;

– тлумачення репродуктивних прав людини як забезпечених державою можливостей на репродуктивний вибір та охорону репродуктивного здоров'я, що включає право на безпечний і легальний аборт, на стерилізацію людини та право людини на використання новітніх методів репродукції, у т.ч. методу сурогатного материнства;

– розуміння права на комерційне сурогатне материнство як можливість гестеційного кур'єра заробляти собі на життя працею, яку жінка обирає, використовуючи своє тіло, та пропонування нормативних вимог для легалізації цього соматичного права;

набули подальшого розвитку:

– методологічні інструментарії дослідження прав людини, що пов'язані з її тілесністю, шляхом впровадження авторської системи методологіювання;

– систематизація джерельної бази дослідження соматичних прав людини та сучасної доктрини конституціоналізму;

– тлумачення конституціоналізму через виокремлення історико-правового, вузькогалузевого та ідеологічного підходів до його розуміння та мотивування його осучасненого трактування як загальнотеоретичного поняття, що репрезентує правові цінності свободи людини, її гідності та права, верховенства права і демократії, гуманістичної ідеології держави;

– положення про формування нового покоління прав людини як наслідку історико-поступального розвитку прав людини та його трансформації під впливом глобалізації, інформаційно-технічного прогресу, що спричиняє невизначеність правового та культурно-ментального усвідомлення особистості, проблеми

нормативно-правового регулювання, суперечності легалізації на національному та загальносвітовому рівні та колізію суспільного й індивідуального виміру в суспільних відносинах;

– положення про соматичне право на трансплантацію органів і тканин через мотивування потреби оновлення національного законодавства шляхом легалізації правової політики загальної «презумпції згоди» на посмертне донорство;

– теза про те, що хімічна кастрація не є порушенням репродуктивного соматичного права, оскільки полягає у медичному лікуванні особи заради суспільного спокою та психологічного здоров'я самого злочинця;

– правова аргументація про передчасність впровадження можливості вільного обігу канабісу з рекреаційною метою, проте нагальну необхідність легалізувати соматичне право людини на полегшення страждання за допомогою медичного канабісу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації висновки і пропозиції сприятимуть удосконаленню концептуальних положень теорії держави і права та мають практичну цінність для вітчизняних правотворчих процесів. Обґрунтовані в дисертації узагальнення, висновки і пропозиції спроектовані на використання у:

– *правотворчості* – як теоретико-методологічна основа для вдосконалення політико-правової системи Української держави, особливо для розроблення програм практичних заходів щодо усунення недоліків у сфері забезпечення та захисту соматичних прав людини на загальнодержавному та регіональному рівнях (*довідка видана Львівською обласною державною адміністрацією № 5/18-6235/0/2-20/6-21 від 20.07.2020 р.*);

– *правореалізації* – для підвищення рівня знань, правової культури та правосвідомості всіх правореалізуючих суб'єктів, що безпосередньо здійснюють діяльність у сфері забезпечення соматичних прав людини (*акт видано Національним олімпійським комітетом України № 385-НК від 23.06.2020; акт видано Конституційним судом України № 004-005-18:2243 від 24.06.2020 р.*);

– *науково-дослідній роботі* – для поглиблення знань про соматичні права людини, розвиток науки теорії держави і права для подальшого наукового осмислення проблем подолання недоліків у сфері захисту прав і свобод людини;

– *навчальному процесі* – під час викладання дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Історія політичних і правових учень», «Соціологія права», «Конституційне право України» та низки інших галузевих наук, а також підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (*довідка видана Львівським регіональним інститутом державного управління Національної академії державного управління при Президентові України №32/09 від 02.07.2020 р.*).

Особистий внесок дисертанта. Сформульовані й обґрунтовані в дисертації концептуальні положення, висновки і пропозиції одержані особисто здобувачем на основі аналітичного осмислення спеціальної літератури, міжнародних та внутрішньодержавних джерел законодавства, матеріалів практики діяльності органів влади, статистичних даних, інформаційних довідок тощо. Наукові напрацювання співавторів не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації висвітлено в доповідях і повідомленнях на таких науково-практичних заходах: «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (м. Запоріжжя, 27–28 вересня 2019 р.); «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Харків, 18–19 жовтня 2019 р.); «Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність» (м. Львів, 6 грудня 2019 р.); «Права людини та національна безпека» (м. Львів, 10 грудня 2019 р.); «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, 13–14 грудня 2019 р.); «Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього» (м. Дніпро, 10–11 січня 2020 р.); «Veda a technologie: krok do budoucnosti» (Praha, 22–30 unora, 2020); «Modern scientific potential – 2020» (Sheffield, February 28 – March 7, 2020); «Naukowa przestrzeń Europy» (Praha, 07–15 kwietnia 2020 roku); «Гене́за держави:

філософсько-правова концепція» (м. Львів, 30 квітня 2020 р.); *«Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку»* (м. Львів, 28 травня 2020 р.).

Публікації. Основні положення та результати опубліковано в 34 наукових працях, а саме: одноосібній монографії, 22 статтях, з яких чотири – в іноземних профільних виданнях, 18 – у фахових журналах, що включені до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз, та в 11 збірниках тез наукових конференцій.

РОЗДІЛ 1

НАУКОЗНАВЧІ КОНЦЕПТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ДОКТРИНИ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

1.1 Методологічні аспекти дослідження та його джерельна база

Первинною метою діяльності людини є досягнення попередньо визначених завдань та цілей. Поступальний рух до такої мети повинен мати чіткий і відповідний механізм та інструментарій, що передбачає, зокрема, й наявність усіх необхідних засобів. Як зауважують сучасні дослідники науки, починаючи з другої половини ХІХ ст. відбулася диференціація різноманітних дисциплін, що вивчають науку. Серед них домінуючу роль відіграє методологія науки, що формується разом із виникненням систематичного наукового пізнання. Юридична наука також не стоїть осторонь цих процесів, час від часу звертаючись до питань вивчення та удосконалення своїх пізнавальних засобів, їх системної розробки. Щоправда, у цьому відношенні вона ніколи не домінувала в системі науки. Дещо подібну ситуацію спостерігаємо, на жаль, і нині, що й зумовлює актуальність розгляду методологічних питань у сфері юридичних наук.

Глобалізаційні процеси вимагають дослідження правових явищ шляхом застосування *синергетичного підходу*. У контексті теми нашої роботи використання цього підходу зумовлено потребою обширного дослідження невизначеності стану прав людини та нової їхньої групи – соматичних прав, які пов'язані з тілесністю та мають багатоаспектний компонентний склад. Тому не синергетичний метод, а саме концептуальний синергетичний підхід визначає основну парадигму методологування. Така константа зумовлена сучасним розумінням синергетики в широкому позиціонуванні як міждисциплінарної галузі, що вивчає «процеси самоорганізації і виникнення, підтримки стійкості і

розпаду структур (систем) різної природи, які перебувають в динаміці і постійній зміні, яким притаманні властивості самоорганізованості та самокерованості» [395, с.143].

Дослідження прав людини в цьому аспекті передбачає розуміння цього механізму як синергетичної системи, що функціонує як «відкрита адаптивна система, здатна до самоорганізації, що складається із множини складних динамічних підсистем під управлінням параметра порядку. Відомо, що система, яка еволюціонує самостійно, має бути відкритою і дисипативною. Ці характеристики забезпечують обмін інформацією між системою та навколишнім світом. До того ж саме такий обмін підтримує існування та функціонування системи» [285, с.23].

Відповідно до вимог, що висуваються до синергетичної системи, інститут прав людини може їм відповідати, з огляду, зокрема, на складність системи (адже інститут прав людини охоплює чималий перелік прав, що взаємодіють і переплітаються між собою); відкритість (механізм прав людини не має внутрішньозамкнутого характеру, саме реалізація прав людини, а не просто їх нормативне закріплення, вважається ключовим аспектом законності в державі); здатність до саморозвитку прав людини.

У нашому дослідженні широко репрезентований аналіз трансформації інституту прав людини. Процес зміни є постійним. Під впливом нових чинників з'являються певні особливості системи прав людини, нові покоління та оновлюються засоби реалізації й гарантії «класичних» прав людини.

Спрогнозувати, які чинники в майбутньому зумовлять зміну інституту прав людини як синергетичної системи – мало ймовірно. Різноманітні фактори, як, наприклад, фінансово-економічна криза, міграційні процеси, інформаційно-технічний розвиток, загрози у сфері охорони здоров'я (зокрема пандемія), наукові винаходи в різних галузях тощо, створюють зовнішній каркас впливу на синергетичну систему інституту прав людини, проте який із цих чинників стане вирішальним і в якому кількісно-рівневому еквіваленті – передбачити

неможливо.

Важливо зауважити, що історико-поступальний аналіз розвитку інституту прав людини та доктрини конституціоналізму дає змогу констатувати, що біфуркаційний стан системи інституту прав людини зумовлений впливом державно-правових та громадських явищ. Під біфуркацією розуміють протяжний у часі процес, коли відбувається якісна перебудова властивостей політичної системи. Щоправда, поява прав людини четвертого покоління не пішла за класичною системою трансформації. Чинниками особливого впливу на сучасний біфуркаційний стан є науково-технічний прогрес, який полягає не тільки в безперервному розвитку науки і техніки, а постає як сучасне екстраординарне явище, оскільки «сучасна цивілізація вступила в новий тип прогресу – інноваційно-антропокосмічний, який характеризується інтенсивним освоєнням космосу, високим динамізмом, швидкою зміною знань, інформації, технологій» [192, с.9].

Загалом, розвиток генетики, медицини, біології, інформаційних технологій, інженерії та їх міжкомплементарна взаємодія відкрили нові можливості для людства, пов'язані з особистістю та тілом людини. Реальністю стали: зміна статі, народження генетично рідних дітей іншою особою, заморожування органів і тканин, вирощування їх штучним способом, трансплантація органів, омолодження організму та видозміна тіла чи органу, враховуючи широкий арсенал пластичної хірургії. І цей перелік є безмежним. Сучасне суспільство з достатнім рівнем освітнього, інтелектуального та культурно-технічного розвитку не могло не скористатися перспективами наукового і технічного характеру. Трансформація прав людини – це похідний аспект біфуркації всієї суспільної парадигми життєдіяльності соціуму.

Із досягненням прогресу в різних галузях період стабільного функціонування прав людини (атрактори) змінюється зонами біфуркації, відтак з'являється чимало альтернативних форм реалізації прав людини та розширюються їхні межі, зокрема виникають нові додаткові інститути в системі

прав людини, серед яких і соматичні права (право на смерть, право людини розпоряджатися своїми органами і тканинами, сексуальні, репродуктивні права, право на зміну статі тощо). Наближаючись до точок біфуркації, права людини набувають деякою мірою невизначеності (особливо це стосується новітніх можливостей), а потім переходять у новий стан. Передбачити вектор розвитку соматичних прав неможливо, оскільки правова система не може впливати на соціальну реальність, утворюючи її. Навпаки, значення правової науки полягає в тому, що вона створює оболонку, юридично врегульовує затребувані в суспільстві відносини між її членами.

Біфуркація механізму прав людини має структурний характер, тобто відбуваються зміни, але в цілому весь механізм зберігає загальний конструкт. На нашу думку, поява інституту соматичних прав впливає на структуру системи прав людини, але в загальному не має структурного характеру, оскільки правове регулювання, механізм реалізації та гарантування цих прав, система захисту – усе це ґрунтується на принципах правової, демократичної держави цивілізованого суспільства, які є незмінними та сталими, відображають ідеологію людиноцентризму та верховенства права.

Синергетичний підхід також дає можливість визначити колізійність у взаємодії правових принципів й усталених державно-правових категорій та нових можливостей реалізації особистості. Адже наразі немає усталених міжнародних стандартів щодо більшості видів соматичних прав людини, а усталені категорії, які вже десятиліттями функціонують в міжнародних відносинах, потребують перегляду.

Як зауважує Б. В. Островська, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) неодноразово наголошував у своїх рішеннях на наявності в держав «широкої свободи розсуду» у вирішенні біоетичних питань на рівні національного законодавства. Тобто держави-члени Ради Європи мають право самостійно визначати правове регулювання біоетичних питань. Водночас «свобода розсуду, виражена через національне законодавство, не може

звужувати чи відмінити права людини, а головне – право на життя як первинне та фундаментальне з усіх прав людини» [273, с.170-173]. Тому рішення ЄСПЛ неоднозначні, адже немає «європейського консенсусу» з вищезазначених питань. Це стосується, наприклад, правового розуміння права на життя, введення поняття «право на смерть», тлумачення понять стать та гендер, громадянства для дітей, які народжені за допомогою методу сурогатної репродукції тощо.

Міждисциплінарний підхід характерний для дослідження більшості правових явищ, які підлягають трансформації в сучасну епоху глобалізації. Інформаційні технології розширили рамки наукового знання та асимілювали їхні методи.

Соматичні права поєднують щонайменше чотири науки – медицину, біологію, інформатику та правознавство. З розвитком медичних та біологічних знань з'являються нові можливості, інформатика акумулює їх та піддає поширенню й технічному удосконаленню, а правознавство переводить ці можливості в легалізовані державою об'єктивні права. Синтез цих чотирьох напрямів і зумовив виникнення нового інституту прав людини – соматичних прав. Відтак вдалося сформулювати загальний підхід до цілої сукупності явищ природи й суспільства та визначити основні принципи функціонування цього інституту прав людини.

Водночас аналіз буде неповним, якщо акцентувати тільки на згаданих чотирьох первинних науках. Для аналізу соматичних прав потрібні наукові знання і таких наук, як соціологія (під час аналізу функціонування окремих соціальних спільнот, процесів та відносин, у які вони вступають при реалізації того чи іншого соматичного права (наприклад, під час дослідження права особи на зміну статі воно буде неповним, якщо не проаналізувати зв'язків трансгендерної людини з членом подружжя, дітьми, органами публічної влади, трудові відносини, оскільки це безпосередньо впливає на вибір особою правовідносин, що стосуються її тіла. Окрім того, вказане може стосуватися

права на трансплантацію, адже без розгляду аспектів статусу донора та його близьких родичів правовий аналіз буде поверхневим; право на репродукцію прямо заторкує законні інтереси дітей, народжених «нетрадиційним» способом)); політологія (для з'ясування характеру і форми держави, способів функціонування їхніх державних інститутів, рівня участі громадськості в публічно-правовому житті, оскільки демократизм держави прямо впливає на людиноцентристську ідеологію, що вбачає в людині ціннісного суб'єкта, який має право, зокрема, розпоряджатися своїм тілом, однак тоталітарний режим приймає рішення за людину у всіх сферах, враховуючи індивідуальну); без психологічних методів, знань та категорій неможливо повною мірою дослідити науку, що вивчає мислення, почуття, волю людини, яка визначає її поведінку та пояснює її.

Гуманістичний підхід. Гуманізм як світоглядна доктрина проголошує людину найвищою цінністю, стверджуючи її права на свободу та розвиток, прояв здібностей і щастя. Відповідно, ідеї гуманізму, які пронизують весь соціокультурний простір, основним критерієм буття й оцінки називають людину і її блага.

Права людини є універсальними та невід'ємними, неподільними, взаємозалежними та взаємопов'язаними. Вони універсальні, тому що всі народжуються і мають однакові права, незалежно від місця проживання, статі чи раси, релігійного, культурного чи етнічного походження. Вони невід'ємні, оскільки права людей ніколи не можуть бути відібрані. Вони нероздільні та взаємозалежні, оскільки всі права – політичні, громадянські, соціальні, культурні та економічні – мають однакове значення і жодне не може бути повною мірою використане без інших.

Гуманістичний підхід дає можливість оцінити соматичні права через концепцію права людини на виявлення і розвиток своєї особистості, на гідність, можливість бути учасником правового процесу, внаслідок чого норми права мають відповідати інтересам суспільства та окремій особистості. Соматичні

права гарантуються людською гідністю та з боку держави гарантують недоторканність особи. Можливість дослідження соматичних прав крізь призму недискримінації та індивідуальної волі суб'єкта права забезпечує саме гуманістичний підхід. Також він необхідний при визначенні авторської позиції щодо прийнятності чи неприйнятності правового унормування соматичних можливостей, зокрема щодо потреби імплементації медичної евтаназії, вживання канабісу в медичних цілях, зміни моделі згоди на трансплантацію, низки сексуальних та репродуктивних можливостей, зокрема сурогатного материнства.

Постгуманістичний підхід. Постгуманізм, будучи вторинним утворенням від гуманізму, з одного боку, здійснює спробу відійти від нього, а з іншого – виправити його недоліки (несправедливість, суперечності). Постгуманізм, за словами Е. Мія, «переконструює гуманізм в еру біотехнологічних змін» [581, с.88]. На відміну від гуманізму, постгуманізм не приймає антропоцентризму, наголошуючи, що людина – частина природи, яка еволюціонує, постійно перетворюючись і змінюючись. Підсумком тривалого еволюційного процесу стане перетворена шляхом передових технологій (внаслідок з'єднання з машиною) постлюдина. Сучасна еволюція має не природний, а штучний / технологічний характер, перетворюючи людину на частину техносфери. «У постгуманістичній ері мірилом цінності стане інтелектуально-технологічний потенціал, що викликає величезну кількість побоювань стосовно майбутньої людини і її буття. Річ у тому, що постгуманізм може стерти своєрідність і неповторність людської індивідуальності: технології сформують якусь єдину модель людини, пов'язану з машинами – наприклад, постлюдини (posthumans) або кіборга (безстатевий гібрид машини і людини). Тут гуманістична віра в безмежність можливостей розуму людини може обернутися трагедією: штучна науково-технічна реальність почне переважати, розриваючи всі зв'язки з природним, трансформуючи людину, змінюючи хід часу і поняття простору, порушуючи баланс буття» [453, с.41].

У постгуманістичному філософському дискурсі оспорюється традиційне потрактування тіла й тілесності. Твердження Бруно Латура про те, що «людська форма залишається для нас неосягнутою так само, як і нелюдська <...> Тому краще говорити про (х)-морфізм, аніж бентежитися щоразу, коли люди розглядаються як нелюди або ж навпаки» [566, с.5]. Загроза такого підходу полягає в популяризації культури видозмін. Особа не завжди реалізовує соматичні права шляхом акценту щодо свідомого власного вибору та індивідуальної потреби. Популяризація певних соматичних можливостей серед окремих груп суспільства (наприклад, підлітків та молоді) або їх легкодоступність є чинником активізації використання соматичного права. Проте деякі права мають незворотній характер для тіла людини, наприклад, зміна статі. Тому завдання постгуманістичного підходу – знайти оптимальний коефіцієнт в індивідуальній свободі людини та державному примусі при правовому регулюванні різноманітних соматичних прав.

Сучасна людина вкрай стурбована пошуком власної ідентичності, і «в цих пошуках вона доходить до крайнощів: вибудовує перед собою ідеал, якого прагне досягти всіма можливими способами – від фруктової дієти до високотехнологічного протезування. Незадоволеність людини своїм тілом, своїм внутрішнім світом, своїм хобі, своєю роботою тощо призводить до того, що вона відчайдушно копирсається в собі та вишукує способи змінити себе» [215, с.70].

Гуманістичний ідеал передбачає теоантропоцентризм, тобто в дослідженні акцент роблять на особу, її право, свободну волю та індивідуальність. Постгуманістичний метод передбачає аналіз соматичних прав у контексті техноантропоцентризму. Цінність постгуманізму полягає в тому, що він, спираючись на старе, виробляє переоцінку всього ним створеного і намагається визначити нові вектори розвитку.

В основі методологування – трирівневе поєднання методів, де на першому, найвищому, є *філософські методи*, котрі утворюють каркас основних

категорій. Розгляньмо їх докладніше.

Отож, діалектичний метод відображає універсальність мислення та діалектики, за його допомогою вдається створювати основні буттєві закони розвитку правових явищ, тобто основні закони розвитку права, правовідносин, прав людини та держави. Цей метод наукового дослідження розширює можливості правового прогнозування суспільних явищ, що пов'язані з тілесністю людини. Цей дає змогу віднайти найбільш глибокі причини і зв'язки подій, що відбуваються, визначити їхні внутрішні закономірності і, внаслідок цього, позначити тенденції унормування соматичних прав.

Діалектичний метод допомагає встановити місце соматичних прав у всій правовій системі окремої держави та міжнародної системи правопорядку. Соматичні права не мають відірваної правової ідеології, навпаки, можна стверджувати, що вони є піком розвитку боротьби за права людей, тому діалектичний метод допомагає встановити якісно нові правові відносини. Саме через філософську категорію боротьби суперечностей, що відображає боротьбу між старим і новим світом, старими і новими цінностями, моральними стандартами і новими додатковими можливостями людини на щастя, вдається встановити джерело розвитку.

Феноменологічний метод. Феноменологію як науку заснував філософ Е. Гуссерль; це «перша філософія, яка залишає людині свободу виходу до нових горизонтів через протиставлення претензії класичної науки на абсолютність і суб'єктивність» [2, с.107]. Отож досліджувані правові явища, між них і конституціоналізм, права людини, соматична група прав людини тощо розглядаються як певні правові феномени, що ґрунтуються на соціальній практиці. Тільки через переживання права (редукцію) суспільство і людина формують нові норми, а з огляду на соціальний досвід назріла потреба в закріпленні норм права, що регулюють права людини, пов'язані з її тілом. Соціальний досвід відмежовує правову істину від її антиподів, тому саме затребуваність певних соматичних прав, редукція відносин осіб, пов'язаних з

тілом людини, – усе це вказує на потребу нормативного формування правового інституту нового покоління.

Трансцендентальний метод дає змогу оптимально визначити сутність соматичних прав через розкриття суб'єктивних умов їх конституювання, тобто форма, вибрана для функціонування таких прав, є важливою умовою всього механізму функціонування. Людина у своїх проявах бажання ідеальної тілесності не може досягти ідеалу, трансцендентальний же метод дозволяє проаналізувати досягнення її ідеалу через концепт дотримання правових та загальносоціальних цінностей.

Правова норма не може існувати як певний додатковий інструмент чи обтяжувальна юридична надбудова. Норма права, що унормовує соматичне право, має відображати гідність людини, її інтереси та потреби, а також інтереси суспільства. «Перед людиною постає завдання – створити не щось таке, що існувало б поза нею, а, в першу чергу, створити себе. Тільки завдяки своєму вільному вибору людина стає тим, ким вона є. У своїй свободі людина є причиною самої себе; людина визначає і формує себе сама. Звідси висновується повна відповідальність людини за свою сутність» [127, с.12]. Далі В. В. Дудченко зазначає, що «зустріч з трансценденцією є спробою людини пробитися до найбільш справжнього, до “в-собі” усього буття. Трансценденція – це дещо таке, яке надає цінності і смислу людському існуванню». Право може зрозуміти людину та відобразити її інтереси тільки через трансцендентальне сприйняття її прав і свобод.

Герменевтичний метод позиціонований через методіку тлумачення та виступає допоміжним механізмом інтерпретатора правової норми у розв'язанні проблем щодо розуміння права. Застосування цього методу корисно для публічних правозастосовних органів, оскільки відносини, пов'язані із соматичними правами, є новими, відповідно практичних однотипних правил використання вповні ще не вироблено, а також для осіб з пересічною правосвідомістю для розуміння правових норм соматичного характеру, що

зумовлює правильність їх правореалізаційної форми. Методика тлумачення права є тим інструментарієм, який має допомагати правозастосовній практиці у розв'язанні правових проблем.

Для дослідження такий метод є корисним при складанні пропозицій проєктів норм права, для розуміння сутності міжнародних нормативно-правових актів та норм права інших держав, що використовуються як прийнятні правові стандарти.

Другий рівень методологування – це *система загальнонаукових методів*. Розглянемо найважливіші з них – дві пари методів – аналіз і синтез та індукцію і дедукцію.

Отже, аналіз – це «уявне чи реальне розкладання цілих об'єктів на їх складові елементи, подальше вивчення, класифікація останніх і, образно кажучи, їх розміщення на окремих полицях за певними властивостями, якостями, ознаками» [200, с. 56]. Соматичні права загалом як інститут та група прав людини не може відображати цілісно всі явища, тому аналіз окремих видів прав дає можливість висвітлити необхідні елементи окремих соматичних прав, а синтез – виділити основні константи та, згрупувавши їх, встановити основні стандарти і принципи інституту соматичних прав.

Методи індукції і дедукції загальноприйнятні для досліджень у галузі юриспруденції. Досліджуючи нормативно-правові акти та інші джерела права, за допомогою методу індукції виокремлюють поведінку суб'єктів права під час реалізації соматичних прав. Дедуктивний метод дозволяє використовувати позитивний національний, первинно-моральний та історичний досвід для узагальнення й відображення у правовому регулюванні соматичних прав. Також дедукція дозволяє узагальнити загальносоціальні процеси конкретного історичного етапу розвитку прав людини та виокремити практичний матеріал у предметній пізнавальній діяльності. Окрім того, дедуктивний метод дає можливість прийняти правильне практичне рішення в тій чи тій ситуації.

Третій рівень методологування репрезентує спеціально-наукові методи.

Серед них можна виділити широковживані методи, зокрема юридико-статистичний та метод правового моделювання, компаративістський, та методи, які не отримали широкого застосування в юридичних дослідженнях, але, з огляду на особливий предмет нашого аналізу та невизначеність сфери його розвитку, новітні методи є особливо цінними в деяких видах дослідження (це метод екстраполяції тенденції та уніфікації правових стандартів).

Юридико-статистичний метод вказує на потребу імплементації на нормативному рівні певного соматичного права, позицію громадськості щодо затребуваності такого права та на показники можливої реалізації соматичних прав людини, що уможливорює аналіз правомірності застосування вибраної державницької ідеології щодо того чи того соматичного права.

Компаративістський аналіз дає можливість широко дослідити аспекти нормативного регулювання та практичної реалізації соматичних прав, для цього використовують аналіз закріплення та дії норм права, що регулюють соматичне право. Єдиного світового стандарту чи уніфікованого позитивного прикладу однієї держави не існує, тому потребує аналізу кожне соматичне право окремо. Саме компаративістський метод дасть змогу вказати, яку світову чи зарубіжну модель найкраще інтерпретувати в національну систему права, а яку відкинути взагалі.

Метод правового регулювання передбачає певний алгоритм дій, що дають можливість розробити модель необхідного правового поля стосовно соматичних прав. Вказане передбачає потребу комплексного реагування на проблеми, які виникають на сучасному етапі розвитку права й законодавства, що зумовлює потребу досягнення оптимальної мети – узгодження соціальних, морально-релігійних, суспільних, економічних та індивідуальних інтересів особи без можливості дискримінації за будь-якою ознакою. У межах соматичних прав дискримінація можлива і за станом здоров'я, віком, статтю, і в разі особливої сексуальної чи гендерної ідентичності. Проте цей перелік далеко не вичерпний, насамперед тому, що ми не можемо спрогнозувати розвиток

наукового прогресу та можливий гіпотетичний критерій для дискримінації в майбутньому, який стосувався б також тіла чи органів людини.

Метод екстраполяції тенденції широко використовується в економіці і не особливо характерний для правових досліджень. Застосування екстраполяції можливе лише за таких умов: «у часовому ряді існує статистично значуща тенденція; досліджуваний процес є інерційним, тобто закономірності, що існували в минулому, зберігатимуться і в майбутньому; чинники, що визначають розвиток процесу, незмінні» [455, с.12]. Аналіз історично-поступального розвитку прав людини, який ми здійснюємо, дає змогу встановити, які засоби використовували держава й суспільство для нормативного закріплення нових прав людини. Тож можна робити висновок, що активні громадські рухи завжди були запорукою реакції держав. Це стосується закріплення рівних політичних виборчих прав, прав жінок за свої права, представників національних меншин та інших рухів. Тому питання сексуальних, репродуктивних прав тощо пов'язані з активізацією громадської активності щодо гендерної рівності, захисту гендерної ідентичності, протидії дискримінації за статевою ознакою та сексуальною орієнтацією.

Метод уніфікації правових стандартів. Глобалізація зумовлює нові тенденції у сфері прав людини, між них і зближення правових систем. Цей процес пов'язаний з неможливістю ізолювати державно-правові явища у століття інформаційних технологій та полегшених можливостей пересування простором. «Зближення національних правових систем в умовах глобалізації передбачає створення єдиних правових стандартів, насамперед у сфері прав людини, зокрема: більш чітке закріплення в європейському законодавстві поняття об'єкта захисту, оскільки щоб відповідати інтересам більшості держав, норми необхідно уніфікувати; розширення сфери та ефективності інформаційного забезпечення законодавчої діяльності; визначення характеру та значення різних факторів, які впливають на законодавчий процес; розвиток і вдосконалення механізмів захисту прав людини в соціальній, трудовій та

публічно-правової сферах; вжиття заходів щодо реалізації соціальної політики» [52, с.131]. І хоча нові норми розробляються досить складно, все ж у деяких групах соматичних прав людини досягнуто принципової згоди міжнародного правового товариства. Свідченням цього є прийняття: Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину) [187], Загальної декларації про геном людини та права людини [146], Декларації ООН про клонування людини [104] тощо. Тому під час дослідження соматичних прав як нового інституту права варто акцентувати увагу на загальних стандартах міжнародного гарантування прав людини та відповідності національного регулювання міжнародним актам у цій сфері.

Розвиток новітніх прав людини дедалі частіше стає предметом дослідження вчених, котрі розглядають їх з різних позицій відповідно до своїх наукових інтересів. Щодо соматичних прав людини, то виокремимо три групи наукових праць, присвячених цьому питанню, і докладно їх проаналізуємо.

До першої групи належать наукові праці, присвячені конституціоналізму.

Насамперед варто звернути увагу на докторську дисертацію А. Р. Крусян «Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика» [209]. У цій праці авторка вперше запропонувала періодизацію генезису науково-практичної парадигми конституціоналізму, його розвитку та становлення. Проаналізувала конституційно-правову свободу людини, її захист, звертаючись до захисту від держави та захисту самою державою (це важливо під час аналізу допустимості меж втручання держави в життя індивіда), а також запропонувала функціональний механізм сучасного українського конституціоналізму.

Особливої уваги заслуговують праці Н. В. Стецюк, що ґрунтовно аналізує історичну ретроспективу становлення конституціоналізму, перших конституцій, які розкривали ідеї про соціальну цінність і непорушність природних прав та свобод людини, розподілу влади, народного суверенітету, місцевого самоврядування та парламентаризму, що висвітлено в

дисертаційному дослідженні: «Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.)» [379], де наведено періодизацію еволюцій конституцій, що яскраво демонструють їхній поступальний розвиток. У роботі запропоновано етапи розвитку конституційних ідей, що окреслюється трьома періодами «хвилями», та поділено конституції на групи (старі, нові та новітні). Ґрунтовним видається аналіз еволюційних етапів, змісту конституційних ідей та конституцій.

Широтою досліджуваної тематики відзначається докторська дисертація О. М. Бориславської «Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку» [35]. У межах нашої наукової проблематики інтерес становлять визначені авторкою концепції конституціоналізму (американська, англійська та європейська. Особливу увагу О. М. Бориславська приділяє європейській моделі, з огляду на те, що вона є найприйнятнішою в наших політико-правових умовах, до того ж простежуються спільні риси в європейських країнах, які побудовані на ціннісно-ідеологічних засадах, що й формує конституційну ідентичність. Авторка висвітлює, зокрема, особливості та риси європейської моделі, її відмінності від інших моделей конституціоналізму, а також приділяє значну увагу основоположним правам людини та людській гідності як елементу досліджуваної моделі.

Г. В. Іваненко у праці «Конституційна модель правової держави: шляхи її удосконалення і реалізації» [162] здійснила політико-правовий аналіз концепції конституційної моделі крізь призму правової держави, що має важливе значення в нинішніх правових реаліях, акцентуючи увагу на рівні культури та національно-традиційних цінностей у державі із врахуванням вітчизняної посттоталітарної спадщини. Важливим видається акцент на механізмі стримування та противаг як однієї з умов поглиблення демократичних основ. Авторка зауважує, що конституційна модель правової держави є тим ідеальним результатом, якого Україна прагне досягнути, та вагомим чинником для розвитку соціальних прав людини.

Ціннісною для правової доктрини є праця С. П. Головатого «Верховенство права: ідея, доктрина, принцип» [82], присвячена загально визнаним цінностям конституціоналізму: принципу верховенства права та принципу поділу влади, які досліджено в історичній ретроспективі. Робота містить глибокий аналіз принципів: законності, народного суверенітету, демократії, юридичної визначеності та справедливого суду, що є парадигмальними для доктрини конституціоналізму. Особливої уваги заслуговує також праця «Про людські права» [83], в якій С. П. Головатий аналізує зародження, становлення та функціонування інституту прав людини.

Процес формування конституційно-правового механізму інтеграції в умовах глобалізації докладно досліджено в дисертаційній роботі Ю. О. Волошина «Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики» [59]. Автор звертає особливу увагу на конституціоналізацію міжнародного права, а також його інтернаціоналізацію. Науковець обґрунтовано дійшов висновку, що конституційно-правове забезпечення інтеграції вбирає складну та динамічну систему, що охоплює норми, засоби та доктрину, уможливаючи в такий спосіб цей процес, а глобалізація торкається навіть конституціоналізму. Поняття «наднаціонального конституціоналізму» охарактеризовано як конституційно-правове забезпечення участі держави в процесах інтеграції, а право повинно задавати вектори в цьому прогресивному розвитку. У дисертації розглянуто і проблематику трансформації суверенітету в сучасних умовах, що пов'язано з політичними, економічними та соціальними елементами.

Широтою досліджуваної проблематики відзначається праця М. В. Савчина «Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу» [346]. Автор вперше запропонував концепцію гарантування конституційного ладу, що органічно переплетена з інституційними, процедурними механізмами. Акцентовано, що Конституційний Суд виступає гарантом конституційного ладу та здійснює правозахисну, інтерпретаційну та контрольну функції. Також

М. В. Савчин видав монографію «Конституціоналізм та природа Конституції» [345], у якій дослідив вихідні засади українського конституціоналізму, конституційні цінності та визначив основні підходи до природи Конституції, що особливо важливо в досліджуваній тематиці.

Вагомий внесок у розкриття теми конституціоналізму здійснила І. Є. Словська. У дисертації «Український конституціоналізм: етапи становлення і розвитку» [363] вона змістовно розкрила поняття і принципи українського конституціоналізму та проаналізувала конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. І. Є. Словська запропонувала авторську концепцію основних етапів розвитку українського конституціоналізму та проаналізувала головні його напрями. У роботі наголошено, що сучасний український конституціоналізм перебуває в процесі становлення, тобто йдеться про становлення прав і свобод людини, утвердження народовладдя, а також гарантування, охорону та реалізацію Конституції.

Ціннісною є і докторська дисертація А. Л. Деркач, що розкриває проблему функціонування і розвитку міжнародно-правових та національних механізмів захисту прав людини, зокрема конституційною юстицією, що сьогодні є надзвичайно актуальним. У праці «Захист прав людини у конституційному процесі: питання теорії та практики» [109] проаналізовано історичне виникнення і становлення теорії захисту прав людини, зокрема за часів тоталітарного режиму, та акцентовано увагу на європейській правовій доктрині щодо цього питання. Висвітлено сучасні механізми захисту прав людини в системі конституційного судочинства, це стосується, зокрема, конституційної скарги та права особи подавати петицію для захисту своїх прав усіма правомірними засобами.

Генезис теорії прав людини та їхній вплив на розвиток особистості аналізувала О. С. Сорока. У праці «Конституційне право людини на вільний розвиток своєї особистості: проблеми забезпечення у контексті світового досвіду» [366] вона відзначає, що право на розвиток своєї особистості займає

особливе місце, характеризується парадигмальністю для розвитку інших прав та є певною взаємодією людини з державою задля формування належних умов реалізації цих прав. Вказане важливе в контексті нашого дослідження, оскільки дискусія щодо прийнятності унормування соматичних прав триває вже з десятків років, і саме цінність особистісного вибору, на наше переконання, становить основу потреби правового регулювання цієї групи прав людини.

До другої групи наукових праць зараховуємо напрацювання вчених у сфері соматичних прав людини.

Відзначимо, що теорію про існування соматичних прав поступово ввів у науковий обіг російський професор В. І. Крусс, а саме як можливість людини самостійно розпоряджатися своїм тілом. Особливо варта уваги його праця «Теорія конституційного правокористування» [206; 204, с. 43; 203, с. 34–51; 205, с. 171–189]. Відтак тематика соматичних прав людини стала предметом дослідження багатьох науковців на пострадянському просторі, але в Україні наразі не можемо констатувати інтенсифікації її розвитку.

Щоправда, у вітчизняній науковій доктрині все-таки є праці, котрі частково заторкують досліджувану проблематику, скажімо, в межах окремого питання. Зокрема, заслуговує уваги кандидатська дисертація К. В. Ксьонзик «Становлення договірних та інституційних засад міжнародно-правового захисту соматичних та репродуктивних прав людини» [210]. У цій роботі вперше визначено особливості та здійснено порівняльний аналіз соматичних і репродуктивних прав людини. Авторка розмежувала соматичні права як ті, що належать одній людині та її тілу, та репродуктивні, що стосуються обох батьків. І цей аспект важливий для дослідження соматичних прав людини. Також авторка наводить різні методи їхньої регуляції та етапи становлення їх концепції і звертає увагу, що репродуктивні права людини є дещо вузькою категорією.

Частково соматичні права розглядав у межах дисертаційного дослідження і В. В. Завальнюк. Варто погодитися з його твердженням, що поняття тіла є

невід'ємним від самої людини, а саме тіло й породжує правову регуляцію, адже тільки людина може бути реальним учасником правовідносин. У своїй праці «Антропологізація права як тенденція розвитку юриспруденції сучасної України» [144] вчений зазначає, що під соматичними правами варто розуміти правовий дозвіл на розпорядження власним тілом, і наголошує на важливості визнання такого права, одночасно розрізняючи індивідуальні та колективні права. Зауважує і те, що до тіла не можна ставитися, як до майна, тобто не можна ним торгувати, водночас важливо в центр правової системи ставити саме людину, що є парадигмальним для сучасного становлення соматичних прав.

Предметно соматичні права людини досліджувала О. М. Нестерова. Як характерну їхню ознаку вона виділила наявність специфічного об'єкта (тіла людини), що втілюється в життя за допомогою таких наук, як біологія, медицина, фізика, генетика. Приділила дослідниця увагу і колізійним підходам, що поєднують в собі мораль, релігію і право, а також у праці «Особистісні (соматичні) права в системі прав людини» висвітлила органічне переплетення соматичних прав з особистісними правами [250]. У цій же праці авторка здійснила історичний аналіз цього поняття на п'яти етапах. Почала з періоду Стародавнього світу, де вбачаються перші витoki поняття «соматичні права», далі – в епоху Середньовіччя, де простежуються ідеї сакральності життя і тіла. До третього етапу О. М. Нестерова зараховує розвиток особистісних прав, до четвертого – їхнє визнання і п'ятий етап – тривалий період реалізації соматичних прав, а саме: право на генетичну модифікацію, репродуктивні права, право на зміну зовнішності та право на свободу вибору закінчення життя, що досить об'ємно охоплює більшість елементів соматичних прав людини.

Ціннісною для нашого дослідження є праця М. О. Лаврика «Гарантії конституційних прав людини (соматичний аспект)» [212], де соматичні права людини проаналізовано крізь призму конституційних гарантій, що видається прийнятним з огляду на їхній компонентний склад. Автор також розкриває

поняття конституційних прав людини, вбачаючи під гарантіями і правові, і політичні, економічні та духовні складники, що забезпечують реалізацію та захист конституційних прав людини, які слугують основою можливості людини самостійно розпоряджатися своїм тілом. Цілком ґрунтовно зауважено, що юридичні гарантії соматичних (конституційних) прав людини містяться і в конституції тієї чи тієї держави, і в іншому законодавстві, що можна продемонструвати на вітчизняному прикладі.

Необхідність формування у правовій науці нового напрямку – правової соматології та її складових частин (правова танатологія, правова трансплантологія тощо) обґрунтовує О. Е. Старовойтова. На її переконання, розглядати це питання потрібно не тільки з погляду медицини та філософії, а й юриспруденції, зважаючи на його важливість у контексті проблеми трансплантології органів і тканин, що є елементом соматичних прав людини. Як наголошує авторка, «правова соматологія, предметом якої є юридичні аспекти науки про тіло людини, охоплює правові питання, пов'язані, по-перше, з репродукцією людського тіла; по-друге, з його змінами і використанням окремих частин органів для реконструкції інших людських тіл» [369].

Окресленої проблематики торкається і Т. Л. Живуліна. Дослідниця аналізує нові соматичні права як можливість самостійно розпоряджатися своїм тілом, глибоко аналізує і права людини в різних їхніх концепціях: природно-правові, позитивні права, соціально-економічні права і деякі колективні. У праці «Права людини в сучасних теоріях праворозуміння» [140] особливу увагу Т. Л. Живуліна звертає на людиноцентристський та колективний підходи до прав людини і наголошує на необхідності компромісу між цими полярними інтересами. А концепція праворозуміння, на її думку, має розв'язувати ці проблеми, що видається важливим у дослідженні соматичних прав людини.

Отже, сьогодні соматичні права людини тільки частково стали предметом дослідження окремих науковців. Тому зараз вкрай потрібний ґрунтовний їх аналіз, у зв'язку з потребою оновлення підходів щодо поняття та природи їхніх

складових елементів, що стають викликом у сьогоднішньому глобалізованому світі.

До третьої групи належать напрацювання науковців щодо окремих соматичних прав людини.

Передусім розглянемо питання евтаназії (навмисне позбавлення життя безнадійно хворої людини з метою припинення її страждань), що є елементом соматичних прав людини. Його вагомість та актуальність в сучасному цивілізованому світі засвідчує уже те, що науковці аналізували його з погляду не лише права, а й медицини, біоетики та філософії. У цьому контексті варто згадати монографічну працю Я. О. Триньової «Біоетика кримінально-правового забезпечення протидії злочинності» [399], у якій досить широко й ґрунтовно досліджено питання евтаназії, а також трансплантології органів і частково питання клонування людини, що також належать до елементів соматичних прав людини. Так, у цій праці комплексно вивчено, зокрема, «презумпцію згоди» та «незгоди» в трансплантології, зважаючи на зарубіжну практику її застосування, а висновки авторки ми застосували під час аналізу цього питання в нашій роботі. Окрім того, Я. О. Триньова звертає увагу на допустимість клонування людини та доцільність виробництва і використання наноматеріалів, що стосується компонентів новітніх прав людини. На сучасному етапі українські науковці присвячують клонуванню увагу здебільшого на рівні окремих статей чи тез конференцій, а праці, у якій би цілісно та комплексно було досліджено цю проблематику, поки немає.

Проблематику евтаназії досліджувала також О. С. Богомякова в дисертаційній роботі «Евтаназія як соціальна проблема» [29]. Авторка наголошує, що розгляд феномену евтаназії вимагає введення в соціологічну теорію моделі взаємодії в системі «лікар-пацієнт» в ситуації термінального захворювання, а також «ролі термінального хворого» і відповідної йому ролі лікаря та акцентує, що ставлення до евтаназії є показником нормативно-ціннісних змін в сучасній охороні здоров'я. І. О. Івченко досліджувала питання

евтаназії із спеціальності соціальної філософії «Евтаназія як суспільний феномен: соціально-філософський аналіз» [158], що видається важливим у підході до цього багатогранного феномену, оскільки він охоплює, окрім медичних і правових аспектів, ще ціннісні та релігійні.

Зрідка правознавці у своїх наукових працях розглядають і питання трансплантології, яке також є елементом соматичних прав людини. Варто згадати вітчизняну дослідницю М. М. Новицьку, яка в кандидатській дисертації «Адміністративно-правове регулювання трансплантації анатомічних матеріалів людини в Україні» [258] аналізує історичні витоки цього питання. Особливу увагу вона звертає на види та поняття адміністративно-правових відносин у цій сфері, аналізує зарубіжний досвід трансплантології анатомічних матеріалів людини. Відтак, М. М. Новицька робить висновок, що досягнутий прогрес розвинутих країн світу в досліджуваному питанні дає підстави спрогнозувати успішність тих чи тих імплементацій у вітчизняну правову систему.

У контексті розгляду соматичних прав людини варто згадати і питання геному, яке ретельно проаналізували з футуристичного погляду американські вчені, біохіміки Дженніфер Дудна та Семюель Стернберг у праці «Зламати ДНК. Редагування генома та контроль над еволюцією» [124]. Ціннісними видаються їхні висновки щодо сучасних досягнень біотехнологій, які в майбутньому уможливлять якісне удосконалення рослинних культур і тварин. Вчені акцентують, що ці відкриття можуть мати, щоправда, різноманітні наслідки для людства.

Частково цього питання торкалася у своїй дисертаційній роботі «Право на цілісність особистості в праві Європейського Союзу» [54] і вітчизняна вчена Н. Г. Васильєва. Зокрема, вона робить висновок, що правова природа права на цілісність особистості охоплює не тільки фізичну і психічну компоненти, а й захист цілісності людського геному, а також людства як виду. Ціннісними видаються і її твердження щодо змісту цього права, а саме «...правило інформованої згоди при проведенні будь-якого медичного чи наукового

втручання в організм людини, заборона еugenічних практик, особливо тих, які мають за мету селекцію людей, заборона використання людського тіла або його частин як джерела фінансового прибутку, заборона репродуктивного клонування людських істот».

Стосунок до соматичних прав людини має і право жінки на аборт, яке аналізувало небагато вітчизняних науковців, і то здебільшого у сфері медицини та кримінального права. Частково цього питання торкався, зокрема, А. О. Байда у дисертаційній роботі «Відповідальність за незаконну лікувальну діяльність за КК України (аналіз складу злочину, питання кваліфікації)» [15]. Присвячена цьому питанню і робота К. О. Черевко «Кримінально-правова характеристика незаконного проведення абортів» [433], в якій акцентовано увагу на необхідності узгодження норм кримінального законодавства із законодавством про охорону здоров'я та імплементації міжнародних стандартів захисту життя і здоров'я матері і ненародженої дитини. Визначено, що початок кримінально-правової охорони життя людини. Відповідно наголошується на необхідності кримінально-правового захисту ще ненародженої дитини, що є ціннісним для дослідження соматичних прав людини та терміну допустимості проведення абортів.

Допоміжні репродуктивні технології є предметом дослідження переважно спеціалістів у сфері медицини, а з правового погляду їх розглядала, зокрема, А. Головащук. У дисертаційній праці «Цивільно-правове регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій» [84, с.13] дослідниця наводить авторські визначення понять «сурогатне материнство», «потенційні батьки» та «донор репродуктивних клітин», що є ціннісними для дослідження цього питання. Також авторка аналізує види сурогатного материнства та акцентує увагу на механізмі передачі коштів у разі проведення комерційного сурогатного материнства для захисту інтересів кожної зі сторін договору.

Питання сурогатного материнства предметно досліджувала Я. Р. Марко у

дисертаційній роботі «Реалізація права людини на репродукцію методом сурогатного материнства: теоретико-правове дослідження» [228]. Авторка виокремлює правову природу сурогатного материнства як право людини на репродукцію, що ґрунтується на договірних відносинах. У роботі виокремлено принципи правового регулювання цього інституту, визначено складові елементи правового статусу сурогатної матері, охарактеризовано правові вимоги до потенційних батьків тощо.

Сексуальним правам людини присвячена праця А. А. Герц «Права людини, сексуальна орієнтація та гендерна рівність» [73]. Авторка аналізує, зокрема, правовий статус особи як конституційно-правовий інститут та основні конституційні права і свободи людини та громадянина. Особливу увагу приділено запобіганню та протидії дискримінації, проаналізовано її види. Ціннісним видається дослідження А. А. Герц теорії гендеру та аналіз законодавства ЄС щодо цього питання, що дає змогу сформулювати рекомендаційні положення щодо соматичних прав людини.

Цю тематику ґрунтовно досліджувала у праці «Реалізація конституційно-правових норм про права людини щодо сексуальних меншин: порівняльно-правове дослідження» [393] і Я. К. Товпеко, аналізуючи право нового покоління на сексуальну орієнтацію та сексуальну ідентичність. Серед іншого, вона аргументує доцільність запровадження в Україні інституту омбудсмена задля запобігання дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації.

Однак, попри розлогість доктринальних джерел, видається, що проблема соматичних прав як комплексного правового інституту потребує додаткової наукової уваги, що буде здійснено в наступних підрозділах роботи.

1.2 Конверсія теоретико-правових підходів до розуміння сутності конституціоналізму

Конституціоналізм є багатогранним поняттям, що відображається в плюралізмі думок щодо його визначення та вважається особливо ціннісним для правової науки. Доктрина конституціоналізму є відносно новою для Української держави та перебуває в постійній трансформації. Це динамічна категорія, що потребує удосконалення у зв'язку зі швидким темпом змін у нашій країні для ефективного вирішення усіх покладених на нього завдань.

Конституціоналізм має надзвичайно довгу історію зародження та становлення, що квінтесенцією відбивається на його елементах, які нарощувалися століттями та формувалися завдяки щораз більшій потребі людини у поліпшенні її становища в державі, а також розумінню покладених на неї завдань, зважаючи на особливості потреб кожної людини індивідуально. З огляду на ці чинники розуміння і тлумачення конституціоналізму відрізняється не тільки у представників вітчизняної доктрини, а й міжнародного співтовариства, що виокремлює різні підходи до розуміння цього поняття, що своєю багатогранністю відрізняється від більшості інститутів правової науки. Ми поділяємо доктринальні підходи до розуміння конституціоналізму на: 1) історико-правовий; 2) вузькогалузевий (нормативний); 3) ідеологічний (комплексний).

У доктрині конституціоналізму існує чимало визначень цього поняття, але вони різняться відповідно до особливостей наукових інтересів та підходів, які властиві кожній із галузей наукового пізнання. Проаналізувавши величезний масив досліджень за тематикою, виокремимо вчених та праці, що заслуговують особливої уваги.

Що стосується *історико-правового підходу* до розуміння конституціоналізму, то передусім відзначимо, що походження терміна «конституціоналізм» охарактеризовує М. П. Орзіх. Він зазначає, зокрема, що

цей термін використовується з кінця VIII – початку XIX ст. для визначення в основному саме американської доктрини верховенства писаної конституції щодо звичайних законів. Проте зародження цього терміна простежуємо ще в правових системах Західної Європи XI–XII ст., а перші згадки сягають часів давньогрецьких конституцій, що відомо ще із праць Аристотеля. Також з періодом принципату Стародавнього Риму пов'язують існування конституцій як імператорських розпоряджень, що також позначились на етимології цього поняття. Наступними, більш сучасними документами стали Велика хартія вольностей та Білль про права. Сучасний конституціоналізм, зазначає автор, пов'язують з актами в Північній Америці, Декларацією прав людини і громадянина Франції, Конституціями Польщі та Конституцією Пилипа Орлика XVIII ст. Остання, як відомо, залишила надзвичайний слід в історії українського конституціоналізму [269, с.19-20]. Адже саме цей документ став обмежувачем державної влади, що й зараз потрібний для існування конституціоналізму, пріоритетним також є декларування розподілу влади та її ефективної взаємодії між собою, що є виявом прогресу, який був властивий тодішній європейській спільноті.

Варто також згадати конституції, що діяли за часів існування СРСР, хоча вони мали виражений декларативний, номінальний характер, не були втілені в життя у зв'язку з режимом, що панував у той період. Однак історіографія цього поняття розкриває те далеке коріння терміна, що визрівав разом зі самим людством та збагачувався властивими йому елементами.

Як засвідчує історичний досвід, існування конституції є тільки одним із компонентів дієвого конституціоналізму, а не обов'язковою його умовою, адже декларування не означає виконання приписів. Навіть належне створення умов для дієвого конституціоналізму не є гарантією його реалізації, адже необхідна взаємодія всіх інститутів. Із набуттям Україною незалежності розпочався її рух у напрямку правової та соціальної держави, що засвідчує прийняття Конституції 1996 року, яка сповідувала європейські і демократичні уявлення

про Основний закон як гаранта забезпечення прав людини.

Ціннісною є позиція М. В. Савчина, що розкриває досліджуване поняття з нарисів історичної спадщини. Він, зокрема, зазначає, що на початкових етапах еволюції конституціоналізму переважав ліберальний підхід, а в сьогоденні існує тенденція до соціалізації та політизації конституції, що є виразом соціальної, правової та демократичної держави. Відтак вчений визначає конституціоналізм як сукупність «ідей та уявлень про роль Конституції у суспільстві та відповідне їх втілення у політико-правових відносинах. Інтелектуальною основою конституціоналізму є ідеї обмеження публічної влади та забезпечення основних прав і свобод, гарантією чого виступає судовий конституційний контроль» [345, с.23].

Щодо важливості історичного елемента вдало зазначають В. М. Кампо та В. А. Овчаренко, що різновиди вітчизняного конституціоналізму попередніх епох не тільки уживаються, а й органічно взаємодіють між собою, що є наслідком еволюційного процесу цього явища, що постійно розвивається, пристосовуючись до потреб суспільства та держави в часи перехідної економіки, та процесів конституційної глобалізації та є найперспективнішим інструментом для розв'язання суспільно-політичних, економічних та соціальних проблем [170, с.71].

Основний закон є тим суспільним консенсусом, що був досягнутий між народом і державою задля забезпечення конституційних цінностей та встановлення правових рамок щодо меж втручання держави в особисте життя людини і виступає певним інструментом контролю народу над владою, не допускаючи її свавілля. Конституція регулює міжнародну взаємодію між державами, встановлюючи норми, що регулюють питання співпраці, імплементації законодавства та головно перейнята ідеєю миру, що стало певним надбанням після наслідків Другої світової війни.

Загальноприйнято здійснювати поділ конституцій із застосуванням історичної періодизації, тобто виділити періоди, у яких вони приймалися та

діяли. Так, одна група науковців виділяє три основні періоди, а інша аналізує через детальний поділ історичних подій, що змінювали так чи інакше ситуацію з конституюванням у світі.

До першого періоду належать Конституції XVII – початку XX ст., їх ще називають старими. Із цього періоду досі чинними є конституції США, Норвегії, Нідерландів, Люксембургу, Австралії та інші. Другий період припадає між двома світовими війнами, тодішні конституції іменують новими, вони вирізнялися більшою демократичністю виборчого права та містили певні положення про права і свободи людини, чинними з-поміж них сьогодні є конституції Австрії, Ірландії та Мексики. І третім періодом є прийняття новітніх конституцій у післявоєнні роки, багато з них діє і нині, це конституції Ісландії, Франції, Італії тощо [439, с. 29-30]. Цей період ще іменують «хвилями конституції». Зрідка також виокремлюють четвертий період [380], датують його 1980–1990-ми роками.

Загалом же новітні конституції є певною соціальною цінністю, яка з еволюцією людства набула глобальної ролі щодо захисту людини, її прав і свобод, що є джерелом права та незамінним важелем впливу на державну владу з боку народу.

Зауважимо, що в науковій літературі виокремлено теорії конституції. Скажімо, П. Б. Стецюк виділяє: теорію конституції як суспільного договору, теологічну теорію, природничо-правову, теорію конституції представників юридичної школи права, представників соціологічної та політологічної школи права та марксистсько-ленінську теорію конституції [380, с. 31-38]. Наведені теорії розкривають квінтесенцію конституції як певної еволюції людства, що з плином історичних подій поступово виокремлювала основні пріоритети людського буття із врахуванням специфіки кожного суспільства, надаючи конституційній традиції індивідуальних елементів. Розкриваючи зміст того консенсусу, що вдалося досягнути народів із владою для забезпечення ефективного правління в умовах демократії та збереження людської гідності,

дотримання балансу у втручанні держави в приватне життя індивіда з дотриманням солідарності у суспільстві та в його політичне життя, сформовано цілу систему правових норм, котрі мають основоположне значення в державі та піддаються удосконаленню у зв'язку з прогресом у всіх сферах життя людства та розвитком інституту прав людини як одного з найважливіших елементів, що потребують належного нормативного закріплення. Отож теорія суспільного договору є актуальною донині, оскільки консенсус, до якого дійшли народ і влада, висвітлений у постулатах конституції. А відомі мислителі Середньовіччя присвятили цьому питанню особливу увагу в період, коли основоположні ідеї конституціоналізму почали втілюватися в життя та усвідомлено робився акцент саме на важливості легітимності державної влади.

Безперечно, на кожному етапі конституція еволюціонувала, вбирала найважливіші аспекти та викристалізовувалася вже в сучасному розумінні. Адже неможливо розглядати конституцію тільки з нормативного погляду, оскільки вона несе в собі глибокі коріння становлення права, що дає змогу сьогодні створювати належні умови для життя людини, враховуючи особливості кожної держави та її народу. Конституція і є, по суті, тим консенсусом між народом і владою, що виступає стрижневою основою її існування. Власне воля народу виражається в постулатах конституції, шляхи такого волевиявлення в кожній країні різняться, проте мета в них однакова.

У зв'язку з індивідуальним розвитком кожної держави простежується і різноманітність підходів до висвітлення змістовних елементів конституції. До прикладу, Конституція США будується на ліберальній ідеї свободи як результату боротьби за незалежність, тому в ній значну увагу присвячено власне обмеженню влади, її поділу, системі стримувань та противаг. Тимчасом інші держави на перше місце ставлять права людини та соціальні права, що були необхідністю в конкретних політико-правових умовах. Тож під час аналізу конституції насамперед потрібно звертатися до історичних передумов, ментальності та особливостей кожної країни зокрема.

Слушними також вважаємо твердження, що з плином історичних подій істотно розширився перелік основних прав і свобод людини, що вийшов за межі потреби лише невтручання держави в деякі сфери життя людини, а покладалося завдання брати активну участь у відновленні справедливості та рівності – економічної та соціальної насамперед, а громадяни наділені правом вимагати від держави такої діяльності [8, с.16-20].

Щодо *вузькогалузевого (нормативного) підходу* до розуміння конституціоналізму, то більшість наукового співтовариства в основу побудови цього явища закладають конституцію як каталізатор, без якого конституціоналізм не може бути втілений в життя, та сповідування принципу розподілу влад (стримування і противаг) як беззаперечний інструмент конституціоналізму.

У юридичному аспекті конституціоналізм кожна розглядати у вузькому і широкому значенні. У вузькому значенні, як зазначає М. М. Гультай, це «політико-правове явище, правова (юридична) сутність якого обумовлена, перш за все, нормативно-правовою основою функціонування державної влади, в ролі якої виступає конституція (конституційне законодавство)», а в широкому – це «складна політико-правова система» [98, с.109].

Схожою є позиція і М. Вазезева: конституціоналізм перевіряє, чи діяльність уряду є законною і чи чиновники ведуть свою публічну діяльність відповідно до встановленого закону, але водночас це означає, що мати конституцію не означає забезпечити конституціоналізм, а отже існування конституціоналізму є набагато важливішим [471, р. 358–369].

У державотворчих процесах важливо, аби були дотримані всі елементи конституціоналізму, які повинні належно декларуватися в Основному законі та бути надійно забезпеченими державою для реального захисту прав і свобод людини та громадянина, що є їхнім основним завданням в аксіологічному розумінні. Водночас потрібно зберегти механізми, що протистоять свавіллю влади, державний суверенітет та розподіл влад, а також налагодити взаємодію

між ними.

Як зазначає В. М. Шаповал, концепція розподілу влади як одна з основ конституціоналізму вимагала визначення меж владарювання між виконавчою, законодавчою і судовою владою та слугувала регулятором від довільності у формах здійснення владарювання [440, с.116]. Тож визначаючи поняття конституціоналізму, потрібно об'єктивно враховувати не тільки наявність конституції як осередку цього явища, а й інші елементи, про які йшлося вище. Як слушно зазначає професор Г. Г. Арутюнян, наявність Конституції, парламенту і судів ще не свідчить про існування адекватного рівня конституціоналізму, парламентаризму і правосуддя [10, с.3-6]. Історично це підтверджується існуванням номінальної «сталінської Конституції» за часів СРСР, що вважалась однією з найдемократичніших, однак не могла знайти своєї експлікації на прикладну парадигму в тодішньому тоталітарному режимі, адже існувати Основний закон, або як ще його іменують «мапа влади», не може без чинного конституціоналізму як каталізатора, що втілює приписи в життя.

Також можна згадати існування Конституції Німеччини за часів правління Гітлера й одночасного тоталітарного режиму, що обмежував людину в майже будь-яких виявах її свободної волі. Отже, існування дієвого конституціоналізму та формальної Конституції з декларуванням норм, що покликані обмежити державну владу, є ілюзорними без дотримання цих постулатів державною владою.

Наведемо ще визначення конституціоналізму, яке пропонує І. Є. Словська: це політико-правова категорія, яка «опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходять вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини» [363, с.123].

Із різноманітних значень конституції грецький термін «politeia» є одним з найдавніших, йому властиві всі незліченні характеристики, які визначають особливості держави та охоплюють всю її економічну й соціальну структуру і питання уряду в найсучаснішому його розумінні [578]. Конституція походить

від латинського «constitutio», що означає порядок, устрій та є основним законом у державі, а всі інші закони мають відповідати тим постулатам, які вона декларує.

Конституція в сучасності є основним джерелом права, а її постулати вказують напрям всієї державної політики, що утримує баланс політичної дійсності і виконує протекціоністську функцію та покликана сприяти належному дотриманню прав і свобод людини та конституційним цінностям. Так, свобода, рівність та гідність людини, поділ влади та її легітимність є базовими підвалинами демократичної держави, а завдання публічної влади – забезпечити їхню реалізацію, тимчасом коли незалежна судова влада здатна контролювати правомірність їхньої діяльності.

Далі виокремимо основні політико-правові ознаки сучасних конституцій, а саме: є обов'язковими в державі, разом із правотворчими інститутами; стосуються структури й діяльності інститутів влади, політичних принципів та прав громадян; ґрунтуються на широкій публічній легітимності; їх важче змінити, ніж звичайні закони; вони повинні відповідати міжнародно визнаним критеріям демократичної системи з погляду представництва та прав людини [479, с.21].

У новітніх конституціях значно виражена роль держави в економічній сфері та яскраво простежуються соціальні орієнтири, піддано регулюванню відносини політичної системи та декларовані права і свободи людини, що часто є домінантними, а також наявні норми щодо регулювання зовнішньополітичної діяльності [439, с.31]. Такі якісні зміни в новітніх конституціях є наслідком розвитку правових доктрин, які лягли в основу найважливішого інституту прав людини, що й сьогодні потребує докладного аналізу у зв'язку з невпинною модифікацією вже наявних. Адже прагнення людини постійно поліпшувати своє становище потребує й оновлення основоположного закону, що повинен відбивати реалії сьогодення.

Отож, як ми бачимо, цей підхід утотожнює конституціоналізм з

наявністю Основного закону в якому виокремлено конституційні повноваження органів публічної влади. В сучасному розумінні з таким розумінням ми не можемо погодитися, оскільки формальність юридичних норм не вказує на їх ефективність, і як визначив І. І. Забокрицький «щодо необхідності існування писаної Конституції для конституціоналізму, можемо дійти висновку, що наявність якогось одного нормативного акта, який би називався Конституцією, не є основним критерієм для існування конституціоналізму» [143, с. 57].

Ідеологічний (комплексний) підхід враховує не тільки позитивістський концепт, а й колаборацію тих політичних та суспільних феноменів, що органічно переплітаються з ним. О. М. Бориславська визначає конституціоналізм як феномен, що «має складну філософсько-політико-соціально-правову природу та охоплює три основні зрізи: ідеологію, філософсько-правову доктрину та конституційний механізм владарювання (конституційну систему правління). У широкому значенні він є системою взаємовідносин між людиною, суспільством та державою, у яких реально забезпечені права та свободи людини і громадянина, суспільство є вільним, а державна влада реально обмежена конституційними засобами» [37, с.250].

Своє трактування конституціоналізму пропонує й А. Р. Крусян, наголошуючи, що це складна політико-правова система, в підґрунті якої лежать основні принципи, вироблені людством у процесі розвитку, які стали «світовими стандартами будівництва і формування демократичної держави і громадянського суспільства та які сприйняті в Україні на сучасному етапі її розвитку» [207, с. 191–195].

Вартим уваги вважаємо і визначення цього терміна, яке наводить С. В. Шевчук: «конституціоналізм – це режим функціонування державної влади відповідно до Конституції, причому термін “конституція” у суспільстві, в якому існує конституційна держава (діяльність держави спрямовується тільки для забезпечення певних, нормативно визначених суспільних цілей згідно із загально визначеними правовими принципами та нормами), розуміється у

широкому сенсі – як Конституція, що заснована на ідеології конституціоналізму». Автор також є прихильником позиції, що конституціоналізм може існувати без Конституції, щоправда, за наявності незалежної судової влади [446, с. 134, 136–137].

Досить вдале визначення цього поняття, на нашу думку, запропонувала Л. В. Соніна: «Конституціоналізм – це політико-правовий режим, що полягає в конституюванні індустріального (постіндустріального) суспільства і встановленні в ньому начал конституційності (гармонії, справедливості) для забезпечення його рівноважного існування і розвитку шляхом втілення у праві, правосвідомості, суспільно-державному устрої ідей (цінностей) пріоритету конституційного законодавства, забезпечення людської гідності, прав і свобод людини та громадянина, демократії і децентралізації, сильної державної влади, свободи економічної діяльності, інших ідей (цінностей), а також шляхом виділення в суспільстві соціальних груп, здатних відстоювати названі ідеї (цінності)». Автор також наголошує, що конституціоналізм є певним засобом самоорганізації політико-правового режиму в державі та покликаний спрямовувати напрям всіх процесів і водночас є тим режимом, що вимагає від усіх дотримання певної соціальної регуляції, акцентуючи увагу на дотриманні гармонії та справедливості, що тим самим забезпечують громадський прогрес [365]. Вважаємо, що мотивація цитованої авторки щодо знаходження спільного консенсусу для відстоювання ідеї справедливості та людської гідності є осовою відображення сучасної теоретичної складової розуміння конституціоналізму.

Більшість дослідників вважає конституціоналізм політико-правовою категорією, оскільки він має взаємодіяти з наявною політичною системою суспільства. Адже сьогодні треба ширше розглядати конституціоналізм, ніж у класичному його вимірі як обмеження влади, оскільки глобалізація ставить щораз нові виклики, а розширення інституту прав людини свідчить про еволюційну прогресію не тільки потреб людства, а й механізмів її організації та реалізації, що покладається на державу.

Г. С. Боброва в дисертаційному дослідженні пропонує розуміти конституціоналізм як цілеспрямований рух до конституційної правової держави, що представляє фундаментальні принципи конституційного правового демократичного устрою: народовладдя, верховенство права; державна діяльність, що регламентована лише законом, недоторканність і реалізація прав і свобод людини та громадянина, система розподілу влади, суверенітет, політичний плюралізм, світський характер держави [28].

Класичне поняття конституціоналізму зосереджене на індивідуальних правах, таких як: право на життя, на персональну безпеку, на свободу вираження поглядів та віросповідання. Отже, йдеться про інституційний тип держави, уряд якої обмежується обороною та безпекою громадян і міжнародними відносинами. Поняття конституціоналізму визначають також і через соціальний конституціоналізм. Це пов'язано з необхідністю захистити те, що «люди роблять», тобто ті стосунки, які виникають у людини у зв'язку із працею. У такий спосіб зароджувалося законодавство про працю та соціальне забезпечення. Держава розширила свої зобов'язання за моделлю добробуту, намагаючись відновити соціальну рівність, відповідно збільшуючи й кількість інструментів контролю для цього [628, р. 163–164].

Конституціоналізм зазнав значних змін за останні два століття і піддався різним його інтерпретаціям залежно від цілей конкретної держави. Навіть у сьогоденні ідеал, властивий конституціоналізму, – це досягнення основних цілей шляхом надання та обмеження інститутів, наділених політичними повноваженнями, що сприяє подальшому розвитку також у недержавних вимірах, де він може створювати автономні конституційні сфери та доктринальні категорії [574, с. 9]. Отож, конституціоналізм у сучасному розумінні легко оперує новітніми категоріями, має потенціал поєднання нових правових та соціальних постулатів із класичною державницькою ідеологією.

К. А. Бабенко, аналізуючи розвиток конституціоналізму, зазначає, що він безпосередньо пов'язаний з наявним політичним режимом, тобто режим

організації та функціонування публічної влади в кожній країні має відповідати Основному закону. Конституціоналізм будує «такий політичний режим, що заснований на принципах народного суверенітету, верховенства права, пріоритету прав і свобод людини і громадянина, законності тощо...» [13, с.103-104]. Конституціоналізм – це устрій, де права людини можуть мати не тільки правотворчий, але й правореалізаційний характер.

Фундаментальний підхід до розуміння поняття конституціоналізму в Г. П. Циверенко. Він ставить у центр цього терміна демократичні конституції, що здатні обмежити державну владу та досягнути верховенства права. Вчений розглядає такі основні компоненти досліджуваного поняття: філософію, систему принципів та ідей, у центрі якої і є вчення про конституцію, конституційне законодавство, норми і принципи, що визначають конституційний лад, зважаючи на культурний рівень кожного суспільства [429, с. 171–175]. Для соматичних прав можливість обмеження державницької політики визначає можливість функціонування прав не заради загальних інтересів, а індивідуальних ціннісних констант окремої особистості.

Ю. М. Годика та В. С. Журавський ґрунтовно зауважують, що конституціоналізм можна розглядати, з політичного погляду, як певний характер відносин між державою та суспільством, що відповідає певним принципам, цінностям та механізмам. Згідно з їх позицією «каталізатором рушійних цивілізаційних змін є саме вільна та творча людина, а конституційно-правове регулювання покликане сприяти таким звершенням» [194, с. 5].

Л. Кате Баккер також основними завданнями конституціоналізму називає таксономію та ідеологію, яка існує для визначення легітимності / нелегітимності форм вищого правління та слугує певними нормативними рамками, які надають змістовного ефекту системі верховенства права та є осередком конституційної легітимності. Отже, легітимність конституціоналізму виражається в дієвому принципі верховенства права, що унеможлиблює використання влади для досягнення власних інтересів. Метою

його використання є запровадження законної форми державної влади через державні інститути, враховуючи складну систему цінностей [491, р. 671–732].

Тобто конституціоналізм – це не просто державницька ідеологія, а доктрина, що ґрунтується на абсолютному домінуванні індивідуальних людиноцентристських інтересів. Саме людина є цінністю в такій державницькій ідеологічній системі, тому вільне розпорядження тілом як основа реалізації соматичних прав отримує широке поле для втілення, на відміну від інших можливих ідеологічних спрямувань.

Водночас варто зауважити, що сьогодні під час дослідження поняття конституціоналізму важливо враховувати те, що зараз права людини настільки розширили свої ключові елементи, що обмежуватись лише традиційними підходами не можна. Більшість науковців зосереджується на конституціоналізмі як інструменті обмеження влади і встановлення певних правил для функціонування державного апарату й реального розподілу влади. Однак ми вважаємо, що у глобалізованому світі, де людина є особливою цінністю, держава повинна створювати всі належні умови для її життя й одночасно не створювати обмежень щодо реалізації її найновіших прав. Це і є тим напрямом, який повинна обирати наукова спільнота для створення новітньої моделі конституціоналізму сучасності, що має втілити в життя нові виклики XXI ст. Як наголошує В. В. Речицький, «гарантування свободи, ринку і прав людини є основним призначенням європейського конституціоналізму, оскільки свобода є відправною точкою всіх людських бажань і прагнень, передумовою загального поступу, який матеріалізується не лише у парламентських стінах. Прагнення людей до творчої самореалізації об'єднує їх у європейську спільноту. Гарантуючи політичну, економічну і особисту свободу індивідів, конституціоналізм забезпечує тут автономний статус громадянського суспільства» [334].

Новітні права вимагають особливої уваги та наступної правової регламентації і правового захисту конституційними інструментами, що

потребують осучаснення поняття конституціоналізму – як політико-правового явища, що тісно переплетене з ідеєю захисту прав людини та створення необхідних умов у державі для розвитку демократичних інститутів, є дієвим чинником стримувань та противаг не тільки в аспекті побудови механізму держави, але й взаємодії його із суспільством.

В. І. Крусс, який акцентує на важливості соматичних прав людини та вбачає їх реалізацію через конституційно-правову парадигму, зазначає, що «державна повинна забезпечувати відповідне (конституційне) користування конституційними (основними) правами і свободами людини, спонукати і примушувати (за потреби) кожного до відповідного (конституційного) виконання основних обов'язків. Запорукою такого право-користування є адекватне (у контексті національної культурної традиції) сприйняття універсуму вищих конституційних цінностей, оскільки “вищі” і “конституційні” сутнісні синоніми» [203, с.37]. Конституційні цінності, що традиційно склалися в кожній державі, мають відобразитися і в позитивістській парадигмі індивідуально, що формує конституціоналізм кожної країни в якісних його відмінностях, як ми це вбачаємо в різних підходах до побудови та сприйняття цього багатогранного поняття.

На рівні дисертаційної роботи цю тематику заторкував і М. О. Лаврик. Він зазначав, зокрема, що права людини є складним, динамічним феноменом, що виражає механізм взаємодії людини і держави. Розвиток цього механізму, пояснює далі науковець, «відбувається і в просторі (на регіональному рівні, рівні окремих держав і на міжнародному рівні), і в часі (зміна поколінь прав людини), характеризується постійною модернізацією і є, по суті, юридичним, формальним відображенням конкретного історичного визнання місця і ролі індивіда в соціумі...» [212].

М. О. Лаврик наголошує на формуванні концепції соматичних гарантій прав людини за допомогою юридичних та неюридичних засобів та наголошує на необхідності закріплення їх на конституційному рівні як конституційної цінності. Тож в такий спосіб можна розширити правову свободу особи на

конституційному рівні. Свою позицію вчений обґрунтовує частково чинними соматичними гарантіями прав людини в Македонії, Туреччині, Швеції та Швейцарії [212].

Отже, для досягнення успішних зрушень у сучасному прийнятті викликів XXI ст. потрібно оновити наявне законодавство та розширити декларовані права людини з огляду на прогрес сучасної науки, що наділяє людину новими можливостями, а дієвий конституціоналізм має вже сьогодні втілювати свою основну мету.

Що стосується безпосередньо соматичних прав людини, то, як ми вже згадували раніше, докладно, на рівні дисертаційного дослідження, їх аналізувала О. М. Нестерова. Вона зауважує, що сьогодні спостерігається тенденція зміни у сфері прав людини і її правового статусу, враховуючи право людини розпоряджатися своїм тілом та можливість змінювати себе як біофізичну істоту, що дозволив нам науково-технічний прогрес. Особливу увагу потрібно приділяти гуманізації й антропологізації у правовому вимірі та переведенню особистісних прав у права природні, а також необхідності такого закріплення в позитивному праві [250].

Отже, поява нових прав людини ставить перед державою нові виклики, як-от якісний їхній захист та належне правове закріплення, адже сучасні права людини регулює чимало підзаконних актів, що мають різнобійний, фрагментарний характер, проте є потреба в чіткому їх визнанні в задля посилення їх правового захисту. Окрім того, держава має ініціювати розвиток усіх сфер науки для можливості реалізації їх у нашій країні. У сьогоднішній день можна говорити про нові завдання для конституціоналізму сучасності в розвитку найважливішого та найстабільнішого інституту – прав людини.

Свого часу Європейська комісія з прав людини зазначала, що «конституціоналізм виконує верховенство права, а тому очікується, що дотримання верховенства права забезпечує передбачуваність та безпеку у відносинах між людьми та державою, а отже, посилює захист прав людини»

[502]. У цитованому звіті наведено визначення конституціоналізму: це «система політичного устрою, яка заснована і керується верховним законом, який може бути змінений лише з волі народу або через їхніх установчих представників, в якій застосовується практика верховенства права, поділ влади, стримування і противаги й дотримується належне управління, а права і розвиток громадян є першоважливими» [502].

Особливий акцент у звіті сконцентрований, окрім класичних елементів, на людині, що в сучасному світі визнається особливою цінністю, зрештою, вся організація державної влади та її інститути спрямовані або на захист наявних прав, або на створення належних умов для їхньої реалізації, а конституція виступає певним гарантом (договором) між державою і людиною задля цієї реалізації. У звіті наголошується, що конституціоналізм за своєю суттю є конвергентним засобом, завдяки якому дотримання прав людини не тільки реалізується, але й інституціоналізується. У будь-якому разі конституція країни є її наріжним каменем у захисті прав і свобод її населення» [502].

Тож можемо зробити такі висновки. По-перше, конституціоналізм є багатограним поняттям з його особливими ключовими елементами, без взаємодії яких неможливо втілити в життя цілісну правову державну політику, який є певною домовленістю між народом і державою для забезпечення й реалізації тих засадничих принципів, які ним гарантовані. Однак сьогодні мусимо акцентувати не на класичних формах конституціоналізму, оскільки через глобалізовані виклики сучасності змінилися вимоги, які ставить людство перед державою, правом і, як наслідком, самим конституціоналізмом. З огляду на стрімкий розвиток усіх сфер людської діяльності трансформувалися та удосконалилися і права, які в сучасності отримали вже четверте покоління, що лише нарощує потребу в застосуванні тих нормативно-правових регуляторів та гарантій, котрі здатні гідно їх захистити та створити належні умови для їхньої реалізації, що потребують глибокого та якісного аналізу й тлумачення в доктринальному їх визначенні.

Поняття конституціоналізму, як ми вже зауважували, є широким та багатограним, охоплює елементи різних наукових напрямів, таких як історія, політика і право, що органічно переплетені і дають можливість відкрити сутнісні характеристики його змісту. Конституціоналізм є центральним поняттям у конституційному праві, проте одностайного його визначення в наукових колах досі немає, як ми вже зазначали, оскільки дослідники різних галузей розглядають його з погляду власних наукових інтересів, що крізь століття збагачується новими елементами. Зародження, формування та розвиток цього поняття залежать від індивідуальних особливостей держави, звичаїв, традицій та релігії, що в сукупності реалізують власну концепцію конституціоналізму. Основне покликання конституції – встановити ті рамки для влади, які здатні втілити в життя постулати свободної волі людини. На цьому акцентували мислителі ще періоду Античності, які увіковічили основні прагнення людини бути вільною, а покликання держави – створювати всі можливі умови для цього. Особливу увагу приділяли ідеї справедливості та свободи, що через роки і покоління таки відобразилося в основних правозахисних документах сучасності.

Конверсія підходів до конституціоналізму увібрали в себе ті історичні умови, які потребували різного регулювання та організації державної влади. Однак людиноцентристська парадигма все-таки є тим найважливішим елементом, що закладається в будь-якій моделі конституціоналізму, адже суверенітет народу, його свободна воля, гарантії захисту прав людини та створення для цього належних умов є визначальними для конституціоналізму.

Вважаємо, що розвиток правового розуміння поняття «конституціоналізм» дає можливість відійти від вузького історичного або нормативно-актного розуміння цього поняття виключно в контексті конституційного права, а також розширює свою природу на всі суспільні правові відносини та увійшов у систему загальнотеоретичних понять. Проте, незважаючи на значне розширення своєї природи на всі правові та

державницькі процеси, враховуючи широту цього поняття, в науковій сфері немає єдиного підходу до розуміння конституціоналізму. Тому нами узагальнено сучасне розуміння конституціоналізму як нормативно-правової ідеології, що увібрала всі позитивні аксіологічні ціннісні категорії та постулати державотворчих та правотворчих процесів у демократичній державі для досягнення консенсусу, гармонії та справедливості суспільного життя та забезпечення людської гідності, прав та свобод людини.

Поняття людської гідності охоплює велике коло питань, що перейняті історичним розвитком у напрямку до забезпечення прав людини, що наростали зі становленням цивілізації, враховуючи ті негативні повоєнні часи, коли проблема людської гідності поступово викристалізовувалася. Людська гідність є особливою правовою цінністю та пріоритетним елементом посеред інших прав людини у правовій державі, що підтверджується низкою прецедентних рішень ЄСПЛ, де порушено право людини на гідність. Проблеми, пов'язані з катуванням чи жорстоким, нелюдським поведінням з людиною, заборона смертної кари є тими інтенціями, що походять від людської гідності та «переходять» в загальне право на життя, є принциповими та засадничими постулатами досліджуваного поняття.

У зв'язку з процесами євроінтеграції нашої держави і світовими тенденціями до глобалізації та навіть деякої уніфікації правової доктрини конституціоналізму зростає й потреба у глибокому переосмисленні досліджуваного поняття. Також беззаперечною є позиція щодо проблематики відходу України від обтяжливих історичних наслідків тоталітарного режиму, що негативно позначився на поступальній трансформації конституційної доктрини та виході її на ціннісні західні традиції, які сповідують верховенство права, реальне обмеження державної влади та дієві механізми стримування і протидії, що діють постійно і здатні ефективно регулювати державно-владні процеси. Важливо також зауважити, що сліпа імплементація є неприпустимою для кожної держави, яка проходить етапи становлення як правої, оскільки

право має чітко відбивати реалії стану справ у самій державі, враховуючи історичні, релігійні, соціальні, національні та ментальні чинники, саме тому деякі науковці виділяють багато конституційних моделей, зважаючи на особливості кожної держави, культури та навіть території.

Сьогодні як ніколи Україні потрібно втілювати в життя постулати сучасної моделі конституціоналізму, що, окрім своїх базових елементів, передбачає чітке законодавство, яке не піддається різному тлумаченню та є стабільним, а зміни до нього можливі лише за встановленою процедурою, що охоплюватиме багатоетапність процесу й обов'язкове його узгодження. Адже сильна правова держава можлива в умовах дієвого конституціоналізму, що покликаний гарантувати та забезпечувати права і свободи громадян, обмежуючи при цьому державну владу, та ефективну й постійну систему стримувань і противаг. Тому питанню розуміння доктрини сучасного конституціоналізму через призму забезпечення прав та свобод людини, людської гідності буде присвячено наступний підрозділ дисертації.

1.3 Сучасна доктрина конституціоналізму як ідеологічна основа прав людини

Процес дослідження правових явищ здійснюється шляхом використання пізнавальної методології, тому використання виключно сталого підходу відображає вузькогалузевість явищ. Права людини, ідеологічні юридичні цінності та підходи викликають потребу розглядати явище через змінні чинники та новітні трансформації, вказувати на тенденції розвитку, що відображають динамічні підходи.

Є. Полянський обґрунтовує сутність динамічності доктрини вказуючи, що «вона бере свій початок у минулому, прямо регламентує право сучасності, визначає право майбутнього та постійно функціонує як динамічна категорія, що

забезпечує подальший розвиток та вдосконалення права» [289, с. 311].

Саме правова доктрина здатна забезпечити необхідну правову сутність новітнього правового явища. По-перше, вона створює необхідний юридичний фундамент його становлення через визначення принципів та основних постулатів, по-друге, саме доктрина, вказуючи на допустимі межі розвитку або трансформації юридичного явища, пояснює прийнятність чи неприпустимість нового явища в його концептуальному зв'язку з сучасною правовою реальністю та практикою. Багато науковців, серед яких О. Львова, вказує на визначальну роль доктрини в «розвитку права, що сьогодні становить величезну актуальність і потребу з огляду на бурхливі законодавчі перегони на шляху до євроінтеграції, коли відбувається ламання сталих ціннісних засад і адаптація до нових, часто суперечливих ідеологічних правоположень, які не сприймаються суспільством і суперечать загальній доктрині права» [219, с. 89].

Термін «доктрина» походить від грецького «doxa» та українською перекладається як гадка, думка, погляд; плід уяви, примара; слава, пошана, репутація; очікування, сподівання [132, с. 98].

І. Семеніхін, аналізуючи вітчизняну і зарубіжну юридичну літературу, доходить висновку, що термін «правова доктрина» використовується для позначення таких явищ, як: вчення, філософсько-правова теорія; наукові праці найбільш авторитетних дослідників у сфері держави і права; позиції вчених-юристів із актуальних питань, проблем правотворчості і правореалізації.

Правову доктрину слід розуміти як погляди правників про правове явище чи групу правових явищ, тобто те, що створює науку про основу права. Вагомий акцент наводить Р. Пузиков стосовно того, що судження й погляди тих чи інших учених є лише окремими точками зору і не утворюють правової доктрини. Однак їх поєднання й системне перетворення, базоване на єдності поглядів учених-юристів, зумовлює виникнення самостійних напрямів у науці, зведення яких в єдину концепцію, що базується на загальних принципах й пріоритетах, є свідченням появи доктринальної форми розуміння того чи

іншого явища. Завдяки цьому забезпечується цілісність, логічна узгодженість наукових положень, що становлять зміст правової доктрини [353, с. 30].

Роль правової доктрини є достатньо значною. Вона стає підґрунтям нормативного процесу, оскільки науково обґрунтовує вагомі пропозиції щодо створення, зміни чи скасування норм права. Правова доктрина може виступати джерелом права. Україна належить до романо-германської правової родини, тому доктрина уступає основному джерелу права – нормативно-правовому акту. Проте доктрина надає правовий ідеал для впровадження погоджених наукових положень у практичну сферу правотворчості, при цьому наділяє її суттєвими здобутками сучасних теорій та положень.

Поряд з цим її роль не вичерпується. На стадії тлумачення та застосування доктрина є тим засобом, до якого звертаються суб'єкти права з метою належного тлумачення та реалізації правових норм. Правова доктрина як більш динамічне явище в порівнянні з офіційним правовим регулюванням здатна сформулювати алгоритми пошуку актуального змісту норми права в контексті її застосування [255, с. 177].

Проте важливо пам'ятати, що роль доктрини при відносинах з іноземним елементом є особливо значною. Так, у ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право» [310] визначено, що «при застосуванні права іноземної держави суд чи інший орган встановлює зміст його норм згідно з їх офіційним тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі». Отож, вагомо врахувати доктринальні положення при нормотворчому, особливо правотворчому, процесі. Правова доктрина – це в першу чергу допомога практиці. Погоджуємося з К. Николиною в тому, що «правову доктрину можливо розглядати як неформальне авторитетне джерело права, що є інтелектуальною основою юридичного мислення та аргументації, формується в межах юриспруденції і являє собою сукупність науково обґрунтованих ідей, концепцій, поглядів, в яких сформульовані ефективні моделі та стандарти вирішення актуальних проблем юридичної практики» [255,

с. 178].

Більше того, значення доктрини полягає і в тому, що вона легітимізує право у свідомості соціуму, мотивує авторитетність правил поведінки, забезпечує їх виконання не за рахунок примусу, а шляхом переконання в суспільній потребі добровільного належного виконання. Є. Черних доводить, що «обов'язковість правової доктрини – це питання, що розв'язується у площині юридичної методології. Відкидаючи традиційні аргументи юридичного позитивізму, які часто використовуються при поясненні авторитетності джерел права виключно внаслідок їх офіційного державно-владного характеру, вчений зазначає, що обов'язковість доктрини виявляється у пом'якшеному варіанті переконливості, як сила авторитету, за якою стоїть значне представництво знавців права; це сила не наказу, а сила раціональності й наукової переконливості» [435, с. 27].

Доктрина конституціоналізму – це ідеї та принципи, які виступають фундаментом сучасного права. Саме динамізм доктрини володіє потенціалом імплементації новітніх стандартів у практику, а «статичність забезпечує закріплення та утвердження основоположних правових ідей, фіксацію результатів наукових досліджень» [219, с. 91]. О. Львова доводить, що доктрина стає матрицею, прототипом для створення якісного права, що становить зміст законодавства. Також говорячи про сучасне праворозуміння, основою якого вважається природне, можна стверджувати, що саме воно є матрицею доктрини прав людини як прав природних та невід'ємних прав людини.

Розглядати новітні права людини необхідно через призму ідейних постулатів, ціннісних наративів, що сформовані та погоджені правовою наукою та обґрунтовують ці новітні положення через сукупність основоположних наукових ідей верховенства права, гуманізму, людиноцентризму та які мають отримати об'єктивне відображення у правовій системі держави. Тому слід позитивно оцінити твердження Т. Чепульченко про те, що «нині проблема прав

людини постає такою, що потребує вирішення не лише на рівні міжнародних правових відносин, на рівні національного законодавства, а й на рівні наукової доктрини» [432, с. 258].

Сьогодні конституціоналізм наповнений завданнями, що стають викликами вже у ХХІ ст. – це дотримання рівноваги між правами людини, що шляхом еволюції людства набули нових компонентів, та важливість дотримання балансу між приватним життям людини і втручанням держави в нього. Важливим також видається розвиток міжнародного захисту прав і свобод людини, який сповідує конституціоналізм сучасності і відкривається через рішення ЄСПЛ. А це своєю чергою демонструє високий рівень поваги до цього інституту в сукупності з обмеженням державного правління, що ставлять певні вимоги до держав щодо їхнього втручання та впливу на індивіда. Конституції європейських країн чітко демонструють, що європейський конституціоналізм перейнятий традиційними цінностями, які переплетені з правами людини.

Під час формування моделі конституціоналізму кожна держава повинна індивідуально вибудовувати власні постулати з огляду на свої особливості, водночас орієнтуватися на напрям, який визнаний на міжнародному рівні та якому властиві певні стандарти, до яких і потрібно прагнути в процесі поступального розвитку. Це стосується, звісно, й України, адже в періоди «молодої демократії» (як етап перебування вітчизняної) є потреба в напрацюваннях доктринального підходу та визначенні стратегічного шляху для формування і становлення конституціоналізму для максимально ефективної експлікації на практичну парадигму. Правова держава неможлива без загальної кооперації найважливіших інституцій у державі, що повинні відображати напрям і мету, до якої вона йде. Той організований соціум, який прагне гарантування і забезпечення своїх прав, повинен мати чіткі та беззаперечні важелі впливу на державну владу, аби мати змогу демонструвати реальний конституціоналізм, а не «уявний» чи «примарний», як їх іменують дослідники-конституціоналісти, та досвід нацистського й комуністичного тоталітаризму,

що залишив свій слід в історії.

У зв'язку з правовими та суспільними змінами в нашій державі визріла потреба в моделі конституціоналізму, яка могла б забезпечити основну тріаду елементів, котрі є рушійними для конституціоналізму сучасності, що дасть змогу досягти рівня правової і демократичної держави з високим забезпеченням прав людини. Адже саме сьогодні важливість дієвості цих постулатів має надзвичайно велику вагу в період складних трансформаційних змін.

Останнім часом доктрина конституціоналізму виокремлює «глобальний конституціоналізм», що пояснюється глобалізацією та універсалізацією його основоположних цінностей [59]. На такий підхід до визначення сучасної моделі конституціоналізму часто натрапляємо в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених. Зокрема, на глобальному конституціоналізмі наголошує Д. О. Сафронова, вказуючи, що в сьогоденні конституціоналізм розглядають як демократію, відповідність конституційним цінностям держави. Міжнародний конституціоналізм – це певна концепція, яка ґрунтується на окремих державних конституціях. Проте змінилися учасники міжнародних відносин, які мають свої важелі впливу на громадян різних країн, тимчасом коли діяльність цих суб'єктів не піддається санкціонуванню, що свідчить про винесення системи стримувань і противаг на якісно новий міжнародний рівень [349, с. 44-45]. Погоджуємося з твердженням автора щодо формування та становлення нової моделі конституціоналізму, оскільки глобалізаційні процеси, що відбуваються, заторкують майже всі правові парадигми, виводячи їх на новий рівень. Вбачаємо в цьому позитивні тенденції до розвитку, враховуючи, що Україна цілеспрямовано обрала напрям до європейських правових цінностей конституціоналізму, але постійно наростаюча потреба в міжнародній співпраці потребує і якісного конституціоналізму сучасності.

Сьогодні конституціоналізм на глобальному рівні ґрунтується на захисті прав людини, демократії та дотриманні принципу верховенства прав, а їхнє сповідування стало певною константою, що можливо простежити в статутах

міжнародних організацій, корпоративних кодексів поведінки та неурядових організацій, що свідчить про влаштування міжнародної співпраці в дусі конституціоналізму. Для ЄС та ООН і їхніх інституцій ці постулати лягли в основу організації їхньої діяльності, що свідчить про важливість їх для міжнародного співтовариства.

У сьогоденні конституціоналізм набув особливої значущості в усіх правотворчих процесах в Україні у зв'язку з поступальним розвитком нашої держави у її прагненні реалізації як правової. Піддалися модифікації та універсалізації більшість інститутів, що якісно змінюють свої основні елементи та потребують нового декларування, що неможливо без врахування глобалізаційних викликів, що ми спостерігаємо. У зв'язку з тривалим процесом євроінтеграції нашої держави зростає потреба в реально дієвому конституціоналізмі зі збереженням його основних засадничих ідей, принципів та цінностей, що дозволяють втілювати його в життя. Модель європейського конституціоналізму видається найприйнятнішою в наших політико-правових умовах та культурних особливостях народу, що тяжіє до європейського.

Неможливо реалізувати всю парадигму елементів конституціоналізму без активної участі в процесі учасників соціального та політичного життя, що мають діяти злагоджено й ефективно задля досягнення поставленої мети. Як наслідок, такий процес потребує широкого та всеосяжного тлумачення і критичного аналізу, що дасть змогу спрямувати цей рух у потрібному напрямку. Надзвичайно важливим видається формування в суспільстві високої правової свідомості, що повинна ґрунтовно вкоренитися в учасників державно-політичного життя, зрештою, у кожного члена суспільства, що відобразить високе розуміння правових та конституційних цінностей, а це сприятиме повазі до декларованих норм як запоруки їх дотримання.

Як зауважує Г. Г. Арутюнян, «конституціоналізація суспільних відносин – одне з найважливіших досягнень демократичної цивілізації в тім аспекті, що в такому суспільстві відсутня дискримінація, наявні плюралізм, толерантність,

мир та згода, повага й гарантування прав і свобод людини, конкретизація і надійне дотримання меж влади, домінує поле правосуддя» [11, с.23]. Варто також наголосити, що ті революційні події, що сколихнули Україну 2014 року, є демонстративним каталізатором прагнення нашого народу до зміни державно-владної парадигми та набуття європейської свідомості з її аксіологічними підходами. А це вкотре свідчить про прийнятність та успішність цієї моделі конституціоналізму в нашій державі та готовність народу до рушійних змін услід за втіленням ідей, принципів та норм, які сповідує ця модель.

У сучасності модель конституціоналізму має чітку ідеологію, яка сповідує дотримання тих найважливіших постулатів, що викристалізовувались протягом довгого часу її існування. Це поняття є настільки багатограним, що досі ні науковці, ні практики не дійшли єдиного його розуміння. Слушним видається твердження М. Ю. Бондар, що європейський конституціоналізм є взаємодією цілого комплексу компонентів, містить і філософсько-правову, і доктринальну складову теорії конституціоналізації – політичного, економічного та правового простору Європи, зокрема нормативно-правову, конвенційну, онтологічну практику реалізації європейських цінностей, та є певним виявом суспільної свідомості, що відображається в конституційному світогляді. Нормативна основа цієї моделі конституціоналізму охоплює Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, міжнародне договірне правове регулювання та прецедентну практику [31, с.115]. Звичайно, одним з основоположних нормативних документів є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки декларовані в ній постулати на сьогодні є універсальними способами забезпечення належного правового захисту людини, що втілюється в життя, а їхнє високе дотримання може свідчити про правову стабільність та розвиненість держави, що прагне бути правовою й одночасно з чинним конституціоналізмом, що здатний реагувати на глобалізаційні виклики та відповідати сучасним умовам. Конвенція визначає, що «уряди європейських держав, що є одностайними і мають спільну спадщину

політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, мають зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав» [188]. Це свідчить про те, що європейським державам властиві спільні цінності, які лягли в основу найвизначнішого документу, що сьогодні є визначальним у захисті прав людини. Спільні конституційні цінності є тим особливим ґрунтом, що дозволив європейській моделі конституціоналізму набути тих особливих, властивих йому рис. У Статуті Ради Європи зазначено, що, потреба «більш тісного єднання між всіма європейськими країнами, які сповнені одними й тими ж ідеалами» [371], що й стало причиною створення цієї організації.

Конституція України наповнена нормами, що засвідчують важливість та особливість тих цінностей, які вона сповідує. Так, ст. 3 Основного Закону [196] декларує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Із конституційних норм можна також виокремити певні цінності, що передбачають свободу, рівність і гідність людини, демократію та принцип верховенства права, що мають аксіологічне значення в соціальній та правовій державі.

Як зазначає В. І. Крусс, «конституційні цінності – це цінності особливі: 1) вони абсолютні, оскільки уневажнюють актуальність оціночного релятивізму; 2) їх «граничність» пов'язана вимогою конституційної правомірності, але не обмежена просторово-часовими і суб'єктними межами конкретних, індивідуально визначених юридично значущих відносин (і власне правовідносин); 3) вони виступають об'єктивним «індикатором» індивідуальної і загальнонародної ідентичності й важливим засобом соціокультурного самозбереження в умовах глобалізації; 4) вони, зрештою, зумовлюють навмисність конституційного правозастосування, як, втім, і його нормативного і правозастосовного опосередкування». Розмірковуючи над основними цінностями, автор виокремлює такі: цінність публічної влади, оскільки сам народ є тією абсолютною цінністю, без якої все інше втрачає свій сенс; цінність

людини, її життя та гідності, а також аксіологічна єдність прав і свобод людини [206, с. 184, 192–203].

Цінності формувалися та викристалізовувалися поступово з розвитком держави, права і суспільства, що потребувало на кожному етапі історичного розвитку поглиблення й закріплення аксіологічного сприйняття своєї свободи, гідності як особливої фундаментальної конституційної цінності. Сповідання цих аксіологічних постулатів дало змогу європейським державам досягнути того рівня правового розвитку, де якісно захищено права людини, а соціальна конституційна свідомість дозволяє будувати правову державу з довірою народу до влади, що виступає елементом її легітимності як такої, що покликана створювати ті умови, що декларовані в нормах внутрішнього та міжнародного законодавства. Цінності мають особливе значення в доктрині сучасного конституціоналізму, як його базовий фундамент та певний напрям, який забезпечує досягнення декларованих прав і свобод людини.

М. В. Савчин вдало зазначає, що під час аналізу природи конституційних цінностей постає потреба звернутися до доктрини конституціоналізму як до сукупності теорій, ідей та ролі конституції в суспільному житті, а право постає як певний механізм розподілу соціальних благ на засадах справедливості, рівності, свободи та поваги до гідності людини. Конституційні цінності інституційного характеру – це «демократія, народний суверенітет, легітимність публічної влади, парламентаризм, судовий конституційний контроль» [344, с. 113, 120]. Важливим аспектом у виділенні основних цінностей конституціоналізму є їхня органічна взаємодія між собою, оскільки без їх дотримання всі прагнення держави захистити людину в її правах видаються ефемерними.

Цінності виражають культурні і ментальні особливості народу, що формувалися з традиціями самого конституціоналізму, проте свобода є тією особливою цінністю, що стала здобутком людства, що пройшло довгий шлях боротьби задля її встановлення, а лібералізм поставив її на особливе базове

місце в цій ієрархії. Сьогодні важливість обмеженого втручання держави в життя індивіда несе в собі парадигмальні цінності для конституціоналізму та формування правової держави, тимчасом коли рівність осмислюється як можливість для кожної людини мати право на самовизначення для реалізації наявних можливостей. Також ця цінність вагома для уникнення дискримінації, що є сентенцією в сучасному розумінні прав людини та, враховуючи історичні особливості майже будь-якої європейської країни, набула особливого значення.

Як зазначають іноземні дослідники, без якісної системи конституційних цінностей практика піддавалася б ризику дещо упереджено віддавати перевагу одній конкретній цінності та праву і перекручувати їх на щось зовсім протилежне – легітимізацію несправедливості та в ім'я конституційного права. Так буде, якщо цінність демократії виправдовує диктатуру, засновану на односторонніх народних виборах (наприклад, режим Гітлера відстоювався як демократичний), або якщо цінності рівності реалізуються державним плануванням, яке гарантує ідеальну рівність результатів, відкидаючи свободу людини [595, р. 12]. Вважаємо, що важливою є органічна взаємодія тих цінностей конституціоналізму, що існують в її європейській моделі, оскільки видається неприйнятним їхній розгляд в ізольованому вигляді, що нівелює основну ідею, яку вони сповідують.

Українські науковці визначають, що первинною основою створення європейської моделі конституціоналізму є уніфікована «система конституційних цінностей... Передусім це людська гідність, свобода людини та її права, верховенство права, демократія, справедливість, рівність, мир» [36, с.56], вказуючи, що, безумовно, це є тією особливістю, яка вирізняє досліджувану модель з-поміж інших та є основою її формування і розвитку.

Людські цінності посідають надзвичайно вагоме місце в сучасному конституціоналізмі, а їх дотримання має важливе значення для розбудови держави, де народ виступає першочерговою цінністю в цій умовній ієрархії, яку ми наводили, оскільки саме держава та закон повинні бути тим інструментом

захисту людини і збереження всіх цінностей, таких як свобода, рівність та людська гідність.

Доктрина сучасного конституціоналізму є ідеологічним підґрунтям права людини, що вказує на потребу особливого ставлення до них з боку держави, а їхнє належне дотримання визначається парадигмальністю для права. Утім людство не стоїть на місці, а право як певний живий організм має постійно відповідати сучасним викликам, що пов'язані з невинною еволюцією. У сьогоднішні у зв'язку з розвитком біомедицини, генної інженерії та особливо з наявними трансформаційними процесами глобалізації постають нові завдання для права, вирішення яких потребує обширного аналізу сучасного покоління прав людини. Оскільки навіть основоположне право людини на життя піддалося розширеному тлумаченню у зв'язку з розвитком біомедичних технологій, що надали людині нові можливості, ґрунтовного аналізу крізь призму цінностей конституціоналізму потребують його принципи та засадничі ідеї, відтак можна буде сформулювати відповідні підходи до найсучаснішого четвертого покоління прав людини.

До четвертого покоління прав людини належать права на: трансплантацію органів, зміну статі, клонування, штучне запліднення, сурогатне материнство, евтаназію та інші соматичні права людини, що мають стосунок до тіла людини та особливий характер правового регулювання, а станом на сьогодні розпорошені в законодавстві, а деякі з них потребують якісного декларування задля можливості їх подальшого захисту. Саме тому конституціоналізм здатний задати вихідні аксіоматичні напрямки для належного їх правового застосування в майбутньому. Адже, як вдало зазначає І. Л. Бородин, «як політико-правова категорія та практика становлення і розвитку правової держави, громадянського суспільства, конституціоналізм є основоположною категорією, досягненням, яке формувалося протягом всього періоду розвитку людської цивілізації» [40, с. 158].

Конституція України перейнята людиноцентристською парадигмою,

оскільки сама людина визначається як цінність. Тому потрібно розглядати права людини нового покоління саме крізь призму конституціоналізму, особливо в умовах змін і трансформацій, що переплетені з глобалізаційними процесами. Більшість новітніх прав потребує належного декларування, і узгодження з принципами права, що можна втілити в життя за допомогою сучасної доктрини конституціоналізму, яка сьогодні досягла потужного потенціалу, що здатний надати необхідний інструментарій для вирішення назрілих питань.

Беззаперечною є важливість соматичних прав людини, оскільки вони стосуються найважливішої частини самої людини – її тіла, що є первинним началом, від якого відштовхуються всі інші характеристики й ознаки особистості. Слушно зазначає В. В. Завальнюк, що «тіло є першою та необхідною умовою існування правової регуляції. Хоча вся юридична література пістрявіє поняттям “особа”, “особистість”, “свобода волі”, “суб’єкт права” тощо, які є ідеальними юридичними конструкціями, водночас як насправді учасником правових відносин може бути лише реальна людина, представлена триєдиною єдністю – фізичного, соціального та духовного» [144, с.354].

Людина є тією основною цінністю, задля якої і відбуваються всі рушійні зміни в державі, оскільки головне завдання останньої – створити умови для належного життя людини, а людиноцентристська парадигма дедалі глибше укорінюється в суспільну свідомість. На це вказує, зокрема, О. А. Яковлев: «Європейська за своєю цивілізаційною належністю нація Україна має спиратися у своєму розвитку на європейську людиноцентричну систему цінностей, яка не раз доводила свою ефективність» [454, с.111]. Такі основоположні ідеї впливають з новітніх прав людини, що мають безпосередній стосунок до тіла людини, оскільки дозволяють втручатися в сутність людського буття та його природу. Саме тому людиноцентристська парадигма має домінантне становище у цьому разі, а право і держава повинні стати тими інструментами, які за допомогою наявних ідеалів, цінностей та

підходів можуть створити всі належні умови, що здатні втілити їх в життя, а доктрина конституціоналізму сучасності є найкращим орієнтиром у цьому процесі.

У сьогоднішній важливою є експлікація тих новітніх можливостей, що дані нам прогресом у всіх галузях науки. Це дозволить поліпшити життя людини але і водночас уникнути небезпек, які несе в собі неякісне їх декларування, оскільки досвід зарубіжних держав вказує саме на важливість надання людині нових можливостей при обов'язковому захисті її прав та інтересів, оскільки така межа є дуже хитка. Якщо взяти як приклад можливість використання сурогатного материнства (допоміжної репродуктивної технології), то постає чимало надскладних питань для законодавця щодо забезпечення збереження інтересів кожного з учасників.

Права людини є основним здобутком людства, а їхня еволюція демонструє поступальний розвиток, що пов'язаний із прагненням людини поліпшити своє життя, а людиноцентристська парадигма, що сьогодні панує в європейській правовій доктрині, вказує на основні цінності, які несе в собі право сучасності. Як зазначає М. О. Лаврик, «теорія соматичних прав людини може бути затребувана для вивчення тенденцій у розвитку сучасного конституціоналізму, з точки зору розширення переліку прав людини і використання механізмів обмеження прав» [213, с.24].

Зараз дедалі більше науковців порушує питання про сучасні виклики для інституту прав людини, відійшовши від природної парадигми та питання обмеження прав людини, що мають дещо викривлений зміст у зв'язку із надто широким тлумаченням свободи людини.

Ціннісним є дослідження науковців Інституту держави і права ім. В. М. Корецького, котрі влучно аналізують це контроверсійне питання, зазначаючи, що «в світлі юриспруденції нового типу, заснованої на соціально-натуралістичній концепції права, тобто в світлі “натуралістичної” юриспруденції права людини – це свобода людини жити за природними

законами суспільного життя, тобто за законами соціальної природи (так званої “третьої природи”), забезпечена шляхом закріплення її в законодавчих актах (чи в інших “позитивних” формах існування правових норм)». Автори акцентують увагу на певному зловживанні свободою людини крізь призму позитивного права, що вимагає розвитку цього інституту [198, с.14]. Важливо за таких обставин зберегти основоположні природні принципи, що не дозволить виходити свободі за рамки усвідомленості та природності, інакше це породжуватиме зловживання тією свободою людини, що несе в собі основну цінність.

Отже, важливість аналізу соматичних прав людини крізь призму конституціоналізму сучасності є найприйнятнішою, оскільки це дасть змогу повно й об’єктивно підійти до тих складних питань, що містяться в найновішому поколінні прав людини. Адже вони несуть в собі не тільки правову, а й ціннісну, духовну, моральну, ментальну та економічну складову, що потребує особливої уваги з боку держави, враховуючи межу між прийнятністю та недопустимістю вираження людської свободи в реалізації прав людини.

Питання нового покоління прав людини піддає дискусії чимало вчених, котрі висвітлюють побоювання щодо деяких нетрадиційних прав з погляду моралі, релігії та природності. О. Л. Львова, характеризуючи новітні права людини, зазначає, що «у світі активно поширюється тенденція відхилитися від... загально визнаних нормативних та моральних мірил і встановлюються так звані “нові права” людини, які беруть свій початок не з природних засад і за своїм характером заперечують істинну сутність права,... доповнюють їх зміст насправді неправовими й шкідливими елементами» [221, с. 118]. Відтак авторка наголошує, що євроінтеграційні перетворення мають містити ідеологічну компоненту. Щодо термінів «сексуальна орієнтація», «гендерна ідентичність», то їх О. Л. Львова вважає заідеологізованими поняттями. І проблема дискримінації в цьому випадку «здебільшого є штучно сформульованою, це

частина ідеологічної стратегії сексуальних меншин» [221, с.118]. Отже, важливо аналізувати кожний елемент новітніх прав людини задля допустимості та прийнятності кожного з них, інакше це може спотворити історично сформовану ідеологію та цінності, що є пріоритетними в сучасних умовах.

Саме тому аналіз цих прав має здійснюватись крізь призму доктрини конституціоналізму, щоб не виходити за норми і рамки суспільної прийнятності, що віками формувалися в нашому суспільстві. Це перейняла і європейська ідеологія, щоправда, водночас не приймає деяких новітніх тенденцій. У цьому й полягає важливість конституціоналізму як стрижневого мірила правової свідомості вітчизняного світосприйняття.

Саме конституціоналізм у його сучасному розумінні обраний нами для визначення матриці функціонування прав людини нового покоління, в тому числі соматичних прав. Вказане зумовлено тим, що конституціоналізм як сучасна нормативно-правова ідеологічна система створює «ідеальне» поле для:

- оптимального поєднання державно-правових (загальнодержавних) та приватноправових інтересів (індивідуальних інтересів у сфері виявлення своєї тілесності, ідентичності, сексуальності, репродукції та інших чинників);

- визначення новітніх категорій, які би не узурпувалися усталеними доктринальними стандартами, а створювали широке поле для автономії індивідуальності;

- узгодження морально-етичних, соціальних норм громадянського суспільства та новітніх правил поведінки, що подекуди створюють протидію усталеним культурним парадигмам соціуму;

- забезпечення людини від надмірного державного та громадського примусу та дискримінації у сфері тілесності;

- належної реалізації прав та можливостей людини на основі загальновизнаних принципів та правових постулатів із первинним відстоюванням людської гідності, рівності, справедливості.

Отже, конституціоналізм сучасності як багатогранне поняття, а

першочергово ідеологічна парадигма побудови правової реальності, наділений особливими рисами, здатний вирішити наявні проблемні аспекти, з якими ми пов'язуємо нову генерацію прав людини. Особливу увагу в європейській моделі конституціоналізму приділено цінностям, що мають надзвичайно важливе значення, оскільки стали фундаментом для побудови цієї моделі з її соціальною спрямованістю, яка в сучасності переплетена з людиноцентристською парадигмою, що є домінантною в нинішніх правотворчих та правореалізаційних процесах. Важливим видається й те, що зараз простежуємо дедалі більше домінування тих конституційних цінностей, якими перейнята європейська модель конституціоналізму, що підтверджує й євроінтеграційний напрям, який обрала наша держава. Людина визначається як основна цінність і у вітчизняному законодавстві, і в міжнародному, що вкотре засвідчує її значення в усіх політико-правових процесах. Саме тому соматичні права є особливо важливими для самої людини, адже вони мають стосунок до найважливішої людської компоненти – її тіла, поєднуючись при цьому з моральними, духовними і релігійними елементами.

Висновки до розділу 1

У результаті аналізу наукознавчих концептів дослідження, зокрема методологічного інструментарію, наявної джерельної бази у цій сфері, сутнісного розуміння конституціоналізму в сучасному вимірі як ідеологічного підґрунтя становлення прав людини, вдалося зробити наступні висновки.

1. Методологію дослідження соматичних прав людини в сучасній концепції конституціоналізму репрезентовано як комплекс використовуваних підходів та взаємодію трьох рівнів методологіювання. Використано наступні підходи: синергетичний, котрий позиціоновано як методологічна основа трансформації прав людини у глобалізованому суспільстві, що розуміється як похідний аспект біфуркації всієї суспільної парадигми життєдіяльності

соціуму; міждисциплінарний підхід, що зумовлений потребою поєднання знань та методів комплексу наук, зокрема медицини, біології, інформатики, правознавства тощо, оскільки їх синтез зумовив виникнення інституту соматичних прав та відтак вдалося сформулювати загальний підхід та визначити основні принципи його функціонування; гуманістичний підхід, що дає можливість оцінити соматичні права через концепцію права людини на виявлення і розвиток своєї особистості, на гідність, можливість бути учасником правового процесу, внаслідок чого норми права мають відповідати інтересам суспільства та окремій особистості; постгуманістичний підхід, що передбачає аналіз інституту соматичних прав у контексті техноантропоцентризму та допомагає знайти оптимальний коефіцієнт в індивідуальній свободі людини та державному примусі при правовому регулюванні різноманітних соматичних прав.

2. До трирівневої системи методів належать: філософські (діалектичний метод наукового дослідження, який розширює можливості правового прогнозування суспільних явищ, що пов'язані з тілесністю людини, що дає змогу віднайти найбільш глибокі причини і зв'язки подій, що відбуваються, визначити їхні внутрішні закономірності і внаслідок цього позначити тенденції унормування соматичних прав); феноменологічний метод, коли досліджувані правові явища розглядаються як певні правові феномени, що ґрунтуються на соціальній практиці; трансцендентальний метод – дає змогу оптимально визначити сутність соматичних прав через розкриття суб'єктивних умов їх конституювання, тобто форма, вибрана для функціонування таких прав, є важливою умовою всього механізму функціонування; герменевтичний метод – позиціонований через методіку тлумачення та виступає допоміжним механізмом інтерпретатора правової норми у вирішенні проблем щодо розуміння права); загальнонаукові (аналіз окремих видів прав дає можливість висвітлити необхідні елементи окремих соматичних прав, а синтез – виділити основні константи та, згруповуючи їх, встановити основні стандарти і

принципи інституту соматичних прав; метод індукції – виокремлює поведінку суб'єктів права під час реалізації соматичних прав, а дедуктивний – дозволяє використовувати позитивний національний, первинно-моральний та історичний досвід для узагальнення й відображення у правовому регулюванні соматичних прав); спеціально-наукові (юридико-статистичний метод дозволяє використати статистичні показники для визначення правомірності застосування вибраної державницької ідеології щодо того чи іншого соматичного права; компаративістський – дає можливість широко дослідити аспекти нормативного регулювання та практичної реалізації соматичних прав та вказати ту модель, яку найкраще інтерпретувати в національну систему права; метод правового регулювання – передбачає певний алгоритм дій, що дають можливість розробити модель необхідного правового поля стосовно соматичних прав; метод екстраполяції тенденції як реакції правової системи на суспільні запити та трансформації; метод уніфікації правових стандартів, що відображає нові тенденції у сфері прав людини шляхом зближення правових систем).

3. Джерельну базу дослідження виокремлено в три групи за предметом дослідження: наукові праці теоретичного та галузевого спрямування, присвячені конституціоналізму, генезису розвитку та становленню правових цінностей та доктрини верховенства права (А. Р. Крусян, Н. В. Стецюк, О. М. Бориславська, Г. В. Іваненко, С. П. Головатий, Ю. О. Волошин, М. В. Савчин, І. Є. Словська, А. Л. Деркач, О. С. Сорока); напрацювання вчених щодо формування групи соматичних прав та дослідження, що стосуються правового розуміння людської тілесності (В. І. Крусс, К. В. Ксьонзик, В. В. Завальнюк, О. М. Нестерова, М. О. Лаврик, О. Е. Старовойтова, Т. Л. Живуліна); напрацювання науковців щодо окремих правових проблем, пов'язаних із тілом людини, зокрема евтаназією (Я. О. Триньова, О. С. Богомякова); трансплантологією (М. М. Новицька, Дж. Дудна та С. Стернберг, Н. Г. Васильєва); репродукцією (А. О. Байда, К. О. Черевко, А. П. Головащук, Я. Р. Марко); сексуальною ідентичністю

(А. А. Герц, Я. К. Товпеко). Констатовано відсутність комплексного правового дослідження інституту соматичних прав людини у теоретико-правовому вияві.

4. Виокремлено загальнотеоретичні підходи до розуміння конституціоналізму: 1) історико-правовий, де вказане поняття розуміють через генезис розвитку конституційних цінностей, при цьому основний закон є тим суспільним консенсусом, що був досягнутий між народом і державою задля встановлення правових меж втручання держави в особисте життя людини і виступає певним інструментом контролю народу над владою, не допускаючи її свавілля; 2) вузькогалузевий (нормативний) – конституціоналізм опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходить вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини; 3) ідеологічний (комплексний), де конституціоналізм позиціонують як складну політико-правову систему, в підґрунтя якої покладені основні принципи та цінності, вироблені людством у процесі розвитку, що стали світовими стандартами функціонування правової держави та громадянського суспільства.

5. Вказано, що конституціоналізм – багатогранне поняття з особливими ключовими державними та правовими елементами, без взаємодії яких неможливо втілити в життя цілісну правову державну політику, проте людиноцентристська парадигма є найважливішим елементом, що закладається в будь-якій моделі конституціоналізму, адже суверенітет народу, його свободна воля, гарантії захисту прав людини є завжди визначальними.

6. Доведено, що розвиток правового розуміння поняття «конституціоналізм» дає можливість відійти від вузького історичного та нормативного розуміння цього поняття виключно як категорії конституційного права, а розширює свою природу на всі суспільні правові відносини та увійшов у систему загальнотеоретичних понять. Проведено узагальнення сучасного розуміння конституціоналізму як правової ідеології, що увібрала всі позитивні аксіологічні ціннісні категорії та постулати державотворчих та правотворчих процесів у демократичній державі для досягнення консенсусу, гармонії та

справедливості суспільного життя та забезпечення людської гідності, прав та свобод людини.

7. Конституціоналізм у сучасному розумінні легко імплементує новітні категорії, має потенціал поєднання нових правових та соціальних постулатів із класичною державницькою ідеологією.

9. Констатовано, що сучасна доктрина конституціоналізму виступає ідеологічною основою прав людини та визначає матрицю функціонування прав людини нового покоління, в тому числі соматичних прав, тому що вона створює необхідний юридичний фундамент через визначення принципів та основних постулатів правової реальності; доктрина, вказуючи на допустимі межі розвитку або трансформації юридичного явища, пояснює прийнятність чи неприпустимість нового явища в його концептуальному зв'язку з сучасною правовою реальністю та практикою. Тобто конституціоналізм – це не просто державницька ідеологія, а правова доктрина, що ґрунтується на абсолютному домінуванні індивідуальних людиноцентристських інтересів. Саме людина є цінністю в такій державницькій ідеологічній системі, тому вільне розпорядження тілом як основа реалізації соматичних прав отримує широке поле для втілення, на відміну від інших можливих ідеологічних спрямувань.

10. Узагальнено значення доктрини як правового явища, що легітимізує право у свідомості соціуму, мотивує авторитетність правил поведінки, забезпечує їх виконання не за рахунок примусу, а шляхом переконання в суспільній потребі добровільного належного виконання. Динамізм доктрини володіє потенціалом імплементативності новітніх стандартів у практику.

11. Доведено, що новітні права людини необхідно розглядати через призму ідейних постулатів, ціннісних наративів, що сформовані та погоджені правовою наукою, та обґрунтовувати їх через сукупність основоположних наукових ідей верховенства права, гуманізму, людиноцентризму та які мають отримати об'єктивне відображення у правовій системі держави.

12. Мотивовано, що доктрина конституціоналізму як сучасна правова

ідеологічна система створює «ідеальне» поле для: оптимального поєднання державно-правових (загальнодержавних) та приватноправових інтересів (індивідуальних інтересів у сфері виявлення своєї тілесності, ідентичності, сексуальності, репродукції та інших чинників); визначення новітніх категорій, які би не узурпувалися усталеними доктринальними стандартами, а створювали широке поле для автономії індивідуальності; узгодження морально-етичних, соціальних норм громадянського суспільства та новітніх правил поведінки, що подекуди створюють протидію усталеним культурним парадигмам соціуму; забезпечення людини від надмірного державного та громадського примусу та дискримінації у сфері тілесності; належної реалізації прав та можливостей людини на основі загальновизнаних принципів та правових постулатів із первинним відстоюванням людської гідності, рівності, справедливості.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

2.1 Еволюційно-правовий аналіз становлення інституту прав людини в контексті глобальних трансформацій

Права і свободи людини є центральним чинником розвитку держави та суспільства. Без реального забезпечення прав людини демократична правова держава існувати не може. І юридична система, і права людини (як основний її елемент) підлягають трансформації. Тож інститут прав людини виступає змінною категорією. Основною детермінантою такої трансформації є історичні умови суспільних відносин. На сьогодні можна говорити про зміцнення прав нового покоління та форми видозміни класичних прав людини. Тож передусім варто розглянути історико-правові аспекти становлення та розвитку цього основного правового явища.

Первинні згадки про «права людини» мають довгу історію та сягають часів античності, де вже тоді людина та її життя, мали певну правову вагу та декларувалася рівність усіх перед божественними вищими силами. Зокрема, дані трактування були притаманні поглядам мислителів Стародавньої Греції.

В кінці II тис. до н.е. вже існувало таке поняття як закон – «номос». Також у даний історичний період оперували такими поняттями як «особиста честь», «справедливість» та «правда», що показує неабиякий розвиток права того періоду. У VI-V ст. до н.е. почали з'являтися ідеї щодо справедливості та моралі, які активно продукувалися піфагорійцями, котрі вважали, що жителі полісу повинні сповідувати мирне життя та моральність у взаємовідносинах між громадянами.

Давньогрецький філософ-матеріаліст Демокріт (V-IV ст. до н.е.) відстоював ідею світової закономірності у всіх її проявах та вважав, що нічого без причинно неї не відбувається, тому один з небагатьох тогочасних мислителів не підтримував теорію божественного начала та відкидав ідею щодо надприродного. Він вважав, що держава є наслідком життя соціуму та є дечим «штучним». Демокріт наголошував на важливості свободи як першооснові та вважав, що свобода в бідності є набагато кращою ніж рабство в багатстві. Таким чином, це були одні із перших прикладів філософії свободи, що з еволюційним періодом становлення права стала основою юридичної ідеології та прав людини.

Цінність людини та її рівності була висловлена софістами в V-IV ст. до н. е., які також не традиційно для того періоду відкинули божественну теорію, а людину поставили як центр людського буття, пояснюючи світові феномени, тим самим змінивши підходи у натурфілософії. У даний період розвивалася ідея рівноправності людей, жителів тодішнього полісу. Найвідоміший філософ серед софістів вважається Протагор (481-411 р. до н.е.). Для нього «людина є мірою всіх речей», тобто мотивував, що саме людина є основою та найважливішим створінням на землі.

Софісти у своїх вченнях сповідували рівність людей як основу світобуття, тому вони розмежовували рабів чи варварів, пояснюючи це тим, що у всіх природньо закладено єдині природні потреби. Софісти розглядали людину як джерело природного права та, що саме від людини походить право, бо воно притаманне їй від народження. Природне право софісти трактували досить по-різному розділившись на дві основні течії. Спільним міркуванням було саме людська природа. Представники егалітаристської течії притримувались думки, що всі люди є рівні, незважаючи на походження чи статків. Тим самим переконуючи у людській рівності та необхідності у взаємоповазі кожної людини, адже всі ми природньо наділені цими правами. Наголошувалось на необхідності у людському взаєморозумінні та підтримці кожного члена

суспільства, що виключало таке явище як насильство – були основною ідеєю даної течії, як тлумачення природнього права.

Отже, софісти одні із перших давньо-грецьких філософів та мислителів розглядають не природу та космос як основу основ, а саме людину, яку наділяли особливим та вищим значенням у світобудові. Можливо також констатувати, що дані роздуми софістів стали наріжним каменем у зародженні ідей природного права як такого. Тим самим відійшовши від загальноприйнятого сприйняття буття у стародавні часи та заклали розвиток поняття рівності, справедливості та свободи, що і до сьогодні є найважливішими питаннями для цивілізованого світу та первинною засадою сучасних прав людини.

Не можливо також не згадати засновника західної філософії – Сократа. Оскільки, письмових праць даного мислителя так і не було знайдено, основні його ідеї були передані його учнями та послідовниками. Сократ вважав, що свобода є неабияким надбанням для людини та підкреслював необхідність у дотриманні законів поліса для збереження даної рівноваги. Ідеї рівності прав та свобод людини були в подальшому розвинуті учнями Сократа, зокрема Платоном. Він вважав, що чоловіки і жінки мають природне походження та однакову сутність, але і не відхиляв відмінність жіночої можливості до репродукції, що є особливістю саме жінок. Ідея рівності жінки була прогресивною, оскільки вона займала занижену соціальну роль та вважалася чимось середнім між твариною та чоловіком.

За філософією Платона в державі повинна панувати справедливість, враховуючи природні відмінності та нерівності людей. Мислитель розділяв людей за їхніми особливостями, та вважав, що у державі кожен повинен займати своє місце, іншими словами грати свою роль.

Аристотель (384-322 рр. до. н.е.) один із найвідоміших давньогрецьких мислителів та філософів. Він вважав, що політична справедливість і є відображенням права між рівними та вільними людьми та є певним

інструментом для таких взаємовідносин. Аристотель вважав, що держава покликана забезпечити людині основні блага та життєві потреби. Основоположні ідеї, мислителя щодо забезпечення людини правами є підвалинами становлення прав людини у даному історичному періоді. Захист права власності та особистої недоторканості право на сім'ю, певна рівність між статями є гуманістичним підходом до побудови та сприйняття людини як цінності.

Згідно із твердженням філософа людина самостійно визначає свою поведінку, а держава повинна своїми силами сприяти такій позитивній поведінці як добродесність. Аристотель вважав, що людина є «соціальною істотою» та повинна жити в соціумі, таким чином підкреслював важливість громадянства як запоруку належного життя людини. Адже держава і «закони» створені та існують на благо людини та є найкращим проявом існування самої людини. Також закладаючи основні ідеї природних прав людини, мислитель вважав, що нічого не існує абсолютного, сталого та все змінюється, як і сама людина.

Епікур (341 – 270 до н.е) давньогрецький філософ-матеріаліст був одним із найвидатніших наслідником учень Демокріта. Його вважають творцем основ філософської концепції правового індивідуалізму та лібералізму, а також концепції етики, яка є утилітарною та оптимістичною. Філософ людину розглядав як центр, а кожна людина у житті повинна відповідати за вибір своєї поведінки. Так мислитель розглядав індивідуальну свободу та певну мінімальну автономію особи називаючи людину – «соціальним атомом». І ставив акценти на співжитті людей таким чином, щоб не приносити шкоди один одному. Також висвітлювалась ідея, що необхідно дотримуватись міри у всьому та будувати на цьому етику свого життя, задовольняючи природні, а не надумані бажання.

Період нового часу відзначається одним із найважливіших у формуванні інституту прав людини, адже мислителі того часу внесли базові основи та поняття вже у сучасне сприйняття людських прав як таких. Була розвинута

концепція природнього права яка має першочергове значення для формування як даного інституту так і права загалом. Видатними мислителями, філософами та юристами XVI століття, що розвивали концепцію та основні ідеї прав людини, були Юст Ліпсій (1547-1606), Френсіс Бекон (1561–1626), Гуго Гроцій (1583–1645) та Томас Гоббс (1588–1679).

Шарль-Луї де Монтеск'є (1689-1755) видатний французький правник та мислитель періоду Нового часу, що своїми працями вніс неабияку лепту у розвитку інституту прав людини та в правову доктрину загалом. Згідно із теоріями даного мислителя держава виникла історично та створена згідно умов суспільного договору. Монтеск'є наголошував на необхідності поділу державної влади на «законодавчу, виконавчу та судову» включаючи механізм стримування та противаг, що не втратив своєї актуальності і сьогодні. Дані інструменти були покликані забезпечити індивідуальну свободу людей та виступати певним гарантом для реалізації даної мети, сповідуючи при цьому ліберальну концепцію. Цим мислителем особливої уваги приділялось ідеї миру поєднуючи це із природнім походженням людини та загальними інстинктами, що нам притаманні. Монтеск'є визначав, що «безпека людей є верховним законом», а дана концепція лягла в основу найважливіших законів у сучасності.

Також особливої уваги ним приділялось тлумаченню співвідношення позитивного і природнього закону та виводячи висновок, що закон (позитивний) може бути справедливим лише за умови якщо він відповідає природньому закону. У своїй праці «Дух закону» мислитель зазначає, що у державі панують основні фактори, що в сукупності створюють дух закону включаючи релігію, звичаї, погляди та основні принципи правління в державі, а закони повинні створюватись у відповідності до них та із урахуванням особливостей народу для яких вони призначені.

Їхні праці є актуальними і сьогодні та досліджуються науковцями різних галузей знань таких як право, політологія, філософія та соціологія і є непереоціненним вкладом в історію зародження інституту людських прав та

розвитку основоположних підходів саме до формування поколінь прав людини.

У наукових пошуках минулих років юридична наукова школа погодилася розглядати становлення прав людини через класифікацію їх поколінь.

Перше покоління прав – це основні права людини. Особливість їхня в тому, що саме вони виступають закріпленими юридично первинними правами людини. Також важливо, що для їх реалізації потрібні захисні механізми національного і державного рівня проти їх втручання.

Основою виділення прав людини в окреме правове суспільне явище, на яке варто зважати, послужило те, що у правову реальність тогочасного історичного суспільства став впроваджуватися принцип рівності. Отож з часом суспільство почало розуміти, що всі особи є рівними незалежно від майнового, соціального чи громадянського становища.

Первинною генерацією прав стали особисті і політичні права, як наслідок революційних подій тогочасного суспільства (Велика Французька революція у 1789–1799 роках та Американська революція 1775–1783 років), проте за основу все-таки візьмемо нормативні постулати, що вміщені в Декларації незалежності США 1776 року, що можна сміливо назвати основним переломним етапом не тільки у сфері прав людини, а й всього демократичного цивілізаційного устрою. Внаслідок революцій змінено панівний до того часу феодальний устрій новими суспільними відносинами, які уможливили розвиток принципу рівності громадян, що стало початком створення інституту прав людини.

У цьому аспекті С. Головатий стверджує, що «дійсно, обом революціям властивий спільний елемент: породжені ними документи спирались на універсальні принципи природи. Обидві революції, по суті, відновили природний стан речей – природну свободу для кожного народу (нації)» [81, с.196].

Особисті (громадянські) і політичні права – право на свободу думки, совісті і релігії, право кожного громадянина на ведення державних справ, право на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особистості,

віросповідання, на свободу від довільного арешту, затримки або вигнання, право на публічний і з дотриманням усіх вимог справедливості розгляд справи незалежним і безстороннім судом тощо. Як вказує С. Добрянський, «перше покоління прав людини набуло безпосередньо морального значення, оскільки ці права були спрямовані на окреслення сфери автономії людини, “виведення” із зони правового втручання (впливу) тієї сфери життєдіяльності людини, де відбувається її вільне самовизначення на основі моральних норм» [118, с.16].

Отож варто виділити такі особливості першого покоління прав людини:

- зумовлені революційними трансформаціями державного устрою;
- створюють моральну основу людського існування;
- первинно формують громадські та політичні права;
- потребують спеціального державного механізму для реалізації і захисту;
- виступають основою для розвитку всієї системи прав людини, на сьогодні є традиційними ліберальними цінностями людства, це ті постулати, які науковці називають «очевидними істинами».

Проте розвиток суспільства не міг обмежитися тільки громадською позицією, економічна компонента стала подальшою основою розвитку інституту прав людини. Окрім громадянської боротьби, відбувається наступний етап – економічна боротьба за добробут та належний рівень життя.

Акцент на потребі окремого регулювання таких прав робили наприкінці XIX – на початку XX ст. та характеризували як боротьбу працівників за свої права, насамперед право на працю, її гідну оплату, право на відпочинок. Тобто як наслідок боротьби проти трудової та економічної експлуатації виникає друге покоління прав людини.

Саме соціально-економічні та культурні права розвиваються на цьому етапі. Державна влада не виступає лише політичним регулятором, додатково виникають умови, що вказують на потребу створення механізму превентивного забезпечення прав. Коли на першому етапі достатнім є захист прав людини, то

друге покоління прав вимагає створення первинних умов для реалізації своїх соціально-економічних можливостей. Тому потрібне державне фінансування, первинні економічні програми та потужний фінансовий конгломерат реалізації прав.

Визнана дослідниця у сфері прав людини О. А. Лукашева вказує, що «соціально-економічна політика кайзерівської Німеччини останньої чверті ХІХ ст. (бісмарківська соціальна політика, основана на Маніфесті німецького кайзера 1881 року, яка запроваджувала єдину систему соціального забезпечення у формі соціального страхування) та конституційні засади правового статусу особи, закріплені положеннями Веймарської конституції 1919 року», заклали «підвалини прав другого покоління (соціально-економічних прав), які потім набули широкого визнання і закріплення в соціалістичних конституціях СРСР та в міжнародних документах» [265, с.20-21].

Для прикладу, ст. 157 Конституції Німецької імперії (Веймарська конституція, 1919) визначає, що робоча сила перебуває під особливим наглядом імперії і остання виробляє однакове робоче право. У Конституції визначено також право на винагороду та відпочинок («кожен, хто перебуває на службі або на роботі як службовець або робітник, має право на вільний час... Закон визначає, якою мірою за ним зберігається право на винагороду» (ст. 160)); право на працю («кожному німцеві повинна бути надана можливість добувати собі їжу господарською працею» (ст. 163) [195]). За оцінкою критиків, права людина у Веймарській конституції було закріплено відповідно до головного ідеологічного спрямування цього документа, який був виписаний у дусі «раціоналізації держави та її влади». Тут людина розглядалася «у контексті життя та праці», а конкретно – як «соціально-політична тварина». Водночас не можна настільки радикально оцінювати ці документи, оскільки вони спричинили розвиток цілого комплексу прав, що в подальшому сформували не одну галузь права, зокрема і трудове. Це послужило основою для подальшого розвитку.

В. М. Горбаль зазначає, що «нормативне втілення соціальних, економічних і культурних прав – права на працю і вільний вибір роботи, права на соціальне забезпечення, на відпочинок і дозвілля, права на захист материнства і дитинства, права на освіту, права на участь у культурному житті суспільства й ін. – у Загальній декларації прав людини й особливо в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права стало величезним кроком уперед у розвитку прав людини, у розширенні переліку цих прав, їхньому збагаченні» [89, с.117-118].

Загалом же права людини другого покоління мають такі особливості:

- зумовлені боротьбою суспільства з економічною нерівністю;
- первинно формують соціально-економічні та культурні права;
- потребують попереднього державного механізму для їх забезпечення.

Третє покоління прав людини є унікальним, оскільки саме щодо нього точаться особливі суперечки. Поштовхом до розвитку цієї групи прав став історичний післявоєнний період. Друга світова війна змінила ідеологію держав, народів, націй та й окремих членів соціуму. Третє покоління – це колективні права. Їх науковці часто називають ще «право солідарності» або «солідарні права».

У цьому контексті варто згадати Африканську хартію прав людини і народів, яку прийняла Організація африканської єдності 1981 року. Хартія визначила такі права народів: на самовизначення; право вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами; право на розвиток тощо. Перелік прав третього покоління намагалися продовжити на неурядовому рівні. Проте головною проблемою, що виникла і досі обговорюється на міждержавному і науковому рівнях, є поєднання прав людини та прав народів. Науковці дійшли висновку, що не зовсім доцільно розмежовувати поняття прав людини та прав народів, адже права народів також можуть розглядатися як права людини. Сутність їх зводиться до того, що окремий член суспільства не може

реалізувати їх у повній сукупності, тому для цього люди об'єднуються. Такі об'єднання можуть мати або тимчасовий, або постійний характер. Основний принцип реалізації прав у тому, що індивідуальна свобода не може бути придушена колективним інтересом. У справі «Rees v. The United Kingdom» ЄСПЛ визначає, що «слід враховувати справедливий баланс, який повинен бути досягнутий між загальним інтересом громади та інтересами особистості» [617].

Утім суперечок щодо домінування колективного чи приватного не уникнути, особливо у сьогоденні: чи можливе обмеження права на приватність в інтересах захисту безпеки держави або громади, чи можливе обмеження права на вільне пересування в інтересах колективних зборів і мітингів?.. І таких дискусій є дуже багато, тому єдиної моделі відповіді не існує.

Отже, можна виокремити такі особливості третього покоління прав людини:

- зумовлені розвитком національної, солідарно-колективної ідеології;
- формують колективні права;
- потребують спільної реалізації.

Упродовж багатьох десятиліть така система прав людини та громадянина задовольняла історичні потреби. Проте розвиток глобалізаційних чинників, з-поміж яких поширення тероризму, екологічні світові загрози, фінансово-економічна криза, девальвація державницької ідеології, формування інформаційного суспільства, технічний і науковий прогрес тощо, спричинив появу наступного покоління прав людини. Науковці називають його четвертим. Хоча єдиної спільної позиції немає. У літературі виокремлюють також ще й п'яте покоління, зараховуючи до нього сучасні інформаційні права. Проте така позиція, на нашу думку, є передчасною.

ЄСПЛ також визначає поступальну потребу оновлення права та інституту прав людини. В рішенні у справі «Soering v The United Kingdom» ЄСПЛ вказує, що «Конвенція з прав людини – це живий інструмент, який... повинен тлумачитися з урахуванням сучасних умов» [641]. Отож змінюється розуміння

класичних прав та появляються нові.

У цьому контексті наведемо думку І. М. Жаровської стосовно того, що нині складно переоцінити вплив революційних досягнень людства «на економічну, державновладну, освітню, наукову, управлінську та навіть на особистісні сфери людського буття. Життєдіяльність людини тісно пов'язана з новітніми досягненнями технічного прогресу, які нестримно розвиваються та вдосконалюються. Існування людини вже від самого народження піддається якісно новому, трансформованому прояву, яке потребує дослідження та переосмислення концептуальних засад правового становища людини» [139, с.3].

Отож права людини є історично-поступальною категорією. Розвиток вагомих державних та суспільних детермінант зумовлює появу певного покоління прав людини. Кожний етап (т. зв. «покоління») містить розуміння прав людини відповідно до визначеної теорії праворозуміння та панівної ідеологічної парадигми.

Права людини як унікальна, універсальна та центральна категорія права перебувають у змінному трансформаційному стані. Відхилення глобальних змін передбачити неможливо. Вектор розвитку прав людини, як будь-яке соціальне та правове явище, змінюється залежно від того, які явища на нього впливатимуть. У різних державо- та правотворчих процесах вони різні, тому й рівень локальності, національності та глобальності також різняться. Однак чи допустимий такий процес різного сприйняття інституту прав людини в умовах універсальності цих прав – ось запитання, яке потребує ґрунтовного аналізу в межах сучасної загальнотеоретичної юриспруденції.

Процес глобалізації вважається однією з основних характеристик зміни соціальної реальності. Глобалізацію класично розглядають як процес всесвітньої економічної, політичної й культурної інтеграції та уніфікації. Однак процеси та механізми, які їх породжують, не мають сталої єдиної характеристики, тому основним їх показником є синергетичний характер.

Наукові погляди щодо розуміння глобалізації різняться залежно від того,

якою є позиція науковця щодо глобальних процесів. Так, практично засновником концепції глобалізації став японський фахівець в галузі стратегічного менеджменту К. Омае. Він обстоював ідею «безмежного» світу, світу без державних кордонів, у якому домінувала б ідея нового світу, орієнтованого на споживання. К. Омае доводив, що світові політики не змогли визнати факти «безмежного» світу, оскільки уряди просто хочуть керувати, контролювати і зобов'язувати людей до певних вчинків етикою та мораллю, обманювати їх. Кордони науковець визначив як жорсткі територіальні лінії, що відокремлюють політичний простір та ідеології один одного. Він неодноразово вживає словосполучення «світ без кордонів» як синонім глобалізації бізнесу культури, глобальний ринок, потоки, промисловість та прогрес. Це породжує дві конкуруючі картографії: «На політичній карті межі між країнами чіткі, як завжди. Але на конкурентній карті – карта, що показує реальні потоки фінансової та промислової діяльності, ці межі значною мірою зникли. Найбільш стійким є потік інформації – інформації, яка попередньо монополізована урядами... Коли інформація тече з відносною свободою, старі географічні бар'єри стають неактуальними» [597, р.18,19,22].

Погляди К. Омае підтримувало багато науковців, серед них С. Галлі, який вказує, що глобалізація означає «перетин кордону», розрив кордонів та деформацію політичної географії, у якій політика стає більш глобальною. Він припускає, що новий поліцентризм глобального космосу є наслідком залишкової, але впертої наполегливості державної форми зростання міжнародно-транснаціональних організацій та народження безлічі громадян з регіональними режимами [532, р.109].

Водночас деякі фахівці не настільки радикально налаштовані, вони розглядають глобалізацію як процеси глобальних змін, що відбуваються в різних сферах (економічній, політичній, фінансовій, військовій, культурній, природоохоронній тощо) з різною динамікою та інтенсивністю, не обов'язково одночасно і паралельно, та супроводжуються посиленням зв'язків і взаємодії

між різними (державними і недержавними) акторами поза кордонами, незалежно від відстаней, що призводить до зростання взаємовпливів і взаємозалежності між ними. До того ж такі процеси не є лінійними, їм властиві підйоми і спади [90, с.64].

Глобалізацію варто сприймати як новітнє явище, яке впливає на всю соціальну та політико-правову реальність. Глобалізація має чимало позитивних чинників, серед яких розвиток інформаційних технологій, поширення туризму, пришвидшення технологічного розвитку. Основним позитивом вважаємо ідеологію людиноцентризму, де саме особистість є центром усієї системи соціальних відносин. М. І. Матузов із цього приводу зазначає: «У загальній шкалі гуманітарних цінностей права людини, як і сама людина, займають центральне місце і домінують над усіма іншими. Їх пріоритет та значущість безспірні, роль і призначення очевидні. Людський вимір – основа будь-яких суспільних утворень, точка відліку у вирішенні глобальних і поточних завдань, у проведенні тих чи інших реформ, розробці державних програм. Саме з цих позицій оцінюється сьогодні все, що відбувається в країні» [389, с.46].

Водночас глобалізація несе й чимало загроз. Виокремимо деякі з них.

М. Д. Напсо і М. Б. Напсо вбачають у глобалізації стратегічну загрозу етнонаціональній самобутності, оскільки остання підпорядковується глобальним стандартам демократії, прав людини, верховенства права й обмежується ними [245, с. 158–160, 164]. Така загроза проявляється в тому, що національна ідентичність, державні традиції та ментальні основи можуть отримувати колізію зі загальносвітовими стандартами. Будь-який дисонанс створює невизначеність, що спричинює проблеми у правовому регулюванні прав людини.

Окрім того, під впливом глобалізації трансформуються моральні цінності, змінюється їх розуміння. Так тепер поняття особистої свободи має розширені межі, де її розуміють не тільки через класичну боротьбу з рабством, експлуатацією, рівність шлюбів тощо. Тепер свобода розширюється і вміщує

особистий вибір статі, гендеру, сексуальної ідентичності тощо. Г. Кіссинджер, наприклад, розкриває двояку істину в тому, що свободу неможливо забезпечити чи утримувати без рамок порядку, які зберігають мир. Водночас порядок без свободи творить свою протилежність [175, с.13].

Доводиться вести мову і про загрозу політико-правового характеру. У. Бек, Г. Кіссинджер, Е. Тоффлер актуалізують новітню проблему злиття бюрократії держав та великих корпорацій і використання ними монополізованих ЗМІ, інтернет-ресурсів і політтехнологій для підміни демократичної процедури голосування – схвалення та фрагментації (розколу) народу як цілого на сегменти. Як наслідок, замість волі більшості складаються комбінації з меншостей («мозаїчна демократія»). Деякі держави під впливом міжнародної спільноти прагнуть візуально створити імідж демократичних процесів, використовуючи засоби демократизації, наприклад, вибори, багатопартійність, звернення громадян до органів публічної влади тощо. Проте така псевдодемократія створює реальну загрозу політичним правам людини.

Основними проявами нелінійних змін інституту прав людини під впливом глобалізації є механізми інтеграції та уніфікації.

Процес інтеграції варто розуміти як об'єднання соціальної реальності. Вона виникає як результат створення спільних норм, правил поведінки, новітніх стандартів. Проявляється інтеграція у всіх сферах, зокрема у правовій реальності. Інтеграція як прояв правової глобалізації характерний для новітніх правовідносин, які зумовлюють потребу вирішення проблем, що ще не були предметом попередньої діяльності. Економічний розвиток, трансформації інформаційного простору, розвиток технологій вказує на систематичну появу відносин, котрі потрібно впровадити в юридичне поле, проте прецедентів для аналогії такого регулювання не існує. Як вказує Н. Ортінська, «глобалізація зумовлена в першу чергу технічним розвитком, і зараз активність інформаційної сфери є основним визначником всіх глобалізаційних змін» [270, с.97]. У новітньому середовищі інтеграційні процеси набувають свого розквіту.

Відбувається процес створення, загального погодження, взаємного зближення й утворення взаємозв'язків.

Процес інтеграції не може мати загальносвітової спільної характеристики. Утопічною видається позиція, коли всі держави світу приймають однакову юридичну позицію. Держава повинна бути ментально, національно, юридико-політично на такому рівні, щоб були сприйняті загальні настанови чи правила. У сфері прав людини глобалізація може бути єдиною для правових явищ у певній сфері, групі відносин, в окремому інституті, а може інтеграція проявлятися навіть в окремій нормі права.

Інтеграційні механізми вказують на поєднання фінансових, інституційних, організаційних, трудових, наукових ресурсів регіонів та держав задля досягнення цілей глобального розвитку всієї планети Земля. Первинний елемент таких процесів становить спільне господарське та інформаційне співжиття, збільшення взаємодії між державами, локально-територіальними утвореннями, транскордонну співпрацю у сфері ринку капіталів та інтелекту, міграційні процеси, укрупнення географічно державних утворень.

Як чинник глобалізації, інтеграційний процес вказує на загальну узгодженість цінностей, принципів, норм та законних інтересів шляхом створення нового простору у всіх сферах суспільного існування.

Ще одним чинником глобалізації є процес уніфікації права. Первинно поняття уніфікації передбачалося як узгодження права на основі міждержавних договорів, згодом така діяльність набула більшого поширення. Цей процес застосовують тоді, коли виникають значні суперечності, розбіжності, колізії правових систем окремої держави, внаслідок чого утворюються прогалини правового регулювання, утруднюється міжнародна співпраця на публічно-державному та приватному рівні.

Права людини зазнають значного зрушення, «дискомфорту», оскільки порушується принцип їх універсальності, адже вони стають залежними від державно-владного механізму.

На початку ХХ ст. значного поширення набула ідея захисту прав та свобод людини, і на державному, і на міжнародному рівні. Цивілізовані народи створюють інституційні органи, які покликані захищати права людини незалежно від держави їх громадянства, наприклад, ЄСПЛ. Однак вже за пів століття усталені погляди піддаються сумнівній критиці, дедалі більше наукові ідеї вказують на потреби уніфікації через врахування ментально-національних особливостей.

Такі концепції виникли як протидія «світу без кордонів». Економічні географи та політичні економісти висловлювали найглибшу критику. Г. Єнг зазначав, що «безмежний» світ був радше «фольклором, ніж реальністю»; він карикатував складні та багаторазові відносини між капіталом, державою і місцем; багатогранні тенденції глобалізації не приведуть ні до «безмежного» світу, ні до кінця географії; замість того, щоб бути місцевим, капітал територіально вкорінюється місцями. Отже, його складні процеси та взаємопов'язані тенденції діють у місцевих умовах, але не скасовують їх. Г. Єнг зазначає, що можуть виникати нові форми локального опору та вираження, які зміцнюватимуть зв'язки між локальним та глобальним, а також множинністю та гібридністю соціальне життя на різних просторових масштабах, які одночасно стають релятивізованими [687, p.292].

С. Сассен мотивував, що глобалізація є частково ендогенною для нації, а не зовнішньою для неї, «глобальний» частково заповнює «національний». Територіальні відмінності та географічна нерівномірність залишаються центральними у глобалізації [629, p.539].

Треба розуміти, що нерівне сприйняття певних політико-правових правил зумовлює неоднозначність прав людини. Як зауважує І. Ю. Гузенко, «виклики глобалізації спричиняють різні національні й цивілізаційні реакції: хтось відкривається й сміливо йде назустріч новій історичній «пригоді»; хтось замикається у власній особистості, обстоюючи ідентичність, зміцнюючи та нарощуючи її потенціал; хтось виважено балансує, відшуковуючи оптимальні

шляхи виживання та розвитку; хтось робить вибір на користь війни, хтось на користь торгівлі, хтось на користь ізоляціонізму; хтось ладен покійно змиритись, хтось прагне боротьби й перемін, хтось стримується, уникає, маневрує» [97, с.28].

Русійним вектором зміни ідеології стало поширення доктрини «глокалізації», яка абсорбує поєднання регіонально-локальних та міжнародно-глобальних чинників у сучасній соціально-правовій реальності. Представником такої соціальної концепції є американський вчений Р. Робертсон. Він визначає глокалізацію як інтерпретацію й застосування ідей і процесів, залучених до глобалізації, по-різному, залежно від поглядів й історії різних груп. Тому різні спільноти інкорпоруують ідеї з глобального арсеналу вибірково і пристосування до глобалізації набуває різних форм [624, р.27].

У доктрині загального глобального світу, окрім проблем національного несприйняття глобального, існує ще низка проблем: інформаційні, економічні кризи, терористичні та військові загрози. О. І. Продіус із цього приводу вказує: «На фоні наявних проблем глобалізації, таких як прояви серйозних розривів, нестабільність та турбулентність соціально-економічних процесів, неефективність функціонування економічних та політичних інститутів, які вказують на відсутність суттєвих змін у розвитку світової економічної системи останнім десятиріччям, все більше країн та міжнародних лідерів наголошують на необхідності вибору політики так званої інклюзивної глобалізації, що передбачає курс на модернізацію, трансформацію економічного зростання в розвиток країни та підвищення добробуту широких мас населення, що, зрештою, дасть змогу досягти якісних змін, заявлених у програмах економічного розвитку» [230, с.72].

Отже, сучасна доктрина глобалізації прав людини має новітню характеристику. Неможливо сприймати права людини як цінності, які мають однаково визначатися та захищатися державами. Вказане спричинило б однакоvu правову систему, що неможливо у зв'язку з релігійними, моральними,

традиційними, географічними, інформаційними, інституційними, освітніми та іншими чинниками, перелік яких є незліченним.

Проте процеси інтеграції та уніфікації як прояви глобалізації інституту прав людини відіграють вагомую роль у правовому регулюванні. Правова трансформація в системі глобальних змін має об'єктивну й суб'єктивну характеристику. Перша передбачає вплив на громадянське суспільство, національні спільноти, цілісні народи. Окрім того, поштовхом глобальних змін є трансформація ідеології особистостей, ціннісних детермінант людини та її ідентичності.

Проблеми правового регулювання права історично розглядали в межах міжнародного права, проте кожна національна правова доктрина повинна визначитися з межами глобального втручання та розробити власну стратегію у сфері прав людини.

Права людини є ключовим елементом політичної та правової системи. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини в останній чверті ХХ і на початку ХХІ ст. набули, можна стверджувати без перебільшення, світового, глобального значення і вийшли на перше місце в міжнародній системі критеріїв оцінювання рівня розвитку демократії в певній державі та суспільстві на земній кулі [385, с.28].

Сучасне суспільство вимагає особливої уваги до особистості, тому ідеологія людиноцентризму домінує. Адже, як зауважує О. М. Царітеллі, «однією з основних груп прав людини, за сферою прояву, є особисті права людини. Разом з тим, багато з них ще й досі не отримали належного закріплення та захисту ні на міжнародному рівні, ні у багатьох національних правопорядках. Особливої актуальності ця тема набуває у століття комп'ютерних технологій, коли багато явищ правової дійсності віднайшли свій віртуальний прояв, а отже, й необхідність врегулювання та охорони» [428, с.41].

В епоху глобалізації людина є особливо вразливою. Іван Павло II вказував: «Сукупність прав людини відповідає сутності гідності людини, яка

розуміється глобально, а не в якомусь одному вимірі; вони стосуються розв'язання найсуттєвіших проблем людини, здійснення її свобод, її відносин з іншими особами; але завжди і всюди вони стосуються людини, її глобального людського виміру» [160, с.266-267].

Вказане зумовлено психологічним тиском на особу, який проявляється в сучасну епоху. Економічний прогрес ставить завищені вимоги до людського ресурсу. Також трансформується розуміння ідентичності особи, стирається поняття її особистого простору, ментальних цінностей соціокультурного простору. Тому важливо захистити індивідуальні права.

Особисті права людини змінюються. Зміна полягає і в трансформації класичних підходів, і в появі нових особистих прав. Скажімо, право людини на шлюб у сучасному суспільстві варто розглядати ширше, ніж союз чоловіка та жінки, який зареєстрований у законному порядку. Нині до нього зараховують і цивільні шлюби без юридичної реєстрації, і цивільне партнерство одностатевих осіб, і навіть шлюби з тваринами, предметами чи самою собою.

Право на розпорядження своїм тілом в епоху глобалізації стає особливо актуальним, зокрема в контексті розвитку трансплантології, кріоконсервування. Право на продовження роду також додає викликів, серед яких використання новітніх репродуктивних технологій, зокрема методу сурогатного материнства.

З огляду на вказане треба визнати, що особисті права людини трансформуються під впливом глобалізації, правовий статус також змінюється в таких умовах, тому в тандемі таке поєднання спричиняє невизначеність правового і культурно-метального усвідомлення особистості, проблеми нормативно-правового регулювання, а як наслідок – зниження рівня захисту прав і свобод громадян. Вказане зумовлює появу прав нового «четвертого» покоління. Права людини є центральним явищем правової системи та функціонування органів державної влади. Однією з характеристик прав людини є їх поступально-історичний розвиток, тобто вони весь час розширюються. Їхній обсяг та засоби реалізації змінюються.

Чимало науковців констатують появу четвертого покоління прав людини, серед них: С. В. Несинова, Ю. С. Князева [248], В. С. Політанський, Ритова В. О., Хоменко А. В. [287], Ю. С. Паніна [275], І. М. Жаровська [138], В. А. Вітів [56], С. Г. Головка [86], О. Г. Кушніренко [211], В. Є. Зваригін [153], Г. Ю. Носаненко, Р. В. Гаврилюк [259], М. М. Олейник і О. М. Олейник [267], Л. М. Новак-Каляєва [257], М. Г. Козлітіна [182], Г. Белова-Ганева [18], В. Долін [122], О. В. Стремоухов [381] та ін.

Причини появи четвертого покоління прав людини не є загальнопогодженими, але загалом їх можна виокремити у три групи, які пов'язані з: розвитком медичних та технічних знань, інформатизацією суспільства та зміною правової ідеології, які, об'єднуючи всі елементи, породжують зміну загальної парадигми прав людини.

Появу четвертого покоління прав людини тісно пов'язують з новітніми біотехнологіями, що надали змогу здійснювати різноманітні втручання в тілесність людини. Дослідники визначають, що «...передумовами становлення нових прав людини стає прогресивний розвиток біологічних та медичних знань, які породжують собою нову, четверту групу класифікації покоління прав людини – біологічні, або їх інколи називають соматичні» [248, с.37].

Ті новітні правовідносини, що стали доступними у сьогоденні завдяки біотехнологіям, дають змогу констатувати появу нового четвертого покоління прав людини. І слушно зауважує Н. Б. Мушак, що загалом «поява нового покоління прав людини – соматичних прав – є об'єктивним фактом» [243, с.299]. І їх, вважаємо, не можна зараховувати до попередніх поколінь прав людини, оскільки тоді не було тих можливостей, які дають зараз соматичні права: право на смерть, трансплантологію, клонування, сурогатне материнство, право на аборт, зміну статі, право вживання наркотиків тощо.

Потрібно наголосити, що право на життя завжди було піддане дослідженням у правовій сфері. Це право є пріоритетним поміж усіх інших. Однак четверте покоління прав людини, хоч і зосереджується на базовому праві людини

на життя, проте в новітньому сприйнятті значно виходить за його рамки.

Важливо акцентувати на багатоаспектності досліджуваних прав, що мають і індивідуальні, і колективні особливості. Скажімо, репродуктивне право стосується обох партнерів, що мають намір стати батьками і реалізується інститутом сурогатного материнства та охоплює багатосуб'єктність у цих правовідносинах. Саме тому соматичні права людини доречно виділяти в четверте покоління прав людини, що здатні виконувати покладені на них завдання та вирізняються своїми індивідуальними характеристиками, які характерні тільки для нового покоління прав людини та потребують сучасного їх декларування, захисту і гарантування, що є справжнім викликом для глобалізованого суспільства.

Отже, аналізуючи доктрину прав людини у проміжку десяти років, варто вказати на зародження і формування досліджуваного інституту та обережність, з якою наукова спільнота аналізувала новітні можливості, що стали доступними завдяки поступальному розвитку у сфері медицини, біології та генної інженерії. Досліджуючи сучасні наукові доробки вітчизняних та міжнародних учених, можна з упевненістю констатувати сформованість четвертого покоління прав людини. Наукова спільнота аналізує їх в основному з огляду на власні наукові інтереси, приділяючи увагу тим чи тим правам, однак становлення і формування нового покоління прав людини не одержали заперечення у правовій доктрині, що свідчить про їх загальну визнаність.

Проблема, яка стоїть перед четвертим поколінням прав людини, – зробити майбутнє десятиліття епохою імплементації, щоб реалізувати права і для себе, і один для одного [522]. Четверте покоління прав людини уже застосовується на практиці, і значна кількість його елементів має правове закріплення, що свідчить про його не тільки формування і становлення, а й функціонування. Важливість полягає в доктринальному вивченні позитивного досвіду розвинутих держав світу для якісної реалізації та гарантування новітніх прав людини. Для цього необхідним видається повний, розширений аналіз найновішого покоління прав людини для ефективного і глибокого

доктринального їхнього аналізу.

І. Данилова [99], О. Аврамова та О. Жидкова [3] також акцентують увагу на появі четвертого покоління прав людини, що в сьогоденні є особливо актуальними й охоплюють еутаназію, трансплантологію, клонування, використання віртуальної реальності тощо. Тимчасом С. І. Івентєв до четвертого покоління прав зараховує: право на життя, повагу духовної і морального гідності людини, заборону застосування тортур і нелюдського поводження, право на творчість, право вибору, свободу совісті та віросповідання, право на духовну освіту і виховання тощо [157, с.83]. Г. О. Прокопович, аналізуючи новітні права людини, вдало зазначає, що «четверте покоління прав – це правова відповідь викликам ХХІ ст., коли йдеться вже про виживання людства як біологічного виду, про збереження цивілізації, про космічну соціалізацію людства» [326].

Таке новітнє поняття сучасності як «інформатизація» входить до складу четвертого покоління прав людини. Потрібно також зауважити, що четверте покоління прав людини охоплює і право на вільний доступ до мережі Інтернет, що важливо в сьогоденному інформаційному суспільстві. Як зазначає у цьому контексті Д. М. Шебаніц, «поява четвертого покоління прав людини пов'язана з процесами демократизації, гуманізації, інформатизації, розвитком комп'ютерних технологій, з проведенням певних досліджень у науці, медицині, біології, кібернетиці, космічній сфері» [443]. Дещо глибші міркування із цього питання висловлює Є. В. Білозьоров, мовляв, зараз, у ХХІ ст., «поруч із розвитком та поглибленням права на інформаційний простір, на надання різноманітних послуг, заснованих на інтелектуальних (у тому числі новітніх технологіях досліджень) і технологіях зв'язку (мережа “Інтернет”), забезпечення інформаційних відносин, як в державі, так і за її межами, створює умови для розширення прав людини, які пов'язані з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо» [26, с.81].

Дослідники акцентують увагу на тому, що в сучасності розвивається

четверте покоління прав людини, для якого характерна інформатизація суспільства – створення баз даних, кіберінформаційних систем, формування загальнопланетарного інформаційного простору, а також сприяє еволюції й модернізації функцій права [12, с.85-86].

В. В. Кожан також зараховує інформаційні права, або так звані «віртуальні права», до четвертого покоління прав людини. Водночас зауважує, що ці права «більш врегульовані на міжнародному рівні і не мають суперечностей з внутрішньонаціональним правом та в суспільстві загалом» [181].

Аналогічної думки дотримується й І. В. Діордіца, наголошуючи, що «...інформаційні права мають специфічні ознаки і повинні становити окреме четверте покоління прав людини» [115, с. 121].

Зараховує до четвертого покоління прав людини інформаційні права і Д. С. Перепьолкін [281], зауважуючи, що права нового покоління перебувають у процесі становлення і що відобразити повною мірою їхній поточний стан досить складно. Також автор акцентує увагу на недосконалості цифрових прав та аналізує низку небезпек, що з ними пов'язані.

Зміна правової ідеології є тим визначним чинником, що вирізняє четверте покоління прав людини. С. І. Глушкова, аналізуючи четверте покоління прав, зауважує, що право людини розуміється в загальногуманітарному (міждисциплінарному та інтегральному) сенсі. Цінності науки прав людини залежно від змісту прав людини можуть мати також соціальний, економічний, духовний, релігійний, ідеологічний, культурологічний, філософсько-правовий, культурно-історичний вимір [77], що свідчить про зміну та розширення правової ідеології, яка піддалася змінам у світлі новітнього покоління прав людини.

Аналізуючи четверте покоління прав людини, дослідники зосереджуються також на гендерній стратегії, що актуалізується у зв'язку з латентною дискримінацією жінок, що тим самим змушує виділяти їх в соціально вразливу групу населення, а особливого значення ці ідеї набувають у

сьогоденні [57, с. 101-108], що засвідчує поступальну зміну правової ідеології в глобалізованому суспільстві.

М. П. Недюха у своєму монографічному дослідженні зосереджує особливу увагу на правах і свободах людини як відправній ланці визначення сутності правової ідеології, що пов'язується також із четвертим поколінням прав людини, яке має стосунок до новітніх проблем у сучасному світі [246].

Слушною є думка Д. Крилової, що «моральні та правові норми, що регулюють четверте покоління прав людини, мають різний ступінь узгодженості. Держава повинна докладати зусиль до розвитку правового регулювання відповідних прав, оскільки науково-технічний прогрес та моральну трансформацію глобалізованого суспільства неможливо ігнорувати через появу нових видів суспільних стосунків, що потребують нормативної регламентації на рівні законів та конституції» [201, с.29].

Виділяючи четверте, а іноді і п'яте покоління прав людини, дослідники наголошують на потребі зміни правового інструментарію у практичній сфері та постійного удосконалення суспільних відносин. Поширеною є думка, що нові права (права четвертого покоління) «пов'язані із загостренням глобальних проблем людства і науково-технічним прогресом (наприклад, право на здорове навколишнє середовище, право на інформацію)» [76, с.166], що є підставою для зміни правової ідеології.

Тож розвиток інформаційного суспільства, науковий прогрес, трансформація суспільної ідеології зумовлюють появу новітніх прав людини. Відтак постає питання щодо їх легалізації на національному та загальносвітовому рівні. Тут варто зазначити, що новітні права часто є дискусійними з погляду загальноприйнятих правил моралі, наприклад: проблема легалізації одностатевих шлюбів, сурогатного материнства тощо. Відповідно, тих, хто зацікавлений у юридичному закріпленні новітніх прав, не так і багато. До того ж існує проблема дискримінації таких груп за різними ознаками.

Саме права окремої особи, а не більшості, мають визначати правову політику держави. Розумність і моральна свобода дають можливість кожній людині створювати власні закони і досягати за їх допомогою поставленої мети, не конфліктуючи з іншими людьми. Така можливість стає загальноприйнятим критерієм оцінки розумності людської поведінки і може бути сформульована у вигляді загального закону: як морально вільна, кожна людина має право на свободу дії, поки ця свобода не стикається з аналогічною свободою інших людей [400, с.24-25].

Перевага загального суспільного інтересу допустима, якщо права особи порушують свободу інших людей. Тоді реалізація свого інтересу є протиправною діяльністю. Проте якщо інтереси людини є правомірними, не порушують сфери свободи інших, тоді, здавалось би, немає підстав для відмови в легалізації прав на державному рівні.

Однак з'являється інша підстава – усталені норми суспільної моралі, які є історично вироблені цивілізованими народами. Вони, безумовно, становлять основу природного права та закріплені на нормативно-правовому рівні в більшості держав. Саме тому в багатьох державах обмежують новітні права. Зокрема, уже згадувані раніше репродуктивні технології заборонені в Німеччині і Франції, одностатевий шлюб – у Росії та Білорусі, аборти – в Аргентині, Бразилії та Іраку. І цей перелік можна продовжувати.

Критерієм закріплення прав нового покоління в національній системі є панівні в державі моральні цінності. Зрозуміло, що для кожної держави, народу вони можуть бути різними. Це залежить від релігійних і ментальних цінностей держави та народу. Однак сама мораль та релігійне тлумачення є змінною категорією. Ці регулятори суспільних відносин не так швидко змінюються, як право, але також підлягають оновленому розумінню. Зокрема, А. М. Стець зазначає, що додатковим ускладненням захисту моралі є «включення до цього поняття культурних, релігійних і цивілізаційних відмінностей в країнах ЄС, які з кожним днем стають усе більш полікультурними. Завдяки новоприбулим до

нього емігрантам, які накладають на них свій стиль життя, незважаючи на традиційну культуру держав-господарів» [376, с.307].

Вияв поваги до людської гідності означає закріплення в нормах права відносин між людиною, державою і суспільством на основі визнання самоцінності людської особистості, невід'ємності її прав і свобод, поваги її гідності, захисту від свавільного втручання у сферу особистого життя [147, с.200]. Тому якщо суспільство визначає людську гідність, особисту свободу соціальною цінністю, правова політика держави має віднайти оптимальний варіант поєднання колективних, групових та індивідуальних інтересів.

Важливо також дослідити, який вплив трансформація державно-правового механізму мала на інститут прав людини.

Прийняття Загальної декларації прав людини (1948) (далі – Декларація) було спричинене переосмисленням загальносвітової поведінки внаслідок дій та кризи, спричиненої Другою світовою війною, це й послужило основним поштовхом для становлення прав людини. Відтак держави (окремо і спільно) неодноразово в різних сферах наголошували на важливості прав людини як ціннісної фундаментальної категорії.

Основним парадигмальним значенням Декларації є те, що вона встановила, що кожна людина має права, і не тому, що є громадянином конкретної нації, а тому, що вона – людина. Цивілізовані народи декларують, що не зміст громадянства, а належність до людського роду є основним критерієм наявності прав.

З часу прийняття Декларації у світі відбулися масові зміни. Бізнес, політика, навколишнє середовище та спілкування ставали радикально іншим. Це процес, що заторкує окремих людей, спільноти, народи, суспільство та окремі інститути. Усе це зумовлено процесом глобалізації, який спричиняє зміни всієї соціальної та правової реальності, тому прямо впливає на права людини, трансформуючи кожне з них.

Через загальне прийняття принципів міжнародного регулювання прав

людини можна, з одного боку, встановити своєрідний мінімальний правовий стандарт для процесу стабілізації. Але глобалізація також, за висловом Удо Маркарда, «ставить права людини під загрозу, якщо, наприклад, збільшується бідність та експлуатація людей» [576, р.8].

Наявність міжнародних світових стандартів у сфері прав людини зумовлює розвиток цілої міжнародної системи у цій сфері. Зокрема, це не тільки нормативно-правові акти, еталони та стандарти, але й органи та інституції, які покликані контролювати, охороняти та в загальному забезпечувати інститут прав людини. Міжнародна спільнота для цього створила кілька установ, наприклад, Європейський суд з прав людини та Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Проте більшість міжнародних інституцій мають опосередкований вплив. Розгляньмо це на прикладі рішень ЄСПЛ.

Так, одним з найбільш репрезентативних є так зване рішення «у справі Діми Яковлєва». ЄСПЛ задовольнив позови, які подали 45 громадян США і 27 російських сиріт, оскільки російський політично мотивований закон порушує права і дорослих, і усиновлених дітей, зокрема ст. 3 (заборона катування), ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) та ст. 14 (заборона дискримінації) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Скарга полягала в тому, що в часовому проміжку, коли оформляли документи (2010–2012), заборони усиновлення на державному рівні не існувало. Попри позитивне рішення ЄСПЛ держава не провела жодних змін у національній правовій законодавчій системі.

Репрезентативними також вважаємо рішення у справах «Меннессон проти Франції» [489] (2014) та «Лабассе проти Франції» [487] (2014), у яких ідеться про сурогатне материнство. Передусім варто зазначити, що держави самостійно визначають законодавчі правила, що стосуються прав і свобод громадян, особливо новітніх прав, щодо яких немає міжнародних норм.

Франція на державному рівні не визнає сурогатне материнство як

новітній спосіб продовження роду і не надає громадянство дітям, які народжені з використанням такої технології за кордоном, навіть якщо генетичні батьки є громадянами цієї держави.

Вказані справи стосуються відмови на державному рівні надати правовий статус неповнолітнім та визнати родинні стосунки, навіть незважаючи на те, що за кордоном сімейний статус був офіційно визнаним. ЄСПЛ у резолютивній частині рішення вказав, що визнав, що в обох випадках відбулося порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стосовно права дітей на повагу до їх приватного життя. Суд зауважив, що хоча у Сполучених Штатах батьками дітей було визнано подружжя Меннессон та подружжя Лабассе, французька влада відмовляється визнати їх батьківство за французьким законом. Суд визнав, що ця суперечність підриває індивідуальність дітей у французькому суспільстві. Далі ЄСПЛ зауважив, що судова практика повністю перешкоджає налагодженню правових стосунків між дітьми, зачатими шляхом законного сурогатного материнства, та їхніми біологічними батьками. Це виходить за межі дозволеного втручання державою у вирішення питань сурогатного материнства. Отож в широкому розумінні ЄСПЛ вказав на неналежність французького законодавства у сімейній сфері щодо статусу прав дітей, які народжені за допомогою методу сурогатного материнства. І навіть попри вагомні аргументи Франція досі не привела власне законодавство у відповідність до вимог міжнародної спільноти.

Перелік таких справ можна продовжувати. Особливо дисонанс стосується розуміння новітніх прав, що з'явилися нещодавно у зв'язку розвитком науки і техніки, медицини та комп'ютерних технологій.

Звернімо увагу на принцип універсальності прав людини. Треба розуміти, що права людини залежні від культури, релігії, тому вони дійсні для кожної людини, незалежно від її віри чи культури. Якщо права людини є універсальними, вони діють для кожного індивідуально і саме тому, що всі ми є людьми, а не тому, що хтось чоловік чи жінка, певного віку або має певний

колір шкіри, релігії чи громадянство. Загальна застосовність дає право будь-якій особі вимагати прав людини на їх реалізацію. Саме тут криється проблема. Права людини самі по собі не є універсальними під час реалізації. Вони потребують механізмів загальнодержавного захисту. Тому сутність принципу універсальності зводиться до того, що кожен може вимагати прав людини для себе, але це також означає, що кожен повинен визнати право людини на її права.

Універсальність може не збігатися з культурними цінностями окремої держави або навіть регіону. Фахівці вказують, що існує чимало конфліктів закону шариату та прав людини, серед яких релігійна свобода, рівність жінок і чоловіків (звільнення з посади), жорстоке фізичне покарання, як, наприклад, вибивання кінцівок [556, с.19].

Однак навіть у схожих правових, релігійних та територіальних системах можливе різноманітне сприйняття інституту прав людини. Проілюструємо прикладом. Фахівці Агенції фундаментальних прав ЄС наводять таку статистику: у шести країнах ЄС тільки 42% дітей ромів відвідували початкову школу, тимчасом як середній рівень цього показника в ЄС 97,5% [556].

Тож можемо констатувати, що роль міжнародних інституцій, засобів та способів захисту прав людини є досить вагомою в сучасних умовах розвитку суспільства. На сьогодні міжнародні інститути виконують правовстановлювальну та правоохоронну функції, оскільки визначають загальносвітові еталони прав людини та забезпечують функціонування правозахисних інституцій. Водночас основною роллю у сфері встановлення, захисту та реалізації прав людини наділені держави. Вони відіграють первинну роль щодо прав людини. Права людини передбачають людиноцентризм, тобто людина завжди є в центрі, а не держава, закон чи політика. З одного боку, держава є інститутом, що може гарантувати утвердження права людини, а з іншого – можуть поставити їх під загрозу.

Отож, права нового покоління зумовлені науковою, технологічно-

інформаційною та ідеологічною зміною. Однак такі ключові чинники не завжди формують окремі групи, як, наприклад, у випадку інформаційних прав. Вони можуть діяти і разом, комплексно змінюючи класичну ідеологію та отримуючи необхідні практичні чинники для можливості реалізації новітніх прав. Соматичні права як група прав нового покоління якраз є такою групою прав, котра отримує переплетену суспільно-правову матрицю впливів. Вказане зумовлює потребу розглянути передумови формування групи соматичних прав та їх місце в загальному інституті прав людини. Цьому і слід присвятити наступний підрозділ.

2.2 Передумови становлення групи соматичних права та її місце в матриці прав людини

Інститут прав людини трансформується, як і всі соціальні та правові явища. Універсальність та невід'ємність прав людини передбачає потребу особливого акценту в наукових дослідженнях на трансформаційних змінах цих категорій. Зокрема, потребує вивчення питання про сутність соматичних прав, їх перелік, узгодженість зі системою інших прав людини. На рівні ж юридичної науки проблеми соматичних прав розглядають опосередковано. Це пов'язано насамперед з моральною дискусивністю таких прав, її новизною та умовною складністю дослідження, оскільки їхній правовий аналіз потребує поєднання юридичних, біотехнічних та медичних категорій.

Передусім висвітливо спонукальні чинники (передумови) появи та подальшого розвитку прав людини нового покоління, які пов'язані з можливостями людини розпоряджатися своїм тілом та органами.

Науково-технічний прогрес. Глобалізація освітнього простору, технічних знань, інформатизація всіх сфер життя пришвидшила обмін інформацією, котра стала основним джерелом суспільного розвитку, що й спричинило розвиток науки. Саме через відсутність обмеження територіальним та мовним

середовищем стрімко зростає кількість наукових винаходів. Багато з них особливо корисні для людства й окремої особи.

Характерною рисою нинішнього етапу науково-технічного прогресу є те, що передбачити вектор розвитку новітніх явищ, які ним породжені, неможливо. Як зауважує П. В. Володін, людина, «створивши всесвітні комунікаційні мережі... остаточно перетворила себе в частину чогось більшого, ніж вона сама». Головною прикметою нового часу науковець вважає те, що «сучасна людина створила занадто складний для себе, для своїх інтелектуальних можливостей світ і тому більше не може ясно усвідомлювати і ефективно пророкувати напрям свого власного розвитку». Однак, наголошує вчений, «потрібно знайти шляхи і механізми оптимального і розумного регулювання явищ науково-технічного прогресу». І вирішальним тут є те, чи наявна «громадська воля, чи може суспільство дійти консенсусу, як в регіональному, так і в глобальному масштабі» [58, с.116].

Науково-технічний прогрес впливає на виробництво, міждержавну політику, економічну компоненту суспільного життя, а разом і на людину. Особливо розвиток таких нових можливостей пов'язаний з людською тілесністю і спричинений прогресом таких наукових галузей, як медицина, біологія, хімія, генетика, фармакологія, психологія тощо. Вони надають додаткові можливості для людини – продовження життя, якісне лікування, додаткові можливості подолання хвороб, які століттями вважалися невиліковними. Особа одержала широкий вибір – додаткові новітні репродуктивні технології у разі безпліддя, трансплантація органів людини, збереження індивідуального генного типу, вибір характеристик новонародженої особи, можливість стати генетичними батьками через багато років після фізичної смерті тіла людини, кріоконсервація органів особи після смерті як можливий засіб майбутнього відновлення життя, клонування тощо. Усі ці можливості біомедичного характеру зумовлюють нагальну потребу правового регулювання. І замовчування проблеми – найгірше, що може зробити

держава в такому випадку. Цивілізовані народи мають визначитися з новітніми можливостями шляхом їх заборони чи державного імплементації. Звісно, неконтрольованість процесу з боку права не зупинить науково-технічного прогресу, але може призвести до краху людської цивілізації.

Міжкомплементарність наукових досліджень. На сьогодні наука не розвивається тільки в межах тієї чи тієї галузі. Поєднання кількох галузей знань дозволяє пришвидшувати здобуття нових результатів та вказує на їх ефективність. Це стосується гуманітарних та технічних напрямів, саме така міжкомплементарність є корисною для отримання додаткових знань. Соматичні права є наслідком комплементарних наукових досліджень.

Правове дослідження біоетики є однією з тенденцій розвитку сучасного права. На сьогодні в теорії використовуються такі поняття: «біоюриспруденція», «біоправо» (лат. *Bios* – життя, *jurisprudencia* – правознавство). На пострадянському просторі першими дослідниками питань, пов'язаних з біоправом, є польські та українські юристи, зокрема О. Мережко і С. Г. Стеценко, які витлумачують поняття, предмет дослідження та систему біоправа в тому форматі, який властивий романо-германському правовому мисленню. Біоправо є новітньою науково-правовою теорією, в основі якої лежить прийняття людського життя як біосоціальної цінності, а мета її – правовими засобами захистити життя людини в умовах інтенсивного розвитку біології і медицини [370, с. 260; 235, с. 135].

Одним з розділів біоправа, як правової науки, є правова соматологія (грец. *Soma* – тіло), яка досліджує основоположні питання, пов'язані з тілом людини, зокрема трансплантацію органів (трансплантологію), стерилізацію і кастрацію. «Правова соматологія вивчає питання психіатрії та статі, зокрема питання зміни статі. Іншими словами, правова соматологія вивчає систему соматичних прав людини і проблеми їх визнання, охорони і захисту» [66, с.15].

Зміна суспільної ідеології. Першочергово змінюється суспільна позиція щодо індивідуальності. Людина вже не сприймається істотою колективною. Ідея рівності та свободи спричинила глобальну трансформацію ідеології

суспільних і державницьких процесів. Як вказує Г. Йонас, «уявлення про соматичні права людини радикалізує ідею індивідуальних прав («Мое тіло – моє діло»), що відповідає антропології лібертаризму. Тим самим відкидається прийняття людиною спільності з іншими людьми (друге і третє покоління прав людини). Як наслідок, у ситуації можливої радикальної трансформації природи людини формується новий аспект свободи – це індивідуальна відповідальність за майбутнє власного виду» [166, с.234].

Знову ж таки вказана ідеологія має невизначену майбутню реальність, оскільки «кількісні критерії міри свободи (широта вибору) суперечать якісним критеріям (досягаються результати)» [294, с.221]. Недоліком нової ідеології є відсутність міри, оскільки індивідуальність домінує над всіма іншими правовими та моральними критеріями. Один з негативних передбачуваних наслідків – можлива ситуація дисбалансу між свободою та відповідальністю. Права людини – це не тільки її можливості, але й пов'язані з правами обов'язки. Широта новітнього вибору за відсутності відповідальності може спричинити глобальний колапс, оскільки можлива зміна природи всього людського – поява клонів з правовим статусом, відмова людства від продовження роду, модифікація людської тілесності аж до зміни природності людського начала, поява віртуальної кіберістоти тощо.

Водночас доктрина трансгуманізму, що провокує до обмеження індивідуальної свободи заради гіпотетичних майбутніх ідеалів, також не відповідає правовим стандартам розвинутого суспільства. Відхилення до ідеї крайнощів не є допустимим варіантом, проте знайти «золоту середину» дуже складно, тому що сфера дотику є занадто вузькою. Право, публічні інституції та правова політика мають визначити вектор розвитку нового покоління соматичних прав. Для цього потрібен не тільки загальностратегічний вектор розвитку новітніх технологій, а й скрупульозна увага до кожного права з групи соматичних, чітка вказівка на прийнятність / неприйнятність можливостей, що надаються людству глобальними технологічними трансформаціями.

У зв'язку із цим варто з обережністю сприймати твердження, що конвергентні технології – провідний засіб забезпечення майбутнього для людства. Виявлена суперечність цілей і засобів зумовлює необхідність пошуку третього шляху, який передбачає посилення відповідальності людини за власне майбутнє, збереження його еволюційно біологічної визначеності і максимальну реалізацію соматичних прав. В. О. Долін вважає, що оптимальним шляхом у пошуку оптимальної політико-правової ідеології є помірний біоконсерватизм, який поділяє стурбованість трансгуманізму за майбутнє людства. Розуміння свободи в цьому випадку відповідає центральному принципу «соціологічної теорії соматичних прав»: «...кожна людина має право розпоряджатися своїм тілом на власний розсуд... якщо здійснення цього права не порушує важливіших прав і законних інтересів інших осіб» [121, с.98-100]. На основі здійсненого аналізу можна зробити висновок, що свобода людини в антропології помірною біоконсерватизму обмежується лише добровільною відмовою від використання технологій, потенційно небезпечних для майбутнього людства як біологічного виду. Як пояснює В. О. Долін, «добровільне самообмеження багатьох людей може бути підкріплене законодавчою заборонаю застосування окремих технологій, актуальна або потенційна небезпека яких визнана суспільством (наприклад, мораторій на клонування людини). Ця інтерпретація свободи об'єднує уявлення лібералізму (індивідуалістичне трактування прав і свобод людини) та комунітаризму (врахування індивідом майбутнього власного виду). У праксеологічному аспекті подібний підхід – навіть з урахуванням подвійних обмежень – дозволяє зберегти багато соматичних прав людини» [122, с. 15].

Корекція морально-етичних норм. Відомий філософ Ч. Тейлор зміну моральних основ суспільства обґрунтовує тим, що моральний світ людей модерної епохи суттєво відрізняється від світу минулих цивілізацій. Він так мотивує цю зміну – «говорити про універсальні, природні або людські права – означає пов'язувати повагу до людського життя й недоторканності з поняттям

автономії. Це означає бачити людей як дієвих співучасників у встановленні та забезпеченні тієї поваги, яка їм належить. І це – вияв центральної риси сучасного західного морального світогляду. Така зміна форми природно узгоджується зі зміною змісту уявлення про те, що означає когось поважати. У центрі цього уявлення опиняється автономія... І для нас вагомою рисою поваги до особистості є повага до моральної автономії особи. З розвитком післяромантичного поняття індивідуальних відмінностей цей принцип поширюється до вимоги надавати людям свободу розвитку їхньої особистості на їх власний розсуд, хай якими неприйнятними для нас і навіть несумісними з нашим моральним уявленням здавалися б їхні погляди» [388, с.25].

Моральна зміна норм суспільства уможливила появу норм, що проявляються залежно від вибору самої особи. Тобто людина стає моральним орієнтиром власної поведінки. У такому середовищі соматичні права як можливості індивідуального вибору знайшли прийнятну основу для розвитку, оскільки вони є правами тілесної, фізичної свободи людини. Свобода ця виражається у праві людини розпоряджатися своїм тілом на власний розсуд незалежно від будь-чийої волі.

Чим обмежується свобода, чи, може, вона є абсолютною? Первинно вона обмежується свободою (простором) іншої людини. Реалізація соматичних прав здійснюється в рамках властивих конкретній особистості морально-духовних цінностей і фізико-психічних потреб, особливостей людського організму. Реалізація соматичного права однією людиною не повинна порушувати основних, найбільш значущих (таких, що превалюють) прав і законних інтересів інших людей.

Проти виникає запитання – чи норми моралі як певні імперативи можуть бути безапеляційними аксіомами для суспільства? Що робити, якщо індивідуальна моральна свобода людини не порушує прав чи законних інтересів іншої особи, але не відповідає моральним (часто релігійним) постулатам того чи того суспільства. Відповідь в умовах сучасного

глобалізованого суспільства не може бути однозначною. Ще з десятирок років тому принцип порушення норм моралі видавався неприпустимим, нині такої категоричності не існує. Однак однозначної відповіді немає. Індивідуальна та суспільна моральність має шукати компроміс. Залежно від окремого казусу, сутності соматичного права, рівня імплементації морально-релігійних норм у суспільну свідомість та правову систему переваги того чи того соціального явища є різними. У будь-якому цивілізованому суспільстві має панувати толерантність, діалогічний дискурс з того чи іншого питання, що засвідчує наявність різних думок, багатоаспектність порушеної проблеми, відтак допомагає ухвалити нові рішення.

На нашу думку, ще однією тенденцією розвитку моральності, окрім її індивідуалізації, є її поступальність. Тобто нині сфера релігії та моралі також модифікується, хай не дуже швидкими темпами, проте корегується відповідно до вимог часу та розвитку наукової думки. Для цієї сфери, як і для правової, соматичні можливості людини є викликом, на який вона вимагає відповіді. Як зауважує І. М. Жаровська, «у процесі формування громадянського суспільства виникає потреба змін у правовому світогляді» [137, с.45].

Отож можна зробити висновок, що спонукальними чинниками появи та подальшого розвитку прав людини нового покоління, які зумовлені розвитком медицини і біотехнологій та пов'язані з можливостями людини розпоряджатися своїм тілом та органами, є: науково-технічний прогрес, міжкомплементарність наукових досліджень, зміна суспільної психології та корекція морально-етичних норм.

Права людини важливі для кожної особистості і відіграють вагомe значення для суспільно-політичного розвитку правової та державницької системи. Правозастосовна діяльність відображає загальнотеоретичну інтерпретацію інституту прав людини, вказує на ефективність та належність теорії праворозуміння, що вибрана основною на державницькому рівні. Саме від феномену інституту прав людини, їх закріплення та реалізації залежать всі

інші правові явища та загалом глобалізаційні процеси. На сьогодні науковці схильні говорити про глобалізацію не тільки як міжнародне, світове, міждержавне явище, вони розвивають ідею людського виміру глобалізаційних явищ, як ціннісної парадигми впливу на людину, її особистість, інтереси, права, спосіб життя.

У сучасних умовах розвитку суспільства ідея людського виміру права має надзвичайно велике значення. Не завжди інтереси людини стають центром державного правового регулювання. Можливе девальвоване розуміння людиноцентристської ідеології законності.

Відповідність правового закріплення прав людини інтересам цієї людини – первинний шлях до дотримання правових норм, поваги до права, подолання правового нігілізму та в широкому розумінні – розвитку правової держави.

Варто констатувати, що все це попри визначену ідеологію людиноцентризму, демократизму та цінності людської особистості, у реальному правовому просторі та правовій доктрині і теорії збереглася доктрина соціально-центристського спрямування, при якій суспільний інтерес, колективні цінності є первинними перед індивідуальними особистими інтересами. Заразом ідея біосоціальної доктрини людської індивідуальності, яка в інших гуманітарних науках вже посіла первинне місце, у юридичних наукових школах, а щонайгірше – у державному правовому регулюванні має опосередковане значення.

Зі зміною ідеологічного сприйняття соціокультурного та правового середовища зародилося нове покоління прав людини, де саме особистість як представник людського роду має первинні константи для визначення прийнятної для неї поведінки. Відповідно докорінно змінюється сам інститут прав людини. Кожне з раніше визначених поколінь прав людини отримує новітнє розуміння. Для прикладу, політичні права людини трансформуються через появу новітніх засобів та способів реалізації – електронне врядування, петиції до органів публічної влади, голосування онлайн, інформаційні форми

агітації тощо. Соціальні отримують нову ідеологію – беззаперечний правовий принцип включення, що ґрунтується на доктрині рівності всіх осіб, тож на сьогодні не особа з інвалідністю, а навпаки суспільство повинно підлаштовуватися під людей з особливими соціальними потребами.

Проте чи не найбільш змінюваними є особисті права людини. Механізм їх реалізації, проблеми правового забезпечення на сучасному етапі підлеглі стрімким змінам і досягненням у галузі біомедицини, біотехнологій, генетики, нагромадження медициною нового досвіду, нових суспільних й особистісних прагнень у зв'язку з бажанням вирішувати життєво важливі для людини питання. Вказані технології мають двоїстий характер: можуть і спричинити деструктивну реальність для багатьох поколінь наперед, і розв'язати історичні глобальні проблеми, зокрема подолати невиліковні хвороби, ефективно боротися з безпліддям, поліпшити якість життя людини і суспільства. Такий розвиток науки зумовлений розвитком інформаційного суспільства – пришвидшення комунікації та доступ до інформації став ключовим аспектом розвитку науки всіх напрямів знань, спровокував соціальну, інформаційну, наукову та технічну революцію.

Людиноцентристська парадигма створила ідеологічну платформу для нового покоління прав людини, а науково-технічний прогрес визначив реальні можливості розвитку людської особистості, її видозміни в тілесному і душевному вимірі. Досягнення медицини, хімії, біології, генетики та низки інших наук зумовили появу нових можливостей для особи, її тіла, можливості впливу на навколишній світ, сімейно-побутову сферу. Людина отримала можливість фактично керувати своїм життям – вирішувати аспекти народження, генетичних особливостей дитини, статі, порядку визначення закінчення життя, вступу у шлюб та специфічних сексуальних відносин тощо. Для продовження життя людини можна використовувати складні механізми, для відновлення функцій організму – трансплантувати тканини й органи, для відновлення організму і поліпшення якості життя – використовувати стовбурові

клітини.

Усі новітні можливості потребують об'єднання в однорідну групу прав людини. Проблематика таких прав, їх юридичний аналіз почали привертати увагу вчених лише в останні кілька років, а їх розробка істотно відстає від загального рівня юридичних досліджень в цілому прав і свобод людини та громадянина. Група новітніх прав людини наразі перебуває на первинному етапі становлення. З огляду на це виникає чимало дискусійних питань, з-поміж яких основними є такі: назва цієї групи прав; їх характеристика та передумови становлення, тобто ті об'єктивні та суб'єктивні причини, що спричинили появу нової правової реальності; їх видова класифікація; їх місце в системі прав людини та взаємодія із загальнотеоретичною конструкцією «покоління прав людини»; колізія правового регулювання та морально-релігійних приписів в аспекті новітніх досягнень науки і техніки. Це стосується і прав, пов'язаних з тілесними можливостями людини. Загалом такі права людини, механізм їх реалізації, проблеми правового їх забезпечення на сучасному етапі вимагають більш докладного теоретико-правового дослідження, зокрема через стрімкі зміни й досягнення в галузі біомедицини, біотехнологій, генетики, нагромадження медициною нового досвіду, нових суспільних й особистісних бажань та прагнень у зв'язку з бажанням вирішувати життєво важливі для людини питання. Насамперед важливо виокремити їх в межах загальнотеоретичної юриспруденції. Як вказує Д. Г. Василевич, «зазвичай виділяють традиційну систему прав людини: особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права. Соматичні ж права дуже рідко згадують або взагалі не згадують» [53, с.40].

Отже, досить часто групу прав, які розвинулися нещодавно та пов'язані з новими можливостями, з тілом людини, називають соматичними. На пострадянському просторі теорію про існування таких прав розвинув В. І. Крусс: «Серед правових вимог особистості, що представляє людство на межі третього тисячоліття від Різдва Христового, можна виділити і відокремити

групу таких, які ґрунтуються на фундаментальній світоглядній впевненості у “праві” людини самостійно розпоряджатися своїм тілом: здійснювати його “модернізацію”, “реставрацію” і навіть “фундаментальну реконструкцію”, змінювати функціональні можливості організму і розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами. Сюди ж можна зарахувати право на смерть, зміну статі, гомосексуальні контакти, трансплантацію органів, вживання наркотиків або психотропних засобів, право на штучне репродукування, стерилізацію, аборт і (в уже зримій перспективі) на клонування, а потім – і на віртуальне моделювання, в сенсі повноправного утвердження (дублювання) себе... Права ці, що мають суто особистісний характер, пропонується визначити як “соматичні” (від грец. soma – тіло)» [204, с.43].

Сам термін «сома» увів в обіг німецький зоолог А. Вейсман в ХІХ ст. на позначення тіла організму, його «смертної частини», на протигагу потенційно безсмертній зародковій плазмі, що нібито міститься в ньому і передається з покоління в покоління через статеві клітини. Основне положення вейсманізму – принципова неможливість успадкування властивостей, набутих організмом під впливом умов життя в процесі індивідуального розвитку [30, с.64].

Увагу саме цій групі прав людини приділяє, зокрема, М. О. Лаврик, звертаючись до різних наукових знань у різних сферах. Він, зокрема, вказує на таке поширення терміна «соматичні»: по-перше, використовується в біології («соматична нервова система» – частина нервової системи, що іннервує скелетні м’язи; «соматологія» – дослідження будови людського тіла; «соматичні мутації», «соматична конфігурація», «соматичні клітини» як клітини багатоклітинного організму за винятком статевих; при виробництві селекційних робіт у рослинництві і тваринництві); по-друге, у медицині («соматичні хвороби» – на протигагу психічним); по-третє, у психосоматиці, тобто у напрямі в медицині і психології, що вивчає вплив психологічних чинників на виникнення і подальшу динаміку соматичних хвороб; по-четверте, у суміжних царинах і повсякденній мові («соматичні назви»: голова, борода,

волосся, очі, лоб, спина тощо; «соматична лікарня» – багатoproфільна лікарня, де лікують внутрішні органи). Пізніше науковець робить висновок, що «з огляду на етимологічний динамізм, а також те, що в юриспруденції термін “соматичний” не використовувався... він цілком може підійти на позначення “соматичних прав людини”, як правило, тих, що стосуються тіла людини (або точніше: право людини розпоряджатися своїм тілом; у будь-якому разі потрібна конкретизація змісту цього поняття, і варто враховувати те, що в юридичній інтерпретації термін “соматичний” одержує значення – для правового регулювання)» [213, с.118].

Чимало науковців вважають, що термін «соматичні» потрібно замінити більш зрозумілим, тому ототожнюють соматичні і «тілесні» права [1]. Пропонують й інші синоніми. Так, П. М. Рабінович називає їх фізичними, також ототожнюючи їх з «життєвими», «вітальними», «соматичними». У подальшому він виділяє їх в окрему групу – «йдеться про такі, висловлюючись термінологією Цивільного кодексу України (ЦК), особисті немайнові права людини, які «забезпечують природне існування» її (гл. 21 ЦК)» [330, с.13]. Вважаємо, що термін «життєві» (і похідне від нього «вітальні»), безумовно, має право на існування, але може спричинити плутанину, оскільки життєві права можуть сприймати як всі права, які важливі в житті людини, а сюди можна зарахувати за суб’єктивною складовою і право на гідний рівень життя, і право спілкуватися рідною мовою, і право на освіту та розвиток тощо. Кожна особа може зарахувати до життєвих саме ті, які важливі в її життєвій ситуації.

Досліджувану новітню групу прав іноді виокремлюють як особистісні права, які є різновидом особистих прав, тобто громадянських, як прав першого покоління. Прибічником такої ідеї є А. І. Ковлер [179, с.427]. Однак такий термінологічний збіг вважаємо не дуже доречним, оскільки схожість звучання може призвести до ототожнення визначення «особистісних» прав з «особистими» правами людини.

Загалом вважаємо слушною думку, що новітні можливості, пов’язані з

тілесністю особи, можна згрупувати під єдиною назвою – «соматичні». Мотивуємо свою позицію такими положеннями:

а) з початку третього тисячоліття на пострадянському просторі доволі успішно розвивається наукова школа соматичних прав, науковці в загальному виділили ознаки, принципи та передумови існування таких прав, деякі із цих положень практично реалізовані в законодавстві;

б) інші назви не чітко відображають предметну компоненту цієї групи прав, що може призвести до дуального тлумачення, тавтології та юридичної невизначеності;

в) обрання терміна саме грецького походження вказує на універсальність поняття, дасть змогу уникнути помилок під час перекладу.

Правова природа соматичних прав має комплексний характер. З одного боку, вона вказує на особисті можливості людини, пов'язані з її тілом, органами та приватним життям, відображає принцип особистої свободи людини. З іншого боку, захист тілесних та особистих можливостей є вагомим елементом прав людини, тому державне і суспільне гарантування відсутності недозволеного впливу на тілесну сферу є складником правового статусу особи. Важливою є не тільки наявність права, а непорушність, охорона та захист цього права з боку інших суб'єктів – окремих осіб, органів державної влади, посадових осіб, держави загалом, народу і суспільства. Основа соматичних прав доволі неординарна, оскільки особа не тільки може змінити природну першооснову своєї тілесності (до речі, не тільки своєї – це питання можуть вирішувати батьки щодо дитини або близькі родичі щодо особи, яка перебуває в передсмертному стані), але й висуває вимоги / обов'язки до суспільства щодо сприйняття цієї тілесності, а до держави – щодо охорони її вибору, якщо він є легальним.

Унікальним видається і предмет правової вимоги в соматичних правах – тілесність, яка може охоплювати не тільки наявну сутність, а й гіпотетичні зміни, стосується персональних характеристик особистості. Предметом

соматичних прав є не тільки фактичні реальні об'єкти, а й гіпотетичний можливий результат, зокрема певні моменти модернізації, удосконалення, видозміни своєї тілесності.

Права людини є змінним історико-поступальним явищем. На етапі визнання ідеології гуманізму, демократизму, правності державно-правових інститутів розвиток прав людини, здавалося б, має статичну парадигму. Однак суспільні виклики, пов'язані з глобалізацією цієї соціальної, правової, інформаційної, економічної та навіть культурно-моральної сфери приводять до появи нових прав і трансформаційних особливостей усталених прав.

Особливо вагомою в пошуку тенденцій розширення інституту прав людини є роль наукового пізнання. Це зумовлено двома чинниками: з одного боку, саме розвиток наукової сфери спричиняє зміни в низці прав людини, утворюючи нові можливості, а отже і нові права; з іншого боку, науковий пошук встановлює об'єктивну істину в дисонансі новітніх можливостей та традиційно-моральних норм людського існування. «Наукове пізнання впливає з інтенсивно людського процесу, процесу, незмінно сформованого людськими чеснотами, цінностями та обмеженнями й соціальними контекстами. <...> Індивідуальні знання стають загальними знаннями лише після обговорення, співпраці, експертного огляду, судження та введення до вже прийнятих знань – постійний процес огляду та перегляду, що мінімізує індивідуальну суб'єктивність» [598].

Значним досягненням кінця ХХ ст. став науково-технічний прогрес, що впливає не тільки на виробничу, але й на правову сферу. Це не тільки розквіт інформаційного глобального середовища та інтернет-технологій, але й розвиток біотехнологій і медицини. Прогрес науки і техніки має надстрімких характер та характеризується дуальною протилежною природою, тобто має позитивні і негативні наслідки. До негативних варто зарахувати невизначеність нових можливостей, оскільки людина, держава, право й суспільство загалом не готові до нових викликів, що може спричинити глобальні загрози, серед яких новітні

види озброєння, екологічні проблеми, тероризм та сепаратизм, неконтрольований інформаційний вплив, загроза психологічного здоров'я нації, наркотичні та психотропні речовини, генетично модифіковані продукти та генна інженерія загалом, зокрема клонування живих істот тощо. Цей перелік є далеко невичерпним.

А позитивними наслідками стрімкого науково-технічного прогресу є розвиток соціально-побутової сфери, отримання нових можливостей для поліпшення рівня і якості життя людини, зародження та продовження життя. Щодня з'являються можливості покращити світобуття, оздоровити суспільство, подолати невиліковні досі хвороби, подолати проблеми безпліддя, обмежених можливостей людини.

Основним, невідкладним завданням цивілізованих народів є правове регулювання нових можливостей, тому що є мало підстав «припускати, що нова сила, яка буде доступна в епоху біотехнологій, використовуватиметься більш розумно, ніж інші форми влади, які використовували в минулому» [472, р.3].

Тож інститут прав людини змінюється залежно від політичних та історичних реалій в тій чи тій державі. На сьогодні відбувається розширення вказаного інституту у зв'язку з глобалізаційними процесами, трансформацією правової ідеології, міжнародною співпрацею та розвитком технічного потенціалу різних галузей знань. Загалом новітню групу прав називають правами людини «четвертого» покоління. Серед них виділяють і згадувані соматичні права. І глибшого аналізу потребує правова сутність вказаної групи прав, їхні особливості та співвідношення з іншими правами людини.

Щодо розуміння поняття «соматичні права», то серед учених поки немає єдиного наукового підходу. Більшість зводить їх до узаконеної можливості людини користуватися своїм тілом. Тут важливо зауважити, що саме поняття соматичних прав розвинулося на території держав колишнього соціалістичного табору і не є характерним для правової науки європейських держав. Безумовно, про вказану проблему дискутують в наукових колах і за кордоном, проте в

окрему групу ці права там повною мірою ще не виділено.

Отже, що стосується тлумачення поняття «соматичні права». Науковці О. Б. Мезяєв і О. М. Солнцев розкривають сутність соматичних прав через визнану суспільством і державою можливість певної поведінки, що виражається в повноваженнях розпоряджатися своїм тілом [234, с.16].

На думку М. О. Лаврика, термін «соматичні права» є полісемантичним і може використовуватися: 1) у дискусіях щодо тілесності людини з позицій прав людини; 2) на позначення вимог людини до суспільства щодо самостійного розпорядження власною тілесністю (частина цих вимог може набути статусу суб'єктивних прав); 3) у вузько-юридичному сенсі – як визнана суспільством та державою можливість людини розпоряджатися власним тілом [213].

Загалом більшість соматичних прав – це права, пов'язані з розвитком біотехнологій та медицини. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину) [187] (1997) акцентує увагу на таких новітніх можливостях, як генна модифікація, трансплантація тканин та органів, дослідження ембріонів тощо. Тому таку групу визначають як групу прав, які стосуються біології та медицини. Окрім того, в загальному права, пов'язані з розвитком біотехнологій та біомедицини, охоплюють такі сфери правового регулювання: 1) новітні права, які надають нові можливості щодо поліпшення життя та здоров'я людини та пов'язані з її тілом (трансплантація, клонування, репродукційні технології боротьби з безпліддям); 2) біотехнології споживання та фармації (генетично модифіковані продукти, медичні засоби нового покоління); 3) правове регулювання військових та терористичних засобів (біологічна, генетична та інша новітня зброя). Тому повного збігу понять «соматичні права» та «права, пов'язані з розвитком біомедицини та біотехнологій» немає.

Безумовно, права, пов'язані з розвитком біології та медицини, належать до групи соматичних прав, але повністю не розкривають їх. Тому абсолютної тотожності немає, оскільки соматичні права є ширшою групою, вміщують

також право на сексуальну та гендерну ідентичність, можливості, пов'язані з тілом, наприклад, евтаназія тощо.

Цікавою є також позиція С. Б. Булеци, М. В. Менджул та Ю. С. Паніна, провідних фахівців у сфері медичного права. Вони зазначають, що термін «соматичні права» можна застосовувати як синонімічний до прав людини «четвертого» покоління у сфері охорони здоров'я [46, с.111]. Ми не можемо повною мірою сприйняти таку позицію. Більшість соматичних прав, безумовно, стосуються здоров'я людини, проте це також право на продовження роду, наприклад, використовуючи новітні репродуктивні технології, право на гендерну ідентичність. І тут ідеться не стільки про здоров'я, скільки про відповідність гендеру та статі, право на евтаназію не є прямим продовженням права на здоров'я. Тому знову ж таки зазначимо про неповний збіг вказаних категорій.

2.3 Соматичні права як новітня теоретико-правова категорія: понятійно-категоріальний апарат, ознаки та види

Розглядувана категорія прав характеризується тим, що держава визнає свободу особистості в певній сфері відносин, яка віддана на розсуд індивіда і не може бути об'єктом вимог держави. Вона забезпечує так звану негативну свободу. Ці права, будучи атрибутом кожного індивіда, покликані юридично захистити простір дії приватних інтересів, гарантувати можливості індивідуального самовизначення та самореалізації особистості [293, с.142-143].

Для термінологічного розуміння цієї групи прав людини важливо пам'ятати, що вони безпосередньо пов'язані з тілом людини. Постає запитання: а що розуміти під тілом? Фізична структура людини складається з тіла, яке своєю чергою має складну будову та створене різнотиповими клітинами, що структуруються у тканини, формуючи органи. Отож право людини розпоряджатися своїм тілом передбачає: 1) право вирішувати особливості

функціонування та зовнішнього виразу цілісного тіла як людського організму; 2) здійснювати такі дії відповідно до певного органу(ів) чи тканин; 3) право людини розпоряджатися тими біологічними компонентами, які вже відмежовані від її тіла, наприклад, частини тканин, ДНК, кров, сперма тощо (це право належить людині на тій же підставі, що й правові можливості щодо всього тіла – на основі свободної волі особистості та її людської гідності).

Ще одним вагомим аспектом є те, як розглядуване право взаємодіє з категорією тілесності. Е. Гуссерль розрізняє чотири виміри тілесності: тіло як фізичний об'єкт; як живий організм («плоть»); як вираз і зміст; як об'єкт культури. У контексті вищевказаного розуміння природи людини очевидно, що перші два виміри належать до сфери вітального і стосуються тіла, а останні два – до сфери духу і до категорії «тіло» не належать. Тілесність має соціально-культурний характер.

Утім, на нашу думку, до запропонованої структури Е. Гуссерля варто додати ще п'ятий вимір тілесності і відповідно вимір тіла – воно може бути об'єктом права власності і має на сьогодні в більшості випадків грошово-вартісне вираження.

Загальноцивілізаційна позиція така: тіло не може бути товаром. Цьому питанню увагу приділяв ще Кант. На його переконання, «людина не має права продавати кінцівки за гроші, навіть якщо їй пропонують десять тисяч талерів за один палець» [559, р.124]. У цій фразі відображається більш широка позиція Канта, згідно з якою особи не мають права власності на частини власних органів. На підтвердження своєї позиції мислитель наводить такі аргументи. По-перше, аргумент свободи людини (який пронизаний труднощами). По-друге, аргумент людяності та гідності. По-третє, аргумент самоповаги.

Утім сьогодні у зв'язку з розвитком нових медичних можливостей та зміною моральних цінностей вказана ідеологія має дискусійну природу. Попри міжнародну заборону того, щоб тіло людини та його частини використовували як джерело отримання фінансової вигоди (ст. 21 Конвенції про захист прав і

гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину)), можна вказати, що така норма має не абсолютний характер. Прикладом може слугувати сурогатне материнство комерційного характеру. Жінка, погоджуючись стати гестаційним кур'єром, виношує дитину і за це отримує фінансову вигоду.

Зазначимо, що іноземні науковці ще наприкінці ХХ ст. порушували питання про нові можливості сприйняття тіла людини як товару. Стівен Р. Мунцер вважає, що науковий аналіз має бути актуалізований у зв'язку з тим, що «за деякими винятками, закони багатьох країн дозволяють лише дарувати частини тіла, а не продавати їх. Проте протягом кількох років існує дефіцит частин тіла для трансплантації та інших медичних цілей. Тоді може здатися, що якби продаж був законодавчо дозволеною, пропозиція частин тіла збільшилась би, тому що люди матимуть більше стимулів до продажу, ніж зараз мають пожертвувати. Дозволити продаж – це визнати право власності на частини тіла» [588, р.262]. Відтак вони стають «товаром», який можна купувати та продавати. Дехто ж вважає це морально неприйнятним. З іншого боку, це корисно для суспільних правовідносин, зауважує науковець.

Додамо, що в інших своїх статтях професор Стівен Р. Мунцер веде мову про обмежені права власності на пуповинну кров. Він зазначає, що унікальна природа пуповинної крові відрізняє її від відходів тіла і кваліфікує її як частину тіла, що наділена майновим правом. Акцентує на потенційній цінності використання пуповинної крові для лікування різних захворювань та розладів. Професор наводить різні складні випадки, пов'язані з реалізацією права власності на кров'яну пуповину в інтересах новонароджених, батьків та інших сторін. Він стверджує, що деякі занепокоєння, пов'язані з комерціалізацією та комодифікацією пуповинної крові, не є достатньо серйозними для того, щоб гарантувати значні перешкоди для ринкового обміну правами власності на пуповинну кров. Крім того, він робить висновок, що конкретний характер та заготівля пуповинної крові не роблять її кодифікацію морально

проблематичною [589].

Зрештою, як товарні тілесні правовідносини можна сприймати опосередковано і можливість пластичної хірургії.

Отже, ми проаналізували юридичне розуміння соматичних прав як групи прав нового покоління. Відтак констатуємо, що більшість науковців зводить цю групу прав до узаконеної можливості людини користуватися своїм тілом. Водночас важливо вкотре наголосити, що саме поняття соматичних прав розвинулося на території держав колишнього соціалістичного табору. Відповідно в іноземній літературі не знаходимо тлумачення саме «соматичних прав». Та попри відсутність однакового понятійно-категоріального апарату вказана проблематика широко досліджується. Але зазвичай в аспекті змін прав людини під впливом глобалізації та аналізу прав людини у зв'язку з розвитком біотехнологій та медицини. Порівняльний аналіз останньої категорії прав дає нам змогу вести мову про тотожність сфери аналізу зі соматичними правами, але не суміжність таких категорій.

Наприкінці зазначимо, що інститут прав людини розширюється у зв'язку з глобальним та науково-технічним прогресом, що надає широкі можливості для людини, зокрема щодо розпорядження своїм тілом. Проте існують права, які можуть завдати шкоду і окремій особі, і моральним традиціям народу, а то й поставити під загрозу існування людських поколінь у майбутньому. Тому потрібна зважена міжнародна і державна політика у вказаній сфері.

У сучасну епоху в наукових колах активно порушують питання щодо прав, які ґрунтуються на можливостях та автентичній волі людини самостійно вирішувати все, що стосується її тіла, ідеться про його удосконалення, видозміну, реконструкцію і навіть анулювання себе як живої людської істоти. Серед прав людини, які зараховують до соматичних, можна назвати: право на смерть, зміну статі, одностатеві сексуальні контакти, трансплантацію органів, вживання наркотиків або психотропних засобів, право на використання новітніх репродуктивних технологій, стерилізацію, аборт, навіть клонування та

відтворення себе у віртуальній реальності. Враховуючи новизну і невизначеність вказаних можливостей, такі права потребують особливого аналізу та не можуть повною мірою відповідати правовим і морально-етичним засадам людського існування. Тому варто науково визначити допустимість імплементації новітніх можливостей у національне законодавство.

Як ми вже зазначали, новітній інститут прав людини ще не повною мірою юридично узгоджений. У наукових колах ведеться чимало дискусій щодо його термінопонять, правової природи та особливостей правового регулювання. Тож спробуємо узгодити основні загальнотеоретичні питання. Передусім визначимо ознаки цього нового інституту.

Відзначимо, що вказаний інститут тільки нещодавно став об'єктом наукового аналізу, тому поки небагато науковців досліджує задекларовані поняття. Так, що стосується ознак групи соматичних прав, то їх частково висвітлює тільки О. М. Нестерова. Вона називає такі ознаки: 1) специфічний характер об'єкта цих прав – тіло людини, що виступає об'єктом права власності і має на сьогодні в більшості випадків грошово-вартісне вираження, а також дії щодо його трансформації і розпорядження життям; 2) можливість їх практичного здійснення за допомогою досягнень природних і технічних наук (біології, генетики, медицини, фізики, техніки тощо); 3) колізійність у підходах і висновках про значущість і цінності таких прав з боку релігії, моралі, науки, права; 4) органічний сутнісний зв'язок з основними правами людини з огляду на особливий зв'язок з особистими (природними) правами і відособленість як самостійної групи прав людини [249, с.43].

Ми ж вважаємо за доцільне ширше розкрити ознаки соматичних прав, окрім того твердження, що предметом їх правового регулювання є тіло людини. Тому пропонуємо таку систему ознак.

1. Новизна цієї групи прав, що спричиняє невизначеність та неоднозначність правового регулювання. У суспільстві існує колообіг рушійних чинників, котрі у своїй взаємодії та боротьбі протилежностей, діючи

на суспільну реальність, змінюють її. Однак існують сталі і стабільні суспільні інститути, що забезпечують основу існування права й соціуму, серед них права людини в демократичному суспільстві. Утім соціальні та правові реалії змінюються, спричиняючи появу нових додаткових елементів системи – нову групу прав людини.

2. Основним атрактором (чинником) появи нової групи є розвиток науки, тому ще однією ознакою є залежність соматичних прав від знань, прогресу та реалізації здобутків медицини, біології, генетики і техніки. Спричинені науковим розвитком, соматичні права залежать від подальшого прогресу вказаних сфер.

3. Новизна породжує невизначеність, тому вагомою рисою є відсутність єдиних системних міжнародних, загальнолюдських підходів, узгоджених юридичних позицій щодо правового регулювання групи цих прав. Як слушно зазначає М. І. Козюбра, «державі як інституту суспільства відводиться роль не стільки спостерігача, скільки хранителя та гаранта тих відносин, які вже впорядковані самим суспільством за допомогою соціальних регуляторів. Саме тому межа втручання держави у суспільне життя пролягає по умовній лінії норм, які вже врегулювали відносини та залишаються досить стабільними і не загрожують правам інших його членів або суспільству в цілому» [148, с.191]. Проте що робити, коли суспільство не має сформованого соціального інституту, тоді держава повинна самостійно визначити ті правила поведінки, які відповідають загальній правовій ідеології, принципам права, які вони декларують. У разі новітніх відносин саме активна позиція держави має бути домінантною, оскільки за відсутності державного впливу виникнуть прогалини у правовому регулюванні, що призведе до порушення прав і свобод членів суспільства, порушення принципів суспільної моралі тощо.

Немає серед науковців єдиної позиції і щодо імплементації соматичних прав. Деякі з них практично одностайно імплементовані нормами права, зокрема штучне запліднення методом *in vitro* (запліднення у пробірці) чи

посмертна трансплантологія. Проте інші ще очікують позитивного національного і міжнародного схвалення чи заборони.

4. Значна моральна, релігійна, етична протидія повної імплементації можливостей медицини та технологій, що пов'язані з тілом людини та її органами. Ця ознака полягає в радикальній протидії моральних норм і нових правових можливостей, які пов'язані з тілом людини. При взаємодії права і моралі норми права визначаються ефективними, за інших умов настає суттєва моральна протидія. Ефективним і дієвим право робить саме моральна база, вважає Б. О. Геня. Відтак пояснює, що «оскільки мораль існує у свідомості людей, то засноване на ній право сприймається ними легко та не викликає суперечностей. Якщо ж право різко суперечить моральним переконанням суспільства, наслідком стане несприйняття, ігнорування та постійні порушення відповідних норм» [70, с.363].

Протидія морального та новітньо-правового призводить до того, що нові права можуть визнавати не тільки хибною ідеологією, але, як визначає О. Л. Львова, «аномалією права» які розуміє як порушення християнських та моральних норм. Авторка вказує, що «у світі поширюється тенденція відхилятися від згаданих нормативних та моральних мірил, встановлюючи так звані “нові права” людини, які беруть свій початок не з природних засад, а є відображенням ліберальних цінностей, прояву такої свободи, для якої критерії моральності, істинності та справедливості не є межею. Такі відхилення від правильного і нормального, від міри, від норми прийнято називати аномалією» [220, с.103].

5. Соматичні права є похідними від особистих прав людини як невід'ємних, невідчужуваних абсолютних прав. Вони повною мірою не збігаються з ними. Проте право на життя, як ключове право людини, забезпечує право на здоров'я і, відповідно, право розпоряджатися своїм тілом на своє благо. Особисті права як права першого покоління покликані створити автономне середовище для реалізації волі людини, забезпечити її свободу та

юридичну захищеність.

6. Винятковість правової ситуації, наслідки якої часто мають незворотний характер. Скажімо, до бажання зміни статі, кореляції геному людини, генетичних трансформацій варто ставитися виважено. Суспільство і держава повинні бути переконаними, що реалізація соматичного права є крайнім засобом і постійною волею людини.

7. Комплексність реалізації соматичного права, оскільки воно породжує відносини різних галузей права – медичного, сімейного (наприклад, потребу визначення материнства при сурогатному методі репродукції, статусу батьківства при зміні статі особи, батьківства при посмертній репродукції, права жінки на аборт), адміністративного (встановлення офіційного статусу особи), конституційного (проблеми громадянства дітей, народжених з використанням новітніх репродуктивних технологій; забезпечення рівності осіб, які надають перевагу одностатевим сексуальним відносинам; встановлення гендерної рівності тощо), кримінального (здійснення незаконної евтаназії) тощо.

Як зауважує Р. М. Хажинський, «соматичні права людини пов'язані з декількома сегментами правового регулювання суспільних відносин: із конституційною сферою прав та свобод людини, механізмом їх захисту, кримінально-правовими, цивільно-правовими та сімейно-правовими засадами регулювання особистих немайнових прав». Відтак зазначає, що найбільш ґрунтовної та повної правової регламентації соматичні права набувають у рамках медичного права. Саме тут відбувається «становлення таких новітніх правових інститутів, пов'язаних з реалізацією соматичних прав, як законодавче забезпечення біоетики, трансплантації, репродуктивних технологій, генної інженерії» [424, с.25].

8. Соматичні права відображають людиноцентричну правову ідеологію. Право людини використовувати та розпоряджатися своїм тілом, яке схвалене і визнане державою, повною мірою репрезентує фокусування права на

людині як первинній цінності. «Філософсько-антропологічний підхід у пізнанні правової особистості дає можливість трактувати правову особистість як фокус, у якому переломлені всі виміри людського буття: божественно-духовний, космічний, природний, психічний, соціальний, культурний тощо. Він допомагає побачити зв'язок права та людини, її природи, світу її людського буття, вивести характеристики права з характеристик людини, виявити гуманістичний вимір у праві, його антропологічний зміст, зрозуміти його як невід'ємне від людини явище, передумову її повноцінного розвитку, самовизначення та самоздійснення, як міру розвитку її людської гідності» [43, с.66].

9. Рівень визнання соматичних прав вказує на сутність держави, може слугувати критерієм визнання її демократичності, правності, толерантності та відображає рівень розвитку правової культури і держави загалом.

Наведені ознаки дають підстави говорити про соматичні права як про самостійну категорію, що має здатність відповідати сучасним інтересам особистості, її потребам.

Ці права, як ми вже наголошували, комплексно стали виділяти нещодавно, тому немає сформованої науково-теоретичної позиції з цього приводу, як і чіткої класифікації самих соматичних прав. Цю сферу тільки почали досліджувати фахівці у сфері юриспруденції.

Одним із перших на пострадянському просторі соматичні права згрупував М. О. Лаврик. Він наводить досить широкий перелік: 1) право на смерть; 2) права людини щодо її органів і тканин; 3) сексуальні права людини (можливість шукати, отримувати і передавати інформацію, що стосується сексуальності, сексуальна освіта, вибір партнера, можливість вирішувати, чи бути сексуально активною, самостійно вирішувати питання про добровільні сексуальні контакти, вступ у шлюб; право на легалізацію проституції правове регулювання становища сексуальних меншин); 4) репродуктивні права людини (позитивного характеру: штучне запліднення; негативного характеру: аборт, стерилізація, контрацепція); 5) право на зміну статі; 6) право на клонування (і

всього організму, і окремих органів); 7) право на вживання наркотиків і психотропних речовин [213, с.24-25].

Подібно класифікують соматичні права й інші науковці, наприклад, О. Е. Старовойтова (виділяє право на трансплантацію органів і тканин, на аборт, клонування, розпорядження власним тілом [369, с.7]), а також Н. Б. Мушак (право на смерть, право людини щодо її органів; репродуктивні права людини (позитивного характеру – штучне запліднення та негативного характеру – аборт, стерилізація), право на зміну статі, право на клонування як всього організму, так й окремих його органів; право на трансплантацію органів; використання евтаназії тощо [243, с.300]).

Згодом О. М. Нестерова у дисертаційному дослідженні запропонувала більш широкий перелік особистісних прав: право на генетичні модифікації (зміна генного коду, клонування); репродуктивні права людини (право на штучне запліднення, екстракорпоральне запліднення, сурогатне материнство, штучне переривання вагітності, медичну стерилізацію і т. д.); право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на зміну статі (транссексуалізм); право на зміну зовнішності (пластична хірургія, інші форми модифікації і реставрації тіла); право на свободу вибору форми відходу з життя; право на участь в біомедичних дослідженнях та інші права [250, с.11].

Вважаємо доречним об'єднання наведених переліків, адже всі вказані права мають соматичну природу та пов'язані з розвитком наукового прогресу у сфері біології, медицини, генної інженерії та технологій. Як зазначається в іноземній літературі щодо можливих інновацій у зв'язку з науково-технічним прогресом (а відповідно виникатимуть і нові права), «у майбутньому можемо очікувати приходу контактних лінз, які можуть робити фотографії чи відео, універсальних навушників для перекладача мови, що дозволяють спілкуватися в будь-якій точці світу, та екзотичних костюмів, що збільшують фізичну силу. Ми також побачимо розширене використання імплантатів, починаючи від мікросхем мозку та нейронних шнурків до протезованого керованого розумом

та субдермальних RFID-мікросхем, які дозволяють користувачам відмикати двері чи відгадувати паролі комп'ютера хвилею руки. Однак найпотужніше збільшення тіла відбудеться завдяки біологічному збільшенню внаслідок посиленого розуміння наших геномів» [639].

З огляду на це варто констатувати неможливість чіткого переліку соматичних прав, оскільки наукові досягнення щоразу розширюють можливості людини, які пов'язані з її тілом. Та попри це можна і треба визначити найвагоміші серед них: право на генетичні модифікації; репродуктивні права людини; сексуальні права людини; право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на гендерну ідентичність (зокрема на зміну статі); право на зміну зовнішності; право на безболісну смерть; право розпоряджатися своїм тілом та його частинами після смерті; право вживати наркотики і психотропні речовини.

Загалом же вказані види можна згрупувати так:

- за часом (до народження, під час життя, після смерті);
- за особливостями реалізації (самостійно, за допомогою медичних фахівців);
- за предметом реалізації (пов'язані з усім тілом людини, тільки з окремим органом, біологічними компонентами, які вже відмежовані від тіла, наприклад, частини тканин, ДНК, кров, сперма);
- за суспільним схваленням (загальносхвалювальні, нейтральні, ті, що заперечуються морально-релігійними нормами суспільства);
- за ціллю реалізації (репродуктивні, сексуальні, оздоровчі, ті, що здійснюються задля отримання насолоди, припинення страждань тощо);
- за нормативним визнанням (легалізовані, заборонені, невизначені).

Такий широкий, невичерпний перелік соматичних прав зумовлює потребу їх згрупування. На думку автора, за предметним критерієм це можливо зробити, виокремивши наступні підгрупи: 1) соматичні права, що тісно пов'язані з

розвитком біології та медицини; 2) репродуктивні, сексуальні та права, пов'язані з тілесною ідентичністю; 3) соматичні права, пов'язані з полегшенням людських страждань.

Наступні підрозділи дослідження будуть присвячені ґрунтовному розкриттю цих вказаних підгруп соматичних прав.

2.4 Колізійні аспекти у сфері закріплення соматичних прав людини

Права людини є основою правової реальності сучасного суспільства. Це не тільки центральна, а й невід'ємна категорія, оскільки протиправною є діяльність з боку будь-яких інститутів соціальної системи чи окремого члена спільноти, яка посягає на обсяг чи якість природних прав людини. Вони пов'язані з існуванням самої людини та є проявом пріоритетних ідеологічних цінностей, які здобуло людство та на сьогодні визначає як центральні в політико-правовому житті, з-поміж яких рівність, свобода і демократія. Проте виникає питання про легітимну сферу їх поширення. Особливо актуалізується питання в контексті активного розширення переліку прав людини, зокрема і в межах національного виміру, адже права людини як дуальна категорія підлягають трансформації, що зумовлено такими чинниками:

- євроінтеграційними процесами, що породжують потребу інтеграції та гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу;
- глобалізаційними процесами, оскільки Україна є членом світового співтовариства та сучасні явища економічного, екологічного, правового тощо характеру мають безпосередній вплив і на державні національні процеси, і на правову реальність, і на права та свободи окремої особи.

Основною патерною прав людини будь-якого покоління є людська гідність. Право визнає гідність людини, її права і свободи як «гуманітарну універсалію, ціннісний орієнтир загальнолюдської ідентифікації» [94, с.381].

Людську гідність дослідниця цієї сфери О. В. Грищук розуміє як комплексне поняття, що може виступати у двох значеннях: в об'єктивному – як визнання і повага до особи з боку оточення, та в суб'єктивному – як усвідомлення особою свого суспільного становища [94, с.43].

Сьогодні заведено вважати, що сутнісний зміст гідності людини становить можливість індивіда самоідентифікуватися, самовиражатися та вільно розвиватися як особистість у всіх її проявах. Це має важливе значення для характеристики прав людини й основоположних свобод, зокрема того, чи мають вони універсальний характер. У доктрині визнано, що гідність є основоположним правом, яке передбачає три ключові компоненти: право особи на самовизначення, самозбереження та публічне самовираження [292].

Отож, саме людська гідність є критерієм можливості та затребуваності прав людини. Людина індивідуально визначає пріоритетний для себе комплекс прав. Залежно від внутрішнього самовизначення для різних суб'єктів права цей комплекс буде різний. Скажімо, для когось право участі у здійсненні публічної влади є особистісно ціннісним, а для інших (з пасивною правовою та політичною активністю) воно не так і важливе.

На різних етапах людського життя, розвитку свідомості, культури, індивідуальних цінностей та пріоритетів змінюється самоідентифікація людини та її антропологічні визначники.

Попри те, що людська гідність має індивідуальний характер, все ж як ціннісна категорія вона становить основу міжнародних стандартів у сфері прав людини. Преамбула Загальної декларації прав людини 1948 року передбачає: «...визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру...» [145]. У Преамбулі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права вказується, що «права впливають з властивої людській особі гідності» [237]. Тож у міжнародних актах людська гідність згадується як базова вихідна категорія, з якої виводяться основні людські права, основоположні засади

державотворення.

Людську гідність розглядають і як основу політичної ідеології держави, правової системи та системи законодавства. Це проголошується, зокрема, і на конституційному рівні. Так, Основний закон Польщі у ст. 30 закріплює, що «природжена й невід’ємна гідність людини є джерелом свобод і прав людини та громадянина. Вона непорушна, а її повага і захист є обов’язком органів публічної влади» [193]. У нашій Конституції (ст. 1) Україну визнано демократичною, соціальною та правовою державою, у якій людина, її життя та здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції). Тому права і свободи людини є основою державного функціонування публічного апарату управління. Позитивно оцінюємо й норму Конституції (ч. 2 ст. 3), що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності української держави, яка відповідає за неї перед людиною. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов’язком держави.

Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 22 травня 2018 р. № 5–р/2018 наголошує, що людську гідність потрібно трактувати як право, гарантоване ст. 28 Конституції України, і як конституційну цінність, яка наповнює сенсом людське буття, є фундаментом для всіх інших конституційних прав, мірилом визначення їх сутності та критерієм допустимості можливих обмежень таких прав [297]. Практика органів конституційної юрисдикції деяких держав щодо визначення ролі та розуміння поняття «людська гідність» також дають можливість пізнати цей феномен. Як приклад можна навести правові позиції Федерального конституційного суду Німеччини, який у своїх рішеннях підтверджує, що вказана категорія є одночасно конституційною програмою, основним принципом правової німецької держави та основним непорушним правом людини [див. 448, с.106].

Пленум Верховного Суду України в пунктах 1, 19 Постанови від 2 лютого 2009 р. № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі

фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» зазначив, що під гідністю варто розуміти «визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло» [315].

Розвиток технологій, науковий прогрес у кожній з галузей народного господарства приводить до появи нових можливостей для людини – соматичних прав. На основі зміни соціальної реальності має змінюватися і право. Людська гідність, як діалектична категорія, також підлягає трансформації на основі і зовнішнього (зазвичай державно-правового) впливу, і внутрішніх детермінант. Водночас «уявлення про добро і зло», як це визначено у згадуваній вище Постанові Пленуму Верховного Суду України, належить до категорії моралі і не може змінюватися такими ж швидкими темпами, як це відбувається у світі глобальних технологій. Це спричинює одну з найбільших проблем сучасності – дихотомію новітніх та класичних моральних цінностей.

Права людини нового покоління чи не найбільше підпадають під такі розбіжності. З одного боку – вироблені протягом існування всього людства моральні цінності, які стали основою правового регулювання всіх цивілізованих народів, з іншого – можливості для людини, які розкривають широкі перспективи, але разом радикально руйнують морально-етичні патерни тисячолітньої історії. Серед них варто згадати бодай такі: матір'ю дитини нині може визначатися не тільки жінка, яка народила, але й інша, навіть генетично стороння особа; матір'ю дитини може бути її бабуся або тітка; генетичними батьками дитини можна стати навіть через десятки років після фактичної біологічної смерті; можливість вибирати стать дитини, її фізіологічні характеристики; можливість стати батьками в досить зрілому віці (як приклад, в Індії 74-річна жінка народила близнюків); клонування біологічних істот (у Китаї, наприклад, підприємці пропонують послугу клонування домашніх

улюбленців) та їхніх органів; споживання генетично модифікованих продуктів; одностатеві шлюби; шлюби з неживими предметами чи явищами; шлюб зі самим собою.

Наведений перелік демонструє великий вектор змінних можливостей прав людини, з одного боку, а з іншого – вказує на значне порушення усталених моральних цінностей. До того ж у майбутньому цей перелік лише розширюватиметься, адже розвиток біомедицини, нанотехнологій та інших сфер технологічного процесу розвиваються мегашвидкими темпами.

З огляду на це ми хочемо сфокусувати сутність питання на дещо інших аспектах. На сьогодні заперечувати потребу розвитку науки неможливо, зрештою, її цінність для суспільства й окремої особи дуже значна. Технології допомагають вирішити глобальні кризові питання, серед них, наприклад, подолати проблеми бідності, нестачі продуктів харчування, безпліддя, продовження життя, покращення якості життя та здоров'я людини. Вони приносять значну користь людству, окремій особі чи групі осіб. «Представники антропології права сьогодні стверджують, що саме людина є істинним образом права, тобто є тією визначальною ідеєю для його розвитку, яку право прагне втілити і, більше того, яка безпосередньо обґрунтовує право. У цьому розмінні людина є сутністю, фокусом, з якого і в якому відбувається осягнення і творення природного права та правової реальності. Можна погодитись, що людина є учасником, реалізатором та творцем права» [142, с. 109]. Тож на важелях правової невизначеності, з одного боку, є людська гідність окремої особи, її свобода та інтереси, а з іншого, – морально усталені принципи людської цивілізації.

Не виникає жодних заперечень, що права людини нового покоління (утім, як і всі інші) можуть бути обмежені, якщо вони порушують права інших осіб. Проте чи можна обмежувати право, скажімо, на гендерну чи сексуальну ідентичність окремої особи або право на продовження роду людини з проблемами безпліддя тільки на підставі наявних норм суспільної моралі?

Однозначної категоричної відповіді не існує. На нашу думку, потрібно застосовувати індивідуальний врівноважувальний підхід – ухвалювати рішення в кожному окремому випадку.

Дуальна природа права вимагає, щоб принципи, закони та інше застосовувались у правильному співвідношенні, коли існує співвідношення – тоді буде досягнута гармонія. Тож одним із центральних понять у праві є «врівноваження» (balancing). Водночас в основі самої сутності права лежить і пропорційність. Очевидно, вона є частиною природи права [226, с.317-318].

Водночас важливим є й питання правового закріплення соматичних прав людини. Науково-технічний прогрес змінює соціальну реальність. Така трансформація є глобальною, масовою, поступальною, а основне – радикальною. Правові норми та морально-релігійні приписи не можуть зупинити шалену зміну соціобуття. Оновлення соціальних та наукових інститутів відбувається надшвидкими темпами.

По суті, людство може дійти до того етапу, коли зміниться сутність гуманізму, який наразі передбачає цінність індивідуального людського життя, визнання гідності і свободи людини, можливість і необхідність її самовдосконалення. Зараз, як стверджує Л. А. Улашкевич, це все «опинилось під загрозою експансії новітніх технологій, які підривають основи людського життєвого світу. Виникла реальна проблема втрати контролю над науковим і технологічним розвитком, а також загроза щораз більшого непорозуміння між людьми, націями і навіть цивілізаціями... З розвитком технологій, штучного інтелекту відкриється ще більше можливостей для людини, які стосуються її життя, здоров'я, тіла. І, звичайно, виникнуть нові права, які зараз існують тільки в теорії четвертого покоління прав людини» [422, с. 8].

Треба зважати на те, що уже зараз маємо значну прогалину в правовому регулюванні. Сфера взаємовідносин в мережі Інтернет практично не врегульована нормами права, репродуктивні технології також вказують на низку нерозв'язаних проблем. Однією з найбільш проблемних є сфера

генетики.

Як констатують футуристи, «ми прямуємо до репродуктивної революції дітей-дизайнерів. Майбутні батьки незабаром будуть вибирати характеристики своїх майбутніх дітей. Ми перебуваємо напередодні постдарвінівського переходу, не в тому сенсі, що тиск на селекцію буде менш суворим, але еволюція вже не буде “сліпою” та “випадковою”: більше не буде природного відбору, а неприродного відбору. Ми будемо вибирати генетичний склад нашого майбутнього потомства, підбираючи та розробляючи алелі та алельні комбінації в очікуванні їх наслідків» [422].

Що із цього приводу каже нам право? Передусім зауважимо, що основні стандарти у цій галузі визначає Загальна декларація про геном людини та права людини (1997). У цьому міжнародному документі йдеться, зокрема, про особливості досліджень у сфері геному людини, роль держави і правове регулювання, декларуються принципи щодо ставлення до геному людини [146]. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину, 1997) [187] у ст. 13 вказує, що «втручання з метою видозміни геному людини може здійснюватися лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, і тільки якщо воно не має на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків». А ст. 14 цього ж документа декларує, що «використання медичних репродуктивних технологій з метою селекції статі майбутньої дитини не дозволяється, за винятком випадків, коли необхідно уникнути серйозного спадкового захворювання, пов'язаного зі статтю».

По суті, правове регулювання розглядуваного питання на цьому закінчується. Декларативна заборона не може зупинити «чорні» дослідження у сфері генетики. Вони ж мають на меті радикальну трансформацію людської сутності, і в подальшому поширення таких новітніх винаходів зупинити вже буде неможливо.

Про недалеке майбутнє в умовах техногенного розвитку роздумує,

зокрема, Девід Пірс: «Комп'ютерна генна інженерія дасть змогу біологічним людям, людям-трансгуманам, а потім і людям-посмертникам синтезувати та вставляти нові гени, варіаційні алелі та навіть конструкторські хромосоми, відновлюючи численні шари регуляції нашої ДНК відповідно до їхніх бажань та мрій, а не до інклюзивної придатності їхніх генів у середовищі предків» [606, с.209].

Отже, поява новітніх соматичних прав вимагає належної наукової та політичної уваги, а ще більше – чіткого правового регулювання у цій сфері. Бо суто заборонними нормами неможливо домогтися позитивного результату. Назріла потреба в чіткому виваженому правовому регулюванні, яке встановлювало б межі допустимості правових можливостей, особливо тих, що пов'язані з розвитком новітніх технологій.

Висновки до розділу 2

У результаті теоретико-правового аналізу становлення соматичних прав людини в умовах глобалізаційних трансформацій ми дійшли наступних висновків.

1. Доведено, що права людини є історично-поступальною категорією. Розвиток вагомих державних та суспільних детермінант зумовлює появу певного покоління прав людини, що містить розуміння прав людини відповідно до панівної теорії праворозуміння та визнаної ідеологічної парадигми. Досліджено генезис поколінь прав людини та виокремлено їх особливості: права людини першого покоління (зумовлені революційними трансформаціями державного устрою; ґрунтуються на моральній ідеології; первинно формують громадські та політичні права; потребують спеціального державного механізму для реалізації і захисту; виступають основою для розвитку всієї системи прав людини, на сьогодні є традиційними ліберальними цінностями людства, в науковій доктрині виступають очевидними істинами; права людини другого покоління (зумовлені боротьбою суспільства з економічною нерівністю, первинно формують соціально-економічні та культурні права, потребують попереднього державного механізму для їх забезпечення, фактична реалізація залежить від економічного рівня державного забезпечення); права третього покоління (зумовлені розвитком національної та солідарно-колективної ідеології, формують колективні права, потребують спільної реалізації).

2. Констатовано, що права людини як унікальна, універсальна та центральна категорія права перебувають у змінному трансформаційному стані, що зумовлено розвитком глобалізаційних чинників, з-поміж яких поширення міжнародного тероризму, екологічні світові загрози, фінансово-економічна криза, девальвація усталеної державницької ідеології, формування інформаційного суспільства, технічний і науковий прогрес тощо.

3. Глобалізується сучасна правова реальність, процеси інтеграції та

уніфікації мають подвійний вплив на суспільні відносини, економічний прогрес ставить завищені вимоги до людського ресурсу, трансформується розуміння ідентичності особи, стирається поняття її особистого простору, ментальних цінностей, тому нині важливо захистити шляхом легалізації індивідуальні права людини, що пов'язані з її первинною сутністю – тілесністю.

4. Проблеми легалізації полягають у невідповідності новітніх соматичних можливостей усталеним нормам суспільної моралі, які є історично вироблені цивілізованими народами та становлять основу природного права і закріплені на нормативно-правовому рівні в більшості держав. Констатовано, що на цій підставі у багатьох державах піддаються обмеженню новітні соматичні можливості.

5. Доктрина конституціоналізму визначає людську гідність, особисту свободу соціальною цінністю, тому правова політика держави зобов'язана віднайти оптимальний варіант поєднання колективних, групових та індивідуальних, морально-етичних інтересів у сфері тілесності людини.

6. Генезис інституту прав людини вказує на формування нового покоління прав людини як наслідку історико-поступального розвитку прав людини та його трансформації під впливом глобалізації, інформаційно-технічного прогресу, що спричиняє невизначеність правового та культурно-ментального усвідомлення особистості, проблеми нормативно-правового регулювання, суперечності легалізації на національному та загальносвітовому рівні та колізію суспільного та індивідуального виміру в суспільних відносинах.

7. Мотивовано, що теоретичне розуміння природи четвертого покоління прав людини є науково дискутованим, відповідно до авторського узагальнення їх можна виокремити у три групи за джерелом формування: 1) розвиток медичних та технічних знань, 2) інформатизація суспільства та 3) зміна правової ідеології, яка зумовлює оновлений підхід до класичної парадигми прав людини.

8. Правова природа соматичних прав має комплексний характер. З одного боку, вона вказує на особисті можливості людини, пов'язані з її тілом, органами та приватним життям, відображає принцип особистої свободи людини. З іншого боку, захист тілесних та особистих можливостей є вагомим елементом прав людини, тому державне і суспільне гарантування відсутності недозволеного впливу на тілесну сферу є складником правового статусу особи. Важливою є не тільки наявність права, а непорушність, охорона та захист цього права з боку інших суб'єктів: окремих осіб, органів державної влади, посадових осіб, держави загалом, народу і суспільства.

9. Виокремлено передумови появи та подальшого розвитку групи соматичних прав людини: науково-технічний прогрес, міжкомплементарність наукових досліджень, зміна суспільної психології та корекція морально-етичних норм.

10. Людиноцентристська парадигма створила ідеологічну платформу для нового покоління прав людини, а науково-технічний прогрес визначив реальні можливості розвитку людської особистості, її видозміни в тілесному і душевному вимірі. Розвиток нових можливостей пов'язаний із людською тілесністю, спричинений прогресом таких наукових галузей, як медицина, біологія, хімія, генетика, фармакологія, психологія тощо. Поєднання кількох галузей знань дозволяє пришвидшувати здобуття нових результатів та вказує на їх ефективність. Соматичні права є наслідком комплементарних наукових досліджень, що надають додаткові можливості для людини – продовження життя, якісне лікування, додаткові можливості подолання хвороб, які століттями вважалися невиліковними. Особа одержала широкий вибір – додаткові новітні репродуктивні технології у разі безпліддя, трансплантація органів людини, збереження індивідуального генного типу, вибір характеристик новонародженої особи, можливість стати генетичними батьками через багато років після фізичної смерті тіла людини, кріоконсервація органів особи після смерті як можливий засіб майбутнього відновлення життя,

клонування тощо.

11. Людина вже не сприймається істотою колективною. Ідея рівності та свободи спричинила глобальну трансформацію ідеології суспільних і державницьких процесів. Застерігається, що широта новітнього соматичного вибору за відсутності відповідальності може спричинити глобальний колапс, оскільки можлива зміна природи всього людського.

12. Мотивовано, що оптимальним є об'єднання новітніх можливостей у групу прав під назвою «соматичні» з наступних причин: з початку третього тисячоліття на пострадянському просторі доволі успішно розвивається наукова школа соматичних прав, науковці в загальному виділили ознаки, принципи та передумови існування таких прав, деякі з цих положень практично реалізовані в законодавстві; інші назви (наприклад, життєві, вітальні, особистісні) нечітко відображають предметну компоненту цієї групи прав, що може призвести до дуального тлумачення, тавтології та юридичної невизначеності; обрання терміна саме грецького походження вказує на універсальність поняття, дасть змогу уникнути помилок під час перекладу.

13. Констатовано, що в зарубіжній юридичній доктрині немає цілісного сприйняття інституту соматичних прав як комплексної сфери дослідження, на відміну від пострадянської наукової доктрини, проте вказана проблематика в Європі широко досліджується в контексті аналізу прав людини у зв'язку з розвитком біотехнологій та медицини. Доведено потребу розмежування цих груп та констатовано, що соматичні права є ширшою групою, оскільки до них входять також: право на сексуальну та гендерну ідентичність, можливості, пов'язані з тілом, наприклад евтаназія, тілесна модифікація тощо, але водночас не охоплюють відносин у сфері правового регулювання військових та терористичних заходів, що належить біотехнологічним та біомедичним правовим інститутам.

14. Доведено, що предметом правової вимоги соматичних прав є тілесність людини, що стосується персональних характеристик особистості і

може охоплювати не тільки наявну сутність, а й гіпотетичні зміни, зумовлені модернізацією, вдосконаленням, видозміною своєї тілесності. До цієї групи прав зараховують, зокрема, наступні можливості: 1) визначати особливості функціонування та зовнішнього виразу цілісного тіла як людського організму; 2) здійснювати такі дії щодо певного (певних) органу (органів) чи тканин; 3) розпоряджатися тими біологічними компонентами, які вже відмежовані від тіла, наприклад частини тканин, ДНК, кров, сперма тощо. Позиціоновано соматичні права як можливості людини, врегульовані нормами права, що стосуються її тіла, органів та тканин.

15. Згруповано ознаки соматичних прав, що виокремлюють їх як самостійну теоретичну категорію та відображають процес їх становлення та розвитку. Автором вказано наступні: 1) зумовлені розвитком науково-технічної та інформаційної сфери; 2) безпосередньо пов'язані з тілесністю людини; 3) новизна, що спричиняє невизначеність та неоднозначність правового регулювання; 4) основним атрактором появи нової групи є розвиток науки; 5) відсутність єдиних системних міжнародних, загальноновизнаних підходів, узгоджених юридичних позицій щодо правового регулювання групи цих прав, тому держава повинна самостійно визначити ті правила поведінки, які відповідають загальній правовій ідеології, принципам права, які вони декларують; 6) значна моральна, релігійна, етична протидія повній імплементації можливостей медицини та технологій, що пов'язані з тілом людини та її органами, деякі соматичні можливості можуть визнавати не тільки хибною ідеологією, але й «аномалією права»; 7) соматичні права є похідними від особистих прав людини як невід'ємних, невідчужуваних абсолютних прав. Вони повною мірою не збігаються з ними. Особисті права як права першого покоління покликані створити автономне середовище для реалізації волі людини, забезпечити її свободу та юридичну захищеність; 8) винятковість правової ситуації, наслідки якої часто мають незворотний характер, тому суспільство і держава повинні бути переконаними, що реалізація соматичного

права є крайнім засобом і постійною волею людини; 9) комплексність реалізації соматичного права, оскільки воно породжує відносини різних галузей права; 10) право людини використовувати та розпоряджатися своїм тілом, яке схвалене і визнане державою, повною мірою репрезентує фокусування права на людині як первинній цінності; 11) рівень визнання соматичних прав вказує на сутність держави, може слугувати критерієм визнання її демократичності, правності, толерантності та відображає рівень розвитку правової культури і держави загалом.

16. Доведено, що в сучасній доктрині конституціоналізму простежується становлення групи соматичних прав, яка наразі ще не має чіткої науково сформованої структури. Це зумовлено, зокрема, і прогресом технічних можливостей у сфері тілесності людини. Відтак подано авторську позицію щодо структури групи соматичних прав та виокремлено: право на генетичні модифікації; репродуктивні права людини; сексуальні права людини; право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на гендерну ідентичність (зокрема, на зміну статі); право на зміну зовнішності; право на безболісну смерть; право на розпорядження своїм тілом та його частинами після смерті; право на вживання наркотиків і психотропних речовин. Водночас наголошено, що цей перелік не є вичерпним. Автором об'єднано репрезентовані соматичні права у три підгрупи: 1) соматичні права, що тісно пов'язані з розвитком біології та медицини; 2) репродуктивні, сексуальні та права, пов'язані з тілесною ідентичністю; 3) соматичні права, пов'язані з полегшенням людських страждань.

17. Соматичні права людини класифіковано за такими критеріями: за часом (до народження, під час життя, після смерті); за особливостями реалізації (самостійно, за допомогою медичних фахівців); за предметом реалізації (пов'язані з усім тілом людини, тільки з окремим органом, біологічними компонентами, які вже відмежовані від тіла, наприклад частини тканин, ДНК, кров, сперма); за суспільним схваленням (загальносхвалювальні, нейтральні, ті,

що заперечуються морально-релігійними нормами суспільства); за ціллю реалізації (репродуктивні, сексуальні, оздоровчі, рекреаційні тощо); за нормативним визнанням (легалізовані, заборонені, невизначені).

18. Визначено, що категорія людської гідності є критерієм можливості реалізації та затребуваності соматичних прав людини. Вона індивідуально визначає пріоритетний для себе комплекс прав. Залежно від внутрішнього самовизначення для різних суб'єктів права цей комплекс буде різний. Доктрина конституціоналізму людську гідність розглядає і як основу політичної ідеології держави, правової системи та системи законодавства.

19. Вказано, що людська гідність як діалектична категорія також підлягає трансформації на основі і зовнішнього (зазвичай державно-правового) впливу, і внутрішніх детермінант. Водночас категорія моралі не може змінюватися такими ж швидкими темпами, як у світі глобальних технологій. Це спричинює одну з найбільших проблем сучасності – дихотомію новітніх та класичних моральних цінностей.

Права людини нового покоління чи не найбільше підпадають під такі розбіжності. З одного боку, – вироблені протягом існування всього людства моральні цінності, які стали основою правового регулювання всіх цивілізованих народів, з іншого, – можливості для людини, які розкривають широкі перспективи, але заразом радикально руйнують морально-етичні патерни тисячолітньої історії.

20. Доведено, що суперечність легалізації на національному та загальносвітовому рівні додаткових можливостей у сфері прав людини полягає в колізії морально-етичного, суспільного та індивідуального виміру суспільних відносин. Критеріями вирішення вказаних колізійних аспектів є людська гідність, особиста свобода та автономна воля, тому правова політика держави має віднайти оптимальний варіант поєднання колективних, групових та індивідуальних інтересів щодо правового регулювання прав людини нового покоління.

21. Для вирішення цього питання автор пропонує використовувати врівноважувальний підхід, що передбачає ухвалення рішення щодо кожного соматичного права окремо, враховуючи моральні, релігійні, територіальні, ідеологічні, історичні чинники та громадську позицію суспільства.

РОЗДІЛ 3

СОМАТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ, ТІСНО ПОВ'ЯЗАНІ З РОЗВИТКОМ БІОЛОГІЇ ТА МЕДИЦИНИ

3.1. Соматичне право людини на власний геном

Гени – це особливі послідовності ДНК у геномі, які визначають певні характеристики організму, наприклад, колір очей, та сприяють іншим, таким як здоров'я і поведінка. У людському геномі є трохи більше 20 000 генів, що становить менш ніж 2% ДНК геному. Деякі залишкові ДНК підтримують гени, наприклад, активуючи їх у потрібний час.

Застосовуючи потужні біотехнологічні інструменти для виправлення пошкоджених ділянок ДНК всередині живих клітин, тепер науковці можуть впливати на генетичний код, який визначає кожен вид на планеті, і продумано його видозмінювати. А з найновішим і, мабуть, найефективнішим інструментом у галузі генної інженерії під назвою CRISPR-Cas9 (скорочено – CRISPR) науковці, знаючи генетичний код якоїсь виняткової риси, можуть вставляти, редагувати або видаляти відповідний ген із геному практично будь-якої рослини чи тварини [124]. Тобто завдяки винаходу технології CRISPR/Cas9 можемо не тільки діагностувати хвороби, але й «редагувати ДНК», тобто вносити зміни в геном людини (вирізати і вставляти необхідні ділянки геному і замінювати дефектний ген на здоровий). Безперечно, винахід такої можливості в медицині є справжнім проривом, що відбувся 2013 року. Це дає змогу визначити не тільки діагноз людини, але й передбачити гіпотетичні хвороби, а відповідно, можна вжити профілактичних заходів. Тож завдяки цьому винаходу запобігти хворобі можна на стадії ембріонального розвитку, оскільки можливо модифікувати хворобоносні ДНК. Найчастіше це стосується дітей з генетичним дефектом, наприклад, синдромом Дауна або синдромом Тернера.

На сьогодні генетики дослідили функцію геному для приблизно 80% випадків, тому є ще ціла когорта медично невизначених, дискусійних питань. Саме соціальні, морально-етичні та медичні колізії, невизначеності і побоювання встановлюють дискусійність такого соматичного права, як право людини на власний геном.

Важливість геному полягає в тому, що він виступає центральним ядром, основою тілесності людини. Міжнародна спільнота визначає, що генетичні дані людини мають особливий статус з таких причин:

«і) вони можуть вказувати на прояви генетичної схильності відповідної особи;

ii) упродовж кількох поколінь вони можуть значно впливати на сім'ю, враховуючи нащадків, а в деяких випадках – і на цілу групу, до якої належить відповідна особа;

iii) вони можуть містити інформацію, про значення якої може бути невідомо під час збору біологічних зразків;

iv) вони можуть мати культурне значення для окремих осіб або груп осіб» [232].

Наразі немає комплексного міжнародного регулювання правовідносин у сфері геному людини або можливостей його модифікації. При цьому, на нашу думку, можна виділити три правові рамки, які застосовуватимуться до діяльності держави, що займається редагуванням геномів з огляду на його об'єктні та потенційні наслідки. Сюди входить захист прав людини та основні свободи, загальні принципи екологічного права та, можливо, певні аспекти режиму спільної спадщини.

Насамперед варто наголосити, що жодна із цих рамок не містить прямої заборони редагування геному, натомість висуваються вимоги до поведінки держав, де це може відбуватися. Крім того, міжнародне законодавство про права людини передбачає особливий захист свободи наукових досліджень, яка, ймовірно, пошириться на редагування геному.

Міжнародна декларація про генетичні дані людини (2003) [232] встановлює такі основні принципи правового регулювання геному людини:

- Геном людини лежить в основі початкової спільності всіх представників людського роду, а також визнання їхньої гідності і різноманітності. Геном людини знаменує собою надбання людства.

- Кожна людина має право на повагу до своєї гідності та прав, незалежно від її генетичних характеристик. Така гідність незаперечно означає, що особистість людини не може зводитися до її генетичних характеристик і вимагає поваги до своєї унікальності та неповторності.

- Дослідження, лікування або діагностика, пов'язані з геномом будь-якої людини, можуть проводитися лише після ретельної попередньої оцінки потенційних небезпек і переваг та з урахуванням всіх інших приписів, встановлених національним законодавством.

- Жодні дослідження, що стосуються геному людини, як і прикладні дослідження в цій царині, особливо у сфері біології, генетики та медицини, не повинні превалювати над повагою прав людини, основних свобод і людської гідності окремих людей або їхніх груп.

У Європі діє два регіональні договори з прав людини, які регулюють генетичні втручання безпосередньо, – Європейська конвенція про права людини та біомедицину (Конвенція Ов'єдо, 1997) та Хартія основних прав ЄС (Хартія ЄС).

Конвенція Ов'єдо має 29 держав-учасниць, і всі вони є членами Ради Європи. З огляду на це Конвенція є міжнародним договором регіонального, а не загального застосування. Зокрема, серед її учасників немає таких технологічно розвинених держав, як Великобританія, Німеччина, Швеція, Нідерланди, Іспанія, Росія, Італія, Бельгія та Австрія. Це означає, що принципи, закладені в Конвенції Ов'єдо, ще не стали загальноприйнятими в Європі, тож є потреба в ухваленні загальних норм міжнародного права. Проте загалом ці принципи

мають враховувати як авторитетні вказівки щодо узгодження міжнародних стандартів та передовий досвід у галузі біомедицини.

Конвенція Ов'єдо підтверджує обов'язок законодавства держав захищати гідність, ідентичність та права всіх людей щодо застосування біології та медицини. У Розділі IV Конвенції заборонено будь-яку форму дискримінації особи за ознакою генетично успадкованих тих чи тих особливостей, а також використання прийомів відродження для вибору статі дитини, за винятком випадків, коли до цього вдаються, щоб уникнути серйозних спадкових захворювань.

Важливим положенням для нашого дослідження є ст. 13 Конвенції Ов'єдо, у якій вказано, що «втручання з метою видозміни геному людини може здійснюватися лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, і тільки якщо воно не має на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків» [187].

Із цього положення можна зробити три важливі висновки:

- вказана діяльність у виняткових випадках може бути дозволеною (у профілактичних, діагностичних або терапевтичних цілях);
- редагування геному, яке має на меті модифікацію зародкової лінії, заборонено;
- держави визнають першість принципу добробуту майбутніх поколінь перед правами на гідність людини, розвиток дослідної діяльності та тощо.

Попри те, що Конвенція Ов'єдо забороняє редагувати зародкові лінії, це не передбачає цілковитої заборони на дослідження. Якби її укладачі бажали заборонити генну інженерію ембріонів та захистити особисту недоторканність ненароджених дітей, вони зробили б це прямо.

У цьому контексті актуальною є також ст. 15 Конвенції про права людини та біомедицину, яка передбачає свободу наукових досліджень у галузі біології

та медицини. Вважається, що вказаний принцип є загальним звичаєвим принципом міжнародного права. Відповідно до ст. 38 (1) (b) Статуту Міжнародного Суду [370] міжнародний звичай як доказ загальної практики визнається як правова норма.

Тому свобода наукових досліджень є обов'язковою для всіх держав без необхідності договору. Це означає, що свобода проведення досліджень з редагування геному захищена згідно з міжнародним правом про права людини. Проте варто пам'ятати важливу умову – якщо це не є порушенням інших прав людини.

І останнє, але не менш важливе, ст. 28 Конвенції Ов'єдо вимагає публічного обговорення щодо фундаментальних питань, які постають у зв'язку з досягненнями у галузі біології та медицини, з урахуванням, зокрема, відповідних медичних, соціальних, економічних, етичних і правових наслідків та щоб їхнє можливе застосування було предметом відповідних консультацій. Відповідно, державам-учасницям Конвенції потрібно буде публічно консультуватися щодо редагування геному. Можливо, це приклад позитивної практики, яку повинні враховувати всі держави. Науковці Дж. Дудна та С. Стенберг пояснюють це так: якою б ефемерною не була міжнародна угода щодо редагування геному, людство мусить її спробувати. Вони вказують, що як тільки світові стане відомо про нову технологію в цьому напрямку, її вже буде неможливо стримати. Гонитва за новим створює надмірні проблеми, і прикладом цьому є ядерні технології. У випадку ж із редагуванням геномів, як зазначають вчені, ми маємо шанс провести інформоване публічне обговорення [124].

Другим згадуваним уже документом у рамках ЄС є Хартія основних прав. Враховуючи статус Хартії як документа з найвищою юридичною силою, вона посідає першість у внутрішньому законодавстві над будь-якими суперечливими статутами або правилами, а також має прямий ефект, тобто безпосередньо на неї можуть покластися фізичні особи в національних судах.

Для соматичного права людини на геном актуальною є ст. 3 Хартії про

право на недоторканність особи:

1. Кожна людина має право на фізичну недоторканність і недоторканність психіки.

2. У сфері медицини і біології передусім потрібно забезпечити:

– добровільну і вільну згоду зацікавленої особи відповідно до встановленого законом порядку;

– заборону евгенічної практики, насамперед тієї, яка спрямована на селекцію людини;

– заборону використання тіла людини і його частин як джерела наживи;

– заборону репродуктивного клонування людей [425].

Н. Г. Васильєва тлумачить згадані положення через право особи на цілісність особистості і робить висновок, що це право «є фундаментальним природженим правом людини, належним їй як такій від моменту народження, засноване на етико-філософському розумінні людської природи та філософсько-правовому визначенні людини як суб'єкта права, носія прав людини. Юридична концепція цілісності особистості, як і концепція гідності, була уніфікована, цілісність визнана невід'ємною природженою рисою будь-якої людини і об'єктом правового захисту, вона не повинна підлягати зовнішньому втручання інакше, як за згодою індивіда» [54, с.19]. Також дослідниця доводить, що за своєю правовою природою право на цілісність особистості спрямоване не лише на захист фізичної і психічної цілісності окремих індивідів, а й має за мету захист цілісності людського геному та цілісності людства як виду.

Відповідно до коментаря до статті 3 Хартії про право на недоторканність особи, право на особисту недоторканність (фізичну і психічну) варто тлумачити широко, враховуючи не тільки заборону тортур та нелюдського поводження, а й низку інших менш серйозних форм втручання в організм людини, зокрема будь-які форми медикаментозного лікування або лікування проти волі людини [519, р.36]. Редагування геному без чи проти волі особи порушило б її право на

фізичну недоторканність.

Важливим також є положення про заборону євгенічних практик. Тут ідеться передусім про досліди над тілом людини, що здійснювалися нацистською Німеччиною. Зокрема, під егідою євгенічних практик знищувалися цілі народи та піддалися стерилізації загалом близько 225 000 осіб. До цього варто додати практики примусової вагітності і навіть примусового етнічного шлюбу. Вказане також відбувалося в період етнічних чисток у Боснії та Герцеговині.

Однак, зауважимо, сам термін «євгенічні практики» не визначено в тексті Статуту ЄС чи в коментарі до нього, незрозуміло також, які саме форми можуть потрапити під заборону, як і те, як саме вказаний термін має застосовуватися у внутрішньому законодавстві. Утім заборона євгеніки є частиною злочинів проти людства, викладених у Статті 7 (1) (g) Римського статуту Міжнародного кримінального суду, та виконує функцію обмеження редагування геномів.

Євгенічні практики заторкують право на особисту недоторканність, що є важливим у контексті права особи на особистий геном.

Ранні проекти ст. 1 Конвенції про запобігання геноциду передбачали, що геноцид – це будь-який акт, спрямований проти тілесної доброчесності членів людського роду. В остаточній версії Конвенції зазначено, що під геноцидом варто розуміти «дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, ту чи ту національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; с) навмисне створення для якоїсь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне її знищення; d) заходи, розраховані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи; е) насильна передача дітей з однієї групи в іншу» [186].

Отже, редагування геному, якщо супроводжується наміром знищити законодавчо охоронювану групу, дійсно може становити геноцид, який є найбільшим злочином.

У контексті теми нашого дослідження особливо важливим є питання дискримінації осіб за гендерними особливостями. Так, ст. 21 Хартії основних прав ЄС визнає цю ознаку дискримінаційною. Зазвичай міжнародні документи не виділяють цієї ознаки. Але при цьому вказують, що до поняття «інші ознаки» належать всі можливі дискримінаційні характеристики. Однак чітка вказівка позбавляє двозначності у тлумаченні та є цінною для національних судових практик.

Саме посилення на людську гідність є основою соматичного права людини на власний геном. Повага до людської гідності лежить в основі заборони генетичної дискримінації та зобов'язання держав поважати генетичне різноманіття. Наприклад, Загальна декларація про геном людини та права людини вказує, що визнання генетичної різноманітності людства не повинно породжувати жодної інтерпретації соціального чи політичного характеру, що може поставити під сумнів «притаманну гідність» всіх членів людського роду [146]. Стаття 7 Міжнародної декларації про генетичні дані людини вказує на недопущення дискримінації та стигматизації: «Необхідно всіляко прагнути до того, щоб генетичні дані і протеомні дані людини не використовувалися з дискримінаційною метою, оскільки вони порушують або призводять до порушення прав людини, основних свобод або людської гідності окремої особи, і щоб вони не використовувалися в цілях, що ведуть до стигматизації тієї чи іншої особи, сім'ї, групи або громади» [232].

Крім того, визнаючи, що дослідження геному людини можуть посприяти істотному поліпшенню стану здоров'я людей та людства загалом, у Загальній декларації про геном людини наголошується, що такі дослідження повинні повністю поважати людську гідність, свободу та права людини. Аналогічно і Декларація про науку та використання наукових знань (ЮНЕСКО, 1999) підтверджує, що «і наукові дослідження, і використання наукових знань повинні поважати права та гідність людини» [102]. А в Декларації про біоетику та права людини (ЮНЕСКО, 2005) уточнено, що «етичні питання, що

виникають у зв'язку зі швидким прогресом науки і технологій, варто розглядати з належною повагою до гідності та прав людини і їх дотримання». Відповідно до ст. 3 цієї Декларації повинна забезпечуватись повна повага до людської гідності, прав людини і основних свобод. Інтереси ж та добробут окремої людини повинні мати пріоритет над інтересами науки і суспільства.

Визнаний у нашому демократичному суспільстві принцип свободи в дослідженні розглядаємо як властиву свободу мислення, тому її кінцеві наслідки прийнято обмежувати. Однак генетичні дослідження вивчають дуже особливу царину – інтимне успадкування людини, витоки, майбутнє та потомство.

Ускладнювальним чинником є те, що хоча геном кожної людини є унікальним, він також несе інформацію про її сім'ю (та, можливо, громаду). У зв'язку із цим постає питання, наскільки чиєсь право на автономію повинно дозволяти контролювати особисту генетичну інформацію [567].

Захист ембріона від генної інженерії й інших протизаконних досліджень та абсолютна заборона модифікацій геному нащадків засвідчує, що захист права на особисту недоторканність поширюється на ненароджених дітей і навіть на майбутні покоління.

Важливим також є принцип особливої уваги до генетичних даних особи. Стаття 2 уже згадуваної Міжнародної декларації про генетичні дані вказує, що саме поняття варто розуміти як інформацію про успадковані характеристики окремих осіб, отриману шляхом аналізу нуклеїнових кислот або шляхом іншого наукового аналізу. Таке пояснення є досить широким, на нашу думку, ґрунтовнішим є визначення цього поняття в національних правових актах. Щоправда, йдеться не про нормативний акт, а тільки про правотлумачний. Так, у роз'ясненні Уповноваженого Верховної Ради з прав людини генетичні дані визначено як інформацію, що «стосується всіх даних стосовно спадкових властивостей особи або стосовно способу успадкування характеристик в межах відповідної групи людей, також це стосується всіх даних про утримання будь-

якої генетичної інформації (генів), що відноситься до будь-яких аспектів здоров'я або захворювання» [341].

Відзначимо, що важливою умовою реалізації права на геном є добровільна згода особи на його використання. Тобто для збору генетичних даних людини, протеомічних даних людини або біологічних зразків за допомогою інвазивних або неінвазивних процедур, а також для їх подальшої обробки, використання і зберігання, потрібно отримати попередню, вільну, усвідомлену і чітко виражену згоду цієї ж людини. Суб'єкт такої діяльності не має значення, згода потрібна для діяльності, що має і публічно-правовий, і приватноправовий характер.

Обмеження щодо цього принципу можуть встановлюватися у внутрішньому праві, що не суперечить міжнародному праву в царині прав людини, і тільки з вагомих причин.

Складовою соматичного права на геном є вимога конфіденційності генетичних даних. Щодо особи, яка може бути ідентифікована, забороняється без попередньої згоди розкривати її генетичні дані або чинити дії так, щоб вони були доступні для третіх сторін, зокрема роботодавців, страхових компаній, навчальних закладів та членів сім'ї, за винятком випадків, пов'язаних з важливими громадськими інтересами, суворо обумовлених дотриманням національного законодавства, що відповідає міжнародному праву в царині прав людини.

Як позитивний аспект відзначимо те, що українське законодавство також встановлює, серед іншого, особливі вимоги до обробки генетичних даних. Так, відповідно до ст. 7 Закону України «Про захист персональних даних» «забороняється обробка персональних даних про расове або етнічне походження, політичні, релігійні або світоглядні переконання, членство в політичних партіях та професійних спілках, засудження до кримінального покарання, а також даних, що стосуються здоров'я, статевого життя, біометричних або генетичних даних» [309].

Прикладом належної практики з досліджуваного питання є США. Із 2008 року там діє Закон про недискримінацію генетичної інформації, який забороняє страховим компаніям та роботодавцям дискримінувати на основі інформації, отриманої з генетичних тестів. Він забороняє страховим компаніям проводити дискримінацію через зменшення покриття чи ціноутворення та ухвалювати несприятливі рішення щодо працевлаштування через генетичний код людини. Крім того, страховики і роботодавці не мають права вимагати проходження генетичного тесту [533, р.358].

8 лютого 2000 р. президент США Клінтон підписав виконавче розпорядження, що забороняє кожному федеральному департаменту та агентству використовувати генетичну інформацію під час наймання на роботу чи просування по службі. Забороняється також вимагати генетичних тестів як умови наймання (щоб оцінити здатність людини виконувати ту чи ту роботу) чи отримання пільг. Окрім того, федеральним роботодавцям забороняється використовувати захищену генетичну інформацію для класифікації працівників так, що позбавляє їх можливостей просування по службі. Роботодавці не можуть заперечувати співробітникам у просуванні по службі через генетичну схильність до певних захворювань. Загалом цей документ забезпечує сильний захист конфіденційності будь-якої генетичної інформації, яка використовується для медикаментозного лікування та досліджень [524].

Ще один приклад належної практики – Канада, де закон «забороняє будь-якій особі вимагати від фізичної особи генетичного тесту або розкрити результати генетичного тесту як умови надання товарів чи послуг до укладення або продовження договору або угоди для надання конкретних послуг» [534].

Додамо, що в національному законодавстві ознаки дискримінації прописані в Кодексі законів про працю, причому систематично вносяться доповнення щодо розширення переліку таких ознак. На сьогодні у ст. 2¹ цього Кодексу забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці за різними ознаками [180]. У статті немає вказівки на рівність за генетичними

характеристиками. Тому вважаємо за потрібне обов'язково розширити перелік цих ознак. Безумовно, що вичерпного переліку ознак дискримінації ми ніколи не досягнемо, проте розвиток наукового прогресу, медицини та інформаційних технологій потребує розширення захисту соматичних прав людини. Захист геному особи є первинним, оскільки він становить основну елементарну частину тілесності особи, відповідно, є первинним елементом захисту людської гідності.

Вартим уваги є й питання щодо редагування геному на початковому етапі зачаття. Поле генетики швидко просувається за допомогою нових методик, орієнтованих на маніпулювання ДНК *in vivo*, в результаті чого гени змінюють для корекції мутацій, введення нової генетичної інформації та видалення конкретних послідовностей ДНК. Цинк-пальцеві нуклеази, TALEN та CRISPR / Cas9 – це тільки кілька інструментів редагування геномів, які зараз доступні науково-дослідній спільноті. Для вирішення суспільних питань, що стосуються редагування геномів, у грудні 2015 року у Вашингтоні відбувся Міжнародний саміт з редагування генів людини, який проводили наукові академії Китаю, Великобританії та США. На саміті дійшли висновку, що соматична терапія, заснована на редагуванні геномів, має відбуватися відповідно до наявної нормативної бази FDA, водночас редагування зародкової лінії людини буде безвідповідальністю [660].

Утім право матері та дитини на здоров'я, а також репродуктивне здоров'я можуть бути сильним аргумент на користь запровадження редагування геному. Зрештою, покращення здоров'я матері та зниження дитячої смертності уже увійшли до Цілей сталого розвитку 2030 (ціль 3) [76].

Саме ж право на здоров'я виступає стимулювальним чинником для розвитку наукових досліджень. Так, ст. 15 Загальної декларації про біоетику та права людини [62] визначає, що блага, пов'язані з проведенням будь-яких наукових досліджень і застосуванням їхніх результатів, слід використовувати спільно з усім суспільством і міжнародним співтовариством, зокрема з

країнами, що розвиваються. Також визначено форми, у яких можуть бути ці блага, з-поміж них такі: надання спеціальної та довготривалої допомоги і висловлення вдячності особам і групам, які брали участь у дослідженнях; застосування нових діагностичних і терапевтичних методик або засобів, розроблених в результаті досліджень; доступ до науково-технічних знань; зміцнення потенціалу у галузі проведення досліджень.

Щодо репродуктивного здоров'я, то, за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), це «стан фізичного, розумового і соціального благополуччя. Він характеризує здатність до: зачаття і народження дітей; можливості сексуальних стосунків без загрози захворювань, що передаються статевим шляхом; безпечної вагітності, пологів, виживання і здоров'я дитини; благополуччя матері; можливості планування наступних вагітностей, зокрема попередження небажаної вагітності» [450]. Відповідно, жінки та чоловіки мають право на безпечні, ефективні, доступні та прийнятні методи планування сім'ї на свій вибір, а також право доступу до відповідних медичних послуг, аби мати здорових дітей.

За твердженням Комітету ООН з прав людини, положення про зменшення мертвонародженості та смертності немовлят вимагає заходів щодо поліпшення здоров'я дитини та матері, сексуального здоров'я та послуги з репродуктивного здоров'я, доступу до інформації та відповідних ресурсів. І саме безпечне і клінічно доступне редагування геному могло б бути одним із таких заходів, що забезпечить право на материнське, дитяче та репродуктивне здоров'я. Як наголошує Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав, неспроможність або відмова від впровадження технологічного прогресу та інновацій у сфері послуг із сексуального та репродуктивного здоров'я ставлять під загрозу якість турботи та право на репродуктивне здоров'я [620].

Конвенція ООН про права дитини також має стосунок до редагування геному. Конвенція визнає право на життя кожної дитини і тому визначає державним обов'язком «забезпечувати у максимально можливій мірі

виживання і здоровий розвиток дитини» [189]. Як зазначається у ст. 24 Конвенції, «держави-учасниці визнають право дитини на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я. Держави-учасниці намагаються забезпечити, щоб жодна дитина не була позбавлена свого права на доступ до подібних послуг системи охорони здоров'я» [189].

Зауважимо, що національні законодавства можуть вводити позитивний обов'язок для органів публічної влади та системи охорони здоров'я здійснювати редагування геному, принаймні щоб дати можливість жінкам безпечно відбутися вагітність, а також поліпшити їхні шанси мати здорове немовля. І таку практику схвально оцінює судова система. Як приклад наведемо справу «Артавія Мурільо проти Коста-Рики» (2012). Ідеться про те, як Міжамериканський суд з прав людини вирішив казус, коли пари оскаржували заборону ЕКЗ в Коста-Риці. Суд вказав, що право на репродуктивне здоров'я зумовлює право чоловіків і жінок на поінформованість та вільний вибір і доступ до методів регулювання народжуваності, які є безпечними, ефективними, доступними і прийнятними. Окрім того, право приватного користування життям та репродуктивна свобода пов'язані з правом на доступ до медичних технологій, необхідних для здійснення цього права [465].

Таку практику позитивно оцінює ВООЗ, визначаючи геноміку як розділ генетики, що «вивчає гени, їхні функції і пов'язані з ними техніки» та охоплює, зокрема, редагування геному. ВООЗ закликає свої держави-члени створювати регуляторні системи з геноміки, а також розробити і посилити медичні генетичні послуги, у межах наявних первинних систем охорони здоров'я, для запобігання та управління генетичними захворюваннями, а відповідно – і зниження рівня смертності [678].

Дослідження та клінічне застосування редагування геному людини потрібно регулювати так, щоб гарантувати відповідність прав людини закону, враховуючи принципи гідності, рівності та недискримінації. Крім того,

міжнародне право забороняє редагувати геном для певних цілей, зокрема еugenіки, дискримінаційних чи військових цілей.

Акцентуємо увагу, що досі відкритим є питання про те, чи редагування геному можна проводити з нетерапевтичною метою. Таке використання суперечить багатьом необов'язковим інструментам м'якого права. Зокрема, ст. 90 Регламенту ЄС про клінічні випробування лікарських препаратів встановлює конкретні вимоги. Так, для спеціальних груп лікарських засобів передбачено, що не можна проводити жодних клінічних випробувань генної терапії, які призводять до модифікації генетичної ідентичності зародкової лінії суб'єкта [332]. У Регламенті немає визначення генної терапії чи генетичної ідентичності зародкової лінії, і жодна прецедентна практика не висвітлює цих термінів згідно з Регламентом. Тож питання залишається відкритим для тлумачення та уточнення в майбутній практиці. Можна припустити, що Регламент забороняє клінічні випробування генної терапії лікарськими засобами, що охоплюють будь-яке редагування зародкових ліній. Однак широке формулювання положення може підказати, що воно було призначене заборонити всі клінічні випробування генотерапії, що передбачають редагування зародкових ліній, незалежно від того, чи належать вони до лікарських засобів. Сумнівним видається широке абсолютно заборонне тлумачення.

Загалом законодавство ЄС не містить прямої або загальної заборони редагування геномів. Проте накладає певні обмеження щодо патентоспроможності процесів редагування геному, що призведе до «модифікації зародкової лінії генетичної ідентичності людини».

Якщо в загальному, то право на свободу наукових досліджень для редагування геному передбачає, що такі дослідження мають бути дозволені та захищатися доти, доки це не суперечить іншим правам людини. На сьогодні не існує мораторію на наукові дослідження, проте редагування геному можливо тільки з метою уникнути негативних наслідків для життя і здоров'я людини та зародку, при цьому дотримуючись принципу мінімального оптимального

втручання. Втручання на геном людини варто допускати лише з профілактичних, діагностичних або терапевтичних причин і не вносити модифікацій для нащадків.

Відповідно, захист прав дитини може бути вагомим аргументом у справі на користь клінічної реалізації технологій редагування геному задля зниження рівня дитячої смертності, забезпечення виживання та розвитку дитини і досягнення найвищого рівня її здоров'я. Це також може стимулювати введення деяких форм редагування геному, у разі найважчих генетичних хвороб, як частини первинної медико-санітарної допомоги.

І дослідження, і клінічне застосування редагування геному людини потрібно регулювати так, щоб гарантувати їх відповідність правам людини, враховуючи принципи гідності, рівності та недискримінації. Крім того, міжнародне право забороняє редагувати геном для певних цілей, скажімо, евгеніки, дискримінаційних чи військових цілей. Залишається відкритим питання про можливість редагування геному в нетерапевтичних цілях.

Доречно висвітлити ймовірні наслідки технології редагування генів, зокрема й можливі зловживання. Водночас наука та наукова свобода є важливою людською цінністю, яку треба зберігати та захищати. У зв'язку з цим можна припустити, що заборони на деякі програми редагування генів є неефективними, якщо вони не підлягають міжнародному виконанню. Теоретичні дослідження триватимуть, й експерименти, ймовірно, будуть перенесені на більш дозволені юрисдикції. Навіть більше, небезпека полягає в тому, що мораторії просто відкладуть проблему доти, доки суб'єкт не скасує регуляторні підходи та не відкине баланс енергії, будуючи та використовуючи ринковий попит для тиску на сприятливі норми.

Це означає, що насамперед потрібно втілювати етичні, правові та комунікаційні міркування в дослідження біологічних наук. Свобода домагатися нових напрямів для просування знань і технічних можливостей має зумовлювати особливу увагу до оцінки, запобігання та управління ризиками.

Фінансування цих сфер повинно бути головним пріоритетом у галузі редагування генів.

Для сучасної України питання генетичної ідентифікації постає особливо гостро. У першому читанні 2016 року був прийнятий за основу проєкт Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо генетичної ідентифікації військовослужбовців) [313]. У Пояснювальній записці було вказано, що «під час бойових дій численна кількість українських військовослужбовців зазнає поранень, контузій під час обстрілів, вибухів тощо, на жаль, велика кількість з них гине. Умови зазнання тілесних ушкоджень чи загибелі на війні такі, що тіла військовослужбовців розриваються, обгорають, пошкоджуються настільки, що ідентифікувати таке тіло стає вкрай складно, часто навіть неможливо, за допомогою звичайних методів. Крім того, внаслідок контузій, больового шоку, інших медичних станів, військовослужбовці, які поступають до медичних закладів та частин, не можуть повідомити відомості про себе і залишаються невідомими» [322].

Окрім того, вказаним законопроектом пропонується внести зміни до Закону «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» шляхом встановлення додаткових гарантій для військовослужбовця. Ідеться, зокрема, про те, що держава створюватиме базу даних ДНК (дезоксирибонуклеїнових кислот) військовослужбовців.

Самі ж методи генетичної ідентифікації (аналіз ДНК) можуть бути застосовані, згідно з проєктом Закону, у таких випадках: якщо військовослужбовці не можуть надати відомості для ідентифікації особи; якщо військовослужбовці зазнали тілесних ушкоджень, що не дозволяють розпізнати особу; якщо військовослужбовці загинули; у інших випадках, що унеможливають встановлення особи звичайними методами [313].

Вважаємо, що прийняття такого проєкту мало б позитивні наслідки для сучасного суспільства. До того ж, такі висновки можна зробити з нашого опитування. Респонденти в більшості підтримують позицію потреби створення

банку даних ДНК як для військовослужбовців, так і осіб, які мають ризиковані для життя професії – 83% (Додаток Б.2).

Зрештою, перш ніж використовувати потенціал технологій редагування генів, суспільству доводиться вирішувати широкі та складні етичні й суспільні проблеми. Потенційне використання технології редагування генів, яка є особливо суперечливою, передбачає зміни людської зародкової лінії, що передаються майбутнім поколінням.

Тож загалом варто констатувати, що соматичне право на геном людини охоплює наступні принципи: цілісності особистості; поваги до людської гідності; заборони євгеністичних практик; поваги до генетичного різноманіття; заборони редагування геному, яке має на меті модифікацію зародкової лінії; заборони дискримінації за ознакою генних характеристик; доступу до особистої генетичної інформації; конфіденційності генетичної інформації.

3.2 Дискусійні аспекти клонування як соматичного права людини

Швидкий прогрес в останні кілька десятиліть у галузі біотехнологій, що охоплюють соматичні клітини та генну терапію, дає великий потенціал в регенеративній медицині та в лікуванні генетичних дефектів. Ці досягнення потребують розуміння наукових принципів, а також етичних та суспільних наслідків, перш ніж ці технології можуть бути застосовані клінічно. Однією з них є клонування. У правовій думці домінує міркування, що клонування – юридично заборонена діяльність. Проте розвиток і медицини, і правової ідеології сучасної доктрини конституціоналізму ставить під сумнів однозначність такого тлумачення. Тому потребує додаткового аналізу сфера правового регулювання генної інженерії у контексті клонування людини.

Одним з головних первинних напрямів генної інженерії є те, що генетична інформація організована у вигляді генів, утворених ДНК, якими в деяких біотехнологіях можна маніпулювати для застосування в різних галузях

науки. Зараз генну інженерію широко використовують у різних галузях медицини для отримання вакцин, моноклональних антитіл, тварин, які можуть бути використані як моделі захворювань або донори органів, генної терапії, терапії, яка спрямована на відновлення правильної експресії генів у клітинах, що мають дефектну форму. Сучасний погляд на генетику – це повний набір хромосом для кожної людини.

У сучасній молекулярній біології здатність маніпулювати молекулами ДНК називається клонуванням. Однак однієї копії рекомбінантної ДНК недостатньо. Реплікація одного організму зазвичай використовується для збільшення кількості копій [538]. Це дозволяє клонувати (створювати копії) живих істот. Тому розвиток науки дає змогу обговорювати можливість клонування людини як соматичного права, тобто права, пов'язаного з тілом людини.

Пересадку ядер соматичних клітин (англ. *Somatic cell nuclear transfer*, SCNT) успішно було використано 1997 року для створення клонованих овець Доллі. SCNT – це техніка, коли ядро донорської яйцеклітини видаляється та замінюється ядром із дорослої соматичної клітини (тобто клітин шкіри, жирових клітин і клітин печінки). Яйцеклітину стимулюють до поділу на бластоцисту (ранній ембріон зі щонайбільше 100 клітинами), що має ідентичний генетичний склад з початковою донорською ядерною ДНК (клоном). Одним із притягань SCNT є те, що отримані плюрипотентні клітини матимуть такий же генетичний склад, як і пацієнт, оскільки пересажене ядро має ДНК пацієнта. SCNT не передбачає розмноження, оскільки сперма не використовується в техніці, а тому забезпечує альтернативний метод отримання стовбурових клітин для використання в терапії або в дослідженні.

Ембріони містять плюрипотентні ембріональні стовбурові клітини, тобто вони можуть диференціюватися на понад 200 типів клітин. Вчені витягують ці стовбурові клітини, коли ембріони перебувають у фазі бластоцисти, стадії, коли ембріон містить близько 150 клітин. Стовбурові клітини надходять з нутроців

бластоцисти. У листопаді 2007 року вчені успішно клонували ембріони мавп для видалення стовбурових клітин – це найближче, куди вчені підійшли в аспекті клонування людей.

Нині загальноприйнято виділяти дві можливості клонування людини – терапевтичне та репродуктивне. Перше передбачає створення відповідного середовища штучними методами для зародження і розвитку ембріона. Вони вирощуються з медичною ціллю, а не для повноцінного розвитку. З таких ембріонів виокремлюють стовбурові клітини. Їх цінність полягає в тому, що вони є підґрунтям для створення нових клітин, які необхідні людському організму. Ембріональні стовбурові клітини – це недиференційовані клітини ембріона і здатні породжувати всі тканини, що виявляються в організмі. При поділі вони мають властивість примножувати будь-які спеціалізовані типи клітин. А репродуктивне клонування передбачає створення не тільки клітин, але всього людського організму.

Правове регулювання клонування має міжнародне підґрунтя. Так, питання, пов'язане з клонуванням, активно почали вивчати з прийняттям Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину 1997 року. Передусім це визначення загального принципу, який міститься у ст. 2, оскільки встановлено, що «інтереси та благополуччя окремої людини превалюють над виключними інтересами усього суспільства або науки». Також є згадка про ембріони: «Якщо законодавство дозволяє проводити дослідження на ембріонах *in vitro*, воно забезпечує належний захист ембріона. Вирощування ембріонів людини для дослідних цілей забороняється» [187].

Загальна декларація про геном людини та права людини (1997) визначає особливу цінність геному людини, оскільки унормовано, що він лежить в основі початкової спільності всіх представників людського роду. Геном людини знаменує собою надбання людства (ст. 1) [146]. Стаття 11 вперше вводить пряму заборону – «не допускається практика, що суперечить людській

гідності, така, як практика клонування в цілях відтворення людської особини». Однак акцент також робиться на необхідності вжиття міжнародних заходів компетентними органами і державами, пропонується їм співпрацювати задля виявлення такої практики і прийняття її на національному та міжнародному рівнях для усунення гіпотетичного порушення законодавства.

Додатковий протокол до Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини, стосовно заборони клонування людських істот (ETS N 168) є першим і єдиним міжнародним правовим документом, розробленим у цій галузі. Реагуючи на успішне клонування ссавців, зокрема, шляхом розщеплення ембріона та перенесення ядер, Рада Європи хотіла запобігти подальшому дрейфу застосування цієї методики для людських можливостей.

Стаття 1 цього Протоколу забороняє «будь-яке втручання, спрямоване на створення людини, генетично ідентичної іншій людині, живій чи мертвій». А у ст. 2 наголошується, що не допускається жоден відступ від положень цього Протоколу (наприклад, з міркувань безпеки населення, запобігання злочинності, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших осіб). Така заборона ґрунтується на необхідності захисту ідентичності людини для збереження випадковості природного генетичного поєднання, що надає їй її свободу та унікальність, а також для запобігання її експлуатації.

Зміст Протоколу стосується тільки клонування людей. Тому немає сенсу коментувати етичну прийнятність клонування клітин і тканин для дослідницьких цілей та для використання в медицині, сфері, в якій ці методи можуть виявитися цінними інструментами [120]. Звернімо увагу на його незначне поширення. Він був ратифікований лише 23 із 47 країн-членів Ради Європи.

У 2005 р. на рівні Генеральної Асамблеї ООН розроблено Декларацію Організації Об'єднаних Націй про клонування людини, де в п. б) міститься заклик до держав-членів заборонити всі форми клонування людей, якщо вони

несумісні з людською гідністю і захистом людського життя [104].

Попередньо очікувалося, що складання та прийняття Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини буде відносно простим починанням, оскільки існує думка серед країн-членів про те, що репродуктивне клонування людини небажане. Але далі було чотири роки суперечок. Розбіжність полягала не в репродуктивному клонуванні, а в терапевтичному клонуванні (або, точніше, чи дійсно є значна відмінність між цими двома процедурами, оскільки обидві стосуються людських ембріонів).

Деякі держави вважали, що якщо заборонити лише репродуктивне клонування, це неявно схвалить терапевтичне клонування (тобто створення та знищення ембріонів), що було б неприйнятно для тих, хто вважає, що життя людини починається із зачаття. Прагматично вони побоювались, що, дозволяючи терапевтичне клонування, можуть створити «слизький схил» до репродуктивного клонування і що буде важко запобігти дослідникам-шахраям, котрі імплантують ембріони, які були створені спочатку для наукових цілей. Висловлювались також занепокоєння щодо впливу на жінок, особливо в країнах, що розвиваються, які можуть бути примушені пройти ризикові процедури, аби виробити велику кількість яєць за гроші. США та Коста-Рика очолили цю фракцію, яка зростає майже до 70 штатів, враховуючи Кенію, Нігерію, Замбію та кілька інших країн, що розвиваються. Оскільки позиції залишалися дискусійними після перерви, у листопаді 2004 року вирішили обрати декларацію, а не конвенцію, з марною надією, що держави зможуть домовитись про необов'язковий документ [563].

Тож Декларацію ООН про клонування людини прийняли, але не одноголосно – 84 країни проголосували «за», 34 – проти і 37 – утрималися. Великобританія підтвердила, що проголосувала проти Декларації, оскільки це «може трактуватися як заклик до повної заборони всіх форм клонування людей. Ми не можемо прийняти таку неоднозначну заяву, яка може посіяти плутанину

щодо прийнятності цієї важливої галузі досліджень» [670, р. 4-5].

Вчені вказують, що Декларація сформульована неоднозначно [564], тому отримала лише амбівалентну підтримку країн-членів ООН, адже цей документ вважається занадто слабким інструментом для того, щоб перешкоджати науково-дослідним заходам чи сприяти законним науковим починанням.

Враховуючи цей незадовільний результат, 2008 року ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури) створила Робочу групу з розгляду можливості юридично обов'язкової конвенції про заборону репродуктивного клонування людини. До Робочої групи входили члени Міжнародного комітету з біоетики, створеного 1993 року в рамках Програми ЮНЕСКО з біоетики. Він встановив, що недостатня ясність у міжнародному праві не допомагає цим державам формулювати національні норми чи політику щодо клонування людей.

Перший звіт Робочої групи (вересень 2008 р.) був проміжним, він рекомендував нову обов'язкову міжнародну конвенцію про заборону репродуктивного клонування людини [622]. Однак таку ініціативу різко розкритикували, тому Робоча група була більш обережною у своєму остаточному звіті від червня 2009 року. Вважаючи, що впровадження нового міжнародного нормативного інструменту буде передчасним, вона рекомендувала посилити глобальний діалог як альтернативу [618].

У звіті за червень 2010 року Робоча група з питань клонування людини та міжнародного врядування подала перелік принципів, які вона хотіла б бачити в конвенції чи мораторії на репродуктивне клонування людини. Сюди входить: здійснення репродуктивного клонування (визначеного відповідно до переглянутої термінології Робочої групи злочином) з практикою, яку має розглядати Міжнародний кримінальний суд та відповідно до внутрішнього законодавства ратифікуючих держав; штрафні санкції та відмови у фінансуванні корпорацій та установ, які здійснюють правопорушення; «торговельна взаємна відплата» та ембарго на науково-дослідну співпрацю

проти держав-порушників; заборона торгівлі клонованими ембріонами (але не клонованими тканинами чи клітинами для дослідження); суперечки між державами, які розглядає Міжнародний суд.

Окрім того, у звіті наводилося три причини, чому Робоча група виступала за впровадження нового міжнародного нормативного інструменту у розглядуваній царині. По-перше, норми чинних міжнародних документів є невиразними та непослідовними. По-друге, жоден з них не підлягає застосуванню на глобальному рівні. По-третє, вони можуть перешкоджати корисним медичним дослідженням, ненавмисно санкціонуючи неетичну практику [619].

Після чотирьох років роботи та обговорень нездатність ЮНЕСКО досягти консенсусу щодо того, чи потрібна конвенція про заборону репродуктивного клонування людини, означала, що рішення проти конвенції було прийняте за замовчуванням. У проєкті підсумкової заяви Робочої групи 2011 року було зроблено висновок: «Чинні міжнародні нормативні акти не можна вважати достатніми для вирішення викликів сучасних наукових розробок та захисту інтересів країн, що розвиваються, які досі не мають певних регламентів у цій галузі» [500].

Акти, що стосуються клонування, наявні також на регіональному рівні. Так, ст. 3 Хартії основних прав Європейського Союзу забороняє репродуктивне клонування людей, вважаючи його елементом права на недоторканість особи [425].

Окрім того, 6 липня 1998 р. була прийнята Директива 98/44/ЄС Європейського Парламенту та Ради про правову охорону біотехнологічних винаходів (відома також як біотехнологічна директива). У її вступних положеннях зазначено, що «...існує консенсус в рамках Співтовариства, що втручання в зародкові лінії людини і клонування людини виступає проти громадського порядку та моральності», а також «важливо однозначно виключити процеси патентоспроможності для модифікації генетичної ідентич-

ності зародкової лінії людини і процесів клонування людей» (п. 40) [514].

Тепер звернімося до національної правової політики держав світу, яка актуалізується у світлі «реконструкції міжнародного простору» [137, с.4]. Як зазначає багато коментаторів, існують великі розбіжності в регуляторних підходах навіть у межах країн, які вирішили створити відповідні закони та політику [604, р.301]. Жодна з країн не прийняла однакових регуляторних заходів щодо клонування, хоча ефект від тих, які були прийняті в деяких країнах, дуже схожий. Є тільки одна сфера регуляторної угоди – поки що жодна юрисдикція не прийняла законодавства, що дозволяє репродуктивне клонування. Як наслідок, існує, по суті, лише два регуляторні підходи до нього: заборона або регульовальна тиша.

Заборона передбачає криміналізацію такого діяння. Наприклад у Німеччині, Великій Британії, Японії.

На пострадянському просторі кримінальна відповідальність за клонування людини вперше була застосована в законодавстві Молдови. Так, ст. 144 КК Молдови визнає злочином створення людських істот шляхом клонування [417], що карається позбавленням волі від 7 до 15 років.

Законодавча тиша, як правило, означає, що такий вид клонування є технічно законним у відповідній юрисдикції, хоча, якби це було зроблено, найімовірніше буде швидке реагування на регулювання.

Терапевтичне клонування є джерелом значних змін у регуляторній діяльності. Незважаючи на те, що такий вид діяльності заборонений у 17 країнах, які вивчаються, він може бути дозволений у приблизно тринадцяти інших країнах. Тільки Бельгія та Великобританія навмисно прийняли чи розширили законодавство задля дозволу на створення клонованих ембріонів для дослідження. Орган з ліцензування Великобританії фактично ще 2004 року видав свою першу ліцензію на проведення такого виду клонування [546]. Аналогічно дозвільні акти, хоч і не законодавчі, прийняв Китай (який у серпні 2003 року видав Міністерські положення, що дозволяють клонування в

терапевтичних цілях) та Корея (де уряд схвалює обмежені дослідження щодо пересадки ядер соматичних клітин).

Нині терапевтичне клонування дозволене на законодавчому рівні в деяких країнах, зокрема у Великій Британії та США, де заборону на нього скасовано 2009 року.

Як висновують провідні дослідники у сфері медичного права Ш. Д. Паттінсон та Т. Колфілд, Фінляндія, Греція, Ізраїль, Росія та Швеція «дозволяють терапевтичне клонування лише тому, що їх законодавство має потенційні прогалини. Законодавство Греції є найяскравішим прикладом цього. Тамтешній закон 3089/2002 прямо забороняє “репродукцію людини” будь-яким методом клонування, але терапевтичне клонування не згадується. Це, мабуть, було навмисно, оскільки положення, що дозволяє досліджувати ембріони, дозволяє досліджувати “запліднені яйцеклітини”, які є надлишковими після допоміжного репродуктивного лікування. Пояснювальний меморандум законодавства також проголошує, що заборонено лише репродуктивне клонування. Тож можна вважати, що терапевтичне клонування дозволено...» [605, р.9]. Водночас науковці акцентують на наявності суперечки міжнародного і національного права, оскільки Греція ратифікувала і Європейську конвенцію про права людини та біомедицину, і її Додатковий протокол про клонування.

У Японії парламент 29 листопада 2000 р. прийняв закон «Про застосування технологій клонування людини і інших подібних технологій», який також містить кримінальну відповідальність за порушення його норм. Згідно із цим законом заборонено репродуктивне клонування, проте дозволено проводити дослідження на ембріонах. Накладається також заборона на перенос людського ембріона до тіла тварини і навпаки. Дослідження можна проводити тільки на клонованих ембріонах на стадії їх розвитку до 14 днів. Також цим актом заборонено імпорт / експорт ембріонів та торгівлю людськими гаметами.

В Україні ратифіковані міжнародні стандарти у сфері заборони репродуктивного клонування людини. Також існує спеціальний Закон «Про

заборону репродуктивного клонування людини» [300], який забороняє створення особи, генетично ідентичної іншій живій або померлій людині, шляхом перенесення до жіночої статевої клітини, позбавленої власного ядра, ядра соматичної клітини іншої людини. Цей документ також встановлює заборону на ввезення до України та вивезення з її території клонованих ембріонів людини.

У Нідерландах Закон про ембріони (2002) забороняє процедури, що проводяться для створення генетично однакових особин людини, і забороняє створювати ембріони для дослідження. І все-таки, ст. 33 Закону дозволяє в майбутньому скасувати заборону на створення ембріонів для дослідження. Так само і законодавство Канади говорить, що парламентський перегляд закону необхідний протягом трьох років після проголошення.

У Росії діє Федеральний закон № 54-ФЗ від 20 травня 2002 р. «Про тимчасову заборону на клонування людини» [260]. Деякі країни, такі як Ізраїль, Нова Зеландія, навіть прийняли обмежене часом законодавство. Наприклад, в ізраїльському законодавстві вказано, що протягом 5 років жодних втручань на клітини людини не буде здійснюватися задля клонування людини або створення людини за допомогою репродуктивних клітин, які зазнали постійної навмисної генетичної модифікації [610]. Крім того, міністр охорони здоров'я може (після задоволення низки умов) дозволити створення людини за допомогою генетично модифікованих клітин.

Оскільки на загальноправовому рівні питання так і не вирішено, актуальними є доктринальні положення. Чи може право на клонування вважатися особистим соматичним правом або ж, навпаки, домінує загальнолюдський інтерес? Відповідь – у науковій дискусії про колізію етичних та соціальних інтересів. «Кожна наукова революція приносить із собою безліч етичних та соціальних питань. Так звана генетична революція не є винятком і породжує широкі міжнародні дискусії щодо того, як безперечні переваги прогресу в цій галузі можна узгодити з певними основними людськими

цінностями» [667].

Безперечно, терапевтичне клонування має великий потенціал як засіб для заміни пошкодженої тканини та органів, що може виступати соматичною можливістю для людини на гідний рівень життя. На потребу легалізації терапевтичного клонування вказали 53 % респондентів нашого авторського опитування, категорично проти – 31% (*Додаток Б.9*).

Водночас перспектива репродуктивного клонування людини породила бурхливу публічну дискусію після народження овечки Доллі. Кілька американських та міжнародних колегій визначили, що питання безпеки є виправданими заборонаю. Дослідження на тваринах повідомляли про вроджені дефекти потомства, смерть плода та новонароджених, помилки при перепрограмуванні, а також про медичні ризики для вагітної тварини. Крім того, деякі науковці заперечували проти того, що народження дитини, яка має лише одного генетичного батька та є генетичним близнюком цього батька, порушує культурні норми щодо відтворення та покладає невинуваті очікування на дітей. Навіть більше, деякі критики виступають проти несексуального відтворення, яке вони вважають порушенням божественного чи природного закону. А інші, навпаки, стверджували, що якщо буде показано, що репродуктивне клонування людини є безпечним, треба поважати права і свободу осіб, які в інший спосіб не могли мати генетично рідних дітей. На їхню думку, аргументи про безпеку проти репродуктивного клонування були слабкими та заплутаними [495]. З-поміж них, зокрема, такі:

1. Найсильніше заперечення стосується знищення ембріонів, пов'язаних з дослідженнями, оскільки вони морально рівнозначні людським особам. Заперечення проти всіх досліджень ембріонів людини, оскільки вони мають моральний статус людей. Цей аргумент має природно-правову концепцію, за якою життя людини починається зі зачаття, тому навіть терапевтичне клонування є репродуктивним. Таку концепцію підтримує ЄСПЛ. Отже, під людським ембріоном Європейський суд з прав людини розуміє

ембріон, який був створений природним шляхом у людському організмі чи штучним шляхом в один зі способів за допомогою методу переносу ядра або методу партеногенезу [656].

2. Заперечення проти репродуктивного клонування, оскільки це ризик для жінок, які здадуть ооцити спеціально для досліджень [671]. Тіло людини не може піддаватися експлуатації та бути джерелом прибутку.

Утім вказані два застереження щодо цінності ембріонів подолано. У 2006 р. було розроблено новий метод, який дозволяє уникнути знищення ембріонів шляхом реінжинірингу соматичних клітин, щоб вони стали плюрипотентними. Це може обійти моральні заперечення проти терапевтичного клонування, але це відкриває нові можливості для репродуктивного клонування людини за допомогою тетраплоїдної комплементації (метод, який використовується для клонування мишей) та штучного виробництва гамет [569, р.16].

Крім того, тетраплоїдна комплементація для дослідницьких цілей не потребує свіжих яйцеклітин або ембріонів, створених спеціально для досліджень. Це може бути здійснено лише з бластоцистами, які створені для репродуктивних цілей, але вже не потрібні для цієї мети, відповідно не будуть передані іншій парі, і в іншому випадку вони будуть знищені.

3. Твердження про наявність у кожної людини унікальної ідентичності, якою клон не міг би володіти, та побоювання за психологічне здоров'я людського клону. Також доводиться, що репродуктивне клонування призведе до генетичного детермінізму. Вплив евгенічних технологій, таких як клонування людини, опосередковується культурною прихильністю до генетичного детермінізму, який є основою і консолідується тими самими технологіями. Проблема полягає не в тому, що автономія та унікальність людей будуть втрачені, а отже вони не заслуговуватимуть на повагу та гідність, які зазвичай надаються людині. Це радше повага, любов і визнання, які дорослі ідеально висловлюють стосовно дитини, будуть зірвані їхнім сподіванням, що

вони замовили заздалегідь визначений продукт, і це очікування сприятиме неправильному визнанню або пригніченню спроб дитини стверджувати її самостійність та унікальність [476, р.403].

Деякі науковців ці побоювання розглядають як спекулятивні, без наукових підстав. Нестор Моралес [585, р.48] переглянув аналогічні психологічні дослідження (наприклад, близнюків) і дійшов висновку, що немає доказів того, що люди, «вироблені» шляхом репродуктивного клонування, «могли відображати характеристики своїх донорів настільки, що ставлять під загрозу унікальність». Вірити в інше, кажуть критики, – це брати участь у грубому генетичному детермінізмі, який не враховує достатньою мірою чинників навколишнього середовища. Клон не був би точною копією свого «оригіналу» в усіх сенсах, а просто мав би той самий генетичний код, як й «однакові» близнюки, які, однак, вважаються унікальними особистостями. Оскільки навколишнє середовище відіграє важливу роль у розвитку, «близнюки, розділені за часом», будуть менш схожими на монозиготних близнюків, психологічне самопочуття яких не викликає особливих проблем.

4. Ще одна загроза на суспільному рівні, яку сприймає клонування, – це зменшення генетичного різноманіття людини. Науковці спростовують цю можливість, оскільки це прогнозується за дуже малоімовірним сценарієм величезної кількості клонів зі створеним тим же генетичним кодом. В очах кількох біоетиків ідея армії клонів є нездійсненною, марною і науковою фантастикою. Реальність буде набагато більш приземленою, оскільки клонування буде останньою інстанцією для такої невеликої кількості людей (з честю задуманих), що вплив на генетичне різноманіття буде незначним [481, с. 15].

5. Сама механіка клонування також сприймається як загроза для людства. Репродуктивне клонування відрізнятиметься від інших форм допоміжних репродуктивних технологій, оскільки воно імітувало б асексуальне, а не сексуальне відтворення, і, отже, було б «неприродним». Якщо частиною буття людини є те, що одна є унікальним і незапланованим результатом

поєднання двох окремих хромосом, то репродуктивне клонування означало б не що інше, як перевизначення того, що означає бути людиною [463, р. 56].

Українські науковці дуже негативно сприймають цей процес. Як зауважує О. Шевчук, «якщо почнуть використовуватися такі методи штучного розмноження, зростатиме кількість неповних сімей, стане більше дітей, що народжуватимуться поза шлюбом і виховуватимуться у таких сім'ях» [445].

Репродуктивна свобода, або протекційна автономія, є одним із ключових аргументів на користь того, щоб дозволити репродуктивне клонування людини. Якби проблеми безпеки вдалося вирішити, цей принцип дозволив би людям використовувати технологію клонування як і коли вони бажають. Тісно пов'язаним з аргументом репродуктивної свободи є сподівання, що репродуктивне клонування може допомогти безплідним парам та іншим, які не в змозі зачати «природним шляхом» (наприклад, лесбійські або гей-пари), або які є переносниками генетичних захворювань, наприклад хвороби Гантінгтона, або які хочуть мати генетично рідних дітей. І потенціал боротьби з безпліддям є найсильнішим аргументом щодо репродуктивного клонування. Якщо клонування є єдиним засобом, за допомогою якого людина чи пара можуть мати генетично споріднену дитину, аргумент про те, що вони повинні мати можливість використовувати цю технологію для здійснення своєї репродуктивної свободи, є набагато сильнішим, ніж загальний заклик до самостійності, і не викликає звичної стурбованості батьківським нарцисизмом або клональними арміями, якими переймається світ [646]. Зі свого боку Б. В. Островська наголошує на «важливості захисту права на життя на усій пренатальній стадії розвитку людини» [272, р.44].

Зауважимо, що більшість нормативних актів міжнародного характеру не виокремлює види клонування. Однак на сьогодні поділ на терапевтичне та репродуктивне клонування є первинним у визначенні правової природи та сутності поняття. У межах нашого дослідження саме поділ дозволяє говорити про наявність певного соматичного права людини. Репродуктивне клонування,

навіть якщо воно гіпотетично буде можливе, не може вести мову про наявність соматичного права, оскільки клон є окремим суб'єктом. Ми не знаємо, чи він виступатиме окремим суб'єктом права, чи матиме певні права людини, чи, може, визнаватиметься рівною особистістю зі всіма – це все не впливає на той факт, що тілесно це буде інша біологічна істота, соматичне право на тіло поширюється тільки в межах власного тіла, а не іншого.

Зовсім інше стосується терапевтичного клонування. Покращити функціонування людського організму, вилікувати від низки хвороб може саме такий вид. Як вказує Т. Короткий, «вирощування тканин і органів людини для потреб трансплантації – реальна і найближча можливість використання успіхів клонування у медицині. Насамперед вони потрібні для лікування онкологічних захворювань і хвороб спинного мозку. Можна також застосовувати ці тканини для лікування цукрового діабету, цирозу печінки, хвороб Паркінсона й Альцгеймера» [197, с.49].

Дефіцит органів, доступних для трансплантації, зростає, тому нагальною є розробка нових методів отримання органів і тканин. Навіть попри зміну юридичних підходів у бік презумпції загальної згоди, потреба на органи збільшується щороку. Вчені вважають, що техніку можна було пристосувати для вирощування таких органів людини: серця, нирки, печінки і підшлункової залози та матки. Окрім того, досі не вдалося подолати проблему зі сумісністю. Найчастіше причиною невдалої трансплантації є відторгнення пересаженого органа. І в такому випадку саме органи клону, як ідентичного близнюка, були б ідеальним варіантом для пересадки. Адже не було б ризику відхилення, оскільки клон мав би той самий генетичний матеріал, що й одержувач органів. По суті, клон був би молодшою версією одержувача. І з огляду на це клонування, очевидно, було б надзвичайно вигідним.

Донедавна велася наукова дискусія щодо потреби клонування цілісного організму – клону на органи. Така позиція відкидається на підставі теорії гуманізму, оскільки клон буде індивідумом, а клонування могло б порушити

індивідуальну самостійність і свободу клону. Окрім того, право на тіло мав би клон, тому порушується принцип невикористання тіла людини для отримання прибутку. Подальші наукові дискусії відбувалися ще в більш фантастичному жанрі – для створення клону для органів пропонувалося застосувати ту саму технологію, яку використовують для створення жаби без голови, тобто фактично створювати безголові клони людини для збільшення запасів органів і тканин, доступних для трансплантації. Хоча це може здатися химерним, створення мозкових мертвих клонів людини як джерело органів може мати певні переваги перед повністю функціонуючими клонами. Створення мозкових мертвих клонів людини може обійти юридичну перепону по жертви тільки за згодою, яку довелося б отримувати у клону. Дж. Хілмерт стверджує, що також існують моральні й етичні проблеми, пов'язані зі створенням клонів такого типу. Багато людей вважає огидною саму ідею створення безголового або мозкового мертвого клону на органи. І цей моральний бар'єр наразі робить такий варіант нереальним. Однак мораль суспільства змінюється, тож можна припустити, що колись ідея створення таких клонів тіла буде менш огидною для суспільства, а відповідно, цей варіант буде більш привабливим і здійсненним [543, р.367].

Проте на сьогодні метод вирощування клону на органи практично відкидається. Це зумовлено розквітом науки. Вирощування органів та тканин дає змогу уникнути низки моральних та правових проблем. Експериментально доведено на щурах, що введення стовбурових клітин кісткового мозку призводить до поновлення органів, тож можна поновлювати органи замість їх заміни.

На сьогодні дослідження у сфері терапевтичного клонування має чимало труднощів. Деякі з них стосуються не тільки морально-етичного ставлення до вирощування штучних ембріонів, але й супроводжуються правовими перепонами. Науковці США вказують, що дослідження терапевтичного клонування людини значною мірою припинилися, оскільки бракує людських

яєць для дослідження. Закони та етичні норми Національної академії наук та Міжнародного товариства досліджень стовбурових клітин забороняють грошову компенсацію жінкам, які здають свої яйця на дослідження ембріональних стовбурових клітин. У поєднанні з новизною науки та потенційними ризиками, пов'язаними з донорством яєць, дослідникам стовбурових клітин було важко знайти донорів. І зважаючи на низький рівень успішності ембріонального клонування загалом, дослідникам потрібна велика кількість яєць, якщо вони сподіваються досягти прогресу [547].

Однак треба відзначити, що прогрес у терапевтичному клонуванні був досягнутий у дослідженнях на тваринах – ксенотрансплантація. У березні 2008 року дослідники видалили клітини шкіри у мишей з хворобою Паркінсона, щоб перевірити спосіб використання стовбурових клітин як ефективного лікування. Вони вставляли ДНК із цих клітин шкіри в енцикліновані яйця (яйця з видаленими ядрами) та створювали клоновані ембріони мишей. Із вилучених стовбурових клітин з клонованих ембріонів дослідники розробили аутологічні дофамінові нейрони, які є нервовими клітинами, що уражені хворобою Паркінсона. Після імплантації нових нейронів у мишей тестові тварини почали одужувати.

Проблеми етичного характеру практично подолано з появою нового методу отримання стовбурових клітин із пуповинної крові. Зараз етичні та наукові проблеми стосуються і ембріональних, і плодових стовбурових клітин та перешкоджають їх широкій реалізації. На відміну від цього, стовбурові клітини, що відновилися післяпологово з пуповини, враховуючи клітини пуповинної крові, амніон / плаценту, пуповинну вену або матричні клітини пуповини, є легкодоступним і недорогим джерелом клітин, здатних утворювати багато різних клітин (тобто вони є «багатопатентними»). Рідина з пуповини насичена стовбуровими клітинами. Вони можуть лікувати рак, захворювання крові, такі як анемія, а також деякі порушення імунної системи, які порушують здатність організму захищатися. Рідина легко збирається і має вдесятеро більше

стовбурових клітин, ніж ті, що зібрані з кісткового мозку. Стівбурові клітини з пуповинної крові рідко переносять будь-які інфекційні захворювання і наполовину частіше відхиляються, ніж стівбурові клітини дорослих.

Тому актуальним є питання зберігання пуповинної крові. Для цього створено банки крові. Загалом виділяють три види таких банків: громадські, приватні та банки прямого дарування. Громадські банки не стягують плати за зберігання. Будь-яка зроблена пожертва доступна для всіх, хто її потребує. Банк також може використовувати здану пуповинну кров для дослідження. Приватні (комерційні) банки зберігають здану кров для використання лише донором та членами сім'ї. Вони можуть бути дорогими. Ці банки стягують плату за обробку та щорічну плату за зберігання. Банки прямого дарування – це поєднання державних і приватних банків. Вони зберігають пуповинну кров для громадського використання і водночас приймають пожертви для сімей. Плата не стягується.

На жаль, закони і норми в країнах значно відрізняються, тим самим ускладнюючи рух критично необхідних клітин. Із цієї причини Асоціація кордової (пуповинної) крові США розробила «модельні критерії» для банківських правил, які мають забезпечити: 1) узгодження нормативно-правових актів серед країн, де зараз діють норми; 2) керівництво розробкою нормативно-правових актів у країнах, де їх мало; 3) надання допомоги банкам пуповинної крові, які не мають акредитації.

Ці критерії не варто розглядати як оптимальні стандарти, оскільки вони розроблені та оприлюднені акредитаційними агенціями. По суті, це мінімальні вимоги до законів та правил національного рівня, які регулюють банки пуповинної крові. Серед них, зокрема: тестування кваліфікації, згода донора (тобто батьківська), конфіденційність, маркування та відстеження, змінення контролю й обробки [584].

Законодавство в штатах США у цій сфері (прийнято у 2006–2011 рр.) практично є ідентичним. Наприклад, Арканзас має законодавчий акт щодо пуповинної крові, який відповідає інструкціям Інституту медицини і просить

(але не вимагає) лікарів розповідати майбутнім батькам про всі форми банківської пуповинної крові. Законопроект в Арканзасі є незвичним, оскільки він також встановлює програму, за якою платники податків можуть внести частину відшкодування податку на прибуток у державі на створення загальнодержавної програми банківської діяльності з пуповинною кров'ю (і державної, і приватної) в Університеті Арканзасу медичних наук (UAMS). А в штаті Меріленд закон навіть надає приватне фінансування та гранти для заохочення лікарень пропонувати трансплантацію пуповинної крові дорослим.

Європейська директива щодо трансплантації клітин і тканин (Директива 2004/23/ЄС) регулює застосування стовбурових клітин, які отримані чи то з кісткового мозку, чи з периферичної і пуповинної крові. Водночас такі заходи, як кріобанк та клітинна терапія клініки, регулюються відповідними національними комітетами.

Більшість держав ЄС створили спеціальні нормативні акти та органи, які уповноважені здійснювати управлінську та контрольну-наглядову діяльність. У Великобританії лабораторії, що працюють з людськими клітинами, мають відповідати умовам державного органу ліцензування – Human Tissue Authority. І це стосується всіх медичних установ Великобританії, які виділяють, зберігають, тестують, обробляють, використовують або поширюють будь-які клітини людини, які використовуватимуть для лікування пацієнтів.

Кріоконсервація тканини пуповини та мезенхімальних стовбурових клітин – це відносно нова послуга в галузі біобанкінгу. Оскільки насправді в ЄС немає законів, які б регулювали цей вид послуг. Збирання, обробка, тестування та кріосховище пуповини регулюється тими ж директивами, що й діяльність банку пуповинної крові.

В Україні Наказом Міністерства охорони здоров'я від 20 квітня 2012 р. № 276 затверджено Перелік тканин і клітин людини, з якими дозволена діяльність банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини [305]. А Кабінет Міністрів України затвердив Ліцензійні умови провадження

господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини [303].

Однак така діяльність потребує удосконалення. Ми підтримуємо В. Третьякову, яка пропонує «під час народження кожної дитини вилучати клітини з пуповинної крові матері, розміщуючи їх у банку “реставраційного біологічного матеріалу”.... У разі виявлення в неї проблем із будь-яким органом чи тканиною з медичного закладу, де обстежується або лікується ця особа, має надходити відповідна інформація до банку “реставраційного біологічного матеріалу”. Отримання банком таких даних стає підставою для початку вирощування з клітин згаданої людини того органа чи тканини, які можуть надалі знадобитися для пересадки. У разі смерті особи й відсутності її генетично близьких родичів, яким могли б знадобитися ці клітини чи органи, останні можуть бути взяті “на облік” для пересадки реципієнтам, чиї органи або тканини не ідентичні за ДНК, але близькі до наявних за генотипом» [398, с.24].

Загалом же, як зауважує Є. Г. Галбур, зараз особливо актуальною для України є законотворчість з питань дослідницького (терапевтичного) клонування. Адже в умовах бойових дій на Сході нашої країни майже щодня гинуть наші люди. А «втїливши програму з терапевтичного лікування шляхом дослідницького клонування в реальність», ми могли б врятувати багато життів [65, с.187].

Отже, сучасний розвиток науки, техніки, медицини та біології розширив можливості людини. Розвиток генетики уможливив створення копії живого організму. Правова сфера невизначено регулює відносини та можливості, що викликані таким розвитком. По суті, не існує чітких загальновизнаних міжнародних заборон щодо питання клонування. Більшість міжнародних норм прийняті на початку тисячоліття, що вже само по собі свідчить про потребу оновлення та перегляду. Чимало актів мають рекомендаційний характер або ж їх підтримало небагато держав. Інституційні органи на рівні ООН, зокрема ЮНЕСКО, також виявилися радше майданчиком для дискусії, ніж органом, який може запропонувати консолідоване рішення.

На національному рівні окремих держав наявні великі розбіжності в регуляторних підходах, що проявляється в повній забороні клонування, забороні тільки певного виду клонування, а то й взагалі не існує правового регулювання цього питання. Також констатовано, що багато з наявних національних нормативних актів перебуває в нестабільному стані, оскільки низка країн розглядає варіант їх перегляду. Національні закони держав, як правило, не розрізняють репродуктивне і терапевтичне клонування людини й забороняють будь-який із цих видів.

Доктринальні дискусії щодо переваг та спротиву клонуванню зводяться до того, що розвиток наукового прогресу долає значну кількість правових питань – захист ембріона від знищення чи експлуатацію жінок для отримання ооцитів. Проте досі не вдалося вирішити і дискутують щодо таких аспектів: клон не може отримати людську унікальність, яка надана природою, клонування зменшить генетичне різноманіття людини, провокує асексуальне, а не природне відтворення.

Висловимо свою позицію щодо цього питання. Отож, на наше переконання, заборона клонування має діяти на невизначений час, поки не будуть переконливі докази безпеки, а також суспільної згоди, що репродуктивне клонування людини є прийнятним як загальносвітова практика. Оскільки питання є дуже чутливим, рішення про дозвіл на репродуктивне клонування людини має бути результатом широкої громадської та законодавчої дискусії.

Репродуктивне клонування має перспективи реалізації з метою оздоровлення людського генофонду. Однак таке можливе за комплексу двох складових: наукового розвитку знань у медицині і дотримання моральних, соціальних та етичних норм у процесі застосування технологій клонування людини.

Тому додаткову актуалізацію на рівні держави має отримати право на терапевтичне клонування. Виокремимо тенденції розвитку цього права в Україні: запровадити норми, які забезпечували б прозорість та чистоту дослідницьких

намірів; обґрунтувати вичерпний перелік випадків, коли дослідницьке клонування є доцільним з наукового, медичного, морально-етичного та правового погляду; здійснити правове регулювання питань щодо стовбурових клітин та їх застосування при дослідницькому клонуванні; встановити обмеження щодо осіб та установ, які можуть практикувати терапевтичне (дослідницьке) клонування (атестація, ліцензування діяльності), та щодо осіб, клітини яких можуть стати об'єктами для цього виду терапії; запровадити органи контролю, які стежили б за дотриманням норм законодавства щодо дослідницького клонування; запровадити дієву систему функціонування банків пуповинної крові; активізувати заохочувальну роботу серед населення щодо популяризації збереження пуповинної крові; прийняти закон, який заборонив би маніпуляції з ембріонами та їх використання для отримання стовбурових клітин; створити національний банк клітинного матеріалу кожної новонародженої в Україні людини, а також людей, котрі мають захворювання, які можна вилікувати за допомогою згаданих технологій або завдяки наданню вже наявних «запасних» органів чи тканин.

3.3 Соматичні права людини у сфері донорства та трансплантації

Розвиток медичної сфери дозволив людині не тільки значно продовжити життя, а й якісно його удосконалити. Завдяки новітнім методам лікування за допомогою трансплантології, особа, що раніше була приречена на інвалідність, може отримати шанс повернутися до повноцінного функціонування. Тож соматичні права людини у сфері трансплантації органів і тканин набувають актуальності.

Досліджувати цю сферу розпочнімо з питання правового регулювання донорства крові. Законодавець визначає це поняття як «добровільний акт волевиявлення людини, що полягає у даванні крові або її компонентів для

подальшого безпосереднього використання їх для лікування, виготовлення відповідних лікарських препаратів або використання у наукових дослідженнях» [299]. Для донора передбачено чимало пільг, наприклад: звільнення з роботи із збереженням середнього заробітку; звільнення із занять осіб, що навчаються; надається безоплатне харчування у день здачі крові. У такий спосіб держава намагається підтримати ініціативу людей у здачі крові, що також передбачено пропагандою донорства крові серед населення.

Згідно з нашими опитуваннями тільки 7 % респондентів коли-небудь були донорами, зазвичай вказували про донорство крові (*Додаток Б.3*).

Попри те в Україні спостерігається низький рівень донацій: на 1000 жителів на рік припадає тільки 33,12, а, до прикладу, у Франції – 40,2, в Італії – 55,24, у Німеччині – 62,15 [290]. Звичайно, тут важливо враховувати економічну стабільність цих країн, а також рівень медичного забезпечення донорів та високу альтруїстичну мету громадян, яку сповідує більшість розвинених країн. Та хай там що, але такі дані демонструють необхідність нагальної пропаганди серед населення важливості донорства крові, а тим паче зараз, в умовах війни на Сході нашої держави.

Для поліпшення наявної ситуації з нестачею донорської крові та її якістю потрібно збільшити державне фінансування для установ служби крові, а також для здійснення державної пропаганди щодо важливості донорства крові як можливості врятувати життя. Підвищити якість тестування та перевірки крові на наявність інфекційних захворювань та попередньої перевірки потенційних донорів для безпечності зібраного матеріалу. Імплементувати Директиви Європейського Союзу, що дозволить забезпечити належне правове регулювання досліджуваного питання та стане кроком до стандартизації вітчизняного донорства до відповідних міжнародних норм.

Соматичне право у сфері донорства крові має видову класифікацію та залежить від того, хто вступає у правовідносини – донор чи реципієнт.

Право на донорство крові як соматичне право людини проявляється в

можливості дієздатної, повнолітньої особи з відповідними медичними обстеженнями, за відсутності протипоказань, дати свою кров або її компоненти для подальшого безпосереднього використання їх для лікування, виготовлення відповідних лікарських препаратів або використання в наукових дослідженнях.

Право на реципієнцію крові – це право особи вирішувати, чи давати згоду на гемотрансфузію (вливання) крові або її компонентів, чи відмовитися від неї. Питання є особливо чутливим у контексті релігійних поглядів особи. Скажімо, в європейських країнах Свідкам Єгови допомагає спеціальна картка, яка засвідчує належність до цієї релігійної групи, а для медиків це означає автоматичну відмову від медичних процедур щодо переливання крові, навіть якщо пацієнт не в змозі дати усвідомлену інформацію. Якщо ж пацієнт з будь-яких причин не може повідомити лікаря про свої релігійні переконання, найближчі родичі можуть тільки висловити свої припущення щодо його ймовірних побажань.

Питання щодо соматичного права у сфері донорства розглядав і ЄСПЛ. Справа «Авілкіна та інші проти Росії» (2013) була порушена за позовом Адміністративного центру Свідків Єгови в Росії та трьох членів. Прокуратура Росії проводила розслідування щодо законності діяльності організації-заявника, у межах якого правоохоронні органи зобов'язали всім лікарням в Санкт-Петербурзі повідомляти про відмову переливання крові Свідкам Єгови. Суд постановив, що засоби, використані прокурором під час розслідування, зокрема розголошення конфіденційної інформації без попереднього попередження або можливості заперечення, не були вкрай потрібними для заявників. Крім того, влада не доклала жодних зусиль для встановлення справедливого балансу між правом заявників на повагу їх особистого життя, з одного боку, та метою захисту здоров'я суспільства – з іншого [467].

Ще одним аспектом соматичного права є безпосередньо право на трансплантацію органів та тканин. Під поняттям трансплантації розуміють

пересадку взятих в донора органа або тканини реципієнту. У науковій літературі виділяють такі види трансплантації: ауто трансплантація – анатомічний матеріал для трансплантації береться в самої людини; гомотрансплантація – анатомічний матеріал береться від людини до людини, тут донором може бути і жива особа, і померла (трупна трансплантація); гетеротрансплантація – здійснюється пересадка тканин від донора до реципієнта різних видів, але в межах одного роду; ксенотрансплантація, або «міжвидова трансплантація» – відбувається тоді, коли біологічний матеріал пересаджується від тварини.

Національний законодавець визначає, що «трансплантація – спеціальний метод лікування, що полягає в пересадці анатомічного матеріалу людини від донора реципієнту і спрямований на відновлення здоров'я людини» [302].

Трансплантація органів і тканин є одним з найефективніших методів лікування людини, особливості застосування якого пов'язують між собою велику кількість аспектів, зокрема: медичний, юридичний, соціальний, економічний та нормотворчий, оскільки в сьогоденні якісне гарантування є рушійним інструментом для прогресу у сфері вітчизняної трансплантології.

Міжнародне співтовариство визначає трансплантологію як оптимальний метод лікування ниркової, легеневої та серцевої недостатності на їх завершальних стадіях та наголошує на необхідності дотримання якості й безпеки задля мінімізації ризиків, що пов'язані з передачею захворювань, тому виникає потреба в належній організації міжнародної та національної системи трансплантації, застосуванні передового досвіду, технологій, а також інноваційних методів лікування, що здатні зменшити ризики, пов'язані із трансплантацією [113].

Спочатку звернімося до історичних аспектів зародження цих медичних можливостей. Згадаймо хірурга Н. Пирогова, який започаткував практику ринопластики та особливу увагу приділяв зрощенню й регенерації пересаджених тканин та органів, давши в такий спосіб нові можливості для людини в медичній сфері [436]. У 1993 р. професор Ю. Вороний (Херсон)

провів першу й успішну у світі операцію з пересадки трупної нирки, це стало вагомим поштовхом для розвитку світової трансплантології.

Саме завдяки особливим досягненням у медицині трансплантологія стала розвиватися та потребувала регулювання у правовій сфері.

Першим нормативним документом, що регулював деякі питання трансплантації в радянський період, була Постанова ВЦВК та РНК РРФСР від 1 грудня 1924 р. «Про професійну роботу і права медичних працівників» [262]. Важливим документом були Правила судово-медичного дослідження трупів, затверджені Народним комісаріатом охорони здоров'я РРФСР 19 грудня 1928 р., де, зокрема, було вказано, з якого часу можливе вилучення органів для трансплантації з тіла померлої особи – не пізніше як 12 годин та не раніше ніж пів години після смерті людини. Важливою також була декларована «презумпція згоди», що не передбачала необхідності запитувати дозволу на трансплантацію в родичів померлого для трансплантації.

Важливими нормативними документами були також: Постанова РНК РРФСР від 22 квітня 1935 р. «Про кадри донорів», Постанова РНК СРСР від 15 вересня 1937 р. «Про порядок проведення медичних операцій» [92]. Завдяки успішному проведенню операцій В. Філатовим стала розвиватися трансплантологія ока, і 1937 року її було закріплено в Інструкції про використання очей померлих для операцій з пересадки рогівки ока сліпим [159].

Питанню трансплантації присвячено й Наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 2 серпня 1966 р. № 600, що визначав особливості регулювання проведення практики пересадки органів і з лікувальною, і з експериментальною метою. Пересадку органів і тканин (від живого донора, донора трупа або тварини) могли здійснювати відповідні заклади охорони здоров'я тільки з дозволу Народного Комісаріату охорони здоров'я СРСР [295].

Важливим нормативним документом є й Наказ «Про подальший розвиток клінічної трансплантології в країні» № 236 від 1987 року, який вводив у дію Інструкцію з констатації смерті внаслідок повного незворотного припинення

функцій головного мозку, що містила, зокрема, перелік ознак, які свідчать про настання смерті мозку та умови для проведення її констатації [261].

Усі згадані нормативні документи лягли в основу зародження та розвитку сфери трансплантології в СРСР, що мали неабиякий вплив на модель правового регулювання досліджуваного питання багатьох країн, які входили до її складу. Після розпаду СРСР та здобуття незалежності в Україні процеси розвитку трансплантології призупинились, а оскільки підзаконні нормативні акти, що регулювали досліджувані відносини, були застарілими та дещо непридатними до реалізації, була нагальна потреба в законодавчому регулюванні цієї сфери.

Міжнародні стандарти є визначниками національного законодавства. Аксіологічними детермінантами реалізації соматичних прав у сфері трансплантології є здоров'я пацієнта та донора, а також безоплатність такого методу лікування. Вони згруповані в Декларації стосовно трансплантації людських органів (ООН, Всесвітня медична асоціація, 1987) [105]. Того ж року була прийнята Резолюція щодо приведення у відповідність законодавств держав-учасниць з питань вилучення, пересадки та трансплантації матеріалів організму людини № (78) 29 Ради Європи [333], що визначає такі засадничі ідеї трансплантології: добровільність та анонімність (виняток – коли між донором та реципієнтом є родинний зв'язок); захист здоров'я і життя донора; безоплатність донорства, окрім відшкодування витрат, пов'язаних із втратою заробітку чи інших понесених витрат; врахування прижиттєвої волі людини у разі посмертної трансплантації; факт смерті має встановлювати лікар, що не бере участі в трансплантації органів.

У 1992 р. було прийнято Закон «Про Основи законодавства України про охорону здоров'я» [271]. Вітчизняний законодавець змінив «принцип згоди» на «принцип незгоди», декларуючи, що «застосування методу пересадки від донора до реципієнта органів та інших анатомічних матеріалів здійснюється у визначеному законодавством порядку при наявності їх згоди або згоди їх законних представників». У Наказі МОЗ України «Про організацію

трансплантації нирки в Україні на етапі реорганізації медичної служби» (1993) [312], що закріплював можливості для надання допомоги хворим на термінальній стадії ниркової недостатності та передбачалося створення комісії щодо констатації смерті в донорів, створювались відповідні бригади з вилучення органів.

Ще одним нормативним документом, що регулював питання трансплантації органів, став Закон України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» (1999) [317]. Так, вітчизняний законодавець зберіг «презумпцію незгоди», передбачивши її у ст. 16: «Кожна повнолітня дієздатна особа може дати письмову згоду або незгоду стати донором анатомічних матеріалів у разі своєї смерті. За відсутності такої заяви анатомічні матеріали у померлої повнолітньої дієздатної особи можуть бути взяті за згодою подружжя або родичів, які проживали з нею до смерті. У померлих неповнолітніх, обмежено дієздатних або недієздатних осіб анатомічні матеріали можуть бути взяті за згодою їх законних представників». Закон хоч і мав певні прогалини і неточності, та все-таки став основою для розвитку трансплантології в Україні і сприяв позитивним змінам у цьому процесі.

У 2018 р. був прийнятий Закон з оновленою ідеологічною парадигмою у сфері реалізації цього соматичного права – «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині». Принциповими засадами законодавець визначає: добровільність, гуманність, анонімність, необхідність медичних показань для проведення процедури та безоплатність. Також встановлено умови, за яких трансплантація може бути проведена.

Позитивним є передбачена законодавцем Єдина державна інформаційна система трансплантації органів та тканин. По суті, це – «електронна автоматизована інформаційно-телекомунікаційна система ... для здійснення автоматизованого об'єктивного і неупередженого розподілу анатомічних матеріалів людини, визначення пар донор-реципієнт, що зберігається на інформаційних ресурсах, зареєстрованих та розташованих в Україні» [302].

Також було б доцільно щорічно вносити до Баз двідомості про стан здоров'я потенційного донора, перенесені захворювання, дотримуючись при цьому принципу конфіденційності, що зможе відображати повну та об'єктивну інформацію про спроможність такої людини в майбутньому стати донором та в разі настання можливості для проведення операції змогло б допомогти фахівцям ухвалити рішення щодо трансплантації.

Міжнародне співтовариство особливо акцентує на цій проблемі, зазначаючи, що «брак органів для трансплантації та обмеження в часі в процесі вилучення органа у донора і його трансплантація, повинні прийматися до уваги в ситуації, коли команда, яка виробляє операцію по трансплантації органа реципієнту, що не має достатню інформацію про орган і властивості донора» [113]. Саме тому оновлення інформації людини потенційного донора могло б частково посприяти якісній оцінці донорського матеріалу. У ст. 7 Директиви Європейського Парламенту також зазначено про важливість інформації щодо безпечності донорського матеріалу. «У разі необхідності та можливості вилучення органа померлого донора команда фахівців у сфері медицини вживає заходів для отримання необхідної інформації від родичів померлого донора або інших осіб. Зазначена команда фахівців також вживає заходів для роз'яснення сторонам про важливість отримання її якнайшвидше» [113].

Директива 2004/23/ЄС щодо стандартів якості й безпеки для донорства акцентує особливу увагу на сприянні інформаційній політиці на національному та європейському рівні щодо дарування органів та тканин людини на основі підходу – «всі ми є потенційними донорами». Метою європейських кампаній є ініціатива громадян стати донорами протягом життя для допомоги іншим, а держави-члени мають сприяти таким ініціативам [112].

Ціннісною у цьому контексті є пропозиція М. М. Новицької щодо необхідності запозичення в Іспанії досвіду щодо створення: локального, регіонального, національного та міждержавного рівня органів, що покликані здійснювати моніторинг реєстру пацієнтів на локальному рівні, організаційні

функції збору, перевезення та розподілу анатомічних матеріалів на регіональному рівні, а на національному та міждержавному рівні – співпрацювати з трансплантаційними центрами та здійснювати міждержавне співробітництво у цій сфері [258, 197-198].

Основоположні постулати лише апробуються правореалізаційною практикою. Важлива адаптація вітчизняного законодавства до міжнародних норм у зв'язку із трансформаційними змінами, які переживає Україна сьогодні в напрямку до євроінтеграції. Аналіз міжнародного законодавства демонструє нам, що висвітлення чіткої рекомендації щодо вибору «презумпції згоди чи незгоди» покладено суто на внутрішні інститути кожної держави, що із врахуванням основоположних принципів трансплантології мають вибрати модель, прийнятну для суспільства.

Варто зазначити, що міжнародне співтовариство наголошує на можливості проведення трансплантації органів з метою лікування реципієнта шляхом вилучення органів із живого донора за умови відсутності відповідного органа чи тканини в померлої особи [187]. Це демонструє необхідність розвитку трупної трансплантології у вітчизняній медичній практиці. У зв'язку із чинною на сьогодні «презумпцією незгоди» складність залучення потенційних донорів є найскладнішим питанням, адже саме через брак органів для трансплантації тисячі людей помирають, так і не дочекавшись можливості реалізації свого соматичного права. Потрібно також враховувати, що при трансплантації від живого донора можлива тільки пересадка парних органів, тим часом коли трупна трансплантація має набагато ширші можливості для застосування такого методу лікування.

Принципи доктрини конституціоналізму відстоюють ідеї гуманізму. Державна політика у сфері трансплантології має не лише пропагувати здійснення згоди, а й визначати цілісний гарантійний механізм. Вагомим є ідеологічне гарантування, оскільки релігійна догма істотно впливає на загальносуспільне розуміння морального схвалення трупної трансплантації.

Вагомого значення для розуміння релігійного аспекту набувають слова Папи Римського Івана Павла II щодо посмертної трансплантації: «Людина, яка відходить в інший світ, повинна туди брати добрі справи, добрі помисли. Богу не потрібні органи» [164]. І таке трактування, вважаємо, має позитивно змінити суспільне сприйняття посмертної трансплантації як можливості дарувати життя іншим.

На жаль, ми змушені констатувати, що суспільство негативно ставиться до перспективи стати посмертними донорами, що найбільше гальмує прогрес у трансплантології. Як наслідок, дуже багато важкохворих людей, що стоять в черзі на трансплантацію органів, помирають, так і не дочекавшись операції. Таку ситуацію підтверджують і статистичні дані: «опитування показали: вісімдесят відсотків українців бажають у разі потреби бути реципієнтами органів, але водночас вісімдесят відсотків опитаних заявляють, що не готові бути донорами» [164].

Можливим шляхом розв'язання проблеми могла б стати зміна ключової позиції законодавця у бік впровадження загальної «презумпції згоди», але для цього насамперед має змінитися ставлення громадськості до посмертної трансплантології як до вияву гуманності до людей, яким потрібна допомога.

Аналізуючи зарубіжне регулювання питання трупної трансплантації, В. Скрипник виділяє: презумпцію згоди (Іспанія, Португалія, Бельгія, Австрія, Росія, Казахстан, Білорусь тощо), відповідно до якої «анатомічний матеріал вилучається за відсутності прижиттєвого офіційно зареєстрованого заперечення донора проти вилучення такого матеріалу»; 2) презумпцію незгоди (США, Канада, Великобританія, Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Греція), коли матеріал для трансплантації отримують з тіла померлого тільки за умови, що особа за життя дала згоду на трансплантацію [356, с.65].

Слушною є позиція Я. Триньової щодо необхідності підвищення суспільного розуміння та подолання суспільного страху і сприйняття трансплантації як позитивного явища. Вона зауважує, що «...в разі прийняття

презумпції згоди, можемо зазначити, що при сучасному розвитку технологій повністю ймовірно й логічно створити Єдиний реєстр людей, які не хочуть бути донорами органів після своєї смерті» [399, с.359]. Вважаємо таку позицію є цінною для науки і практики.

Відзначимо, що Республіка Білорусь змінила «презумпцію незгоди» на «презумпцію згоди» і тим самим досягла значних успіхів у досліджуваній сфері, зрівнявшись із такими країнами, як Канада, Італія, США, Австралія та Франція. У Білорусі здійснюють трансплантацію серця, нирки, печінки та легені. З огляду на тамтешній позитивний досвід проведення операцій з трансплантології та можливість їх здійснення для іноземців Білорусь може слугувати позитивним прикладом для наслідування [420].

Так, у білоруському Законі «Про трансплантацію органів і тканин людини» [263] (1997) передбачено права донора, що охоплюють: отримання повної та об'єктивної інформації про стан свого здоров'я та наслідки, які можуть виникнути у зв'язку із трансплантацією; можливість відмовитись від трансплантації у будь-який момент, окрім випадків, коли лікар вже розпочав операцію і її зупинення може бути небезпечним для донора; отримання компенсації витрат для відновлення свого здоров'я; отримання виплат у зв'язку із втратою працездатності.

У цьому ж Законі закріплено право людини подати заяву про незгоду бути донором, тим самим дотримуючись основоположних прав людини та чинних міжнародно-правових документів. Так, у ст. 11 аналізованого Закону встановлено, що «забір органів у трупного донора заборонений, якщо державна організація охорони здоров'я, керівник структурного підрозділу державної організації охорони здоров'я або особи, котрі виконують їхні обов'язки, до моменту забору органів отримали заяву про незгоду на вилучення органів для трансплантації, написану самою особою ще за життя або її чоловіком / дружиною, а за їх відсутності – одним із близьких родичів (батьки, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки) чи законним представником» [263].

Демонстраційною є статистика, яку наводять білоруські вчені С. П. Лещук та А. І. Лукашов, щодо зареєстрованих у них заяв про незгоду на посмертну трансплантацію: «Станом на 1 березня 2018 року в Єдиному реєстрі зареєстровано 2415 заяв про незгоду на вилучення органів» [218, с.215]. Такі дані свідчать про низький тамтешній рівень відмови бути посмертним донором, що також спричиняється до зміни законодавцем презумпції згоди померлого на забір (експлантацію) органів і тканин після його смерті.

С. П. Лещук та А. І. Лукашов також наголошують, що до моменту фактичного забору органів і тканин у померлого потенційного донора потрібно обов'язково з'ясувати, чи не надходило від родичів померлого незгоди на вилучення органів у потенційного донора [218, с.215].

Особливим прогресом у сфері трансплантології може похвалитися Австрія, громадяни якої позитивно і з розумінням ставляться до можливості віддати свої органи іншим людям. У цій країні дозволено трупну трансплантацію за умови, що людина не висловила свого бажання проти посмертної трансплантації. Відомий професор Віденського медичного університету І. Гук пропонує Україні для розвитку трансплантології змінити ключовий підхід законодавця щодо трупної трансплантації [4].

Науковці, котрі досліджують цю тематику, неодноразово наголошували на важливості зміни «презумпції незгоди» на «презумпцію згоди», що може якісно удосконалити сферу трансплантології та знизити дефіцит органів для трансплантації. Зміна презумпції законодавцем має вплинути на розвиток трансплантології в Україні та допоможе врятувати життя дуже багатьом людям.

Розглядувану проблематику аналізувала й І. В. Міщук. Авторка переконана, що для удосконалення та реформування сфери трансплантології важливо нормативно позбавити можливості родичів давати згоду на трансплантацію від померлого донора, оскільки, перебуваючи у стресовому стані, родичі відмовляються взагалі обговорювати питання трансплантації. Такі зміни спростять саму процедуру трансплантації, а також сприятимуть збільшенню

кількості реципієнтів, що отримають можливість проведення операції [242].

Цікавою є позиція Г. В. Анікіної щодо посмертного донорства в Україні. Авторка вважає не зовсім виправданим надання можливості родичам померлого розпоряджатися його тілом, наполягаючи, що «право на визначення долі власного тіла після смерті повинно закріплюватися виключно за особою, яка повинна висловити своє волевиявлення ще за життя» [6, с. 87-88].

Ми не можемо цілковито погодитися з позицією авторки щодо запитування родичів про можливість трансплантації органів у померлої особи у разі відсутності її згоди. Адже вітчизняне законодавство декларує «презумпцію незгоди», тож це нерідко є єдиним шансом для медиків отримати матеріал для проведення трансплантації. Складність вирішення цього питання пов'язана, зокрема, з тим, що посмертна трансплантація можлива недовгий час після настання смерті особи, а отже час на прийняття рішення також відраховується в годинах, і родичі, що й так психологічно напружені у зв'язку із втратою рідної їм людини, не завжди адекватно можуть сприймати альтруїстичну мету такого акту милосердя заради порятунку незнайомої їм людини.

Не оминула Г. В. Анікіна і проблему ставлення суспільства до посмертної трансплантації: «...українці не будуть давати згоди на вилучення у них органів після смерті, оскільки боятимуться в разі настання нещасного випадку чи іншої загрози їх життю не отримати належної медичної допомоги» [6, с.88].

Позицію щодо недоброчесності лікарів висвітлювала, зокрема, Л. Г. Дунаєвська. Авторка зазначає, що «...при введенні “презумпції згоди” можуть виникнути питання щодо зловживання лікарями своїм становищем» [128, с.208].

Ми не поділяємо такої позиції, оскільки практика існування «презумпції згоди» в багатьох країнах світу не сприяє злочинній діяльності у сфері трансплантології, а тільки демонструє зростання кількості успішно проведених операцій. Адже в демократичному суспільстві життя та здоров'я людини є особливою цінністю, що охороняється і внутрішнім законодавством кожної країни, і на міжнародному рівні. На нашу думку, недовіра суспільства до

лікарів у сфері трансплантології спричинена, серед іншого, незаконною діяльністю і продажем органів і тканин, існуванням «чорних ринків органів». Важливо усвідомлювати, що призначення лікаря – допомагати людині, тому міркування, що пацієнтові не буде надана належна допомога, є наслідком негативного впливу інформаційного середовища щодо формування наявного суспільного сприйняття.

Дослідниця Г. В. Анікіна вдало відзначає, «що за сучасного шаленого ритму життя люди рідко задумуються про долю їх органів після смерті і не залишають розпорядження про використання чи заборону такого використання. Тому вважаємо, що в майбутньому доречно було б в Законі передбачити обов'язок кожної особи при врученні паспорта спеціальною відміткою позначати волевиявлення особи про згоду чи незгоду на вилучення органів чи інших анатомічних матеріалів з її тіла після смерті» [6].

А для цього насамперед має змінитися ставлення суспільства до посмертного донорства, воно має трактуватися як вияв гуманності та альтруїзму. І таке прагнення повинно пропагуватися на всіх етапах соціалізації особи, як це є в розвинених європейських країнах, що відзначаються неабиякою успішністю у сфері посмертної трансплантації. У зв'язку із цим не можемо стверджувати, що зміна права на обов'язок давати згоду на посмертну трансплантацію буде тим каталізатором змін, що поліпшить наявну ситуацію. Поступальні кроки інформаційної державної політики та стимулювання людей, що виявили бажання стати посмертним донором, повинні позитивно вплинути на розв'язання цієї проблеми.

Важливим у досліджуваному питанні є аналіз практики рішень Європейського Суду з прав людини. Показовою є, скажімо, справа «Петрова проти Латвійської Республіки» (скарга № 4605/05). Заявицею була жінка, син якої після автомобільної аварії з тяжкими травмами потрапив до лікарні, його прооперували, але він так і не опритомнів. Після смерті була ще одна операція – у померлого вирізали нирку та селезінку для подальшої трансплантації.

Заявниця також стверджувала, що в неї не запитували згоди на вилучення органів та не цікавились, чи її син давав згоду на донорство органів. Суд, розглянувши справу, визнав порушення ст. 8 Конвенції з прав людини і призначив країні-відповідачу виплатити моральну шкоду [106].

Ще однією справою є «Елберта проти Латвійської Республіки» (скарга № 61243/08). Справа стосується вилучення тканин з тіла померлого чоловіка в судово-медичному центрі, куди його тіло доставили після загибелі в автокатастрофі. Там загиблому здійснили розтин, вилучили деякі тканини і надіслали їх до Німеччини в компанію для переробки на біоімпланти без згоди та повідомлення про це заявниці. Ба більше, про факт вилучення жінка дізналася тільки через два роки, коли були відкриті кримінальні справи щодо незаконного вилучення органів у Латвії. Суд визнав порушення ст. 8 Конвенції з прав людини, зауважуючи, що «страждання заявниці були викликані не тільки порушенням її прав як найближчої родички і, як наслідок, невпевненістю в тому, що було зроблено в судово-медичному центрі, але також інтрузивним характером дій, здійснених щодо тіла її чоловіка...» та зобов'язав країну-відповідача виплатити заявниці відшкодування моральної шкоди [107].

Попри нагальну потребу у проведенні операцій з трансплантації в Україні проблема полягає в недосконалості законодавства та в значному дефіциті донорських органів. На жаль, мусимо констатувати, що сьогодні процвітає «чорний ринок органів», що є небезпечним явищем, адже ставить під загрозу життя і донора, і реципієнта. За допомогою інтернет-ресурсів можна купити, наприклад, печінку, нирку, вартість яких коливається від 30 тис. дол. аж до 450 тис. дол. за орган. Вражає те, що шахраї навіть оформлюють фіктивні шлюби з іноземцями задля досягнення своїх цілей [458].

Окрім «чорних ринків органів», доводиться вести мову і про розвиток «трансплантаційного туризму», що викликає неабияке занепокоєння, адже нівелюється дотримання стандартів та підходів до оцінки шкоди донору у зв'язку з проведенням операцій, що наражає на небезпеку таких «альтруїстів»

та не відповідає основоположним принципам безоплатності, що декларовані у всіх основних міжнародних документах.

Слушним є зауваження А. А. Герц, що «багаті пацієнти виїжджають для пересадження органів у ті країни, де права донорів не захищені належним чином» [72, с.82]. Ціннішим щодо проблеми продажу органів є дослідження С. Шрофа, що описує проблему зростання середнього класу, відсутність схеми медичного страхування та великої розбіжності між багатими і бідними в Індії, що робить продаж органів прийнятним бізнесом для одних та швидким розв'язком проблем для інших. Навіть коли є можливість трансплантації від родинного донора, люди вибирають можливість купити орган. Автор зауважує, що хоч, скажімо, трансплантація нирки і є безпечною операцією, однак зростання захворювань, таких як діабет та гіпертонія, створює значні загрози для молодих людей. Також вагомим є той факт, що люди необ'єктивно оцінюють необхідність у належному післяопераційному догляді та інші ризики, які супроводжують донорство [638].

В Індії 1994 року було прийнято Закон про трансплантацію людських органів (Transplantation of Human Organs Act) [540], у якому задекларовано норми щодо запобігання комерціалізації в питанні трансплантації органів і тканин людини, врегульовано питання смерті мозку, після якої можна проводити вилучення органів, а також встановлено відповідальність за порушення закону. Та навіть попри прописані законодавчі норми в Індії непоодинокими є випадки продажу людських органів.

А втім, трансплантація в Індії є досить розвинутою, нерідко й українцям там проводять операції з трансплантації. Вітчизняні ЗМІ повідомляють, що «..пацієнти, які перебувають на території Індії, очікують на пересадку легенів, серця та комплексу серце-легені, адже ця країна єдина приймає пацієнтів з України для трансплантації серця та легенів, які оплачуються з державного бюджету за програмою “Лікування громадян за кордоном”» [397]. Тож є потреба в жорсткішій позиції законодавця щодо запобігання комерціалізації у

трансплантології.

Іран також досягнув значних успіхів у сфері трансплантології. Іноземні дослідники, аналізуючи етичні та правові аспекти трансплантації органів в цій країні, зазначають, що згідно з релігійними міркуваннями трансплантація – це можливість зробити добро та дарувати життя, винятком є дарування життєво важливих органів, таких як серце. Іран вважається однією з найуспішніших країн на Близькому Сході з високими показниками успішності. Відповідно до Закону про трансплантацію та смерть мозку в Ірані (Organ Transplantation and Brain Death Act, 2000) трупні органи використовуються за згодою померлого після констатації смерті мозку. Науковці (B. Larijani, F. Zahedi та E. Taheri) наголошують, що низький рівень проведення операцій з трупної трансплантації є наслідком низької обізнаності громадян та необхідності в поліпшенні медичного обслуговування. Також автори акцентують на потребі в запобіганні комерційній торгівлі органами та важливості подолання проблеми дефіциту органів для трансплантації [565].

Міжнародне співтовариство, занепокоєне проблемою росту незаконної торгівлі органами і тканинами людини, наголошує на необхідності співпраці держав для подолання цього явища. У 2005 р. була прийнята Угода про співробітництво держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з торгівлею людьми, органами й тканинами людини [416], яку Україна ратифікувала 2012 року. Основними завданнями Угоди є вжиття комплексних спільних заходів у боротьбі з торгівлею людьми та для ліквідації причин й умов, що спричиняють виникнення цього явища, а також заходів щодо захисту і реабілітації людей, які стали жертвами таких злочинів. Співробітництво передбачає цілий комплекс дій, що покликані забезпечити якісну протидію та виявлення злочинів у цій сфері.

У 2015 р. прийнято Конвенцію Ради Європи проти торгівлі людськими органами, яку Україна підписала у 2017-му [419]. Конвенція закликає до ефективної боротьби з глобальною загрозою торгівлі людськими органами за

допомогою криміналізації цих діянь, враховуючи: підготовку, зберігання, перевезення, передачу, імпорту, експорт незаконно вилучених органів людини, підготовку та пособництво у вчиненні злочину. Звернуто особливу увагу також на захист прав людини, що стала жертвою таких діянь, та важливість співпраці між державами для ефективної реалізації положень Конвенції.

У світовій медичній практиці існує практика перехресного донорства тобто якщо споріднений потенційний донор не підходить пацієнту за медичними показаннями, підбирається інша сім'я з такою ж проблемою та пропонується виконання трансплантації, ще таку трансплантацію називають за «принципом доміно». За допомогою цього методу було пересаджено одночасно органи сімом пацієнтам [328].

У 2018 р. «у Центрі трансплантації Конні Франка медичної клініки Сан-Франциско (США) провели першу у світі перехресну трансплантацію різних видів органів між прижиттєвими донорами і реципієнтами. Здоровий донор віддала фрагмент печінки незнайомій пацієнтці, її сестра своєю чергою пожертвувала нирку матері першої жінки» [48]. Раніше такі операції здійснювалися лише в рамках одного органу (нирки або фрагментів печінки). Загалом же така модель розширює можливості для проведення трансплантації. Позитивний досвід застосування цього методу показує значну результативність та одночасне проведення операцій кільком пацієнтам, що потребують пересадки.

Важливо, що вітчизняне законодавство надало можливість перехресного донорства, декларуючи у ст. 13 Закону «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині», що «у разі ухвалення консиліумом лікарів рішення про неможливість застосування трансплантації реципієнту від живого донора з числа його близьких родичів або членів сім'ї за результатами визначення імунологічної сумісності донора та реципієнта консиліум може ухвалити рішення про застосування перехресного донорства» [302].

Тож такий підхід вітчизняного законодавця надасть змогу розширити можливості для проведення трансплантації органів та перейняти позитивний

зарубіжний досвід у проведенні таких операцій, тому важливо донести такі можливості і до громадськості.

Європейська спільнота щодо виконання Плану дій на 2009–2015 роки (Action Plan in 2009–2015) донорства та трансплантації сконцентровує особливу увагу на трьох основних чинниках: збільшення доступності органів і від живих, і від померлих донорів; підвищення ефективності та доступності системи трансплантації за допомогою налагодження співпраці між країнами; підвищення якості й безпеки.

Також пріоритетним напрямом є налагодження співпраці між державами-членами, що уклали угоди про обмін органами-донорами (трансплантація легені (Австрія та Бельгія), трансплантація підшлункової залози (Великобританія і Швеція). Зокрема, Чехія, Словаччина, Литва, Італія, Франція та Румунія почали використовувати платформу для обміну органами, на якій успішно здійснено значну кількість пересадок органів, зокрема і дітям до 10 років. До такої співпраці закликають інших країн-членів, адже це може бути корисним для кожного учасника процесу задля обміну новими знаннями та розробками у трансплантології, участь у зустрічах та обмін досвідом, що сприятиме обізнаністю громадськості та залученню професіоналів (і медиків, і на адміністративному та політичному рівні), що в загальному дає можливість подолати проблеми та удосконалити вже наявні механізми співпраці [647].

Можна вести мову про готовність вітчизняних медиків до проведення операцій з трансплантації, відповідно потрібно збільшувати кількість донорського матеріалу та якісне забезпечення фінансування для ефективного розвитку цього методу лікування. Сьогодні ми мусимо констатувати, що державне фінансове забезпечення стає чи не найбільшим стримувальним чинником розвитку досліджуваного питання.

Також вагомими є питання популяризації сфери трансплантології, залучення громадськості у загальнонаціональний дискурс та широка інформаційна кампанія щодо популяризації «презумпції згоди» у сфері

посмертного донорства. На сьогодні правова обізнаність потребує вдосконалення. За результатами нашого опитування тільки 47% респондентів надали б згоду на посмертне донорство (*Додаток Б. 4*).

Отже, трансплантація органів і тканин є одним з видів соматичних прав людини, що важливо і для медиків, і для юристів, оскільки торкається найважливішого права людини на життя. У вітчизняному законодавстві декларована можливість особи надати свою згоду на посмертне донорство, що має бути зафіксовано у визначеному законом порядку. Однак, аналізуючи статистичні дані, ми дійшли висновку, що надзвичайно низький рівень проведення таких операцій є наслідком дефіциту донорського матеріалу. Тому нагальною є потреба змінити позицію законодавця для подолання проблеми та порятунку тисяч людей, котрі потребують таких операцій, та здійснити інші заходи для поліпшення наявної ситуації в досліджуваному інституті: законодавчо змінити «презумпцію незгоди» на «презумпції згоди», що стане поштовхом до збільшення донорського матеріалу, як це демонструють країни, які змінили цю модель, а це збільшить шанси вижити людей, котрі потребують операцій та очікують на донорський матеріал; зняти тягар відповідальності за ухвалення рішення з родичів, що перебувають у стресовому стані та не завжди об'єктивно можуть оцінити важливість надання їхньої згоди на вилучення органів; покращити державне фінансування витрат на лікування наших громадян за кордоном та лікування людей, котрі перебувають на гемодіалізі чи іншому лікуванні, що потребує постійного фінансування; проводити відповідну державну політику щодо заохочення людей стати донорами та залучати ЗМІ до поширення відповідної інформації і подолання суспільного страху, що існує сьогодні; покращити державне фінансування для розвитку трансплантології та збільшення кількості закладів, що спроможні проводити такі операції, і надавати необхідне для цього забезпечення; організувати співпрацю з іншими країнами задля обміну донорськими органами, що дасть змогу знизити дефіцит матеріалу в нашій країні та стане каталізатором для розвитку сфери

трансплантології загалом; організувати конференції та круглі столи, розробляти спеціалізовану літературу, що сприяло б збільшенню популяризації трансплантології як методу лікування; такі зміни послугують зниженню злочинної діяльності у сфері трансплантації та продажу органів на «чорних» ринках.

Висновки до розділу 3

У результаті дослідження соматичних прав людини, що тісно пов'язані з розвитком біології та медицини, ми прийшли до наступних висновків.

1. Соматичне право людини на власний геном передбачає право особистого розпорядження первинною, унікальною ознакою тілесності людини – геном, що несе особисту та генетичну інформацію людини відповідно до встановлених міжнародних еталонів. Наразі немає комплексного міжнародного регулювання правовідносин у сфері геному людини або можливостей його модифікації. При цьому нами виділено три правові рамки, які застосовуватимуться до діяльності держави, що займається редагуванням геномів, з огляду на об'єктні та потенційні наслідки. Сюди входять захист прав людини та основні свободи, загальні принципи екологічного права та, можливо, певні аспекти режиму спільної спадщини.

2. Аналіз останніх даних вказує, що жоден акт не містить прямої абсолютної заборони редагування геному, натомість встановлено виняткові обставини, за яких це може бути здійснено (у профілактичних, діагностичних або терапевтичних цілях), проте виключно за добровільною згодою людини. Редагування геному, яке має на меті модифікацію зародкової лінії, заборонено, однак вказане не включає заборону на наукові дослідження.

3. Соматичні можливості людини на власний геном пов'язані з її правом на цілісність особистості, котре спрямоване не лише на захист фізичної

і психічної цілісності окремих індивідів, а й має за мету захист цілісності людського геному та цілісності людства як виду. Повага до людської гідності покладена в основу заборони генетичної дискримінації та зобов'язання держав поважати генетичне різноманіття.

4. Узагальнено, що складовою соматичного права на геном є вимога конфіденційності генетичних даних. Щодо особи, яка може бути ідентифікована, забороняється без попередньої згоди розкривати її генетичні дані або чинити дії так, щоб вони були доступні для третіх сторін, зокрема роботодавців, страхових компаній, навчальних закладів та членів сім'ї, за винятком випадків, пов'язаних із важливими громадськими інтересами, суворо обумовлених дотриманням національного законодавства, що відповідає міжнародному праву в царині прав людини.

5. Аргументовано, що право на свободу наукових досліджень для редагування геному передбачає, що такі дослідження мають бути дозволені та захищатися доти, доки це не суперечить іншим правам людини. На сьогодні не існує мораторію на наукові дослідження, проте редагування геному можливе тільки з метою уникнути негативних наслідків для життя і здоров'я людини та зародку, при цьому дотримуючись принципу мінімального оптимального втручання.

6. Узагальнено, що соматичне право на геном людини має комплексний характер і охоплює наступні нормативні положення: пріоритет права цілісності особистості; поваги до людської гідності; заборони евгеністичних практик; поваги до генетичного різноманіття; заборони редагування геному, яке має на меті модифікацію зародкової лінії; заборони дискримінації за ознакою генних характеристик; доступу до особистої генетичної інформації; конфіденційності генетичної інформації.

7. Розглядаються дві можливості клонування людини – терапевтичне та репродуктивне. Перше передбачає створення відповідного середовища штучними методами для зародження і розвитку ембріонів. Вони вирощуються з

медичною ціллю, а не для повноцінного розвитку. Репродуктивне клонування передбачає створення не тільки клітин, але всього людського організму.

8. Доведено, що чинні міжнародні нормативні акти не можна вважати достатніми для вирішення викликів сучасних наукових розробок та захисту інтересів країн у сфері клонування.

9. Констатовано відсутність чітких загальновизнаних заборон у питанні клонування та потребу оновлення й перегляду міжнародних стандартів у зв'язку з їх нечіткістю через рекомендаційний характер, незначну міжнародну підтримку та відсутність узгодженого інституційного міжнародного механізму реалізації норм. На національному рівні окремих держав простежуються великі розбіжності в регуляторних підходах, що проявляється в повній забороні клонування, забороні тільки певного виду клонування, або взагалі відсутнє правове регулювання цього питання. Також багато з наявних національних нормативних актів перебувають зараз у нестабільному стані, оскільки чимало країн допускають ймовірність перегляду. Національні закони держав, як правило, не розрізняють репродуктивне і терапевтичне клонування людини і забороняють обидва ці види.

10. Узагальнено доктринальні аргументи проти дозвільної державної діяльності у сфері клонування. Зокрема, заперечення: стосується знищення ембріонів, пов'язаних із дослідженнями, оскільки вони морально рівнозначні людським особам (аргумент має природно-правову концепцію, за якою життя людини починається із зачаття, тому навіть терапевтичне клонування є репродуктивним); полягає в ризику для жінок, які здадуть ооцити спеціально для досліджень, а тіло людини не може піддаватися експлуатації та бути джерелом прибутку відповідно до норм міжнародного права; теза про наявність у кожної людини унікальної ідентичності, якою клон не міг би володіти, побоювання за психологічне здоров'я людського клону та репродуктивне клонування призведе до генетичного детермінізму; зменшення генетичного різноманіття людини та поширення армії клонів; асексуальне відтворення.

11. Авторська позиція полягає в тому, що заборона клонування людини повинна діяти на невизначений час, поки не будуть переконливі докази безпеки, а також суспільної згоди щодо переважаючої користі репродуктивного клонування людини. Репродуктивне клонування має перспективи розвитку та застосування в майбутньому, принаймні для збереження й оздоровлення людського генофонду. Проте воно буде можливим у разі: накопичення належних наукових знань у цій галузі; чіткого встановлення й дотримання моральних, соціальних та етичних норм у процесі застосування технологій клонування людини; продовження розбудови громадянського суспільства на планеті, досягнення ним належного ступеня правової культури та правосвідомості, а також установа високого рівня демократії та правопорядку в кожній країні світу. Оскільки питання є надзвичайно чутливим, рішення політики щодо дозволу на репродуктивне клонування як репродуктивного права людини повинно бути результатом широкої громадської та законодавчої дискусії.

12. Аналіз міжнародного законодавства демонструє, що висвітлення чіткої рекомендації щодо вибору «презумпції згоди чи незгоди» на донорство покладено суто на внутрішні інститути кожної держави, що з урахуванням основоположних принципів трансплантології мають вибрати модель, прийнятну для суспільства.

13. Державна політика у сфері трансплантології має визначати цілісний гарантійний механізм реалізації цього соматичного права. Пропонується імплементувати позитивний досвід Австрії та Білорусі в аспекті зміни «презумпції незгоди» на «презумпцію згоди», що може якісно удосконалити сферу трансплантології, знизити дефіцит органів для трансплантації та стати засобом боротьби з незаконною торгівлею органів та тканин, що ставить під загрозу життя і донора, і реципієнта.

14. Мотивовано, що додаткової нормативної актуалізації на рівні держави заслуговує таке соматичне право, як право на терапевтичне

клонування шляхом правового регулювання таких положень: запровадження норм, які забезпечували б прозорість та чистоту дослідницьких намірів; визначення вичерпного переліку випадків, у яких дослідницьке клонування є доцільним з наукової, медичної, морально-етичної та правової точок зору; унормування питань щодо стовбурових клітин та їх застосування при дослідницькому клонуванні; встановлення обмеження щодо осіб та установ, які можуть практикувати терапевтичне (дослідницьке) клонування (атестація, ліцензування діяльності), та щодо осіб, клітини яких можуть стати об'єктами для цього виду терапії; впровадження державного контролю за дотриманням норм законодавства щодо дослідницького клонування; запровадження дієвої системи функціонування банків пуповинної крові; активізація заохочувальної роботи серед населення щодо популяризації збереження пуповинної крові; законодавча заборона маніпуляції з ембріонами та їхнє використання для отримання стовбурових клітин; створення національного банку клітинного матеріалу кожної новонародженої в Україні людини, а також людей, котрі мають захворювання, що виліковуються за допомогою застосування згаданих технологій або завдяки наданню вже наявних «запасних» органів чи тканин.

15. Узагальнено, що соматичне право на донорство за медичним критерієм поділено на донорство органів, тканин, крові та репродуктивних матеріалів. Зміст соматичного права на донорство крові залежить від суб'єкта реалізації, тому виокремлено право здійснювати донорство та право на донорську реципієнцію. Право на здійснення донорства крові як соматичне право людини проявляється в можливості дієздатної, повнолітньої особи з відповідними медичними обстеженнями, за відсутності протипоказань, дати свою кров або її компоненти для подальшого безпосереднього використання їх для лікування іншої людини, виготовлення відповідних лікарських препаратів або використання в наукових дослідженнях. Право на реципієнцію – це право особи на згоду/відмову від донорського матеріалу та його прийняття у власне тіло шляхом гемотрансфузії (вливання) крові або її компонентів.

16. Соматичне право на трансплантацію полягає у праві на доступну та якісну медичну допомогу із застосуванням пересадки органів чи тканин і безпосередньо пов'язане з новітніми методами забезпечення основоположного права людини на життя. Мотивовано потребу оновлення національного законодавства задля надання ширших гарантій забезпечення соматичного права на трансплантацію та донорство, а саме: трансформувати ідеологічне законодавче підґрунтя шляхом зміни «презумпції незгоди» на «презумпцію згоди» у сфері посмертного донорства, що дозволить активізувати отримання донорського матеріалу та зняти тягар відповідальності за ухвалення рішення з родичів померлої особи. Визначено необхідні додаткові гарантії, зокрема: покращити державне фінансування витрат на сферу донорства; забезпечити проведення загальнодержавної політики пропагування заохочення донорства; соціально стимулювати донорство; покращити державне фінансування для розвитку трансплантології та збільшення кількості закладів, що спроможні проводити такі операції, і надавати необхідне для цього забезпечення; організувати співпрацю з іншими країнами задля обміну донорськими органами, що дасть змогу знизити дефіцит матеріалу в нашій країні та стане каталізатором для розвитку сфери трансплантології загалом; здійснити організаційне та технічне удосконалення Єдиної державної інформаційної системи трансплантації органів та тканин.

РОЗДІЛ 4

РЕПРОДУКТИВНІ І СЕКСУАЛЬНІ ПРАВА ТА ПРАВА, ПОВ'ЯЗАНІ З ІДЕНТИЧНІСТЮ ЛЮДИНИ

4.1 Репродуктивні права людини

Системний міжнародний підхід до цілісної політики у сфері репродукції людини було визнано на Міжнародній конференції з народонаселення та розвитку (ICPD – International Conference on Population and Development) 1994 року, де акцентували на необхідності інтеграції планування сім'ї з іншими репродуктивними медичними послугами, що зумовлено багатовимірністю людських потреб. Первинно основною ідеєю було подолання проблем перенаселення.

Заступник Генерального секретаря ООН та виконавчий директор Фонду ООН у галузі народонаселення (UNFPA) Н. Канем зазначив, що «приріст населення в усьому світі тоді був приблизно вдвічі більшим, ніж є сьогодні». У найменш розвинених країнах на одну жінку припадало близько шести народжень. «Популяційна бомба» Пола Ерліха, випущена роком раніше, підбурювала глобальну паніку «перенаселення», яке, як передбачав автор, «призводить до масового голодування на «планеті, що вмирає». Саме в цьому контексті було створено Фонд ООН у галузі народонаселення, щоб консультувати країни, що розвиваються, щодо соціально-економічних наслідків зростання населення та підтримувати національні програми для населення, які розпочали випуск контрацептивів. Завдяки цим програмам у країнах, що розвиваються, дедалі більше жінок уже мають реальний репродуктивний вибір. І, як наслідок, жінки почали народжувати менше дітей. Мільйони нарешті отримали можливість контролювати народжуваність [669, р.180].

Однак згодом репродуктивні права набули ширшого за право на

контрацепцію трактування, тобто «репродуктивні права» є ширшим поняттям, ніж доступ до контрацептивів та право на аборт. Як відзначають захисники, які ввели термін репродуктивної справедливості, жінки репродуктивного віку мають право і народжувати, і не народжувати дітей; право на батьківство в безпечних та гуманних умовах [572].

У ст. 16 Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979) закладена основа репродуктивних прав, де в контексті рівності чоловіків та жінок визначено, що вони мають «однакові права вільно вирішувати питання про кількість дітей, проміжки часу між їхнім народженням; доступ до інформації, освіти, а також засобів, які дозволяють їм здійснити це право» [185]. Тобто репродуктивні права, відповідно до цієї Конвенції, стосуються особистого права вирішувати: чи хоче особа мати дитину, скільки вона хоче мати дітей і коли, у який спосіб реалізовувати це право.

У Міжнародній конференції з народонаселення і розвитку взяли участь понад 10 тис. делегатів з усього світу, а уряди 179 країн прийняли революційну програму дій і закликали підтримувати репродуктивне здоров'я і права жінок, а також їхню центральну роль у національних та глобальних заходах розвитку.

За роки, що передували скликанню ICPD, відбувалося поступове, але дедалі відчутніше зміщення орієнтирів: від демографічних питань і цілі скорочення народжуваності до прав окремих людей і подружніх пар на запобігання або відтермінування вагітності й охорону сексуального та репродуктивного здоров'я. Це зміщення здебільшого було зумовлене діями захисників прав жінок, поборників сексуального та репродуктивного здоров'я та права і частково стало відповіддю на зловживання, які виникали внаслідок цілеспрямованої політики «контролю за зростанням кількості населення».

Програма дій ICPD містить прямий заклик до вилучення цільових демографічних показників і показників контролю народжуваності з національних програм в галузі народонаселення і планування сім'ї. У зв'язку з

тим, що при розробці політики варто враховувати динаміку демографічних процесів, Програма дій наполегливо закликає ставити потреби і права жінок в центр галузі народонаселення і розвитку. Представники урядів дійшли згоди в тому, що жінкам, подружнім парам і сім'ям необхідно надати доступ до послуг з охорони сексуального і репродуктивного здоров'я, а також реалізувати такі соціально-економічні перетворення, які розширяють права і можливості жінок, забезпечать дотримання їхніх прав і сприятимуть досягненню цілі забезпечення гендерної рівності у світі.

Боротьба за забезпечення прав і можливості вибору для всіх триває, і нові проблеми, які потребують розв'язання, виникають постійно. Проте репродуктивні права все ще недоступні для занадто великої кількості жінок, зокрема, понад 200 млн жінок, які хочуть запобігти вагітності, не мають доступу до інформації та сучасних протизаплідних засобів.

На Саміті з питань народонаселення і розвитку ICPD25 в Найробі 2019 року міжнародна спільнота підтвердила свою прихильність до плану дій ICPD [668]. Звіт за 2019 рік вказує на потребу подальшого прогресу в контексті забезпечення репродуктивних прав.

Як стверджується в доповіді «Народонаселення світу в 2019 році», опублікованій Фондом ООН у галузі народонаселення 10 квітня, незважаючи на досягнення останніх 50 років, що минули після заснування UNFPA (1969), який є спеціалізованою установою Організації Об'єднаних Націй з охорони сексуального та репродуктивного здоров'я, «все ще належить зробити багато, щоб права і можливості вибору могли бути заявлені усіма людьми світу» [669, с.180], на що вказують такі показники:

1) смертність серед жінок, пов'язана з вагітністю, в розрахунку на 100 тис. живонароджених: 369 осіб – у 1994-му та 216 осіб – у 2015-му;

2) поширеність сучасних методів контрацепції у світі: 24% – 1969 року, 52% – 1994-го та 58% – 2019-го;

3) загальний коефіцієнт народжуваності (або середнє значення

дітонародження) у розрахунку на одну жінку у світі: 4,8 – 1969-го, 2,9 – 1994-го та 2,5 – 2019-го.

Найвищий відсоток незадоволених потреб у послугах з охорони сексуального та репродуктивного здоров'я відзначається серед соціально відчужених груп населення.

Ще одна організація – Всесвітня організація охорони здоров'я – станом на кінець 2019 року вказує на неналежну форму реалізації репродуктивних прав, яка все ще є ваговою проблемою у світі.

Відповідно до дослідження, проведеного під керівництвом ВООЗ у чотирьох країнах, до більш ніж третини жінок у медичних закладах проявляли жорстоке ставлення під час пологів. Дослідження, проведене в Гані, Гвінеї, М'янмі та Нігерії, вказало на те, що найчастіше фізичне та словесне насильство щодо жінки проявляють за 30 хвилин до та 15 хвилин після народження. Молоді, малоосвічені жінки піддавалися найбільшій небезпеці, що вказує на нерівність ставлення до жінок під час пологів. Вирішення цих проблем та сприяння добросовісному догляду за дітьми для всіх жінок є надзвичайно важливим для підвищення рівноправності та якості здоров'я [684].

Як вказує український правознавець Р. Стефанчук, не варто ототожнювати право на життя і репродуктивне право, як це робить чинне цивільне законодавство України, оскільки вони мають різну правову природу. Науковець вказує, що «репродуктивні права повинні розглядатись як система відокремлених особистих немайнових прав фізичних осіб, що забезпечують їх природне існування та спрямовані на здійснення репродуктивної функції фізичних осіб» [374, с.348-349].

Авторське визначення «репродуктивного права» наводить також Н. Тюхтій: це «особисті немайнові права фізичних осіб щодо відтворення собі подібних, щодо штучного переривання вагітності та права фізичних осіб жіночої та чоловічої статі бути батьками, в тому числі й шляхом звернення до сурогатної матері та застосування інших штучних репродуктивних технологій, та інші права, що дозволені законодавством України та не суперечать правам та

інтересам інших осіб» [413].

Т. І. Длугопольська розглядає репродуктивні права набагато ширше, доповнивши їх інформаційними та консультативними правами у сфері репродукції. Вона вказує на немайнові права фізичної особи на здійснення та охорону репродуктивного здоров'я, вільне прийняття рішення щодо народження чи відмови від народження дітей, а також на медичну, соціальну, інформаційну і консультаційну допомогу в цій сфері за необхідності [116].

Однак особливо вдалою вважаємо класифікацію, яку подають науковці А. О. Дутко та М. Р. Заболотна: основні права; права, спрямовані на покращення репродуктивної функції; права, спрямовані на підтримання та відновлення репродуктивної функції (право на профілактику і лікування безпліддя); права, які спрямовані на припинення репродуктивної функції (право на стерилізацію, право на контрацепцію, право жінки на штучне переривання вагітності) [129, с.87].

Вважаємо за потрібне в межах нашого дослідження проаналізувати деякі види репродуктивних прав, які безпосередньо стосуються тіла людини й актуальні в контексті удосконалення правового регулювання.

4.1.1 Право жінки на аборт

Право на безпечний і легальний аборт – це основне право людини, захищене численними міжнародними та регіональними договорами про права людини та конституціями національного рівня у всьому світі. Вони ґрунтуються на безпечному аборті в сукупності прав, які охоплюють такі: право на життя, свободу, конфіденційність, рівність (відсутність дискримінації), свободу від жорстокого, нелюдського та принизливого ставлення.

Автори статті «Особливості ведення медикаментозного абортів» відзначають, що: в «сучасному світі право жінки самостійно приймати рішення про збереження чи переривання вагітності є невід'ємною складовою репродуктивного права. Тому доступ до ефективного і прийнятного

обслуговування з проведення безпечного абортів є найважливішою складовою задоволення потреб жінок в охороні репродуктивного здоров'я» [169, с.32].

Відповідно до історичного аналізу, який провела національна представниця у справах захисту жінок Мардж Берер, аборт був законодавчо обмеженим майже в кожній країні до кінця ХІХ ст. Історично так склалося, що обмеження щодо абортів вводили з трьох основних причин:

1. Аборт був небезпечним, через нього помирало багато жінок. Отже, закони мали намір охороняти здоров'я жінок. Проте деякі жінки все-таки шукали можливості зробити аборт і ризикували своїм життям, як ризикують і ті жінки, що й сьогодні не мають вибору.

2. Аборт вважався гріхом або формою аморальності, тож закони були інструментом покарання та діяли як превентивний засіб.

3. Аборти обмежували задля захисту життя плода за тих чи інших обставин.

Розвиток медицини спричинив можливість здійснення абортів з найменшим ризиком для життя та репродуктивної функції жінки. Тому сьогодні заборона абортів може бути хіба інструментом для каральних і стримувальних цілей, вводиться для захисту життя плода як вищої цілі, ніж захист життя жінок. Хоча деякі судові переслідування сьогодні зумовлюють небезпечні абортів, які спричиняють тілесні ушкодження чи смерть, набагато частіше чинні закони скеровані і проти тих, хто робить безпечні абортів. За іронією долі, закони, які обмежують право на аборт – як пережиток давності – стають причиною смерті і травм мільйонів жінок, які неспроможні оплатити безпечний аборт [473].

Парадоксально, однак вперше в історії саме Радянський Союз намагався зменшити кількість смертей внаслідок нелегальних абортів шляхом освіти, просвітницької роботи та поширення феміністичного руху. А 1920 р. було прийнято закон, що дозволяв медичні абортів на ранніх термінах вагітності.

ВООЗ висловлює занепокоєння, що у зв'язку з відсутністю доступу до послуг безпечного переривання вагітності у світі щорічно здійснюється близько

25 млн «підпільних» абортів, п'ята частина з яких призводить до інвалідності жінок. Кожного року внаслідок ускладнень після пологів майже 50 тис. жінок помирають і близько 5 млн стають інвалідами. 97% усіх абортів, здійснених без медичного контролю, припадає на країни Африки, Азії та Латинської Америки [457].

Аборт, який здійснюється поза межами медичного закладу може мати негативні наслідки для здоров'я і навіть життя жінки. Аборти не тільки механічно, біологічно та психічно травмують організм жінки, а й нерідко стають причиною переривання наступної вагітності (викиднів і передчасних пологів) [126, с. 26].

Водночас аборт – це одна з найбезпечніших медичних процедур за умови її проведення відповідно до вказівок Всесвітньої організації охорони здоров'я. Експерти довели: що ширші юридичні підстави для абортів, то менша смертність внаслідок проведення небезпечних абортів.

Фахівці ВООЗ узагальнюють підстави для дозволу на аборт до шести основних у більшості країнах світу: ризик для життя жінки; зґвалтування чи сексуальне насильство; серйозна аномалія плода; ризик для фізичного та/чи психічного (інколи) здоров'я жінки; соціально-економічні причини; за запитом (тобто за бажанням жінки).

Відповідно до результатів досліджень, з кожною додатковою підставою, рухаючись від 1 до 6, кількість смертей зменшується. Тобто країни, у яких виявлено найменше випадків смерті внаслідок небезпечного абортів, – ті, у яких дозволено робити аборти за запитом (без обмежень). Такі результати є доказом того, що найкращим способом подолання проблеми небезпечних абортів є зняття всіх законних обмежень та надання універсального доступу до безпечного абортів [685].

Варто звернути увагу на те, що з появою ефективних контрацептивів та збільшенням активності просвітницької роботи кількість абортів у світі знижується.

Законодавства країн у цій сфері доволі різняться. Загалом можна відзначити тенденцію до подолання криміналізації абортів. Мотивацію щодо такої діяльності висвітлила Африканська комісія з прав людини. Закони, які криміналізують аборти, передбачають загрозу арешту чи ув'язнення як превентивний захід, спрямований проти абортів. Тобто держава в такий спосіб утверджує каральну владу над репродуктивною автономією жінок і дівчат, яких карають за прийняття репродуктивних рішень в інтересах власного здоров'я та добробуту. Однак обмежувальні закони не сприяють значному зменшенню кількості абортів, вони лише роблять їх небезпечними.

Інший важливий аспект кримінального законодавства щодо абортів полягає в тому, що вони часто мають дискримінаційне спрямування, а найжорсткіші заходи застосовуються щодо найуразливіших груп населення: фінансово незабезпечених, жінок та дівчат зі сільської місцевості чи неосвічених, які найчастіше стають жертвами поліцейських розслідувань, арештів, кримінальних переслідувань та ув'язнення за небезпечні аборти. Натомість фінансово забезпечених жінок рідко заарештовують або притягують до кримінальної відповідальності за незаконний аборт, оскільки вони фінансово спроможні оплатити безпечні та приватні послуги з абортів на місцях або за кордоном. Тому небезпечний аборт також є проблемою соціальної несправедливості [553].

Зауважимо, що 90 млн жінок репродуктивного віку (5%) проживають у країнах, які взагалі забороняють аборти, зокрема у Чилі, Сальвадорі, Гондурасі та Перу (де передбачена кримінальна відповідальність), а також на Мальті, у Ватикані й Андоррі.

Останніми роками в деяких країнах закони про легалізацію абортів містять статuti охорони здоров'я, рішення судів, політику та правила щодо охорони сексуального і репродуктивного здоров'я, а не кримінальний закон. Країни створюють медичні норми задля збереження здоров'я жінки. Наприклад, такі норми прийняті в Уругваї 2012 року.

А у грудні 2014 року й парламент Люксембургу проголосував за вилучення абортів із Кримінального кодексу, зняття кримінальної відповідальності за проведення абортів на ранніх термінах вагітності (до 12 тижнів); заявив, що жінкам більше не треба доказувати в адміністративному порядку, що вони «страждають» через вагітність.

Переглянув положення щодо того, хто може робити аборти, й уряд Франції, який у 2014, 2015 та 2016 роках реформував «закон Вейль» 1975 року, внаслідок чого аборти стали доступнішими, а кількість бар'єрів зменшилась. Необхідний семиденний «період роздумів» між проханням про аборт і самим абортom також було скасовано. Також витрати на всі види абортів відшкодовуються [551].

Закон Швеції є одним з найліберальніших, хоча аборти не повністю декриміналізовані й там: зміни 1938, 1946, 1963, 1975, 1995, 2007 та 2008 років передбачають доступність абортy за запитом на ранніх термінах вагітності (до 18 тижнів). Запити, подані жінками на пізніших термінах, потребують дозволу Національної ради з питань охорони здоров'я та добробуту, який не надають, якщо плід життєздатний. Рішення Національної ради оскарженню не підлягає. Також на законодавчому рівні відбувається регулювання щодо осіб, які можуть проводити таку процедуру, а також умов, у яких вона відбувається. Особи, які роблять аборти без медичної ліцензії, можуть бути оштрафовані або позбавлені волі на строк до року. Аборт субсидується урядом. За статистикою, у Швейцарії 95% жінок роблять аборт до 12 тижня вагітності, та майже 18% – після 18 тижнів; здебільшого це медичні аборти [672].

У США законодавство різниться залежно від штату. Загалом гестаційні обмеження на аборти після другого триместру вагітності (за винятком випадків, коли це необхідно для захисту життя чи здоров'я жінки) встановлено у 43 штатах. У 18 штатах лікарі зобов'язані надавати консультації жінкам перед абортom, які мають містити інформацію про таке: аборт може спричинити рак молочної залози (5 штатів), плід здатен відчувати біль (13 штатів), аборт може

мати тривалі наслідки для психічного здоров'я жінки (8 штатів).

Загалом у США дискутують щодо можливості введення абортів до переліку медичних процедур, які покриває страхування. Захисники прав на аборт неохоче погодилися із заборонаю прямого використання федеральних фондів на покриття абортів; застосувати лише можливості приватного медичного страхування. Зрештою, Закон США про доступну допомогу, підписаний у березні 2010 року, є компромісним, який, однак, створив новий прецедент федерального втручання в охорону абортів на ринку приватного страхування: федеральні фонди не можуть використовуватися для покриття оплати абортів, за винятком випадків загрози життю жінки, зґвалтування чи інцесту [542].

Органи з прав людини ООН, зокрема Комітет з прав людини, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет з економічних, соціальних та політичних прав, Робоча група з питань дискримінації жінок у законі та практиці та Спеціальні доповідачі з питань права на найвищий досяжний рівень здоров'я, права жінок в Африці та катування – відіграють помітну роль у спонуканні до прогресивної реформи законів про аборти. Завдяки рокам ефективної кампанії дедалі більше жінок відстоюють право на безпечний аборт та його доступність.

Наприклад, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок (CEDAW) у 2011 році здійснив важливий внесок при розгляді справи «L.C. проти Перу»: 13-річна жертва зґвалтування, яка здійснила спробу самогубства після виявлення вагітності (стрибнула з даху будівлі), пошкодила хребет. Їй відмовили в аборті, внаслідок чого операція на хребті була затримана через вагітність, що призвело до повної втрати працездатності. CEDAW забезпечив, зокрема, правовий захист заявниці. За його сприяння було визнано, що уряд Перу порушив її права; визнано факт прояву дискримінації за віком та статтю, що вплинуло на доступність медичних послуг для дівчини [492].

Такі міжнародні судові органи, як Міжамериканський суд з прав

людини, Європейський суд з прав людини та Африканська комісія з прав людини і народів також дуже активно провадять свою діяльність.

Зокрема, Африканська комісія з прав людини і народів (ACHPR) розпочала континентальну кампанію за декриміналізацію абортів в Африці, – відповідно до Резолюції про охорону здоров'я та репродуктивні права жінок в Африці (2007) через Спеціального доповідача з прав жінок в Африці та відповідно до зобов'язання щодо відповідальності за репродуктивне здоров'я жінок (прийняте організацією в березні 2015 року в Найробі) через комюніке. Метою кампанії було привернення уваги до небезпечних абортів, які становлять серйозну загрозу для прав жінок та дівчат на сексуальне та репродуктивне здоров'я. У січні 2016 року Африканська комісія з прав людини і народів закликала до декриміналізації абортів в Африці, посилаючись на Протокол Мапуту, і повторила цей заклик у січні 2017 року, значно вплинувши на трансформацію правових норм в Африці [553].

Право на аборт – це соматичне право жінки вирішувати питання, які стосуються її тіла, кількості дітей та бажання чи небажання їх мати. Однак право жінки на аборт суперечить праву плода на народження. Тому питання про аборт регулюють із врахуванням двох чинників – терміна вагітності та медико-соціальних показів.

Декриміналізація абортів є загальновизнаною і практично погодженою більшістю національних законодавств на таких термінах: перший триместр: держава не може заборонити аборт, якщо процедуру проводить ліцензований лікар у медично безпечних умовах; другий триместр: держава може заборонити аборт, окрім випадків, коли він безпосередньо пов'язаний зі здоров'ям вагітної; третій триместр: зацікавленість держави в захисті потенційного людського життя переважає над правом жінки на приватне життя, і держава може заборонити аборт, якщо таке рішення не зумовлене необхідністю збереження життя чи здоров'я жінки.

Деякі країни виокремлюють додаткові підстави для абортів, наприклад,

якщо жінка ВІЛ-інфікована, віком до 16 або понад 40 років, не перебуває у шлюбі, має багато дітей тощо. Наприклад, у законодавстві Російської Федерації вказано як вагомні такі соціальні причини для абортів: «чоловік помер у період вагітності жінки; чоловік є інвалідом першої або другої групи; майбутні батьки перебувають у місцях позбавлення волі, позбавлені батьківських прав, безробітні; жінка незаміжня, розлучена, проживає в гуртожитку, уже має більше 3 дітей» [434, с.736]. Водночас наголошується, що соціальні причини для переривання вагітності жінка має підтвердити документально.

Проте декриміналізація абортів не завжди забезпечує реальне право жінки на аборт: інколи держава зумисне створює правові або організаційні перешкоди.

Також закони та політику можуть саботувати політичні і релігійні лідери, внаслідок чого доступ до абортів може бути обмежений без зміни закону за допомогою політичного тиску на жінок (стимулювати їх до збільшення кількості дітей), публічної денонсації абортів або обмеження доступу до відповідних послуг. Також можуть застосовуватися бюрократичні перешкоди, такі як встановлення необхідності проведення зайвих медичних тестів, примусові консультивання, отримання одного або кількох підписів лікарів, довге очікування прийому, зобов'язання щодо отримання згоди на аборт від партнера, батька (батьків) або опікуна, навіть судді.

У Марокко закон про аборти запроваджено 1920 року, коли країна була під французьким протекторатом. У травні 2015 року після публічної дискусії, що виникла внаслідок повідомлень про смерті жінок через небезпечні аборти, за розпорядженням короля розпочато реформи для розширення їхнього правового захисту. За даними Марокканської асоціації планування сім'ї, аборт має бути дозволеним впродовж перших трьох місяців вагітності, якщо фізичному та/чи психічному здоров'ю жінки загрожує небезпека (зокрема у випадку вагітності внаслідок зґвалтування, інцесту чи за наявності вродженої вади), але серед причин, з огляду на які жінка має право на аборт, не можуть

бути близькі взаємини незаміжньої жінки з тим чи іншим чоловіком, оскільки секс поза шлюбом є незаконним [586].

У Туреччині внаслідок зростання кількості населення 1983 року уряд прийняв закон, що дозволяє регулювати фертильність і передбачає право на переривання вагітності за запитом (на ранніх термінах – до 10 тижнів) та стерилізацію. Заміжня жінка, яка має намір зробити аборт, зобов'язана перед процедурою лише отримати дозвіл від чоловіка або подати офіційну заяву про взяття на себе відповідальності за прийняте рішення і його наслідки. Однак президент Реджеп Ердоган, який підтримує ідеї пронаталістської моделі, закликає турецькі пари мати щонайменше трьох дітей. З 2012 року він називає аборт вбивством, висловлює протест щодо надання послуг абортів та пропонує встановити обмеження на законодавчому рівні. Проте можливість запровадження таких обмежень спровокувала масові протести серед жінок, а зміни до закону не внесені і досі. Утім було запроваджено адміністративні зміни, які ускладнюють процедуру запису до гінеколога для здійснення абортів, а тому зробити аборт у державній лікарні майже неможливо (такі послуги досі надають передусім гінекологи в державних лікарнях). Навіть більше, деякі державні лікарні взагалі перестали робити аборти. Хоча даних для порівняння немає. Дослідження 2016 року показало, що з 431 державної лікарні з відділеннями акушерства та гінекології тільки 7,8% робили аборти без обмежень щодо причин, 78% – лише у випадку медичної необхідності (загроза життю чи здоров'ю жінки), а 11,8% не робили абортів взагалі. Із 58 навчальних та науково-дослідних лікарень із відділеннями акушерства та гінекології лише 17,3% надавали послуги з переривання вагітності без обмежень щодо причин, 71,1% – тільки вразі медичної необхідності, а 11,4% не надавали таких послуг взагалі. Загалом у 53 з 81 провінції Туреччини не було державної лікарні, яка здійснювала б аборти без обмежень щодо причин [596].

Новою вагомою проблемою, що потребує додаткової уваги, є медикаментозний аборт як «метод переривання вагітності за допомогою

лікарських засобів. Найбільш ефективним у всьому світі визнано використання двох препаратів: міфепрістону (конкурентного інгібітора прогестерону) та мізопростолу (простагландину E2), який безпосередньо призводить до експульсії плодового яйця. Упровадження методу МА [медикаментозного аборту. – Авт.] в клінічну практику надає альтернативну до хірургічного переривання небажаної вагітності можливість, розширює вибір і для медичних працівників, і для пацієнток, дозволяє індивідуальніше підійти до проблеми у кожному конкретному випадку. Зокрема, застосування МА дозволяє уникнути ризиків, пов'язаних з хірургічним втручанням і анестезією, виключити можливість інфекційних ускладнень, у тому числі гепатитів В, С, ВІЛ-інфекції, зменшити антибіотиконавантаження» [169, с.32]. Такий спосіб потребує наявності куратора-фахівця, а вживання таких засобів на власний розсуд жінки не допускається.

У деяких країнах Латинської Америки закон все ще дуже обмежує право на аборт, попри кампанії на підтримку сексуальних та репродуктивних прав жінок та прав людини впродовж більш ніж 30 років. Як результат, жінки почали «брати справу в свої руки»: ймовірно, мільйони жінок отримували з різних джерел (аптеки, вебсайти, чорний ринок) та застосовувала мізопростол (широко доступний за наявності виразки шлунку) для самоіндукції. Ця практика, започаткована в Бразилії, поширилася на інші країни та регіони. Бразилія та Єгипет, скажімо, запровадили правові обмеження та положення щодо доступу до медикаментозних таблеток для абортів, намагаючись зупинити поширення цього способу [473].

Тож доступність безпечного абортів залежить не тільки від права, яке забезпечує законодавство, але й від середовища, політичної підтримки, а також можливості медичних служб та медичних працівників зробити аборти доступними.

Існують різні морально-правові погляди науковців щодо легалізації абортів. Серед них і радикальні. Наприклад, М. Бебер вказує на те, що аборт і досі юридично обмежений майже у всіх країнах, що свідчить про амбівалент-

ність і негативне ставлення до абортів у більшості суспільств. Він висловлює позицію, що основне право на прийняття рішення у цьому питанні має бути у вагітної жінки, а кримінальні санкції проти абортів потрібно скасувати. Науковець вважає, що, як і у випадку спостереження за вагітністю, аборт має бути безкоштовним та загальнодоступним від початку вагітності [473].

Представники теологічної теорії закономірно категорично проти легалізації абортів на будь-якому терміні вагітності: «Святе Письмо стверджує, що Бог розглядає зародок в утробі матері як творіння рук Своїх і часто наділяє його духовними благословеннями, перш ніж він або вона приходить у світ. Тож Бог активно і творчо залучений до розвитку людського життя. Він особисто піклується про дитину від моменту її зачаття, Його турбота про утробний плід перетворюється на план для життя цієї дитини. Саме з цієї причини Бог розглядає аборт як вбивство людини» [21]. Опитування проведене за нашими авторськими анкетами продемонструвало що саме християнські мотиви є підтавою заперечення права на аборт. Загалом, 17 % респондентів вважають, що аборт необхідно заборонити на законодавчому рівні (*Додаток Б.10*).

Знову ж таки, опоненти вказують на те, що ненароджений плід не є дитиною. Як слушно зауважує Ю. Підлісний, головна відмінність між людиною та іншими живими істотами зводиться, власне, до того, що їй властиві такі фундаментальні риси, як свідомість, раціональність, воля, здатність до трансценденції (перехід зі сфери можливого досвіду (природи) у сферу за його межами), а також здатність переживати емоційні стани і мати свої інтереси. Якщо людина є особовою істотою, то вона є суб'єктом прав, які гарантують задоволення її інтересів, а насамперед – права на життя. На відміну від ненароджених, питання про особовість дорослих осіб не виникає. Ненароджені не поводяться як дорослі індивіди виду *Homo sapiens*, – як вільні люди, які мислять, шукають істину, радіють, осягнувши те, що викликає інтерес. Тобто дослідник припускає, що ненароджені не є особами, а отже не є суб'єктами прав, зокрема права на життя [284].

Деякі науковці вказують на необхідність розширення правового тлумачення абортів як питання, яке вирішити неможливо, шляхом формування переходу від правового до ідеологічного розкриття природи цього явища. Зокрема, дослідники Г. А. Білецька та Я. О. Ковальова вважають доцільним «розроблення урядових загальнодержавних виховних та освітніх програм для населення України, які б прищеплювали молоді сімейні цінності, сексуальну культуру, виховували почуття гідності, поваги до жінок та таких вічних цінностей, як любов, вірність, відповідальність та порядність» [25, с.11].

Особлива ситуація з питанням правового регулювання абортів виникла в сусідній Польщі. Питання про аборти в Польщі регулює Закон про планування сім'ї, захист плоду людини та умови допустимості переривання вагітності від 7 січня 1993 р. Його вважають компромісним, адже положення цього Закону задовольняють і прихильників, і противників абортів.

Відповідно до цього Закону аборти дозволені, якщо: 1) вагітність загрожує життю або здоров'ю вагітної жінки; 2) пренатальні аналізи або інші медичні показання свідчать про високу ймовірність серйозного і незворотного порушення плода або невиліковного захворювання, яке загрожує його життю; 3) існує обґрунтована підозра, що вагітність була наслідком злочинного діяння [675].

Право на здійснення абортів за запитом у Польщі не передбачене навіть у першому триместрі вагітності. У випадку, коли дослідження вказують на ймовірність тяжких порушень розвитку плода (та інших причин, зазначених у пункті 2), припинення вагітності допустиме до терміну, на якому плід здатен жити поза тілом вагітної жінки. Це означає, що припинення вагітності можливе будь-коли, хоча судова практика вказує на термін до 24 тижнів вагітності. Якщо ж жінка має підозру, що вагітність є результатом злочинного діяння, наприклад, зґвалтування, її припинення можливе лише на терміні до 12 тижня вагітності [570].

Інші випадки переривання вагітності передбачають кримінальну

відповідальність – ст. 152 Кримінального кодексу Республіки Польща за згодою жінки та ст. 153 без такої згоди [674] – до 3 років позбавлення волі для вагітної жінки (якщо вона дала згоду) та для особи, яка їй допомогла. Якщо незаконний аборт був здійснений на терміні, коли плід здатен жити поза утробою матері, покарання становить до 8 років позбавлення волі.

За даними Федерації жіночого та сімейного планування, впродовж року в Польщі відбувається понад 100 тис. абортів. Більшість переривань вагітності проводиться за межами країни. Розмовною назвою цього явища є «абортний туризм». Вагітні жінки, які хочуть перервати вагітність, яка, згідно з польським законодавством, не має передумов для легального абортів, їдуть до країн, де закон є ліберальнішим у цьому питанні.

Отож скасування суворих заборон щодо абортів в країнах Європи зумовлює і поширення «абортного туризму». На сьогодні така проблема актуальна для Польщі. За рік на її території здійснюється тільки близько тисячі абортів, при цьому, за статистикою, в рік близько 5 млн жінок – громадян Польщі здійснюють аборт.

Відповідно до Закону про реалізацію законодавчої ініціативи народу, маршал Сейму Польщі Е. Вітек підтримала законопроект «Затримай аборт», який забороняє т. зв. євгенічні аборти (аборти з метою уникнення народження дитини з відхиленнями у розвитку, коли пренатальні аналізи чи інші медичні показання вказують на порушення плода чи невиліковне захворювання, що загрожує його життю). Проект змін до чинного Закону про планування родини, захист плода людини та умови виконання абортів поданий до Сейму 30 листопада 2017 р. за підтримки 850 тис. польських громадян.

Мотивація законопроекту така: євгенічна передумова полягає у згоді на легальне припинення вагітності (вбивство зачатої дитини), якщо існує висока ймовірність важкого та незворотного порушення плода, невилікового захворювання, що загрожує його життю. У 2018 р. із загальної кількості легальних абортів у Польщі 1050 здійснено з євгенічних причин. Застосування

цього принципу неприпустиме, однак у Польщі законно можна вбити хвору дитину в пренатальному віці, а батьки цих дітей зазнають сильного тиску [288].

Вважаємо таку політику держави порушенням соматичного права жінки, адже внаслідок криміналізації абортів за власним рішенням жінки порушуються міжнародні стандарти та принципи гуманізації і конституціоналізму, домінування людської гідності.

Щодо політики Польщі висловився і ЄСПЛ. У справі «Тисяч проти Польщі» від 20 березня 2007 р. заявниці відмовили у здійсненні терапевтичного аборті попри прогнози щодо погіршення стану здоров'я вагітної (що страждала на важку форму міопії) за умови, якщо вона виносить дитину до кінця терміну. Одразу після народження дитини в неї виникла кровотеча на сітківці ока, згодом вона отримала статус людини з обмеженими можливостями. У справі «Р.Р. проти Польщі» (скарга № 27617/04) від 26 травня 2011 р. вагітній жінці, яка вже мала двоє дітей та виношувала дитину з ймовірно важкою генетичною аномалією, навмисне перешкоджали своєчасному проведенню генетичних тестів. У справі «П. та С. проти Польщі» (скарга № 57375/08) дівчині-підлітку, яка завагітніла внаслідок зґвалтування, завадили зробити аборт (головно цьому посприяли відсутність чіткої правової процедури та зволікання медичного персоналу). Європейський суд з прав людини вирішив, що в усіх випадках було порушено ст. 8 Конвенції з прав людини, адже заявникам відмовлено у праві доступу до ефективних механізмів, які могли визначити, чи були умови для законного аборті, а в деяких справах навіть визнано порушення ст. 3 (нелюдське та принизливе ставлення).

До слова, центром «абортного туризму» стала Великобританія, відповідно до законодавства якої аборті є доступнішими. У справі «А., В. та С. проти Ірландії» (заява № 25579/05) від 16 грудня 2010 р. (Велика Палата) три громадянки цієї країни оскаржували неможливість здійснити законний аборт (аборт та допомога будь-кому у здійсненні аборті є кримінальним правопорушенням в Ірландії), внаслідок чого їм довелося здійснювати процедуру на території Об'єднаного

Королівства, що було принизливо, ганебно та ризиковано для їхнього здоров'я. Суд постановив, що Ірландія не забезпечила конституційне право заявників на законний аборт, а отже, було порушено ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Тепер звернімося до національної практики. Тож відповідно до ст. 281 ч. 6 Цивільного кодексу України «штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує дванадцяти тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки» [430].

Підзаконні акти додатково пояснюють цю норму. Міністерство охорони здоров'я у Наказі «Про затвердження Порядку надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності, форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення» [307] визначає перелік заходів та послуг з профілактики небажаної вагітності, проведення операції (процедури) штучного її переривання та попередження можливих ускладнень. У п. 2.4 Наказу вказано, що операцію (процедуру) штучного переривання небажаної вагітності здійснюють лікарі-акушери-гінекологи акредитованих закладів охорони здоров'я II та III рівнів, які мають відповідні підготовку та досвід.

До 12 тижнів операція (процедура) штучного переривання небажаної вагітності здійснюється після обов'язкового підписання добровільної згоди вагітної жінки на проведення операції (процедури). Штучне переривання небажаної вагітності здійснюється відповідно до Переліку підстав, за наявності яких можливе штучне переривання вагітності, термін якої становить від 12 до 22 тижнів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 144 [314].

Зокрема, такими підставами можуть бути: деякі інфекційні та паразитарні хвороби (краснуха, ВІЛ, туберкульоз), злоякісне новоутворення в будь-якій локації, хвороби ендокринної системи, розлади харчування, тяжка форма цукрового діабету, наявність дітей з підтвердженим діагнозом спадкових захворювань, розлади психіки та поведінки, хвороба Альцгеймера, хвороби

системи кровообігу та органів дихання, сечової системи, наявність вроджених вад розвитку, деформації та хромосомні аномалії; вік вагітної менше 15 та більше 45 років; вагітність внаслідок зґвалтування; ймовірність набуття інвалідності внаслідок вагітності [314]. Звернімо увагу на те, що вагітність внаслідок інцесту не входить до цього переліку, хоча таку підставу відзначають законодавства багатьох держав.

Кримінальну відповідальність в Україні передбачає ст. 134 Кримінального кодексу України «Незаконне проведення абортів або стерилізації», яка криміналізує проведення абортів особою, яка не має спеціальної медичної освіти, або примушування до абортів [202]. Тобто суб'єктом злочину, на відміну від тієї ж Польщі, є особа, яка проводить ці протиправні дії, а не сама жінка.

4.1.2 Право на стерилізацію людини

Соматичне право на стерилізацію – це особисте репродуктивне право людини, яке здійснюється за її згодою (окрім випадків, які визначаються у судовому порядку). Повага до репродуктивної автономії людини має бути основним принципом формування політики держави щодо стерилізації.

Практика обмеження можливостей проведення стерилізації або, навпаки, проведення примусових або насильницьких стерилізацій є неетичною. Етичним щодо стерилізації вважається забезпечення безперешкодного доступу особи до стерилізації. Водночас така практика спричинює проблему захисту від проведення несправедливих чи примусових процедур. Особливо це стосується жінок з низьким рівнем доходу, ув'язнених жінок, а також жінок тих груп населення, народжуваність та батьківство яких раніше були знецінені, вважаються проблемними або такими, що потребують контролю чи спостереження.

Питання стерилізації є дискусійним, потребує врахування потреб багатьох зацікавлених сторін задля максимально повного задоволення потреб

жінок.

В основі права на стерилізацію як соматичного репродуктивного права є:

- принцип автономності в ухваленні рішень, що підтверджує повагу до гідності, фізичної та психічної цілісності людини;
- принцип самостійності, виражений через повне, вільне та усвідомлене рішення особи;
- принцип широкої інформаційної підтримки, який реалізується через забезпечення доступу до інформації, зокрема консультування особи чи інша підтримка задля прийняття обґрунтованого рішення щодо безпечних і надійних засобів контрацепції, інформування щодо незворотності наслідків процедури стерилізації як засобу контрацепції;
- принцип недопущення дискримінації при забезпеченні процедури стерилізації (зокрема представників етнічних меншин, осіб з ВІЛ, трансгендерних осіб, ув'язнених та осіб з інвалідністю).

З погляду медицини, стерилізацією є позбавлення дітородних функцій без видимих пошкоджень; вона заснована на внутрішньому втручанні в організм людини. Стерилізація може бути проведена і чоловікам, і жінкам. По суті, це найпоширеніший метод контрацепції серед подружніх пар. При цьому спостерігається значне (майже вдвічі) переважання стерилізації жінок-партнерів серед таких пар.

Як приклад наведемо США. Там щороку понад 600 тис. жінок обирають цю процедуру як засіб контрацепції [631, р. 892-898]. Стерилізація здебільшого є незворотною процедурою, що дозволяє гетеросексуальним жінкам насолоджуватися сексуальним життям без страху завагітніти. І хоча стерилізація є однією з найпростіших, з медичного погляду, хірургічних процедур, яку проводить акушер-гінеколог, вона є надзвичайно складною, якщо розглядати питання з історичної, соціологічної чи етичної точки зору. З одного боку, стерилізація – це шлях до репродуктивної автономії для жінок. Водночас

вона може призвести і до репродуктивної несправедливості. Наприклад, в історії США був період, коли багато жінок з низьким рівнем доходу та жінок-афроамериканок примусово стерилізували в рамках державних та федеральних програм. Отже, етичний підхід до питання забезпечення стерилізації має сприяти доступу жінок до застосування процедури як методу контрацепції, але й передбачати захист від примусової стерилізації чи інших проявів репродуктивної несправедливості.

Загалом у 74 країнах діють закони, які дозволяють стерилізацію з метою контрацепції: у деяких країнах дозволяють добровільну стерилізацію, в інших – добровільна стерилізація є частиною програми планування сім'ї. Також є країни, які допускають можливість добровільної стерилізації, хоча конкретного закону, який регулює це питання, не існує. Законодавство ще восьми країн прямо чи через підзаконні акти забороняє стерилізацію, окрім випадків терапевтичної або медичної необхідності проведення цієї процедури (якщо вона сприятиме покращенню стану здоров'я), або за наявності еugenічних причин. У деяких із цих восьми країн стерилізація практикується ширше, ніж офіційно дозволено за законом (Японія, М'янма, Руанда, Саудівська Аравія та Венесуела).

Варто відзначити, що попри офіційний дозвіл на добровільну стерилізацію уряд багатьох країн створює додаткові адміністративні перепони: наявність офіційної згоди партнера, батьків, опікунів, лікарів або комітету (зокрема у Бразилії, Чилі, Еквадорі, Гватемалі, Гондурасі, Японії, Нігерії, Республіці Китай (Тайвані), Руанді та Туреччині); вимоги, наприклад, досягнення певного віку, які обов'язково потрібно виконати перед стерилізацією [530, р.87-106].

У середньому в світі мінімальний вік, у якому дозволено проводити процедуру, є 25 років (в Австрії, Хорватії, Данії, Ісландії, Ліхтенштейні, Норвегії, Португалії та Швеції). Законодавства Словенії та Росії як мінімальний вік встановлює 35 років. Варто звернути увагу на те, що мінімальний вік для проведення процедури стерилізації встановлюється завжди вищий, ніж вік,

досягнення якого необхідне для права надання загальної згоди на медичне втручання.

Також деякі країни висувають вимогу, які передбачають, що в людини, яка добровільно прагне провести процедуру стерилізації, мають бути уже діти. Зокрема, у Тунісі людина має мати чотирьох дітей. Таке саме обмеження введено у Панамі та стосується лише жінок, яким необхідно мати п'ятеро дітей, та Монголії, де в жінки має бути «багато» дітей. У Чехії вимоги до стерилізації передбачають, щоб особа досягла віку 35 років або мала троє дітей (четверо), якщо не досягла 35 років. Подібні вимоги висувають Домініканська Республіка (досягнення віку 40 років і наявність принаймні однієї дитини), Еквадор (25 років і троє дітей), Нігер (35 років і наявність чотирьох дітей для жінок, шести – для чоловіків).

У деяких країнах можуть висувати й інші додаткові умови. Наприклад, у США Міністерство охорони здоров'я, освіти та добробуту 1976 року розробило захисні норми щодо стерилізації для запобігання проведенню примусових чи неконсенсусних процедур, які забороняють стерилізацію жінок, котрі не досягли 21 віку та жінок з психічними відхиленнями; встановлюють вимогу щодо наявності стандартизованої форми згоди та регламентують обов'язковий період очікування від часу надання згоди до процедури стерилізації (зараз це 30-денний термін) [511].

Комітет з питань етики Американського коледжу акушерів та гінекологів розробив Принципи стерилізації як права кожної людини, у яких зазначено:

1. Повага до репродуктивної самостійності особи має бути основним орієнтиром при формуванні політики щодо стерилізації.
2. Практика примусової або насильницької стерилізації є неетичною та недопустимою.
3. Акушери-гінекологи безпосередньо перед стерилізацією зобов'язані надавати консультації щодо репродуктивних бажань жінки, попередньо скеровувати в центр допомоги. На таких консультаціях лікар має наголосити на

невідворотності процедури, надавати інформацію про альтернативні засоби захисту, зокрема контрацепцію тривалої дії, яка настільки ж ефективна, як і перманентна стерилізація.

4. Варто вказувати на можливість стерилізації партнера-чоловіка під час попереднього консультування пацієнтів (одружених пар) як варіант, який передбачає менші ризики та більшу ефективність [498].

Також у деяких країнах поширена практика стимулювання прийняття рішення про стерилізацію: від грошових премій до додаткових соціальних чи податкових пільг. Зокрема, для громадян Китаю та Індії, які кількісно становлять половину населення світу, добровільна стерилізація не тільки є доступною, але й її активно заохочують державною політикою та програмами.

Якщо формальні перепони можна пояснити боротьбою за здоров'я нації, розвитком державності, політикою у сфері розвитку сім'ї, то чинник примушування до стерилізації не тільки порушує соматичні права, але й основне право людини на недоторканність.

Такий примус може набувати різні форми, найочевиднішою з яких є фізичне примушування особи до стерилізації. Але у світі поширенішими є приховані форми примусу, зокрема психологічний тиск з боку медичного персоналу, державних службовців, лідерів групи або членів сім'ї, а також інші стимули чи протидії стерилізації.

В історії можна віднайти безліч прикладів провадження політики щодо стерилізації, які містили ті чи ті форми примусу. Наприклад, США. У 1960–1970-роках тут активно практикували примусову стерилізацію індіанських жінок (тобто представниць корінних американців). Лікарі Індіанської службою охорони здоров'я стерилізували жінок шляхом примусу або без згоди, використовуючи різні тактики: ненадання жінкам необхідної інформації про стерилізацію, використання примусу для отримання підписів на формулярах згоди, відсутність відповідного періоду очікування (щонайменше 72 години) між підписанням формуляра згоди і хірургічною процедурою. За даними

досліджень, загалом стерилізували 25-50% жінок з числа корінних народів Америки. Причому стерилізували не тільки індіанок, а й чорношкірих та бідних жінок. Зрештою, це й проводили для того, щоб «зупинити бідність». Навіть самі лікарі, які проводили такі операції, стверджували, що це поліпшить фінансове становище і якість життя таких жінок і їхніх сімей [372].

Наведений приклад, у якому одні жінки не могли провести бажану стерилізацію, а інші піддавались небажаній стерилізації, яскраво демонструє вплив расової та етнічної належності, а також рівня достатку жінки на те, як держава оцінює її плодючість та репродуктивну цінність. Отже, репродуктивний досвід, зокрема США, є «стратифікований»: «деякі категорії людей зобов'язані розмножуватись і виховувати дітей, а інші не мають на це права» [571].

Від 1934-го до 1976 року у Швеції діяв євгенічний закон, метою якого було «очищення суспільства» від спадкових хвороб, зменшення народжуваності в результаті «змішання крові». За період чинності цього закону провели примусову стерилізацію близько 21 тис. осіб, 1,6 тис. з яких отримали компенсацію від держави після масштабного розслідування, проведеного в 2000-х роках [50].

У 1980-х роках у Китаї була започаткована політика «однієї дитини». У рамках цієї політики лише за 1983 рік стерилізували понад 20 млн людей. Впродовж 1990-х діяла вимога щодо стерилізації жінок після народження другої дитини. Від 2016 року і донині законодавство Китаю дозволяє одруженим парам мати не більше ніж дві дитини.

Міжнародні спостерігачі і сьогодні фіксують випадки примусової стерилізації у Китаї. Зокрема, серйозних репресій з боку китайського уряду зазнає уйгурський народ Сінцзяню. Від 2017 року понад 1 млн мусульманських меншин, серед яких й уйгури, були взяті під варту без належних судових процесів. Затримані змушені виявляти вірність Комуністичній партії Китаю та заперечувати власну ісламську віру. Звичною

практикою при таких затриманнях стали примусова праця та катування, а також уйгурські жінки засвідчували факт проведення примусових стерилізацій [494].

Уже доведеним фактом є й примусові стерилізації, які тривали у 2006–2010 роках у в'язницях Каліфорнії (у той же період лунали заклики до послаблення обмежень щодо стерилізації та її державного фінансування). В'язниця є установою обмеження свободи людини, тож забезпечення достовірності інформації щодо добровільності згоди на процедуру стерилізації є складним завданням. Поняття автономії зменшується в умовах, коли всі варіанти вибору та поведінки відстежуються та потенційно караються, іноді ідіосинкратичними чи непередбачуваними способами. «Вибір» людини у в'язниці значно обмежує загроза дисциплінарного покарання, що фактично можна прирівняти до примусу. У цей період у Каліфорнії стерилізували понад 140 ув'язнених жінок. Вони заявляли, що їхня згода на проведення процедури була зумовлена значним тиском з боку лікарів та персоналу в'язниці [625, р.7-50].

Упродовж 1970–1990-х років у Чехословаччині в рамках урядової програми, яка передбачала скорочення «високих» показників народжуваності в країні, проводили примусову стерилізацію ромських жінок. Примусова стерилізація була зареєстрована і 2004 року в Чехії. Подібні випадки зареєстровані і в інших країнах, зокрема в Угорщині, Румунії, Болгарії та Словаччині.

Щодо Чехії, то 2005 р. омбудсмен з прав людини провів розслідування й опублікував доповідь, у якій визнав факт проведення примусових стерилізацій та їхнє расове спрямування в чеській медичній та соціальній роботі. У доповіді омбудсмен рекомендує ввести зміни до національного законодавства, аби забезпечити добровільну згоду та спрощення процедури компенсації. У 2009 р. прем'єр-міністр Чехії публічно вибачився перед жертвами примусової стерилізації.

Натомість уряд Словаччини відкидає усі звинувачення у проведенні примусових стерилізацій за етнічною ознакою, висунуті впродовж останніх десяти років. Більше того, у 2017 р. словацькі чиновники закликали до

повторного стимулювання стерилізації ромських жінок [274, с.7-39]. Активну практику примусової стерилізації представників ромської національності у Словаччині засвідчує й аналіз рішень ЄСПЛ. Так, у справі «К.Х. та інші проти Словаччини» (скарга № 32881/04) від 28 квітня 2009 р. зазначено, що заявниці перебували в акушерсько-гінекологічних відділеннях двох лікарень на сході Словаччини під час вагітності та пологів, які в них приймали шляхом проведення кесаревого розтину. Після цього жодній із заявниць, незважаючи на бажання і зусилля, не вдалося завагітніти. Заявниці висунули підозру, що причиною їхнього безпліддя стала стерилізація, проведена під час операції (пологів) без їхньої згоди.

Суд визнав, що заява стосується реалізації заявницями права на ефективний доступ до інформації про їхнє здоров'я і репродуктивний статус, тобто пов'язана з їхнім особистим і сімейним життям (ст. 8 Європейської конвенції з прав людини). Обов'язок держави щодо забезпечення поваги до особистого і сімейного життя не був виконаний, а отже порушено ст. 8 Конвенції.

Також ЄСПЛ визнав порушення ст. 3 (нелюдське та принизливе ставлення) Європейської конвенції з прав людини та її ж ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) в інших рішеннях, що стосувалися стерилізації у цій державі («Н.Б. проти Словаччини» (скарга № 29518/10) від 12 червня 2012 р., «І.Г., М.К. та Р.Х. проти Словаччини» (скарга № 15966/04) від 13 листопада 2012 р.). У справі «В.С. проти Словаччини» (скарга № 18968/07) від 8 листопада 2011 р. [617] вказано, що заявниця, ромка за національністю, 2000 року була стерилізована після народження другої дитини в державній лікарні. Жінка запевняє, що підписала згоду під час пологів, тож не розуміла, що підписує. Після стерилізації лікарі заявили, що процедура незворотна, а при спробі завагітніти втретє помре або заявниця, або її дитина. Унаслідок стерилізації ромка була змушена покинути громаду, а чоловік і навіть діти кілька разів її покидали.

Судова практика свідчить про те, що жертвами стерилізації без їхньої попередньої інформованої згоди найчастіше стають вразливі жінки різних етнічних груп. Європейський Суд дійшов висновку, що наявна інформація не є переконливим доказом недобросовісності лікарів, свідченням жорстокого поводження щодо заявниці. Тобто хоча стерилізація заявниці без її інформованої згоди й підлягає серйозній критиці, це не є об'єктивним доказом, здатним переконати Європейський Суд у тому, що вчинена дія була частиною організованої політики, а працівники лікарні керувалися расовими мотивами.

Словацька Республіка визнавала потребу у розслідуванні незаконних стерилізацій. У періодичній доповіді (четвертий цикл моніторингу) щодо Словаччини, яку 26 травня 2009 р. опублікувала Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ECRI – European Commission against Racism and Intolerance), вказано: «111. ECRI із занепокоєнням відзначає, що проблеми, пов'язані з розслідуванням даних про випадки стерилізації ромських жінок без їхньої добровільної й інформованої згоди, які згадано в третій доповіді, все ще актуальні. Влада розслідувала ці випадки з точки зору геноциду, а не, наприклад, насильства чи завдання тяжкої шкоди здоров'ю. Тож підхід до розслідування практично унеможливив і доведення злочину, і відшкодування в судовому порядку» [521, р.30].

Примусова стерилізація, яка містить елементи емоційного тиску та примусу з боку медиків, ставить під сумнів самостійність прийнятого особою рішення. Один зі способів запобігання примусовій стерилізації – вимога інформованої згоди перед процедурою.

У звіті ВООЗ було зафіксовано, що в деяких країнах проводять стерилізацію ВІЛ-позитивних жінок без їхньої повної, вільної та інформованої згоди [591, р.223-231]. Доведено також, що деякі країни вдаються до політики насильницької стерилізації ВІЛ-позитивних жінок, аби запобігти передачі хвороби під час пологів.

Хоча більшість проблем правового регулювання стосується стерилізації

жінок. Відомі також рішення, які стосуються стерилізації чоловіків. Зокрема, у Британії 36-річний житель Мідлендсу, який має труднощі із засвоєнням інформації і належить до категорії людей з обмеженими можливостями, у 2010-му став батьком (його дівчина народила сина). Експерти кажуть, що він може свідомо погодитися на статевий акт, однак не здатен прийняти рішення щодо контрацепції. Справа потрапила до суду після того, як було доведено, що чоловік, якого називають Д. І., не може самостійно вирішити, чи потрібна йому стерилізація, а це означає, що рішення за нього має прийняти суд. Суддя Верховного суду Елеанор Кінг, врахувавши факт можливого погіршення психологічного стану чоловіка у разі появи ще однієї дитини, прийняла рішення схвалити стерилізацію чоловіка «для його ж блага» [383].

Осіб з обмеженими можливостями також зараховують до вразливої групи. Як вказано у звіті ООН, інвалідів дуже часто сприймають як безстатевих або сексуально неактивних осіб. Однак вони є сексуально активними, як й інші люди, можуть хотіти стати батьками, тож не можуть бути примусово позбавлені сексуальних та репродуктивних прав. Для регулювання народжуваності серед людей з обмеженими можливостями використовують різні форми контролю за сексуальною поведінкою та розмноженням. Це стосується не тільки жінок, а й чоловіків: їх можуть примусово стерилізувати, медикаментозно пригнічувати сексуальний потяг, іноді й каструвати «заради їхнього блага» [683, р.28].

У деяких країнах, відповідно до національного законодавства, рішення від імені осіб з обмеженими можливостями, зокрема щодо стерилізації, можуть приймати члени сім'ї, опікуни, суди, оглядові ради або трибунали.

Комітет з прав осіб з інвалідністю, який створений для контролю за реалізацією положень Конвенції про права осіб з інвалідністю ООН, закликає держави переглядати чинні закони та адміністративні заходи задля запобігання випадкам примусових стерилізацій чи абортів; надання доступу до послуг із забезпечення сексуального та репродуктивного здоров'я, сприяння одруженню

серед осіб з обмеженими можливостями [499].

Також Комітет закликає держави забороняти примусову стерилізацію дітей на підставі інвалідності. Безумовно, жодна дитина, зокрема з інвалідністю, не має проходити нетерапевтичну стерилізацію. У Конвенції ООН про права дитини примусова стерилізація людей з обмеженими можливостями у віці до 18 років визначена як форма фізичного насильства [497].

Також примусовій стерилізації часто піддаються особи з трансгендерною особистістю. Міжнародна спільнота визнає дискримінацію за ознакою гендерної ідентичності як порушення прав людини. Міжнародні правозахисні організації фіксують численні порушення прав людини щодо трансгендерних та інтерсексуальних осіб; закликають запобігати випадкам примусових стерилізацій, надавати доступ до інформації та послуг із забезпечення сексуального та репродуктивного здоров'я, зокрема стерилізації як засобу контрацепції, на загальному рівні; наполегливо рекомендують переглянути закони та вилучити будь-які вимоги щодо обов'язкової стерилізації трансгендерних осіб.

У межах цього підрозділу також варто розкрити питання кастрації як примусової медичної форми покарання за злочин (зазвичай педофілію, тобто сексуальне насильство над дитиною).

Справді, сексуальне насильство над дітьми є одним із найважчих злочинів з довготривалими наслідками і для жертви, і для її близького оточення. А з уваги на те, що дитинство, з погляду медичних, психологічних та педагогічних наук, є вирішальним періодом для майбутнього розвитку людини і як особистості, і як громадянина, дуже важливо виявляти особливу турботу про дітей.

Зрештою, педофілія сьогодні вважається не тільки кримінальним злочином, а й психічним розладом, тож держави, окрім суворих санкцій, мають вживати заходи щодо медичного лікування винних у вчиненні цих правопорушень.

Щодо кастрації, то виділяють хірургічну її форму – це інвазивна процедура, що передбачає видалення людського органу, а тому розглядається як жорстока процедура, яка порушує права людини.

У пошуках альтернативи хірургічній кастрації, дослідники в 1960-х роках вивчали хімічну кастрацію як засіб «приборкання сексуального апетиту сексуальних злочинців». Термін «хімічна кастрація» передбачає медикаментозне лікування антигормональними препаратами для блокування вивільнення гормонів, у результаті чого рівень тестостерону та статевих рухів у чоловіків значно знижується [558].

Така терапія в більшості випадків дає очікувані результати: максимальне зниження рівня тестостерону в крові злочинця знижує і статевий потяг. Дослідники запевняють, що хімічна кастрація є гуманнішою, оскільки її ефект може бути зворотним, адже «при хімічній кастрації, на відміну від хірургічної, не порушується цілісність організму. Препарат лише пригнічує вироблення тестостерону. Медики вважають, що при вживанні препаратів можуть виникати побічні реакції, наприклад, втрата волосяного покриву, активація росту молочних залоз, втрата м'язової маси. Проте після відмови від препарату гормональний фон поступово нормалізується» [80, с.66].

Сьогодні більшість держав, аби унеможливити здійснення педофілом статевого акту, проводять хімічну кастрацію, яка передбачає застосування спеціальних медикаментозних препаратів, котрі пригнічують вироблення статевих гормонів, сприяють зниженню статевого потягу. На відміну від фізичної кастрації (орхіектомії), це не хірургічна процедура, оскільки при її застосуванні не видаляють яєчка чоловіка, а статева функція через деякий час може відновитися. Натомість хірургічна кастрація є незворотною процедурою.

У сьогоденні хімічна кастрація застосовується і як міра покарання, і як медичне лікування сексуальних злочинців у багатьох країнах, зокрема в США, Аргентині, Австралії, Естонії, Ізраїлі, Молдові, Новій Зеландії, Польщі, Росії, Данії, Німеччині, Угорщині, Франції, Норвегії, Фінляндії, Ісландії, Литві,

Казахстані, Киргизстані, Бельгії, Швеції, Македонії, Туреччині, Індонезії та ін.

Проведення процедури хімічної кастрації в деяких державах (зокрема у Швеції, Німеччині, Англії, Данії) може застосовуватися як форма лікування, яка передбачає добровільну згоду чоловіка.

Найпоширеніший варіантом є судовий вирок, що передбачає обов'язкову хімічну кастрацію при рецидиві злочину [552].

Закон про хімічну кастрацію може бути й «дискреційним», коли хімічна кастрація застосовується як обов'язкова додаткова міра до ухваленого вироку. Зокрема, таке покарання передбачено в Росії (насильство над дитиною, яка не досягла 14 років, карається довічним позбавленням волі та хімічною кастрацією), штаті Каліфорнія (за вчинення злочину сексуального характеру щодо особи, яка не досягла 10 років), Польщі, Естонії тощо.

У Польщі, відповідно до Кримінального кодексу, від 2009 року обов'язкова хімічна кастрація передбачена для злочинців, які здійснили «сексуальне посягання на дитину, віком до 15 років»; для осіб, які вчинили злочини іншого сексуального характеру. Застосування хімічної кастрації передбачається доти, доки не зменшиться ризик повернення до кримінального правопорушення. Однак терапія має бути припинена, якщо існує загроза життю або здоров'ю засудженого (наприклад, коли прийом ліків руйнує його печінку).

У кримінальному законодавстві Республіки Македонія (ст. 188) хімічна кастрація є мірою покарання за кримінальне правопорушення від 2014 року і використовується як запобіжний захід щодо осіб, які вчинили сексуальне насильство над дитиною, яка не досягла 14 років. Вжиття цього заходу передбачається лише за згодою винного у кримінальному правопорушенні, а за наявності згоди на хімічну кастрацію термін покарання зменшують удвічі: для засудженого на довічне ув'язнення – до позбавлення волі на 40 років; для засудженого на 40 років – до позбавлення волі на 20 років; за злочин, що карається 20 роками в'язниці, суд може призначити мінімальний термін

покарання, якщо винний погодиться на хімічну кастрацію, яка триватиме до кінця його життя (ст. 65-а Кримінального кодексу Республіки Македонія) [615, р.356-360].

У Туреччині хімічна кастрація дозволена від 2016 року. Цю процедуру застосовують як запобіжний захід на час покарання чи впродовж контрольного періоду при умовному звільненні від кримінальної відповідальності до осіб, засуджених за сексуальні правопорушення.

Від початку 2018 року хімічна кастрація введена до Кримінального кодексу Казахстану [264] (ст. 91 п. 1 пп. 3 і 5) як примусовий захід медичного характеру. Хімічна кастрація застосовується за рішення суду до осіб, віком понад 18 років, які вчинили кримінальний злочин сексуального характеру проти неповнолітніх і відбувають покарання в установах кримінально-виконавчої системи. Рішення суду щодо проведення примусової хімічної кастрації може бути прийнятим для запобігання стану декомпенсації в осіб, які страждають на розлад сексуальної переваги.

Розглянемо ситуацію, яка склалася в Україні. Перед тим додамо, що хімічну кастрацію педофілів схвалюють 68% опитаних нами громадян (*Додаток Б.11*).

11 липня 2019 р. Верховна Рада прийняла законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості», який стосується, зокрема, і хімічної кастрації. Закон посилює відповідальність за зґвалтування та розбещення неповнолітніх осіб шляхом внесення змін до Кримінального кодексу України, а саме запровадженням ст. 59-1 «Примусова хімічна кастрація», відповідно до якої введено додаткову міру покарання у вигляді проведення обов'язкової примусової хімічної кастрації осіб, які вчинили такий злочин (не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 і понад 65 років).

Нинішній Президент України Володимир Зеленський наклав вето на цей

Закон, обґрунтовуючи це так:

1. Законопроект не відповідає принципу юридичної визначеності.

2. Створення публічного реєстру педофілів суперечить Закону України «Про захист персональних даних», відповідно до якого обробка персональних даних, зокрема про засудження до кримінального покарання, а також даних, що стосуються здоров'я, статевого життя, біометричних або генетичних даних особи, заборонена.

3. Закон не містить чітко визначеного порядку примусового застосування хімічної кастрації. «За таких обставин введення антиандрогенних лікарських препаратів усім засудженим, які вчинили згаданий злочин, незалежно від наявності в особи протипоказань до введення таких препаратів, може мати наслідком погіршення стану її здоров'я або стати причиною передчасної смерті. Тому має місце порушення невід'ємного права на життя, закріпленого Конституцією України» [327].

Отож цей Закон юридично недосконалий, хоча основна ідеологічна концепція й не підлягає дискусії. Аргументи щодо того, що процедура кастрації суперечить міжнародній забороні тортур та жорстокого, нелюдського чи принизливого ставлення, не витримує критики, оскільки таке медичне втручання не призводить до незворотних наслідків, а навпаки має терапевтичний ефект. Щодо судової помилки, вона можлива при будь-яких злочинах і кримінальних санкціях, однак не може бути підставою для скасування загальноприйнятих заходів. З погляду соматичних прав, суперечностей також не виникає, адже в аспекті хімічної кастрації фактично йдеться про примусове лікування особи, яке здійснюється і задля суспільного спокою, і задля нормалізації психологічного здоров'я злочинця.

Отож норма про хімічну кастрацію не є тілесним покаранням особи. Як зазначають міжнародні експерти, «враховуючи, що парафілію [відхилення сексуальної поведінки. – Авт.] визначають як психічний розлад, фармакологічне медичне лікування майже неминуче і більш ніж потрібне. Ми вважаємо

правильним використовувати хімічну кастрацію на добровільній основі для осіб, які вважають, що не можуть контролювати свої сексуальні позиви і потребують медичної допомоги. Однак обов'язкове проведення процедури, коли йдеться про рецидиви, також має певне виправдання, оскільки позбавлення волі не виконало своєї головної мети, адже раніше засуджені особи не здатні контролювати свої сексуальні позиви. Тому, задля захисту потенційних жертв, таким винуватцям варто проводити медичне лікування (хімічну кастрацію)» [676].

4.1.3 Право людини на використання новітніх методів репродукції

Соматичні права людини, як ми вже неодноразово зауважували, наповнюються новими елементами завдяки невпинному прогресу в медицині, що надає людині раніше невідомі їй можливості. Одним із них є право на репродукцію (відтворення), що органічно переплітається з правом людини на продовження роду та в сучасному глобалізованому світі набуває дедалі більшої актуальності, оскільки зростає рівень безплідності.

Проблема безплідності існувала завжди, проте її нинішні високі показники вражають медиків та доводять необхідність її аналізу. «На світовому рівні поширеність неплідності коливається від 0,5 до 50%, причому у Європі та в Сполучених Штатах цей показник вищий, ніж в Італії (12-13%). У 30% випадків неплідність є чоловічою, у 20-30% випадків – жіночою. Решта 40-50% пояснюється поєднанням чоловічих і жіночих причин» [27, с.468].

Причин зростання рівня безплідності є чимало. Це, звичайно, й погіршення екологічної ситуації у світі, а відповідно, і проблеми зі здоров'ям, і особистісні чинники. Скажімо, останнім часом зріс вік жінок, котрі бажають завагітніти. Це пояснюється тим, що зараз жінки прагнуть спершу здобути освіту, налагодити економічну стабільність сім'ї, а тільки потім народжувати дітей. Відповідно, почастишали випадки переривання вагітності, що, безперечно, негативно впливає на подальшу репродуктивну функцію.

У сучасному глобалізованому суспільстві дедалі більшою є проблема соціального безпліддя як вияв зміни способу життя людини та пріоритетних цінностей, що впливає на всеосяжність цього поняття.

Загалом медики констатують безплідність у разі безрезультатних спроб зачати дитину протягом одного / двох років, що стає поштовхом для звернення по кваліфіковану допомогу. Найперше такий діагноз негативно впливає на стан самої жінки. А. В. Камінський із цього приводу наводить таку статистику: «для жінок з безпліддям характерні підвищений рівень стресу (47,8%), реактивна тривожність (47,0%), депресивні стани (21,7%)» [168]. Наведена статистика свідчить про вплив безплідності не лише на психоемоційний стан жінки, а й на взаємини з партнером. Зрештою, часто причиною розлучень є саме безпліддя, що впливає на всі сфери життя людини (це стосується і соціального, і медичного, і демографічного аспектів).

І саме у разі констатації безплідності та вичерпання медичних і профілактичних методів лікування можна застосовувати новітні засоби допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ).

Проблема ДРТ охоплює цілий спектр питань: соціальних, етичних, моральних, економічних, релігійних та правових, що відображається на складності та багатоаспектності в дослідженні й аналізі цього інституту. Але передусім потрібно відзначити ставлення людини до можливості мати дітей як до однієї з найвищих цінностей, наслідком чого і є природні права людини, що неможливо не враховувати в аргументації правового регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій. Важливо також відзначити вплив на соматіку жінки. Саме тому ДРТ є шансом для багатьох жінок та сімей подолати досліджувану проблему.

Щодо тлумачення поняття «допоміжні репродуктивні технології», то вітчизняний законодавець визначає його як «методи лікування безпліддя, за яких маніпуляції з репродуктивними клітинами, окремі або всі етапи підготовки репродуктивних клітин, процеси запліднення і розвитку ембріонів

до перенесення їх у матку пацієнтки здійснюються в умовах *in vitro*» [306]. Тобто запліднення здійснюється за допомогою спеціальних методів та поза організмом людини у спеціально створених для цього умовах. На сьогодні є всі можливості здійснювати постійний моніторинг розвитку ембріонів *in vitro* за допомогою обладнання в інкубаційних умовах, що дає змогу обрати найкращий ембріон за допомогою селекції [441].

Законодавець передбачив обов'язкові умови, які потрібно виконати для можливості проходження програми лікування ДРТ: обстеження соматичного здоров'я жінки і чоловіка та відсутність психологічних захворювань, які можуть бути протипоказанням для вагітності і пологів. Також визначено низку протипоказань, що не дозволяють застосовувати ДРТ та декларують поетапний порядок здійснення всієї процедури, передбачаючи можливі ускладнення та кількість невдалих спроб, що є показанням для застосування сурогатного материнства. Враховано вимоги до донорів сперми й ооцитів та їхньої діагностики й обстеження. Суб'єктами застосування методик ДРТ повинні бути повнолітні особи (верхньої вікової межі не вказано). Додамо, що в Наказі Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Умов та порядку застосування штучного запліднення та імплантації ембріона (ембріонів) та методів їх проведення» [308] (втратив чинність 2009 року) вказано, що вік жінки для проведення штучного запліднення не може перевищувати 40 років. Таке обмеження не відповідало міжнародному сприйняттю потреб жінки та можливості стати матір'ю у зрілому віці.

У Законі України про «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [271] у ст. 48 («Штучне запліднення та імплантација ембріона») вказано, що повнолітня жінка може за медичними показаннями застосувати такий метод лікування за умови дачі письмової згоди подружжя та анонімності донора та зі збереженням конфіденційності. Тож вітчизняний законодавець передбачив можливість проведення такої процедури тільки для подружніх пар, що є певним обмеженням для інших суб'єктів. Наприклад, для осіб, що

перебувають у фактичних шлюбних відносинах без їх реєстрації.

Із цього приводу А. П. Головащук зазначає: «Зміст права на продовження роду становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя стосовно того, коли і скільки народжувати дітей, інтервали між їх народженням, а також вирішувати – народжувати дітей у офіційно зареєстрованому шлюбі чи ні. Реалізувати право на продовження роду фізична особа може через народження власної дитини, як у природний спосіб, так і застосовуючи допоміжні репродуктивні технології» [84, с.13]. Ми підтримуємо автора у наданні можливості для осіб, котрі перебувають у фактичних шлюбних відносинах, скористатися ДРТ, тому вважаємо за потрібне додатково закріпити це у спеціалізованому законодавстві.

Відзначимо, що міжнародні норми не є достатньо чіткими в цьому питанні та мають лише рекомендаційний характер, тому впорядкування всіх аспектів досліджуваної проблеми покладається на розсуд кожної держави. У ч. 7. ст. 281 ЦК України передбачено, що «повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством» [430].

Важливим у ДРТ є морально-етичний компонент, адже коли використовують цей метод, втручаються в сакральний процес зародження нового життя, що потребує особливої уваги. За допомогою сучасних інноваційних технологій можливим стало втручання в генетику людини, а отже й вибір статі чи індивідуальних особливостей людини. Мета такого втручання – запобігти передачі спадкових захворювань та генним мутаціям. Щоправда, таке втручання не визнається морально-етичними нормами. Такі евгенічні мотивації повинні завжди піддаватися обґрунтованій критиці, адже сьогодні при діагностиці у плода важких генетичних порушень матері часто пропонують перервати вагітність, що частково підпадає під це поняття.

Як зазначають іноземні науковці, усі можливі етичні дилеми щодо зародження нового життя вирішують етичні постулати, «захищаючи права лікарів та права будь-якого учасника відповідних процедур, враховуючи найважливіший принцип – повагу людської гідності. Визначені правові принципи повинні бути узгоджені з природними “законами” задля захисту свободи думки та права на індивідуальний вибір та для досягнення мети, спрямованої на збереження життя та обґрунтування мети існування» [651]. Отже, природне право людини на продовження роду повинно втілюватися в життя без порушення етичних норм та з дотриманням належних принципів, як-от невтручання в генетику людини.

Аналізуючи рішення ЄСПЛ із цього питання, звернемо увагу на справу «Коста та Паван проти Італії» (*Costa and Pavan v. Italy*). Справа стосувалася італійської пари, яка є здоровим носієм кістозного фіброзу і хотіла за допомогою штучного запліднення та генетичного скринінгу уникнути передачі хвороби своїм нащадкам, у чому їм, відповідно до італійського законодавства, відмовили. Оскільки за тамтешнім законом такі методи доступні тільки для стерильних чи безплідних пар або для тих, які є носіями захворювань, що передаються статевим шляхом. Суд визнав порушення ст. 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) Європейської конвенції з прав людини. Водночас звернув увагу на непослідовність італійського законодавства, яке не дозволяє здійснювати скринінг ембріона, але визнає законним медичне переривання вагітності у разі виявлення цієї хвороби у плода. Суд вирішив, що втручання в права заявників на повагу до приватного та сімейного життя було непропорційним [613].

Міжнародне співтовариство наголошує на проблемі етичного змісту щодо втручання в генетичну цілісність людини та евгенічній селекції як негативному явищі. У процедурі *in vitro* Таїланд є чи не останньою країною у світі, де законодавством не заборонено вибір статі дитини під час здійснення процедури шляхом аналізу хромосом, що є ідентифікаторами статі в лабораторних умовах

або після імплантації. Надання можливості вибору статі дитини мотивується сімейним врівноваженням та запобіганням генетичним дефектам [579].

Вибір статі дитини є виправданим лише у разі запобігання серйозним генетичним захворюванням, всі інші варіації є зловживанням людиною засобами ДРТ, які завдяки високим технологіям дають можливість втручатися в процес запліднення, тому правове регулювання цього питання є надзвичайно важливим.

У Загальній декларації про геном людини і права людини наголошено, що геном людини є надбанням людства та визнанням гідності і різноманітності. Зауважується і те, що «дослідження, лікування або діагностика, пов'язані з геномом будь-якої людини, можуть проводитися лише після ретельної попередньої оцінки пов'язаних з ними потенційних небезпек і переваг та з урахуванням всіх інших приписів, встановлених національним законодавством» [146].

Така позиція свідчить про те, що міжнародна спільнота високо оцінює людську ідентичність та геном людини при будь-яких дослідженнях у медичній та іншій сферах. Показовою є справа ЄСПЛ «Паррілло проти Італії» (Parrillo v. Italy). Заявниця оскаржувала заборону на передачу своїх ембріонів для наукових досліджень, оскільки у зв'язку зі смертю свого партнера вона не проводила подальшої їх імплантації та бажала віддати їх на лікування важких хвороб. Оскільки заявниці відмовляли у зв'язку із забороною таких видів дослідження та кримінальним переслідуванням за законодавством Італії, вона вважала, що тим самим порушено було ст. 8 і 10 Європейської конвенції щодо неї. Суд, оцінюючи справу, взяв до уваги той факт, що не було згоди на таку передачу ембріонів партнера заявниці, тому заборона на таку передачу є виправданою в демократичному суспільстві. Відтак суд відхилив заяву, тобто не визнав порушення ст. 8 Конвенції [336].

Новаторський підхід запропонували вчені зі США, які успішно відредагували ген людського ембріона, аби видалити спадкове захворювання

серця (гіпертрофічну кардіоміопатію). Вчені запліднили спермою чоловіка, в якого є відповідна мутація яйцеклітини, 12 здорових жінок. Експеримент виявився успішним у 72% випадків, після експерименту ембріони знищили. Дослідники наголошують, що є велика кількість переваг лікування саме ембріона, а не дорослої людини чи дитини, адже в людини є трильйони клітин, і мільйони з них потрібно виправити, щоб знищити хворобу [63].

Вважаємо, що такі новаторські методи лікування повинні піддаватися суворому нагляду з боку держави, адже перехід межі в таких дослідженнях призведе до низки негативних морально-етичних проблем. Саме тому законодавство, що регулює аспекти наукових досліджень над ембріоном, має бути критично проаналізоване та відповідати міжнародним нормам задля уникнення їхнього порушення. Окрім того, у кожній ситуації потрібно об'єктивно співвідносити втручання в генетику людини та враховувати інтереси майбутньої дитини, не допускати зловживань. Отже, за порушення репродуктивних прав потрібно передбачати суворе покарання, що зможе захистити і запобігти зловживанням з боку науковців та медиків у досліджуваній сфері.

Наведемо ще один практичний досвід генної зміни ембріона людини. Біофізик Хе Цзянькуй на саміті з редагування генома людини стверджував, що відредагував ембріони сімох пар, які проходили процедуру ЕКЗ. Умовою, за якої вчений відбирав пари, була наявність позитивного результату на ВІЛ у чоловіків та негативний результат у жінок. Вчений стверджує, що в нього вже є успішний досвід проведення такого редагування, внаслідок якого народились близнюки, яких він наділив стійкістю до ВІЛ. Однак такі дослідження сьогодні критикують, оскільки вже існують безпечні методи для уникнення передавання ВІЛ ембріону [280].

Критично оцінюючи проведення дослідів Хе Цзянькуй, варто наголосити, що міжнародне співтовариство одностайно стоїть на позиції заборони створення химер та клонування людини. Це підтверджується існуванням

Додаткового протоколу до Конвенції про захист прав та гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину), який стосується заборони клонування людей [120], що набув чинності для України 2001 року.

Як зазначає Я. О. Триньова, у деяких країнах дозволяється клонування ембріонів та проведення дослідів над ними в терапевтичних цілях на стадії розвитку до 14 днів. Таких законодавчих позицій дотримуються, наприклад, Японія, Бельгія, Австралія, Колумбія, Італія, Мексика, Нідерланди, Швеція, Румунія та Франція [399, с.375].

Отже, право людини на репродукцію є елементом соматичних прав людини, що бере свої витoki з природних прав людини та є певною ціннісною категорією, що потребує особливого захисту на вітчизняному і міжнародному рівні. У сьогоdnішньому глобалізованому суспільстві проблема безплідності, яка щораз більше вражає своєю динамікою, може бути частково подоланою за допомогою ДРТ. І важливо розширювати можливості на проведення такого комплексу лікування для осіб, що не зареєстровані в шлюбі. Особливої уваги також потребують морально-етичні питання, що стосуються збереження максимального невторчання в генетику особи, окрім випадків, коли це потрібно, щоб запобігти передачі спадкових (генетичних) хвороб.

4.1.4 Сурогатне материнство як новітній метод репродукції

У сучасний історичний період у всьому світі можна констатувати сильне зниження демографічних показників народжуваності, що пов'язано з незадовільним станом здоров'я (безпліддям) людей репродуктивного віку. Згідно з даними ВООЗ, «частота безпліддя в шлюбі становить 8,0–18,0%, а в Україні – 17,0–19,5% від загальної кількості сімейних пар. Причиною безплідного шлюбу в 40–50% випадків є патологія в одного з подружжя, у 25–30% – в обох, у 10–15% випадків її встановити не вдається» [167, с.30-35]. Репродуктивні права є вагомими для інституту сім'ї, народу, економічного

потенціалу держави загалом.

Люди, що зіштовхнулися з проблемою безпліддя, відчувають свою неповноцінність, часто перебувають у депресивних станах та частково втрачають інтерес до життя. Це негативно впливає також на шлюбно-сімейні стосунки. Варто звернути увагу, що вказана проблема має давнє коріння, тому суспільство завжди прагнуло розв'язати цю проблему, оскільки продовження роду онтологічно визначається первинним призначенням людини на землі. Історико-правові джерела містять згадки про такі відносини, наприклад, «віддача в найми лона», зокрема існують докази про такі відносини у Стародавньому Римі, коли чоловіки віддавали своїх дружин «у найм» (*ventrem locare*) подружнім парам, де дружина була безплідна [368]. Одним із перших правових документів, що певною мірою регулював це питання, були Зведення законів царя Хаммурапі (1780 р. до н. е.) [427]. Як зазначає Ю. Ю. Таланов, «в 144–147 статтях іде мова про правовідносини між чоловіком та жінкою, яка є безплідною. Як вихід з даної ситуації дружина може «дати» своєму чоловікові рабиню, яка народить їм дитину. Якщо перейти до сучасності і відмовитись від слів “дати” та “рабиня”, то в наш час це розглядалося б як програма традиційного сурогатного материнства» [386, с.42-47]. Ось короткий уривок зі ст. 146 Кодексу законів Хаммурапі: «Якщо чоловік візьме собі божу (безплідну) жону, вона дасть своєму чоловікові рабиню, і ця рабиня народить дітей...[427]».

Історичні витоки цього явища зустрічаємо навіть у Старому Завіті: «І сказала Сара Аврамові: Ось Господь затримав мене від породу. Прийди ж до моєї невільниці, може від неї одержу я сина. І послухався Аврам голосу Сарі» [24].

Вперше у сучасності поняття «сурогатна матір» було використано в доповіді Ради Європи [504], де її визначено як жінку, яка виношує і народжує дитину для іншої особи. При цьому зазначалося, що перед заплідненням вона погодилася передати народжену дитину цій особі. Ю. Ю. Таланов зазначає і

про першу заздалегідь сплановану та скоординовану програму традиційного сурогатного материнства в США та загалом у світі, успішно реалізовану 1980 року за сприяння компанії Surrogate Parenting Associates, Inc. у Луїсвіллі (яку заснував за рік до цього доктор Р. М. Левін). Ще до початку програми на дев'ять місяців затягнувся «процес обстежень і узгоджень всіляких юридичних документів... але сама вагітність настала з першої спроби і завершилася народженням здорового хлопчика. Через п'ять днів після пологів сурогатна мати відмовилася в місцевому суді від прав на народжену нею дитину на користь біологічного батька» [386, с.42-47].

Безпліддя є серйозною проблемою, що з кожним роком невпинно зростає, демографічні показники країн Європи мають негативну динаміку, що актуалізує цю проблематику у світлі сучасних суспільних змін.

Звичайно, слід звернути увагу на те, що сурогатне материнство стає шансом не лише для безплідних людей стати батьками, а й для одностатевих пар (якщо такі відносини дозволені в національному законодавстві країни).

Розвиток новітніх технологій та прогрес медичної науки дозволив втілити в життя можливість мати генетично рідних дітей, навіть попри неможливість жінкою завагітніти чи виносити дитину. Завдяки сучасному розвитку репродуктивних технологій у таких людей з'являється реальний шанс стати батьками та повною мірою реалізувати своє право на продовження роду як складового елемента права на життя.

Для належного правового регулювання права на репродукцію методом сурогатного материнства вагоме значення має вибраний вид сурогатної діяльності. Виокремлюють альтруїстичний – без отримання матеріальної вигоди сурогатною матір'ю (зазвичай нею виступає близька особа потенційних батьків) та комерційний вид – сурогатна матір отримує матеріальну вигоду. Про ціну виношування дитини для інших домовляються заздалегідь. Наприклад, у США загальні витрати доходять до 100 тис. дол., у Канаді – 90 тис. дол., у Таїланді, Камбоджі, В'єтнамі та Тайвані – близько 35 тис. дол., а

в Індії (до моменту законодавчої заборони комерційного сурогатного материнства цієї діяльності у 2018-му) тільки 25 тис. дол. [650]. Тож, якщо порівняти з іншими країнами, у нас ці послуги дуже дешеві. Відповідно, враховуючи це і територіальну близькість до Європи, нині Україна стала центром «сурогатного туризму».

Перша програма сурогатного материнства реалізована в Україні чверть століття тому – «сурогатною матір'ю стала жінка, що виносила дитину своєї доньки, яка страждала від природженої відсутності матки, ставши, таким чином, і мамою, і бабусею одночасно» [384]. В Україні «за останні 18 років за допомогою допоміжних репродукційних технологій допомогли з'явитися на світ 54 тисячам дітей» [176]. Також популяризація цього репродуктивного методу пояснюється лояльністю українського законодавства та заборонаю комерційного сурогатного материнства в Таїланді та Індії.

А втім, попри значне поширення сурогатного материнства в Україні, досі немає комплексного правового регулювання репродуктивних прав загалом та методу сурогатного материнства зокрема. Держава належить до романо-германського правової сім'ї, де основним джерелом права є нормативно-правовий акт. У ст. 92 Конституції України [196] вказано, що «виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод та основні обов'язки громадянина». Отож нагальною є потреба в законодавчому регулюванні досліджуваної сфери. На сьогодні такий акт відсутній. Єдиним актом державного рівня є Наказ Міністерства охорони здоров'я «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [306], який розкриває медичні особливості, а не необхідні елементи правового статусу сторін.

Звичайно, цей метод репродуктивної технології неоднозначно сприймають різні держави світу, з огляду на релігійні, моральні та традиційні чинники. В Україні думки громадськості також розділилися – 51 % схвалюють таку практику, 42 % заперечують (*Додаток Б.7*). На сьогодні не існує єдиного

підходу та встановлених міжнародних стандартів реалізації репродуктивних прав. Для ефективного та повноцінного регулювання цього процесу є потреба в якісному виокремленні теоретико-правових принципів, що можуть служити основним орієнтиром для формування державної політики у досліджуваній сфері.

Виокремимо основні принципи, які, на нашу думку, можна вважати загальними для всіх типів правового регулювання в аспекті реалізації соматичного репродуктивного права методом сурогатного материнства. Отож це:

1. Пріоритет прав людини як правових цінностей кожної держави, що не залежать від статевих ідентифікаторів, расової та національної належності. Права людини мають найвищу пріоритетність для держави і міжнародної спільноти загалом. Цей принцип є основою Декларації з прав людини [145], Загальної декларації про геном людини та права людини [146], Конвенції про права дитини [189], Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину) [187].

2. Чітке нормативне визначення статусу учасників. Для визначення основоположних принципів, на яких повинна бути побудована політика держави щодо сурогатного материнства, потрібна безпосередня участь держави у цьому процесі. Держава має створити законодавчі регулятори впливу задля повного забезпечення усіх суб'єктів. Сурогатне материнство несе чимало ризиків, що можуть створювати потенційну небезпеку. Наприклад, щоб уникнути торгівлі людьми, потрібні чіткі нормативні правила, які встановлювали б та контролювали компетентні державні органи. Нині в Україні метод сурогатного материнства регулюється цивільними договірними нормами, які мають казуальний характер. Це ускладнює реалізацію прав усіх учасників репродуктивних правовідносин.

3. Захист правових інтересів сурогатної матері. Виникає також низка проблемних питань щодо тлумачення суб'єкта правовідносин, тобто сурогатної

матері. Беззаперечно, жінка повинна бути фізично та психологічно здоровою. Вагомою вимогою до сурогатної матері є наявність дітей (бодай однієї своєї здорової дитини). Також існують об'єктивні причини вікового обмеження. В Україні нижня межа відповідає настанню повноліття – 18 років. У деяких країнах нижній віковий ценз визначено дещо вищий: 20 років – у Вірменії, 25 років – в Австралії [228, с.215], Гвінеї, Гондурасі, Єгипті, Кот-д'Івуарі, Намібії, Південній Кореї, Сингапурі – 21 рік. Варто зазначити, що кожний людський організм досягає повної фізичної та психологічної зрілості в різний період, який не завжди збігається з юридичним віком повноліття.

Ми ж вважаємо доречним встановити в Україні вищий віковий ценз для реалізації репродуктивного права методом сурогатного материнства, аніж 18 років. Це пов'язано з підвищенням світових показників віку народження першої дитини. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки це 33,4 роки, у Росії – 21,5, в Англії – 24,3, в Італії – 30,9 [550]. Тож з огляду на те, що обов'язковою вимогою для жінки, яка хоче стати сурогатною матір'ю, є наявність власної здорової дитини, слушною є підстава підвищення вікового цензу в нашій державі. До того ж у більш зрілому віці жінка набуває життєвий досвід, тому, вірогідно, буде більш психологічно стабільною та відповідальною щодо своєї ролі сурогатної матері. Звичайно, у кожній державі потрібно враховувати ментальні та кліматичні особливості, але в середньому, на нашу думку, прийнятною є нижня межа у віці 21–22 роки. У цьому віці можна більш впевнено говорити про зрілість людини для прийняття такого відповідального рішення.

Дискусійною є верхня вікова межа. У деяких проєктах нормативних актів нормотворці пропонують встановити її на рівні 49 років, оскільки це межа рекомендованого ВООЗ дітородного віку [325]. Однак вважаємо, що в комерційній моделі сурогатного материнства потрібно знизити верхній віковий ценз до 42 років, адже це межа найсприятливішого дітородного віку, що потенційно завдає найменше шкоди здоров'ю, враховуючи велику кількість

гормонотерапії, що у зрілому віці може спричиняти онкологічні захворювання.

Жінка повинна пройти фізичне та психологічне обстеження для встановлення її придатності для медичної процедури. Запліднення яйцеклітини (біологічної матері) та сперматозоїда (біологічного батька) відбувається поза організмом майбутньої сурогатної матері. Сурогатна мати використовується лише як «інкубатор» для виношування немовляти та не має з дитиною жодного генетичного споріднення. Якщо ж замовники (майбутні батьки) не можуть надати свої біологічні матеріали, для проведення процедури використовуються гамети донорів. Інший шлях – застосування біологічних матеріалів самої сурогатної матері, але така дія є не тільки аморальною, але й протиправною, оскільки має ознаки торгівлі людьми.

4. Захист конфіденційності даних кожного суб'єкта правовідносин. Конфіденційність передбачає обов'язок медичного персоналу дотримуватися принципу медичної таємниці. Ми вважаємо, що цей принцип потребує особливої уваги з боку держави, оскільки метод репродукції заторкує морально-етичні аспекти життєдіяльності людини та містить інтимну, чутливу інформацію.

5. Право дитини, народженої за допомогою методу сурогатного материнства, отримати громадянство своїх біологічних батьків. Є країни, у яких законодавчо заборонено використовувати досліджуваний метод репродукції, що ускладнює та навіть позбавляє права дітей-сурогатів на повноцінне життя з біологічними батьками. Такі держави як Франція, Німеччина та Швейцарія відмовляють у цивільній реєстрації дитини, що була народжена за допомогою цього методу, оскільки політика держави передбачає, що матір'ю може бути лише та жінка, що самостійно народила дитину. Рішення ЄСПЛ у таких справах обґрунтовано вказують на порушення прав на приватне і сімейне життя та порушення Конвенції ООН про права дитини. Прикладом є справи «Менессон проти Франції» (*Mennesson v. France*) і «Лабассі проти Франції» (*Labassee v. France*) [489], де суд дійшов висновку, що французька

держава, відмовляючись належно визнавати родинні зв'язки між дитиною та її біологічними батьками, порушує права дітей, що гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Прикладом може слугувати і такий випадок, що трапився кілька років тому. Федеральний суд Німеччини постановив подружжю німців всиновити хлопчика, якого їм (використали саме їхній біологічний матеріал) 2015 року народила сурогатна мати, українка за походженням. А все тому, що, «за німецьким законом, матір'ю дитини вважається – та особа, яка дитину народила». І для усунення правових колізій щодо юридичного статусу матері, за рішенням суду, «необхідна процедура всиновлення» [256].

На цій проблематиці також акцентують свою увагу Б. Н. Шрайне (B. N. Ghráinne) і А. А. Макмахон (A. A. McMahon), вказуючи, що «міжнародні угоди про сурогатні відносини стосуються дитини, народженої від сурогатної матері, яка має інше громадянство від батьків-замовників. Багато із цих договорів призводять до того, що діти народжуються без громадянства, що позбавляє дитину багатьох прав, які безпосередньо пов'язані з її громадянством, а також спричиняє значні практичні проблеми, скажімо, труднощі з отриманням паспорта» [537, р.324-342]. Вважаємо, що вихід із ситуації є найприйнятнішим варіантом є усиновлення дитини, що буде гарантією для батьків (замовників) в належному та своєчасному отриманні громадянства у своїй державі та захисті прав та інтересів дитини.

Аналізуючи проблемні моменти застосування цього методу допоміжної репродуктивної технології, хочемо зосередити увагу на правому статусі суб'єктів, адже на збереженні прав та законних інтересів кожного, на наш погляд, має зосереджуватися міжнародна спільнота і держави, в яких дозволений це метод реалізації репродуктивного соматичного права.

Акцентуємо увагу на загальному погодженні науковців, громадськості, релігійних діячів щодо допустимості альтруїстичного виду сурогатного материнства. Проте відзначимо, що в обох видах сурогатного материнства є

однакова мета – народження дитини для людей, що не можуть самостійно стати батьками. Тож і в комерційному, і в альтруїстичному варіанті проведення процедури важливою є реалізація соматичного права жінки розпоряджатися своїм тілом. Тому варто зосередити увагу на створенні умов, необхідних для дотримання всіх прав і свобод учасників цих правовідносин.

Багато дослідників стверджує, що сурогатна матір піддається експлуатації у разі комерційної форми досліджуваного репродуктивного методу. Аналізуючи всі ознаки договору сурогатного материнства, слід зазначити, що одним із ключових його елементів є добровільна та свідома згода жінки на здійснення цієї процедури. Однак ми змушені констатувати факт, що у малорозвинутих державах існує великий ризик експлуатації жінок, оскільки їхня згода не є добровільною та досягається шляхом примусу, насильства, погроз. Вражаючим прикладом є Камбоджа, де жінок «вербували» шляхом втягнення їх чи членів їхніх сімей в азартні ігри [679]. Крім того, потрібно враховувати низький рівень освіченості жінок, що сприяє експлуатації чи введенню в оману. Даючи згоду на проведення процедури, жінка може не усвідомлювати всіх аспектів, зокрема через свою неписьменність, а відповідно не може оцінити й можливих ризиків для свого здоров'я та життя.

Виношування дитини сурогатною матір'ю потребує комплексу медичних та соціальних заходів, що спричиняє порушення права на вільне пересування жінки та вільний вибір способу її життя, що також може бути кваліфіковано як експлуатація. Мусимо констатувати факт можливої експлуатації сурогатних матерів і в Україні. Оскільки недобросовісні посередники створюють неналежні умови для сурогатних матерів та здійснюють повний контроль їхнього життя, що має чіткі ознаки експлуатації [421].

Інтенсифікація порушень у цих правовідносинах, що зумовлені залученням сурогатних матерів обманним шляхом чи моральним тиском на них, неприйнятність постійного контролю (перебування сурогатної матері в спеціально облаштованих квартирах поруч з іншими жінками, які виконують

роль гестаційного кур'єра) нівелюють усю парадигму цих правовідносин та перетворюють на бізнес, центром якого є людське тіло. Така ситуація має ознаки експлуатації людини: постійний контроль, примушування і тиск на сурогатну матір, що переводить таку діяльність у позаправове поле. Саме тому важливим є державний контроль, що якісно зміг би забезпечити нагляд за дотриманням процедури сурогатного материнства задля уникнення порушення прав сурогатної матері.

Чимало іноземних науковців акцентують увагу на комерційному сурогатному материнстві як проблемі. Відсутність єдиного світового законодавства «збільшує “туризм народжуваності” як глобальний ринок і часто призводить до експлуатації, торгівлі людьми та насильства над сурогатами, які є економічно, соціально чи юридично неблагополучними, оскільки вони використовуються для отримання прибутку агентів або брокерів» [649]. І це вкотре свідчить про важливість створення всіх засобів захисту сурогатних матерів і дітей.

Попри високу критику комерційного сурогатного материнства все ж «...повна заборона будь-якого типу сурогатства не є найкращим рішенням, а також не є найбільш ефективною відповіддю на сучасну реальність... По-перше, заборона сурогатства може призвести до існування тіньових служб, з усіма виникаючими та зростаючими ризиками для всіх учасників. По-друге, ми усвідомлюємо, що кожна країна вільна приймати власні закони та політику» [649], саме тому пропонується створити незалежний орган (комітет з етики), який міг би затверджувати та наглядати за виконанням умов сурогатного материнства. Ми погоджуємося з таким твердженням, оскільки заборона комерційного сурогатного материнства стане причиною її тіньової практики, що лише погіршить ситуацію із дотриманням прав та свобод сурогатної матері.

Тому стверджуємо, що практика сурогатного материнства не порушує чинного міжнародного законодавства про права людини. Фактично, при здійсненні відповідних захисних механізмів, цей репродуктивний метод може

застосовуватися відповідно до загальних правових цінностей.

Право на репродукцію шляхом сурогатного материнства – це соматичне право жінки на працю. Залучення тіла гестаційного кур'єра науковці порівнюють із засобом праці, мовляв, жінка залучає своє тіло та свою особу до роботи на строк, що визначений трудовим договором [632]. Тобто сприйняття сурогатного материнства як певної роботи для жінки – це сучасна тенденція, що укоренилася в країнах, де ця процедура законодавчо закріплена. І вона фактично заперечує тезу про отримання вигоди від використання свого тіла. Мовляв, тут має місце підміна понять, адже майже всі професії, що потребують фізіологічного долучення до процесу роботи, можна розцінювати як такі, що забезпечують отримання вигоди від використання власного тіла.

Саме тому важливість створення спеціального законодавства, що могло б цілісно регулювати ці правовідносини, є вкрай важливим аспектом у сьогоdnішніх умовах, оскільки могло б збільшити контроль з боку держави над процесом сурогатного материнства.

У науковій літературі і справді часто трапляється висловлювання щодо сурогатного материнства як практики торгівлі людьми. Тож варто зазначити, що торгівля людьми передбачає примусову працю та комерційну сексуальну експлуатацію, що не є ознаками досліджуваних правовідносин (у випадку законного її проведення із врахуванням обов'язкових вимог), що тим самим заперечує наведену тезу, адже сурогатна матір виношуватиме чужу біологічну дитину, тому говорити про її продаж недоречно, оскільки дитина має спорідненість з майбутніми батьками.

Отже, ми дотримуємося позиції, що сурогатне материнство є соматичним правом людини розпоряджатися своїм тілом. У сучасних реаліях сурогатне материнство розглядається як певна робота, що виконується гестаційним кур'єром. Ми вважаємо, що комерційний та альтруїстичний вид цієї процедури надає неоціненну можливість людям стати батьками завдяки найсучаснішим репродуктивним технологіям, а для подолання окреслених проблем необхідним

є чітке регулювання цих правовідносин з боку держави.

У доповіді Міжнародної клініки з прав людини Університету Чиказького юридичного факультету зазначено, що «жінки мають право на тілесну самостійність, репродуктивний вибір, самовизначення та вибір професії, а отже, мають право за бажанням стати сурогатною мамою. Це право може бути належно обмежене, якщо переважає порушення прав, що виникає внаслідок сурогатства. Але не можуть бути виправданими надмірні обмеження (за межами необхідних для усунення порушень у веденні цієї діяльності); ризики сурогатного життя можуть і повинні бути зменшені обмежувальними засобами, такими як захисне регулювання, міжнародні стандарти та державне співробітництво, але в міру» [459].

Отож вкажемо вимоги, необхідні для можливості реалізувати право жінки бути сурогатною матір'ю:

- добровільна згода жінки стати сурогатною матір'ю;
- поінформованість щодо процедури сурогатного материнства;
- відповідність встановленим критеріям щодо психічного та фізичного здоров'я, дієздатність, віковий ценз, а також соціальний аспект її життя;
- збереження права жінки самостійно обирати спосіб свого життя, що з медичної точки зору не загрожує (ембріону) плоду (оскільки ті обмеження, що застосовуються до сурогатних матерів, не відповідають правам людини щодо її гідності);
- право обирати вид сурогатного материнства (альтруїстичне чи комерційне).

У зв'язку із цим постає необхідність у розробленні державної політики, котра забезпечила б ретельний аналіз та контроль діяльності посередників для уникнення в майбутньому порушень прав жінок, що погодилися стати гестаційними кур'єрами.

Існує ще один аспект, який прямо не пов'язаний із соматичним правом на

репродукцію, проте є важливим та потребує аналізу в контексті цілісного дослідження проблем сурогатного материнства. У межах нашого дослідження ми не могли оминати його увагою. Виношування плода і пологи є складним, непрогнозованим процесом. Передбачити, що дитина народиться здоровою, неможливо. Дитина може народитися і з різними вадами. Генетичні батьки в такому разі часто відмовляються від дитини, і вона передається під опіку держави, у якій народилася. Іншими словами, у такому разі потенційно бажана дитина залишається сиротою та позбавлена батьківського піклування. Як приклад наведемо відому справу *Baby Gummy* [648]. Згідно з договором сурогатного материнства жителька Таїланду народила близнюків, один із дітей народився зі синдромом Дауна та хворобою серця. Батьки-замовники взяли в Австралію тільки здорову дівчинку, а хвору дитину залишили в Таїланді. Такий випадок був і в Україні. Дівчинку Бріззі залишили біологічні батьки зі США, тому зараз дитина перебуває в дитячому будинку [60]. Вважаємо суттєвою прогалиною відсутність норм, які б урегульовували таку ситуацію. Тому вважаємо за потрібне у спеціалізованому законодавстві передбачити обов'язок потенційних батьків (замовників) дитини, народженої сурогатною мамою, забезпечити їй належний життєвий рівень.

Винятком може бути лише факт грубого порушення умов договору сурогатною матір'ю, що спричинив наслідки для здоров'я дитини. Такий казус трапився 1998 року та отримав назву *Baby Doe* [247]. Сурогатна матір, не дотримуючись правил поведінки під час інсемінації, фактично виношувала дитину від свого співмешканця. Дитина народилася з гідроцефілією (захворювання головного мозку). Замовники затребували проведення ДНК-аналізу, котрий і вказав, що генетично це чужа для них дитина, тож вони відмовилися від неї.

Також варто звернути увагу, що можливі шахрайські дії. Прикладом є справа «*Парадізо і Кампанеллі проти Італії*» (*Paradiso and Campanelli v. Italy*), яку розглянув ЄСПЛ. Подружжя італійців звернулося до Суду, наполягаючи на

порушенні ст. 8 Європейської Конвенції стосовно них, оскільки італійські суди не дозволили їм всиновити дитину, яку їм нібито народила сурогатна мама (росіянка). Однак в процесі розгляду справи стало відомо, що подружжя вдалося до шахрайства. ДНК-тест не підтвердив їх генетичної спорідненості з дитиною, більше того, з'ясувалося, що документи дитини підроблені. Відповідно ЄСПЛ не задовольнив вимогу позивачів [602]. Дитину забрали до дитячого будинку і згодом усиновили. Тож Європейський Суд підтримав позицію влади Італії про неприпустимість в конкретному випадку опіки над дитиною, яка не є генетично рідною, хоча була народжена згідно з договором сурогатного материнства.

Ця справа дуже яскраво ілюструє висловлювання К. Співака (C. Spivack), що «держави мають широке розмежування законів, деякі застосовують договори про сурогатство, деякі забороняють їх повністю, а деякі дозволяють їх за певних обставин. Багато держав взагалі не мають законів щодо контрактів на сурогатство. Жоден встановлений законом режим не здобув широкого визнання. Як результат, судам часто доводиться вирішувати спори про батьківство, що впливають із цих договорів, і застосовувати низку теорій, за допомогою яких це можна зробити: намір, контракт, генетика, гестація і рідко, найкращі інтереси дитини» [643, р. 97–114.]. Вважаємо, що у випадках конфлікту між законодавством різних держав щодо сурогатного материнства варто застосовувати правові норми за аналогією. Найкраще для цього підходять норми про усиновлення. Як зазначає Д. Грунбаум (D. Gruenbaum), «застосування усиновлення дитини батьками повинно розглядатися як альтернативне та адекватне вирішення питання невизначеного законного батьківства, яке в іншому випадку виникне у зв'язку з невизнанням рішення про сурогатне життя» [541, р. 475–505.]. Такі принципи дозволять дотримуватися Конвенції про права дитини та забезпечити дитині найкращі сприятливі умови для гармонійного розвитку.

4.2 Сексуальні права людини

Соматичні права людини загалом характеризуються дискусійністю. А сексуальні права, окрім того, є ще й особливо вразливими. Суспільство внаслідок довготривалого панування радянської ідеології соромиться розглядати цю сферу, вважаючи її приватною та таємничою. Проте вагомість сексуальних прав для людини визначає затребуваність їх правового регулювання.

Не існує консенсусу щодо поняття «сексуальні права», хоча питання активно обговорюють впродовж останніх десятиліть. Протилежність тлумачень впливає з ментально-релігійних чинників та культурних особливостей народів і громадянського суспільства. Проте загалом можна визначити параметри для встановлення правової сутності сексуальних прав. Зокрема, вони вміщують повний спектр наявних можливостей людини, які стосуються публічних та приватних аспектів її сексуальності та сексуального здоров'я.

Сексуальні права передбачають право особи на реалізацію своєї сексуальності. За загальним визначенням ВООЗ, «сексуальність – це центральний аспект буття людини протягом усього життя; вона охоплює стать, гендерні ідентичності та ролі, сексуальну орієнтацію, еротику, задоволення, близькість та відтворення. Сексуальність переживається і виражається в думках, фантазіях, бажаннях, переконаннях, ставленні, цінності, поведінці, практиці, ролях та стосунках. На сексуальність впливає взаємодія біологічних, психологічних, соціальних, економічних, політичних, культурних, правових, історичних, релігійних та духовних чинників» [636, p.13].

Науковці виводять це поняття з філософського розуміння сутності людини. Так, А. А. Герц вказує, що «сексуальність – домінантна ознака людської екзистенції, що є підґрунтям і причиною формування найбільш потужних за силою вираження інтенцій, пов'язаних з підкоренням, утриманням в полі уваги, розпорядженням і оволодінням іншим як носієм власної

ідентичності» [73, с.64].

Як вказано в міжнародних стандартах, сексуальні права безпосередньо пов'язані з тілесністю людини, тому що «охоплюють експресивні, асоціативні й інтеграційні елементи і нерозривно пов'язані з тілесною цілісністю і суверенністю індивідуума» [352], а Джок'якартські принципи (принципи застосування міжнародно-правових норм про права людини щодо сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності) визнають сексуальну орієнтацію невід'ємним елементом гідності й особистості кожної людини.

Трансформаційні перетворення глобалізованого простору з часом змінюють ідеологічне та культурне середовище, гендерні ролі трансформуються, відбувається уніфікація статей, що розширює розуміння толерантності до інваріативності сексуальних стосунків, «по-новому ставлять питання про способи здійснення особистістю вибору своєї ідентичності (в тому числі сексуальної) та її репрезентації (експресії) в соціумі, а також актуалізують проблематику тенденцій розвитку правового захисту сексуальних меншин від дискримінації» [393, с. 1].

Однак все ж ми не можемо говорити про абсолютну універсалізацію такого виду соматичних прав, бо кожна культурна спільнота має свої особливості, як-то примусові шлюби, легалізація сексуальних послуг, каліцтво статевих органів – усе це є ментальними аспектами правового регулювання прав. Тому потрібно враховувати (не обов'язково схвалювати) культурні відмінності та специфічне релігійне підґрунтя в різних регіонах планети.

Розуміння сексуальності в усьому світі постійно змінюється. Це зумовлює відсутність міжнародних еталонів. Проте можна визначити важливі стандарти, які вже ухвалені на загальноцивілізаційному рівні:

- Джок'якартські принципи (англ. Yogyakarta Principles), прийняті в Індонезії 6–9 листопада 2006 р. групою профільних експертів щодо застосування міжнародно-правових норм про права людини стосовно сексуальної орієнтації. Вони охоплюють широкий спектр стандартів у сфері

прав людини і можливість їх застосування до питань сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності [688]. 10 листопада 2017 р. для доповнення принципів було прийнято «+10», оскільки з часів первинної редакції відбувся значний розвиток і в галузі міжнародного права прав людини, і в розумінні порушень, що стосуються осіб «різноманітної сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності», а також визнання часто виражених порушень, що стосуються осіб за ознаками «гендерного вираження» та «статі» [658].

Принципи Yogyakarta Plus 10 (YP + 10) мають на меті розширити гарантування за допомогою системи додаткових принципів та державних зобов'язань. Ці документи разом репрезентують експертний виклад міжнародних норм про права людини і застосовуються до ознак дискримінації, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, гендерної виразності та ознак статі.

- Інкорпорація прецедентного права. Універсалізація норм права про сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність здійснена Міжнародною комісією юристів, що об'єднала прецедентне право у сфері сексуальних прав з усього світу та на міжнародному рівні [554].

- Декларація Всесвітньої асоціації сексуального здоров'я 2014 року про сексуальні права, яка має на меті пояснити норми сексуальних прав та пов'язати сексуальність і сексуальне здоров'я з принципами та стандартами прав людини [680].

- Акти, видані Міжнародною федерацією планування сім'ї, яка відіграє провідну роль у захисті статевого та репродуктивного здоров'я. Їхня дія спрямована на те, щоб побудувати світ, у якому жінки, чоловіки і підлітки мали б контроль над своїм тілом, а отже могли б керувати своєю долею [352].

- Доповіді ВООЗ, що стосуються сексуального здоров'я, наприклад, «Сексуальне здоров'я, права людини та закон» [636].

- Цілі сталого розвитку 2030, які загалом визначають при реалізації

будь-яких проєктів, програм або стратегій розвитку, зокрема програм. Вони повинні вирішувати питання, пов'язані з несправедливістю, нерівністю, зокрема гендерною нерівністю, і поганим станом здоров'я. Досягнення Цілей – таких, зокрема, як поліпшення здоров'я матерів, скорочення дитячої смертності, сприяння більшій рівності статей і боротьба з ВІЛ та СНІДом – безпосередньо залежать від забезпечення широкого доступу до послуг охорони сексуального здоров'я і захисту сексуальних прав.

Сексуальні права становлять невід'ємну частину прав людини, які являють собою безперервно мінливу сукупність дозвільних норм у сексуальній сфері, що забезпечують свободу, рівність і гідність всіх людей нашої планети.

У будь-якому суспільстві сексуальність є невід'ємною частиною й особистості людини. Людина має право варіативності прояву сексуальності, зміни її протягом життя. Це право ґрунтується на свободі, рівності, людській гідності та має бути захищене з боку держави і суспільства. Право на сексуальність повинно визнаватися як позитивний аспект існування людини.

Варто відрізнити сексуальні та репродуктивні права. Безумовно, вони достатньо пов'язані між собою і часто містяться в єдиних нормативних документах, проте їхня правова природа є різною. Сексуальність – не просто засіб задоволення індивідуумами своїх репродуктивних інтересів. Потрібно відстоювати право на реалізацію сексуальності й отримання від неї задоволення незалежно від відтворення. Сексуальність лежить у центрі людського існування, незалежно від рішення щодо дітонародження.

Проте вказані групи соматичних прав мають чіткі точки дотику. Наприклад, рішення про переривання вагітності може розглядатися як аспект здатності жінки прийняти рішення про відмову від сексуальної активності, відмову стати матір'ю, що також дотично до права на здоров'я, конфіденційність та недискримінацію.

Інший перетин виникає між сексуальними та гендерними правами. Як зауважують науковці, «хоча гендерна ідентичність не визначається

сексуальністю або сексуальною поведінкою, проте може стати основою, на якій державне законодавство регулює, з ким можна законно мати сексуальні стосунки. Таким чином, гендерна експресія та норми ідентичності мають значення для сексуальних прав і можуть бути введені до сфери сексуальних прав» [582, р.16-30].

Згадувана уже Міжнародна федерація планування сім'ї є міжнародною організацією, що надає послуги і відіграє провідну роль у захисті статевого та репродуктивного здоров'я. У 2008 р. вона розробила Декларацію, яка є доповненням до Хартії щодо сексуальних і репродуктивних прав, у якій визначила десять сексуальних прав людини:

- право на рівність, рівний захист з боку закону і свободу від будь-яких форм дискримінації за ознакою статі, сексуальності або гендеру;
- право на участь для всіх осіб, незалежно від статі, сексуальності або гендеру (всі особи мають право на умови існування, що сприяють активній, вільній і значущій участі у громадських, економічних, соціальних, культурних та політичних аспектах життя людини – і внесення вкладу в них – на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях);
- право людини на життя, свободу, безпеку і тілесну недоторканність, тобто право не наражатися на тортури і жорстоку, нелюдську і таку, що принижує гідність, поведінку в будь-яких випадках, особливо на ґрунті статевої належності, віку; гендеру; гендерної ідентичності; сексуальної орієнтації; цивільного стану, сексуального минулого чи поведінки, реального або приписуваного, статусу ВІЛ / СНІДу, і мають право на прояв своєї сексуальності без насильства чи примусу;
- право на недоторканність особистого життя, тобто право не піддаватися безпідставному втручанням в особисте і сімейне життя (без чого людина не може користуватися сексуальною автономією), посяганням на недоторканність свого житла, таємницю своєї кореспонденції і право на

недоторканність особистого життя;

- право на особисту автономію і на сексуальну свободу, що припускає наявність в індивідуумів можливості ухвалювати вільні рішення і контролювати питання, пов'язані із сексуальністю, вибирати своїх сексуальних партнерів, прагнути повною мірою реалізовувати свій сексуальний потенціал і відчувати задоволення в умовах недискримінації;

- право на свободу думки, слова і вираження поглядів стосовно сексуальності, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності і сексуальних прав без довільного втручання або обмежень, оснований на домінантних культурних поглядах, політичній ідеології чи дискримінаційних уявленнях громадського порядку, громадської моральності, суспільної охорони здоров'я або громадської безпеки;

- право на здоров'я і здобутки наукового прогресу, що визначають здоров'я, і доступність допомоги у сфері сексуального здоров'я, зокрема це стосується профілактики, діагностики та лікування, проблем і порушень сексуального характеру;

- право на освіту й інформацію, зокрема на всебічну сексуальну освіту й інформування;

- право вибору щодо того, чи вступати в шлюб, чи створювати і планувати сім'ю, чи мати дітей, як коли і скільки;

- право на відшкодування збитків [352].

Громадські організації, які активно працюють у сфері забезпечення прав жінок та гендерної рівності, виділяють такі види сексуальних прав людини: на найвищий досяжний рівень сексуального здоров'я; вести задоволене, безпечне та приємне сексуальне життя; мати контроль та вільно приймати рішення з належним дотриманням прав інших людей з питань, пов'язаних із їх сексуальністю, відтворенням, сексуальною орієнтацією, тілесною цілісністю, вибором партнера та гендерної ідентичності тощо [555].

Виокремимо сексуальні права, які є основними для прояву людиною своєї індивідуальності та розкривають обсяг соматичних прав.

Право на сексуальне здоров'я. Сексуальні права пов'язані з особистими правами людини, серед них одним з найвагоміших є право на охорону здоров'я. Здоров'я являє собою фундаментальне право людини, без якого вона не в змозі повноцінно користуватися своїми правами. Сексуальне і репродуктивне здоров'я є невід'ємним елементом прав усіх і кожного на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я.

Щороку у 200 млн жінок виникає незадоволена потреба в сучасній контрацепції, понад 45 млн жінок отримують неадекватну або взагалі антенатальну допомогу [523], 1 млн жінок та дівчат мають загрозу захворіти на ВІЛ, а 25 млн жінок роблять аборт [525].

Ці цифри ілюструють величезні прогалини в доступі до основних послуг сексуального та репродуктивного здоров'я, що створюють серйозні проблеми для досягнення загального охоплення здоров'ям до 2030 року. Ці прогалини у доступі посилюються за рахунок скорочення фінансування міжнародного розвитку та підкреслюють важливість і нагальність посилення зв'язків між програмами ВІЛ та сексуального і репродуктивного здоров'я та правами людини.

Сексуальне здоров'я вперше було визначено ВООЗ у Серії Технічного звіту № 572 ще 1975 року як «інтеграцію соматичного, емоційного, інтелектуальних та соціальних аспектів сексуального буття, способами, які позитивно збагачують особистість, покращують спілкування та любов» [518].

Однак останні десятиліття принесли драматичний характер зміни в розумінні сексуальності людини, статевого життя і поведінки. Пандемія ВІЛ відіграла головну роль, але це не єдиний чинник. Додалися ще проблеми зі здоров'ям людей, спричинені іншими інфекціями, що передаються статевим шляхом, небажана вагітність, небезпечний аборт, безпліддя, сексуальне насильство та сексуальна дисфункція. У цей же період відбувся стрімкий

розвиток правового регулювання сексуальних прав та розширилося розуміння характеру дискримінації і нерівності, що пов'язані із сексуальністю та статевим здоров'ям. Вказане також вміщує зміну ідеології щодо сприйняття попередньо девіантних сексуальних практик – одностатеві зносини, ранні підліткові стосунки, надання статевих послуг, трансгендерність. Отож, сексуальні права тісно пов'язані з іншими – правом на здоров'я, життя, рівність та недискримінацію, конфіденційність і звільнення від нелюдського та принизливого поведження, свободою вираження поглядів, гендерною рівністю тощо. Отже, досягнення сексуального здоров'я тісно пов'язане з комплексним гарантуванням прав людини.

Сексуальне здоров'я – це стан фізичного, емоційного, психічного та соціального благополуччя стосовно сексуальності; це не просто відсутність захворювання, дисфункції або немочі. Про особисту вагомість для них критеріїв сексуального здоров'я вказали 89 % опитаних нами осіб (*Додаток Б.5*). Статеве здоров'я вимагає позитивного та шанобливого підходу до сексуальності та сексуальних відносин як можливості мати приємні і безпечні сексуальні переживання, без примусу, дискримінації та насильства. Для сексуального здоров'я повинні бути досягнуті і збережені сексуальні права всіх груп. Це аспекти репродуктивного здоров'я, такі як здатність контролювати свою фертильність через доступ до контрацепції та абортів і можливості убезпечення від інфекцій, що передаються статевим шляхом, сексуальної дисфункції та наслідків, пов'язаних зі статевим насильством або каліцтвом жіночих статевих органів. А також, окрім репродуктивних елементів, це право охоплює також можливість приємного і безпечного сексуального переживання, вільного від примусу, дискримінації і насильства [636].

Статеве здоров'я є первинним для фізичного та емоційного здоров'я і самопочуття окремих людей, пар, сім'ї, зрештою, соціально-економічного розвитку громад та країн. Однак здатність людей досягати сексуального здоров'я і добробуту залежить від таких чинників: доступ до всеосяжної

інформації про сексуальність; знання про ризики, з якими вони стикаються, та їх вразливість до несприятливих наслідків сексуальної активності; доступ до хорошої якості охорони сексуального здоров'я; і середовище, яке підтверджує та сприяє сексуальному здоров'ю [512].

ВООЗ безпосередньо пов'язує сексуальні права та право на здоров'я, вказуючи, що покращення доступу до сексуальної послуги з репродуктивного здоров'я потребує перенесення тягаря фінансування з осіб на державу. На сьогодні існує систематичне недофінансування послуг. Як наслідок, понад 4 млрд людей у світі впродовж життя стикаються з відсутністю доступу до ключових послуг [635], тому що послуги з репродуктивного здоров'я отримують тільки 9% світового донорського фінансування на здоров'я [611].

Міжнародні інституції визнають необхідні медичні послуги для реалізації соматичного сексуального та репродуктивного права: консультації та надання контрацепції; догляд за фертильністю; антенатальна, внутрішньоутробна та післяпологова допомога; безпечний догляд за абортами; сексуальна функція та психосексуальне консультування; комплексна освіта та інформація; запобігання гендерному насильству, підтримка і турбота; профілактика і боротьба з ВІЛ-інфекцією та іншими інфекціями, що передаються статевим шляхом.

Також ВООЗ реагує на просування прав сексуального характеру шляхом підтримки зміцнення систем охорони здоров'я, розробляє нормативні вказівки та інструменти, щоб підтримувати зусилля на рівні регіонів та країн для інтеграції цих прав у національні стратегії охорони здоров'я.

Право на сексуальне життя охоплює можливості індивідуального вибору статевого життя, його наявності чи відсутності.

З погляду юриспруденції тут важливо вказати, що це право настає з моменту досягнення допустимого віку сексуального життя. Вікові характеристики безпосередньо впливають на можливість реалізації сексуальних прав, проте є хибною думка, що тільки після повноліття настає право реалізації сексуальних прав. По-перше, вік чітко залежить від ментально-культурних

традицій регіону. Окрім того, деякі сексуальні права не мають вікового чинника, наприклад, захист людини від сексуальної експлуатації.

Обсяг прав, можливість їх обмеження та способи охорони й захисту відрізняються для повнолітніх та неповнолітніх осіб. Ці відмінності стосуються всіх аспектів прав людини, але вимагають особливих підходів щодо сексуальних прав. Повага до дітей, їх гідності і право на захист від будь-якої шкоди, визнання значущості їх власної волі кореспондує обов'язок громадянського суспільства та національної правової політики створювати умови, за яких діти зможуть реалізовувати свої здібності, отримувати потенційну здатність брати участь в ухваленні рішень щодо свого життя і брати відповідальність за ці рішення. У ст. 5 Конвенції про права дитини наголошується, що розвиваючий потенціал дітей повинен бути керівним принципом допомоги дітям у здійсненні своїх прав. Це означає, що старші підлітки мають більшу самостійність, ніж діти молодшого віку. Ця концепція врівноважує визнання дітей активними учасниками особистого життя, носіями прав із зростаючою самостійністю. Діти також мають специфічні права на доступ до інформації та послуг щодо реалізації сексуальності і сексуального здоров'я без дозволу третьої сторони.

Прецедентне право Сполученого Королівства в цьому аспекті набуло глобальної уваги як позитивна правова практика. Палата лордів Великобританії встановила, що лікарі можуть надавати протизаплідні поради та лікування неповнолітнім без згоди батьків, за умови дотримання певних критеріїв. Критерії, визначені суддею, які відомі як «Фрейзер», використовуються як керівні стандарти надання послуг для підлітків. Згідно із цими вказівками, законним є надання протизаплідних засобів та іншого лікування без згоди батьків, якщо медичний працівник впевнений, що молода людина: зрозуміє поради фахівця; її не можна переконати повідомити батьків; це відповідає найкращим її інтересам [478].

Вік сексуальної згоди – це вік, починаючи з якого особа вважається

спроможною дати усвідомлену згоду на сексуальні відносини з іншою людиною. Такий вік в Україні – 16 років відповідно до Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації» [296]. До речі, про те, що вони ставали жертвами сексуального насильства, нам зізналися 21 % опитаних осіб (*Додаток Б.8*), однак саме цей показник не вважаємо репрезентативним тому, що ментальною особливістю наших жінок є схильність до латентності таких діянь, особливо чужим людям.

Міжнародне кримінальне право по-різному підходить до «віку сексуальної згоди». Міжнародне договірне право у сфері протидії злочинності містить безпосередні (текстуальні) згадки про такий вік; натомість міжнародне кримінальне право у вузькому сенсі (як сукупність норм, що забороняють злочини агресії, геноциду, воєнні злочини та злочини проти людяності) обходить це питання. У цьому, однак, не варто шукати глибинну суперечність. Тим паче, не слід протиставляти прогресивність одних і консервативність інших нормативних компонентів міжнародного кримінального права. Окреслену неоднорідність можна пояснити «аргументами соціального та правового характеру. Міжнародне кримінальне право у вузькому сенсі становить універсальний правовий режим, положення якого застосовуються незалежно від місця вчинення злочину. За таких обставин визнання певного віку особи віком згоди на зайняття діяльністю сексуального характеру в глобальному масштабі ризикувало б суперечити культурним традиціям і моральним правилам окремих суспільств» [125, с.78].

Наразі «вік сексуальної згоди» безпосередньо (текстуально) згадується не лише в Лансаротській конвенції (Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [191]), а й у Директиві Європейського Парламенту і Ради 2011/93/ЄС від 13 грудня 2011 р. про боротьбу із сексуальним насильством та сексуальною експлуатацією дітей і дитячою порнографією та про заміну Рамкового рішення Ради 2004/68/ЮВС [114].

Вік, у якому особа вважається юридично компетентною на згоду щодо сексуальної активності, різниться у різних країнах світу, і навіть у межах Європи. У більшості країн Європи та у Великобританії цей вік також становить 16 років. Чотирнадцять років встановлено у Німеччині, Австрії, Угорщині, Італії та Португалії, більшості частин Південної Африки, враховуючи Ботсвану, Намібію та Південну Африку, 18 років – у Туреччині, Чилі. Також активну кампанію щодо підвищення віку до 18 років проводять у Бразилії, як спосіб боротьби з ранньою вагітністю. У США вік згоди коливається від 16 до 18 років. У деяких штатах існує виняток, що відомий як «закон Ромео і Джульєтти», який декриміналізує консенсусний секс між двома особами, якщо обоє не досягли необхідного віку. У Японії вік згоди є низьким – 13 років, Нігерія має найнижчий вік згоди у світі – 11 років.

Важливо криміналізувати діяння, що підлягає згоді, коли особа не досягла віку такої згоди. Для прикладу, пар. 177 Кримінального кодексу Німеччини передбачає покарання для того, хто: а) учиняє сексуальні дії з особою віком менше 14 років; б) дозволяє дитині вчиняти сексуальні дії із собою; в) схиляє дитину до вчинення сексуальних дій з третьою особою; г) схиляє дитину до того, щоб вона дозволила третій особі вчиняти сексуальні дії із собою [173].

Гендерний стереотип не повинен бути основою визначення прав, пов'язаних із сексуальністю: наприклад, вік шлюбу повинен бути рівним (і 18); і хоча вік сексуальної згоди може бути нижчим, ніж вік шлюбу, він повинен бути рівним для хлопців і дівчат, а також для гетеросексуальних та одностатевих сексуальних відносин. Вказане встановлено у справі «С.Л. проти Австрії» (S. L. v. Austria), де заявник скаржився на те, що відповідно до національного права сексуальні відносини між чоловіками, якщо одна зі сторін не досягла 18 років, становлять кримінально каране діяння. Натомість жінки (одностатевої і гетеросексуальної орієнтації) могли вступати у статеві зносини з 14 років. ЄСПЛ визнав це дискримінацією за ознакою сексуальної орієнтації [627].

Право захисту від сексуальної експлуатації. В основі сексуальних прав є право на захист від будь-яких форм насильства та шкоди і право постраждалих осіб звертатися по допомогу. Стосовно сексуальних прав шкода означає як жорстокість і насильство фізичного, вербального, психологічного та сексуального характеру, так і жорстокість стосовно індивідуумів на ґрунті їх статі, віку, гендеру, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, громадського стану, сексуального минулого або поведінки, реального або приписуваного, сексуальної практики або того, як вони проявляють свою сексуальність.

Під сексуальною експлуатацією розуміють протиправне корисливе використання особою іншої людини для задоволення сексуальних потреб третіх осіб. Форми сексуальної експлуатації можуть бути різними. У ст. 3 Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятому Резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р. [329], зазначено, що експлуатація в торгівлі людьми охоплює, як мінімум, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю або послуги, рабство або звичаї, схожі на рабство, підневільний стан чи вилучення органів.

З усіх положень вітчизняного кримінального законодавства про сексуальну експлуатацію згадується лише в примітці 1 до ст. 149 Кримінального кодексу України під час тлумачення терміна «експлуатація людини». Відповідно до положень цієї примітки, під експлуатацією людини слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю чи примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо.

Залежно від особливостей історичного існування можна виділити класичні форми експлуатації та новітні, зумовлені поширенням інформаційних мереж. Перші форми, попри давнє історичне підґрунтя та активну гендерну боротьбу, існують донині. Нормативно-правову базу в аналізованій сфері формують: Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами 1949 року; Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року (Палермська конвенція), яку доповнює Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї; Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства 2007 року.

Необхідно подолати патріархальні норми, які перешкоджають належному сексуальному та репродуктивному здоров'ю – такі як неконсенсусні статеві стосунки, що відрізняються віком, насильство над жінками та зневага до прав жінок. Насильство над жінками та дівчатами – це повсюдне порушення прав людини та соціальна світова проблема.

Досліджувану сферу здебільшого регулюють соціальні норми. Вони засвоюються та приймаються як загальногромадський спосіб поведінки і мислення. Соціальні норми, на протигагу правовим, не так легко змінити чи викоренити. Гендерна роль жінки, яка склалася за останні тисячоліття, закріплює за чоловіком пріоритетну роль, тому жінка повинна підкорятися. Вказане впливає і на її сексуальні права. Тож домашнє насильство шляхом сексуальної експлуатації – споконвічна проблема. Застосування насильства стосовно жінок з боку чоловіків, зокрема таких як емоційний, економічний, фізичний чи сексуальний прояв влади чоловіка над жінкою, є інструментом, за допомогою якого виражається чоловіча сила, тому схвалюється суспільством.

За статистикою ООН, близько 3 млрд живуть у країнах, де подружнє зґвалтування не є злочином. Близько 15 млн дівчат від 15 до 19 років бодай раз

піддавалися зґвалтуванню, як правило, з боку партнерів, зокрема колишніх. За даними опитувань, проведених у 30 країнах, за професійною допомогою звернулися лише один відсоток з тих, кого примусили до сексу. До речі, це стосується всіх країн, незалежно від економічного розвитку та традиційних укладів. Наприклад, в Афганістані опитування показують, що частка одружених жінок, які пережили фізичне, сексуальне або емоційне насильство з боку чоловіка становить понад 90% [614]. У США 23% студенток із 28 університетів заявили, що піддавалися сексуальному насильству або знущанням, але менше третини з них повідомили про це. У Євросоюзі кожна десята жінка, починаючи з 15 років, отримувала відверто сексуальні і знущальні СМС-ки або коментарі в соцмережах. В Австралії, за даними національних досліджень, майже 45% жінок і дівчат старших за 15 років, з трудовим стажем щонайменше п'ять років, стикалися зі сексуальними домаганнями на роботі [351].

Серед форм сексуальної експлуатації вчені виділяють: дитячу проституцію, торгівлю дітьми, дитячу порнографію, ранній шлюб і дитячий секс-туризм [442, с.12]. До найбільш небезпечних форм сексуальної експлуатації варто також зарахувати: примусовий оральний, вагінальний чи анальний секс; групове зґвалтування; статеві стосунки неприродним способом; примушення займатися проституцією, неможливість контролювати кількість приймання клієнтів; змушення до незахищених статевих контактів та контактів без використання лубрикантів; небажана вагітність, примусовий аборт, кримінальний аборт; сексуальне приниження, примусове оголення; присилування до неправильного прийому контрацептивних засобів; неможливість впливати на обставини та форми статевих контактів [254, с. 50-61].

Захист дітей від сексуальних експлуатації, насильства і розбещення є одним із пріоритетних завдань держави. Всі діти і підлітки можуть претендувати на особливий захист від будь-яких форм експлуатації. Це охоплює захист від сексуальної експлуатації, дитячої проституції і всіх форм сексуального насильства, жорстокості і знущання, враховуючи примус дитини

до будь-якої сексуальної активності або сексуальної практики і використання дітей у порнографічних сценах і матеріалах.

Вказане потребує комплексного гарантування захисту сексуальних прав. Як зауважує А. А. Небитов, «державна політика запобігання сексуальній експлуатації на загальносоціальному рівні передбачає подолання об'єктивних і суб'єктивних передумов для сексуальної експлуатації та реалізується шляхом цілеспрямованої діяльності всіх інститутів суспільства з усунення, обмеження та нейтралізації чинників, які детермінують існування зазначених явищ»[253, с. 39].

Право захисту від каліцтва статевих органів, які здійснюються за немедичними показами. Одним із проявів порушення сексуальних соматичних прав є каліцтво статевих органів. Вказана проблема є вагомою у світі, а процес глобалізації та міграції накладає потребу особливої уваги до цього питання, незважаючи на те, що для України вона не несе суттєвої загрози.

Термін «каліцтво жіночих статевих органів» (також його називають «жіноче генітальне зрізання») стосується всіх процедур, що передбачають часткове або повне видалення зовнішніх жіночих статевих органів або інше ушкодження статевих органів жінки з немедичних причин.

У 1997 р. Всесвітня організація охорони здоров'я Дитячий фонд ООН та Фонд народонаселення ООН оприлюднили Спільну заяву про пошкодження жіночих статевих органів, у якій описано наслідки практики для здоров'я населення прав людини та заявлено про підтримку політики боротьби з каліцтвом. Було визнано нагальну потребу активізувати, розширювати та вдосконалювати зусилля для протидії пошкодженню статевих органів, щоб усунути таку практику протягом одного покоління. Аби досягти цієї мети, міжнародні органи намагаються посилити координацію та співпрацю.

За останніми оцінками, від 200 до 140 млн дівчат і жінок у світі пройшли подібні процедури, щороку 3 млн дівчат ризикують отримати такі каліцтва. Генітальне каліцтво спостерігається в усіх куточках світу, але

найбільш поширене в західних, східних та північно-східних районах Африки (аж 30 країн), деяких країнах Азії та Середнього Сходу і серед спільнот іммігрантів у Північній Америці та Європі.

Нині досить поширеним є каліцтво жіночих статевих органів у дівчат віком від 0 до 15 років, однак зрідка і дорослі, заміжні жінки також отримують такий негативний досвід. Пошкодження жіночих статевих органів включає всі процедури, що передбачають часткове або повне видалення зовнішніх статевих органів жінки або інше пошкодження статевих органів жінки з немедичних причин. Це відображає глибоко вкорінену нерівність між статями і є найгіршою формою дискримінації щодо жінок та дівчат, яка здійснюється дорослими і є порушенням прав дітей. Ця практика також порушує права людини на здоров'я, безпеку та фізичну недоторканність, право бути вільними від тортур і жорстокого, нелюдського або принизливого поводження, а також право на життя, коли процедура призводить до смерті. Практику здебільшого проводять старійшини, які часто відіграють центральну роль у громадах.

У багатьох установах медичні працівники також виконують цю процедуру, вважаючи її більш безпечною при медикаментозному лікуванні. ВООЗ та інші партнери ООН наполегливо закликають медичних працівників не виконувати подібних процедур, тому що вони шкодять здоров'ю жінки і в коротко-, і в довгостроковій перспективі, оскільки зводяться до вилучення та пошкодження здорової і нормальної жіночої статевої тканини, втручання в природні функції організму дівчат та жінок [634]. Дослідження виявили, що в деяких країнах третина, а то й більше жінок вказували, що їхнім дочкам пошкодили статеві органи кваліфіковані медичні працівники [630, р.303-310].

Видалення пошкодження здорової тканини статевих органів або пошкодження її природних функцій перешкоджає природному функціонуванню організму і спричиняє довгострокові наслідки для здоров'я. Наприклад, народжені діти жінки, які зазнали каліцтва жіночих статевих органів, страждають більш високим рівнем смерті новонароджених порівняно з

немовлятами, народженими жінками, які не пройшли процедуру. Інші наслідки – хронічний біль, інфекції, зменшення насолоди сексуального характеру та психологічні наслідки, такі як посттравматичний стресовий розлад.

Спільноти, які практикують каліцтво жіночих статевих органів, повідомляють про різні соціальні та релігійні причини для такої діяльності.

Вказана практика порушення соматичних прав здійснюється відповідно до соціальних норм, які панують у суспільстві. Доповідачі ЮНЕСКО вказують, що при традиції каліцтва жіночих статевих органів важко, щоб сім'ї відмовилися від практики без підтримки з боку громадськості. Часто каліцтво практикується навіть тоді, коли розуміють, що завдають шкоди дівчатам, оскільки соціальна традиція вважається вищою, ніж проблеми зі здоров'ям [526].

У багатьох суспільних групах старші жінки, які самі постраждали, часто стають прибічниками такої практики, вважаючи це критерієм ідентичності жіночості. М. Джонсон (M. Johnson) зауважує, що в зусиллях міжнародних органів при боротьбі з такою практикою вони вбачають напад на їхню самобутність та культуру [557, р.202-223]. Проте такий аргумент не може протистояти намаганням побороти тотальне порушення соматичних прав людини. У загальному розумінні практика порушує чимало основоположних міжнародних документів (Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи принижуючих гідність поводження чи покарання, Пакт про громадянські та політичні права, Пакт про економічні, соціальні та культурні права, Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), Конвенцію про права дитини).

Комітет з питань дискримінації стосовно жінок ООН активно засуджує таку практику та рекомендує заходи боротьби, враховуючи криміналізацію такої діяльності. У загальних рекомендаціях, ухвалених Комітетом з ліквідації дискримінації щодо жінок (Рекомендація № 14), вказано, що ці заходи могли б передбачати: збір і поширення в університетах, медичних або дошкільних закладах, національних жіночих організаціях або інших установах основних

даних про такі традиції та практику; надання підтримки на національному та місцевому рівнях жіночим організаціям, які прагнуть домогтися ліквідації традиції обрізання в жінок та інших звичаїв, шкідливих для їх здоров'я; заохочення політичних діячів, фахівців, релігійних і громадських лідерів на всіх рівнях, враховуючи засоби масової інформації та сферу мистецтв, до співпраці у викорінюванні практики обрізання в жінок; розробку та реалізацію відповідних освітніх і навчальних програм та проведення семінарів на основі даних наукових досліджень з проблем, що виникають унаслідок обрізання в жінок [149].

Вирішення проблеми має передбачати комплекс гарантій – передусім криміналізація діяння на державному рівні. Ефективність будь-якого закону залежить від суспільного запиту до змін. Самі правові санкції відіграватимуть незначну роль у виправленні ситуації. Інформаційна політика, організаційна та суспільно роз'яснювальна діяльність на рівні громади, враховуючи їхніх авторитетних лідерів, – це ефективний шлях. Юридичні гарантії повинні супроводжуватися інформацією та іншими заходами, що сприяють зростанню суспільної підтримки для припинення практики.

Обрізання у чоловіків – це хірургічне видалення частини або всієї крайньої плоті статевого члена. Коли обрізання проводиться дітям за відсутності хвороби статевого члена, воно викликає також низку складних правових питань. Євреїв-хлопчиків зазвичай обрізають на восьмий день життя. Серед мусульман найчастіше обрізають хлопчиків близько 10 років.

На відміну від жіночого статевого каліцтва, чоловіче обрізання має значні переваги для здоров'я та низький ризик ускладнень. Так, знижується ризик зараження ВІЛ приблизно на 60% [469, р.643-656]. Така позиція поширена в багатьох наукових джерелах. Також 2014 року анонімна робоча група при Центрі контролю та профілактики захворювань США випустила проєкт перших у світі федеральних рекомендацій щодо обрізання чоловіків, де вказала, що переваги операції перевищують ризики [461, 721-738].

Щодо корисності чоловічого обрізання ведеться жвава дискусія на рівні фахових експертів. Група європейських лікарів доводить, що на рекомендації фахової організації США впливає культурна упередженість. Отож існує протилежна позиція, висловлена з боку британських, європейських та австралійських медичних асоціацій, усі досі діють (наприклад, Британська медична асоціація, 2006; Королівський австралійський коледж лікарів, 2010; Королівська голландська медична асоціація, 2010; Національна служба охорони здоров'я Англії, 2016) [529, р.626-641].

Однак є й медичні негативні наслідки. Наприклад, в одному з досліджень 710 новонароджених хлопчиків у Мічигані 71% батьків повідомили про різний ступінь болю, пов'язаного з обрізанням у своїх немовлят (від «мінімального» до «набагато більш ніж прийняттого») до шести тижнів після операції [528, р.333-338]. Також є частими випадки зараження.

Та попри ці медичні дискусії, підходи, правова позиція з погляду доктрини конституціоналізму все ж залишаються незмінною – неонатальне обрізання порушує соматичне право людини на тілесну цілісність особи та право на індивідуальний вибір у майбутньому. Також прямо суперечить Джок'якартським принципам, де вказано про недопущення необоротних фізичних змін у дітей за допомогою медичних процедур, спрямованих на примусове формування гендерної ідентичності, без повної, вільної й інформованої згоди дитини з урахуванням її віку та зрілості, а також відповідно до принципу, що будь-яка дія, яка стосується дитини, має передусім максимально враховувати її інтереси (Принцип 7).

І хоча батьки можуть виховувати свою дитину відповідно до їхніх етичних, зокрема релігійних, переконань, повага до самостійності дитини вимагає, щоб це робилося так, аби дозволяло дитині пізніше дистанціюватися від цих цінностей; це означає, серед іншого, що незворотні фізичні зміни неприпустимі.

Питання правового регулювання заборони права на визначення своєї

тілесності унормовується деякими національними законодавствами. На рівні штатів США такі закони існують порівняно нещодавно, наприклад, у штаті Мічиган відповідний закон було ухвалено 2017 року. Ісландія стала першою країною в Європі, яка пропонує ввести криміналізацію такого діяння. Законопроект до закону про внесення змін до Кримінального кодексу (заборона на обрізання хлопців) пропонує кримінальну статтю викласти так: «Кожен, хто здійснив фізичні травми або пошкодження тіла чи здоров'я дитини або жінки, видаливши геніталії частково або в цілому, підлягає позбавленню волі на строк до 6 років» [531].

Пояснювальна записка законопроекту вказує, що у практиці обрізання існує кілька суперечок, передусім можна згадати такі:

1. Операція проводиться без наркозу, тому з болем, оскільки діти переживають шок, проявляють симптоми травматичного стресового розладу. Анестезія не застосовується. Діти або плачуть, або не виявляють ніякої реакції, останнє пояснюється тим, що діти не сприймають біль як такий уже з маленького віку.

2. У багатьох куточках світу обрізання проводять у нестерильних, неналежних умовах, релігійними лідерами. Вказане зумовлює високий ризик зараження, що може призвести до смерті.

3. Обрізання дітей молодшого віку порушує право дітей висловлювати свої погляди на питання, які їх хвилюють.

Громадськість схвально ставиться до такої ініціативи. Щонайменше 400 лікарів – приблизно чверть практикуючих лікарів в Ісландії – підписали петицію на підтримку законопроекту, і, згідно з новинними повідомленнями, понад 1000 медсестер та акушерок також схвалили його. А активісти Данії сподіваються наслідувати законодавчу ініціативу [486].

Однак вказане соматичне право входить в розбіжність з правом на свободу віросповідання, що охоплює право батьків на виховання дитини відповідно до релігійних канонів. Про це заявили лідери не тільки

мусульманські, а й християнські.

Право на недискримінацію за статевою орієнтацією. Сексуальні права, як й інші права людини, можуть піддаватися лише таким обмеженням, які продиктовані законом задля забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших і загального добробуту в демократичному суспільстві, громадського здоров'я та громадського порядку, і відповідно до законів про права людини.

Такі обмеження мають бути недискримінаційними, необхідними і пропорційними для досягнення законної мети. Користування сексуальними правами має керуватися усвідомленням динамічного зв'язку між особистими та суспільними інтересами, визнанням існування безлічі точок зору і необхідності їх гарантування. На шляху до досягнення своїх сексуальних прав індивідууми стикаються з численними перешкодами. Реальна рівноправність вимагає усунення цих бар'єрів, щоб різні індивідууми могли користуватися фундаментальними правами і свободами на рівних умовах. Сфера сексуальних прав є особливо чутливою, тому дискримінація є суттєвою перешкодою для реалізації соматичних прав. Попри ментальні патерни толерантності, все ж в українському суспільстві проблема дискримінації існує і особливо виразно проявляється стосовно представників нетрадиційної сексуальної орієнтації.

У широкому значенні сексуальна орієнтація є однією з природних властивостей людської особистості, яка полягає у спрямованості психоемоційної сфери людини, її еротичного (чуттєвого) потягу та сексуальних потреб на представників виключно або майже виключно протилежного гендеру (гетеросексуальність), виключно або майже виключно свого гендеру (гомосексуальність) або на представників обох гендерів (бісексуальність) [73, с.79].

Ні ст. 2 Загальної декларації прав людини [145], ні ст. 14 Європейської конвенції з прав людини [188] не містять такої ознаки, як дискримінація за статевою орієнтацією. ЄСПЛ дає цьому пояснення. І хоча у ст. 14 прямо не згадано «сексуальної орієнтації» серед захищених ознак, ЄСПЛ неодноразово

зазначав, що вона входить до переліку «інших» ознак, які захищаються за ст. 14 [338]. До речі, такої схеми дотримується і національне законодавство – спеціальний закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [301] не вказує такого виду дискримінації як окрему ознаку.

Від часів закінчення II Світової війни і донині проводиться безліч практик, які покликані «вилікувати» гомосексуальну орієнтацію або трансгендерну ідентичність, відомі під назвами: «конверсійна терапія», «репаративна терапія», «переорієнтовуюча терапія», «диференціююча терапія». Звісно, методи відрізняються від колишніх, однак психологічні експерименти можуть призвести до неменшої шкоди. Це, по-перше, порушення психіки, а по-друге – марні надії. Сучасна репаративна терапія є переосмисленням більш ранніх психологічних досліджень і ґрунтується на позиціях, сформульованих прихильниками зовнішнього походження гомосексуальності та трансгендерності. Незважаючи на це, станом на 2018 рік, всього чотири світові країни (з них одна європейська) на загальнодержавному нормативному рівні забороняють конверсійну терапію – Аргентина, Бразилія, Мальта та Тайвань. У Канаді подібні заборони діють лише у двох провінціях, у США – в дев'яти штатах, в Австралії – в одному штаті. На рівні судової практики або офіційних позицій психологічних державних організацій, конверсійна терапія заборонялася в таких країнах: Велика Британія, Чилі, Китай, Індія, Ізраїль, Ліван та Південна Африка. А, до прикладу, в Малайзії конверсійна терапія пропагується та підтримується на державному рівні [71, с.40].

Прийняття 1981 року Парламентською Асамблеєю Ради Європи Резолюції 756 (1981) про дискримінацію щодо гомосексуалів, у якій було визнано право на сексуальне самовизначення, а також подальше вилучення гомосексуальності з переліку кодів психічних розладів унаслідок перегляду 1990 року Міжнародної статистичної класифікації хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям, розробленої ВООЗ, стали відправною точкою становлення правового захисту ЛГБТ від дискримінації й переслідування [393, с.1].

24 червня 2013 р. Рада ЄС ухвалила Керуючі принципи заохочення та захисту здійснення всіх прав людини щодо бісексуалів, геїв, лесбійок, трансгендерних та інтерсексуальних (ЛГБТІ) людей. Цей документ так визначає сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: сексуальна орієнтація – це здатність людини до емоційного, чуттєвого та сексуального потягу до осіб іншої чи тієї самої статі, або до обох, а також до інтимних та сексуальних відносин з ними; гендерна ідентичність – це глибоке внутрішнє та індивідуальне сприйняття статі кожною людиною, яке може відповідати або не відповідати статі при народженні [174].

Неодноразово згадувані уже Джек'якартські принципи, прийняті відповідною міжнародною групою експертів у цій сфері 2006 року, надають більш широкого розуміння досліджуваним поняттям. Сексуальна орієнтація розуміється як здатність тої чи іншої особи до глибокої емоційної, приятельської та сексуальної прив'язаності до осіб іншої статі, чи тієї самої статі, чи обох статей, а також до вступу з такими особами в інтимні та статеві зносини [688].

Єдиних мовних стандартів не існує. Особи з особливою сексуальною орієнтацією називають нетрадиційними групами, ЛГБТ-спільнотами. Є також думка називати їх квір-групами, тобто такими, які протилежні до норми. Як вказує Д. Гудима, «квірами» називають тих, хто відкидає традиційні гендерні ідентичності, сексуальну стратифікацію суспільства чи, відчуваючи себе утисненим гетеронормативністю домінантної культури, протистоїть їй [96].

Комітет міністрів Ради Європи навесні 2010 року прийняв Рекомендації щодо заходів для подолання дискримінації на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності CM/Rec(2010). Їх підтримала й Україна. Вказаний акт рекомендує органам державної влади країн Ради Європи впровадити низку заходів щодо вдосконалення законодавства та політики для забезпечення прав людини стосовно ЛГБТ у таких сферах, як трудові відносини, свобода асоціацій і мирних зборів, приватне і сімейне життя, освіта, охорона здоров'я, спорт,

облік факторів гомофобії / трансфобії при розслідуванні правопорушень, включно з визнанням при цьому міри відповідальності. Україна, схвалюючи Рекомендації, підтримує загальну ідеологічну політику щодо визнання сексуальної орієнтації ознакою дискримінації.

Варто зазначити, що ст. 8 Європейської конвенції з прав людини (право на повагу до особистого життя) забезпечує зокрема, захист від державного втручання до сфери сексуальної орієнтації. Отже, якщо було дискримінаційне поводження на цій підставі, можна просто оскаржувати порушення ст. 8 Конвенції, не торкаючись при цьому питань дискримінації. Наприклад: справа «Даджен проти Сполученого Королівства» (*Dudgeon v. UK*) стосувалася положення національного законодавства, що встановлює кримінальну відповідальність за добровільні статеві зносини між повнолітніми чоловіками. Заявник скаржився на те, що оскільки він гомосексуаліст, то йому загрожує кримінальне переслідування. ЄСПЛ вирішив, що це є порушенням його особистого життя, що також містить елемент дискримінації [517]. Суд зазначив, що захист суспільної моралі дійсно відповідає критеріям законної мети, однак її можна досягти без настільки серйозного втручання в особисте життя індивідів.

Першочергово потрібна цілеспрямована державна ідеологія визнання рівності та недискримінації за ознакою сексуальної орієнтації. Багато країн світу скасували кримінальну відповідальність за статеві зносини між особами однієї статі. Особливо швидко декриміналізація відбувалася в 60–70-х роках ХХ ст. Однак дехто дотримується іншої думки, запроваджуючи нові кримінальні норми і посилюючи вже наявні покарання. Нещодавно Індія відновила чинність закону колоніальної доби, прийнятого 153 роки тому, який передбачає кримінальну відповідальність за одностатевий інтимний зв'язок [686].

Важливу діяльність проводить Європейський суд з прав людини, який тлумачить принципи права у світлі гуманізму, людиноцентризму та доктрини конституціоналізму. Однією з ранніх ілюстрацій є рішення 1994 року у справі «Тунен проти Австралії» (*Toonen vs. Australia*), винесене Комітетом з прав

людини. У справі громадянин Австралії позивався до владних інституцій штату Тасманія, що криміналізували одностатеві сексуальні поведінки між чоловіками. Комітет і Суд дійшли висновку, що захист від дискримінаційного втручання в приватне життя охоплює заборону криміналізації інтимної сексуальної поведінки як форми сексуальної дискримінації [663]. Після цього рішення уряд Австралії прийняв Закон про правозахисні права (сексуальну поведінку) (1994), згідно з яким одностатеві зносини вже не криміналізуються. Постанова відзначила велику еволюцію закону, пов'язаного з одностатевими сексуальними стосунками і частою імплікацією, сексуальною орієнтацією, а також була використана як основа для реформи закону щодо одностатевої поведінки в інших державах (Фіджі та Південна Африка).

В Україні затверджено План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року, де для створення ефективної системи запобігання та протидії дискримінації визначено потребу забезпечення комплексності та узгодженості законодавства у сфері запобігання і протидії дискримінації, упровадження відповідних та своєчасних позитивних дій на національному та місцевому рівні у сфері запобігання та протидії дискримінації, забезпечення ефективного та своєчасного реагування держави на нові виклики (п. 105).

Серед необхідних заходів визначено розроблення законопроекту про внесення змін до Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» щодо приведення у відповідність з положеннями актів права ЄС переліку підстав, за якими забороняється дискримінація, враховуючи заборону дискримінації на ґрунті сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, розширення переліку форм дискримінації (віктимізація), врегулювання питання заборони множинної дискримінації та дискримінації за асоціацією, уточнення сфер дії закону розширення положень, які регулюють питання встановлення особливих правовідносин, які не можуть вважатися дискримінаційними (винятки). Також потребує удосконалення в цьому аспекті

Кримінальний кодекс та Кодекс про адміністративні правопорушення України.

Також ч. 6 п. 105 Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року передбачає розроблення законопроекту про легалізацію в Україні зареєстрованого цивільного партнерства для різностатевих та одностатевих пар з урахуванням майнових і немайнових прав, зокрема володіння та наслідування майна, утримання одного партнера іншим в разі непрацездатності, конституційного права несвідчення проти свого партнера. Терміном виконання було зазначено 2017 рік. Однак таких дій не здійснено досі.

Як вказує у своєму дослідженні Р. Ю. Матяшовська, «нині держави активно розробляють законодавство, яке регламентує офіційні союзи одностатевих партнерів. Серед таких країн Нідерланди (2001), Бельгія (2003), Іспанія (2005), Канада (2005), ПАР (2006), Норвегія (2008), Швеція (2009), Мексика (2009), Португалія (2010), Аргентина (2010), Ісландія (2010), Бразилія (2011), Данія (2012), Великобританія (2013), Уругвай (2013), Франція (2013), Нова Зеландія (2013), США (2015), Греція (2016), Італія (2016), Німеччина (2017), Австрія (2017), Австралія (2017), Мальта (2017), Тайвань (2017), Чехія (2018)» [231, с. 165].

Проте питання зміни в шлюбно-сімейному законодавстві в Україні не знаходить схвалення. Підтвердженням цьому є, зокрема, розміщена на офіційному вебпредставництві Президента України петиція № 22/060238-еп «Вимога легалізації одностатєвого партнерства, надання права на всиновлення / опікунство дитини ЛГБТ-парам, зміна у формулюванні ст. 51 Конституції України, внесення змін до кодексів та інших нормативно-правових актів, положення яких нині ґрунтуються на різностатєвості партнера, та запровадити кримінальне покарання за порушення конституційних прав ЛГБТ+» [282], яка набрала лише 118 голосів за необхідного мінімуму у 25 тис.

За результатами нашого опитування не вважають дискримінацією за статевою ознакою відсутність законодавства про одностатєве партнерство 91%

опитаних (Додаток Б.6).

Відсутність належної просвітницької політики щодо толерантного ставлення до оточення потребує не тільки юридичних, але й ідеологічних гарантій захисту. Передусім необхідна загальногромадська широка комунікація. На сьогодні органи державної влади, уряд, політичні партії та й загалом політична еліта свідомо уникає обговорення актуалізації соматичних сексуальних прав загалом та прав квір-груп зокрема. Вказане можемо пояснити двома причинами: з одного боку, політичні лідери побоюються втратити електорат, а з іншого – пострадянське виховання, утаємничення та навіть «сором'язливість» теми сексуальних відносин, сексуальних прав – усе це і призводить до неналежного захисту їх на національному рівні.

Доступ до інформації та освіти, що стосуються сексуальності та сексуального здоров'я, важливий для захисту здоров'я та обізнаності щодо рішення про сексуальне та репродуктивне життя. Доступ до такої інформації, а також до всебічної сексуальної освіти забезпечується не тільки інформацію, а покликаний формувати навички особистого спілкування. Нормативні заборони, які відкидають окремі теми з інформації про сексуальність, або обмежують певних людей у доступі до сексуальної освіти, можуть мати згубні наслідки для сексуального здоров'я.

Показовим є приклад Іспанії. У липні 2009 року в Асамблеї Республіки було затверджено Закон № 60/2009, котрий регулює режим шкільної сексуальної освіти та визначає цілі сексуального виховання в школах, його навчальні та організаційні рамки. Підтверджуючи обов'язковий характер сексуального виховання, закон передбачає, що кожна дитина та молодь зобов'язані отримати від 6 до 12 год (залежно від віку) сексуальної освіти у кожному освітньому триместрі. Створення медичних кабінетів є центральним аспектом впровадження сексуальної освіти у школах. Закон № 60/2009 регулювався Постановою № 196А/2010, яка визначає зміст сексуальної освіти для кожного циклу базової та середньої освіти [462].

Статева освіта повинна надаватися відповідно до віку, містити культурно-орієнтовну і науково-достовірну інформацію. Така просвіта передбачає надання молодим людям можливостей усвідомити свої погляди і ціннісні орієнтири, а також використовувати на практиці вміння ухвалювати рішення й інші життєві навички, які будуть потрібні їм для того, щоб навчитися робити поінформований вибір у процесі свого сексуального життя [233].

В Україні передбачається отримання права на інформацію про статеві стосунки в межах шкільного навчального курсу «Основи здоров'я», однак немає тем, які б відкрито говорили про статеві стосунки. Відтак підлітки цікаву для себе інформацію отримують з Інтернету або у спілкуванні з однолітками. Наслідки показує статистика – станом на початок 2019 року в Україні фіксували найвищий у Європі показник підліткової вагітності [49].

Тож активізація питання доступу дітей до інформації, що стосується статевої ідентичності, толерантності та сексуального здоров'я, особливо актуалізується в межах Нової Української Школи. Адже відомо, що «єдиний науково доведений» спосіб скоротити підліткову вагітність – це забезпечити сексуальну грамотність і вільний доступ до медичних послуг.

4.3 Соматичне право на зовнішню ідентичність: право на модифікацію свого тіла

Ідентичність є багатоаспектним поняттям, серед іншого включає як зовнішній вияв ідентичності людини, коли людина позиціонує свої власні цілі, цінності, переконання через вибір власної зовнішності. Однією з тенденцій сучасної моди є модифікація тіла. З багатьох причин люди вдаються до неї по всьому світу. Це, до прикладу, і пірсинг носа, пов'язаний з індуїзмом, і подовження шиї в Таїланді та Африці, і татуювання хною в Південно-Східній Азії та на Близькому Сході, і видалення зубів на Балі, і пірсинг губ та розтягнення мочки вух в Африці, зрештою, обрізання жінок та чоловіків у

багатьох регіонах світу.

Утім приклади модифікації тіла знаходимо не тільки в сучасному суспільстві. Так, упродовж сотень років у Китаї дотримувалися традиції перев'язування ніг жінкам, починаючи з дівчаток 3-7 років і протягом усього життя. Усі пальці ніг, окрім великого, були зламані і складені навпіл. Пов'язки змінювали часто, підтримуючи постійний тиск. До кінця процесу ноги жінки зазвичай були завдовжки тільки кілька сантиметрів. По суті, перев'язування ніг калічило жінок, та попри це батьки і надалі практикували це, аби їхні діти (доньки) мали ліпші шанси на одруження.

Окрім того, у багатьох культурах здавна поширеними були обмежувальні та виснажливі модифікації жіночих тіл. Наприклад, у західних країнах у вікторіанську епоху жінки повинні були носити жорсткі корсети, аби мати ідеальну фігуру з широкими стегнами та крихітними таліями, зав'язаними на 12 дюймів. Фактично, таке корсетування – форма постійної модифікації тіла [652].

Сьогочасна ж практика є іншою: косметична хірургія, пірсинг тіла, татуювання тощо. Тисячі людей зараз змінюють свої тіла різними химерними та незвичайними способами. Люди, яких називають «художниками з модифікації тіла», проводять нетрадиційні хірургічні процедури, що варіюються від простих, таких як імплантація металевих болтів на шию людини, до дуже небезпечних, таких як створення хребців під шкірою людини, щоб зробити її схожою на ящірку (людину-ящірку). Популярними також зараз є калібрування вушних раковин та розтягування їх до гігантських розмірів.

До слова, сучасний процес розширення способів модифікації тіла, а головне їх активно зростаючу популярність науковці називають процесом її «демократизації» [623, р.1097]. Як зауважує Д. Робертс, до прикладу татуювання щоразу більш помітне в сучасних західних країнах. І якщо колись воно було поширене серед матросів, байкерів чи в'язнів, то зараз практика його застосування дуже широка, при цьому стереотипи, пов'язані з модифікацією тіла, стираються, відтак відбуваються позитивні зрушення в соціальному

позиціонуванні таких практик. Така зміна настроїв канадські вчені пояснюють зміною загалом смаків суспільства, відповідно, татуювання та інші модифікації тіла сприймаються як законні форми вираження особистості [466, p.221].

Надмірне татуювання, що займає більшість поверхні тіла, у тому числі й обличчя, чи інші нестандартні модифікації не схвалюють 72% опитаних нами громадян (*Додаток Б.12*).

Водночас треба наголосити, що прикладом активної модифікації є не тільки популярність через модну тенденцію, а й зміна психологічного сприйняття себе як особистості, бажання виокремити свою внутрішню сутність через зовнішній вигляд. Так, група експертів під керівництвом Л. Діксона на групах студентів північноамериканських коледжів довели, що татуювання може відіграти важливу роль у формуванні ідентичності дорослої людини. Основними причинами того, чому учасники дослідження вирішили зробити собі татуювання, були: бажання «закарбувати» ті чи інші зміни у своєму житті; естетична привабливість; «вказівка» на групову належність чи інші стосунки; згадка про близьких людей [513, p.106-120].

За твердженням психологів, відмінність між людиною, яка є представником масової свідомості, і людиною, яка йде самостійним шляхом розвитку, полягає в тому, що кожна дія індивідуаліста піддається критичному аналізу. І татуювання можна розглядати як проєкцію, символ того, що відбувається всередині людини. «Винесені назовні для усвідомлення, ці символи знижують внутрішню емоційну напругу, можуть сприйматися як засоби власного захисту і сприяти усвідомленню власної ідентичності» [9, с.23].

Щодо правового регулювання процесу модифікації тіла, то тут немає чіткості. Європейські країни зводять обсяг регулювання до встановлення віку, з досягненням якого особа може здійснювати модифікаційні дії, та ліцензування фахівців.

Відповідно, наприклад, до данського закону про татуювання, особи, які наносять татуювання особам до 18 років, а також на голові, шиї та руках,

будуть покарані штрафом або позбавленням волі. Водночас зауважено, що відповідальність не поширюється, якщо такі дії здійснюються за кордоном [653].

Відповідний закон Мальти щодо процедури татуювання визначає два склади злочину: правопорушенням є нанесення татуювання особі, якій не виповнилося 18 років, і якщо татуювання виконує людина без спеціальної на те дійсної ліцензії [503]. Санкція передбачає штраф або позбавлення волі до 6 місяців. Що цікаво, строк ліцензії на заняття тату-діяльністю видається тільки на рік.

Відзначимо, що про потребу регулювання послуг татуювання вказують і відчизняні фахівці в цивільному праві. Погоджуємося з позицією А. О. Мілевської про те, що «не кожен виконавець може надавати послуги з татуювання, а тільки той, що володіє необхідними знаннями, вміннями чи кваліфікацією. Проте, аналізуючи дані послуги та практику їх надання в Україні, важко встановити, якими ж знаннями чи кваліфікацією має володіти дана особа. Класифікатор професій України не містить згадок про таких фахівців, не знайдено і вимог до такої посади, що свідчить про те, що держава, оминаючи в правовому регулюванні таку діяльність, не встановлює мінімальні компетентності до виконавців послуги, що є абсолютно неправильним. Згадаємо хоча б про те, що дана послуга має безпосередній вплив на шкіру людини, і його безпечність може бути досягнута лише тоді, коли особа володіє необхідними знаннями з анатомії, правил здійснення місцевої анестезії, розрізняє асептики та антисептики, вміє запобігати розвитку алергічних реакцій і т. д. Тобто дана особа має мати медичну кваліфікацію, а не лише пройти курси майстрів татуажу» [238, с.327].

У наведених вище прикладах ми зауважували, що татуювання дозволено робити лише повнолітнім особам. І справді, так є в більшості держав, проте в деяких державах передбачено право отримання дозволу батьків на татуювання в більш ранньому віці. Це стосується, зокрема, Австралії, Австрії, Хорватії,

Словаччини, України (від 16 років), Іспанії, Нідерландів (від 14 років). Великобританія робить виняток для неповнолітніх тільки у випадку татуювання з медичних причин.

Водночас у деяких країнах (наприклад, Німеччина, Естонія, Бельгія) це питання взагалі не врегульовано, тож там фахівці сперечаються щодо тлумачення питання віку за аналогією до інших норм.

На рівні законодавчої ініціативи нині розглядається питання про заборону татуювання в Росії. Мотивація така: тату варто розглядати як крайній ступінь язичництва. Крім того, це небезпечно для здоров'я і може призвести до виникнення смертельно небезпечних захворювань.

Акцентуємо на важливості знайти розумну відповідність між правом на модифікацію тіла та зовнішнім виглядом особи в суспільстві, особливо в тому разі, якщо це стосується вимог у сфері праці. Законодавство цивілізованих держав визначає прийнятною наявність на підприємстві, в установі чи організації стандартів зовнішнього вигляду та одягу працівників. Перевагами такої уніфікації є своєрідне «маркування» працівників під брендом організації, професіоналізація роботи, відповідність нормам охорони праці і безпеки та створення почуття організаційної ідентичності. Уніформи створені, зокрема, для того, щоб допомогти громадськості швидко зорієнтуватися в тій чи іншій ситуації та звернутися по допомогу до потрібного члена персоналу. Відповідно, татуювання і пірсинг не завжди вписуються у визначені роботодавцями стандарти зовнішнього вигляду працівників. На підтвердження наведемо дані, оприлюднені XpertHR 2015 року, за якими у Великобританії, відповідно до результатів опитування, лише у 41% опитаних організацій встановлені стандарти дозволяли татуювання та пірсинг у працівників [661, р.67].

Подібні обмеження викликали іноді обурення у прихильників тату. Наприклад, співробітники мережі Starbucks ініціювали онлайн-петицію, спрямовану на зміну політики татуювання. У такий спосіб вони домоглися того, що їм дозволили демонструвати татуювання за умови, що воно є «зі смаком» і

не видно на обличчі або горлі [477].

Непоодинокими є випадки звільнення з роботи через татуювання, пірсинг. Скажімо, у британському виданні «The Guardian» в одній зі статей (номер за 10 липня 2014 р.) розповідається про те, як журналістку звільнили через те, що вона не приховала свого тату на час телепередачі, як цього вимагав від неї роботодавець відповідно до новоприйнятих правил щодо зовнішнього вигляду працівників. Суд у таких діях роботодавця не виявив дискримінації [464].

Наведемо ще один приклад. У Німеччині чоловіка не допустили до конкурсу для навчання на поліцейського (2012), оскільки на його руках були великі татуювання: череп, жіноче лице із зав'язаним ротом і бійцівський собака. Чоловік подав до суду, який у підсумку дозволив брати на роботу в поліцію кандидатів з татуюваннями. На думку суду, відмова в прийомі на службу через татуювання є порушенням свободи самовизначення. А щодо конкретного випадку, суд запропонував компромісний варіант: на службі чоловік повинен завжди з'являтися в одязі з довгим рукавом [387].

Ще один прецедент трапився в США. Касирку мережі супермаркетів Costco Wholesale Corp звільнили через пірсинг на обличчі. Коли Кімберлі Клутье брали на роботу, у неї було кілька сережок та чотири татуювання, але жодного пірсингу на обличчі. З часом Клутье вдалася до різних форм модифікації тіла, зокрема пірсингу обличчя та різання шкіри, які, як вона визнала, не були мотивовані релігійними переконаннями. Підприємство переглянуло свій дрес-код і заборонило будь-які прикраси на обличчі, окрім сережок, проте Клутье не погодилася з такою політикою, не дотримувалася нових вимог, тому її і звільнили. Клутье подала до суду. Суд обґрунтував, що Costco мало законний інтерес «поставати» перед клієнтами у досить професійному вигляді. А як касирка, позивачка регулярно спілкувалася з клієнтами, тож її пірсинг обличчя погіршував професійний образ, сформований на розсуд Costco. Суд, до того ж, відкинув релігійний чинник як дискримінаційний [608].

Отже, право на модифікацію тіла може визначатися соматичним правом людини в тому разі, якщо воно не порушує законних інтересів інших осіб, особливо на сучасному етапі демократичних перетворень в Україні, який «характеризується загостренням політичних і соціальних суперечностей» [136, с. 242-246]. У юридичному правотворчому порядку вказане право зазвичай чітко визначається, проте діє принцип «особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом». Судова практика доводить, що суди не визнають дискримінаційними вимоги роботодавця щодо зовнішнього вигляду чи дрес-коду своїх працівників.

Висновки до розділу 4

У результаті дослідження групи репродуктивних, сексуальних та прав, пов'язаних із зовнішньою ідентичністю нам вдалося дійти наступних висновків.

1. Виокремлено, що група репродуктивних соматичних прав людини охоплює право на безпечний і легальний аборт, право на стерилізацію, право людини на використання новітніх методів репродукції.

2. На основі статистики, викладеної в доповідях Генерального секретаря ООН, Фонду ООН у галузі народонаселення, Міжнародної конференції з народонаселення і розвитку, нині спостерігається значний рівень незадоволених потреб у послугах із охорони сексуального та репродуктивного здоров'я, особливо серед соціально відчужених груп населення.

3. Право на безпечний і легальний аборт позиціоновано як соматичне право людини, захищене численними міжнародними та регіональними договорами про права людини та конституціями національного рівня у всьому світі. Вони ґрунтуються на безпечному аборті в сукупності прав, які охоплюють такі: право на життя, свободу, конфіденційність, рівність (відсутність дискримінації), свободу від жорстокого, нелюдського та принизливого ставлення.

4. Репрезентовано різновекторність національної політики у сфері забезпечення права на безпечний і легальний аборт. Розвиток медицини спричинив можливість здійснення абортів із найменшим ризиком для життя та репродуктивної функції жінки. Тому сьогодні заборона абортів може бути хіба інструментом стримувальних цілей, вводиться для захисту життя плода як вищої цілі, ніж захист життя жінок. Відсутність легального доступу до послуг безпечного переривання вагітності спричиняє активізацію нелегальних абортів, що спричиняє тяжкі фізичні наслідки, у тому числі інвалідності жінок. Констатовано світову тенденцію декриміналізації абортів (доведено на прикладі Франції, Люксембургу, Швеції, Туреччини, штатів США). Проте констатовано, що декриміналізація абортів не завжди забезпечує реальне право жінки на аборт: інколи держава зумисне створює правові або організаційні перешкоди.

5. Право на безпечний і легальний аборт позиціоновано як соматичне право жінки вирішувати питання, що стосуються її репродуктивної функції, бажання / небажання мати дітей і скільки саме. Узагальнення національної практики держав дало змогу констатувати подолання ідеології криміналізації абортів, що встановлювало репресивну публічну владу над репродуктивною автономією жінок.

6. Констатовано поширення непрямой протидії праву на аборт через політику примушування до народження, публічну денонсацію абортів політичними та релігійними лідерами або обмеження доступу до медичних послуг чи отримання згоди від партнера, батька (батьків), опікуна або навіть судді. Доведено, що національна заборона цього права призводить до активізації «абортного туризму».

7. Право на стерилізацію людини – це соматичне право, що передбачає можливість із власної волі вимагати медичного втручання для позбавлення себе дітородних функцій без видимих пошкоджень (відбувається внутрішнє втручання в організм). Повага до репродуктивної автономії людини

є основним чинником, що визначає політику в сфері стерилізації. На основі адміністративної і судової практики зарубіжних держав та рішень ЄСПЛ констатовано значний рівень поширення порушення цього соматичного права в сучасному глобалізаційному суспільстві шляхом примусової стерилізації серед осіб із дискримінаційно вразливих груп (представників етнічних меншин, осіб з інвалідністю, хворих на СНІД, трансгендерів).

8. Визначено основні чинники належної реалізації права на стерилізацію як соматичного репродуктивного права: автономність в ухваленні рішень, що підтверджує повагу до гідності та фізичної і психічної цілісності людини; самостійність, яка виражається через повне, вільне та усвідомлене рішення особи; широка інформаційна підтримка через надання медиками консультування, поради чи інформації, а також інша підтримка для прийняття обґрунтованого рішення, водночас важливо наголосити на незворотності такої процедури; забезпечення протидії дискримінації.

9. Доведено, що хімічна кастрація не є порушенням репродуктивного соматичного права, оскільки полягає в медичному лікуванні особи заради суспільного спокою та психологічного здоров'я самого злочинця та не несе незворотних наслідків для організму людини. Підтримано позицію національного нормотворця про потребу запровадження додаткового покарання у вигляді проведення обов'язкової примусової хімічної кастрації для певних категорій осіб.

10. Доведено, що право людини на використання новітніх методів репродукції як соматичне право може використовуватися у разі констатації безплідності та вичерпання медичних і профілактичних методів лікування. Вказано на потребі удосконалення національного законодавства щодо реалізації цього соматичного права, зокрема щодо надання можливості для осіб, котрі перебувають у фактичних шлюбних відносинах, скористатися допоміжними репродуктивними технологіями.

11. Особливої уваги також потребують морально-етичні питання, що

стосуються збереження максимального невтручання в генетику особи, окрім випадків, коли це потрібно, щоб запобігти передачі спадкових (генетичних) хвороб.

12. Виокремлено альтруїстичний – без отримання матеріальної вигоди сурогатною матір'ю (зазвичай нею виступає близька особа потенційних батьків) та комерційний вид – сурогатна матір отримує матеріальну вигоду.

13. Виокремимо такі основні гарантії реалізації соматичного репродуктивного права методом сурогатного материнства: забезпечення пріоритету прав людини як правових цінностей кожної держави, що не залежать від статевих ідентифікаторів, расової та національної належності; чітке нормативне визначення статусу учасників, оскільки саме держава має створити законодавчі регулятори впливу задля повного забезпечення усіх суб'єктів; захист законних інтересів сурогатної матері; захист конфіденційності даних кожного суб'єкта правовідносин; право дитини, народженої за допомогою методу сурогатного материнства, отримати громадянство своїх біологічних батьків.

14. Вказано вимоги, необхідні для можливості реалізувати право жінки бути сурогатною матір'ю: добровільна згода жінки стати сурогатною матір'ю; поінформованість щодо процедури; відповідність встановленим критеріям щодо психічного та фізичного здоров'я, дієздатність, віковий ценз, а також соціальний аспект її життя; збереження права жінки самостійно обирати спосіб свого життя, що з медичної точки зору не загрожує ембріону (плоду) (часто обмеження, що застосовуються до сурогатних матерів, не відповідають правам людини щодо її гідності); право обирати вид сурогатного материнства (альтруїстичне чи комерційне).

15. Визначено право на комерційне сурогатне материнство як можливість гестаційного кур'єра заробляти собі на життя та відмежовано таку діяльність від протиправних діянь, таких як незаконна торгівля людьми чи експлуатація. Узагальнено, що для належної реалізації цього права повинні

бути дотримані такі вимоги: віковий ценз, рівень здоров'я та відсутність медичних показань, дієдатність, добровільна та усвідомлена згода, поінформованість про всі етапи проведення процедури, а також можливі ризики.

16. Сексуальні права становлять невід'ємну частину прав людини, які являють собою безперервно мінливу сукупність дозвільних норм у сексуальній сфері, що забезпечують свободу, рівність і гідність всіх людей нашої планети. Відмежовано сексуальні та репродуктивні права, оскільки сексуальність лежить у центрі людського існування, незалежно від рішення щодо дітонародження.

17. Детерміновано, що сексуальні права (як соматичні права) людини полягають у праві особи на реалізацію своєї сексуальності та охоплюють такі ознаки індивідуальності, як стать, гендерність, сексуальна орієнтація, еротика, задоволення, близькість та відтворення. Констатовано неможливість абсолютної універсалізації такого виду соматичних прав, оскільки кожна культурна спільнота має свої ментальні особливості та культурні відмінності. Виокремлено сексуальні права, які є основними для прояву індивідуальності людини та безпосередньо стосуються її тілесності: право на сексуальне здоров'я як стан фізичного, емоційного, психічного та соціального добробуту стосовно сексуальності особи; право на сексуальне життя, що передбачає можливості індивідуального вибору статевого життя, його наявності чи відсутності; право захисту від сексуальної експлуатації, насильства і розбещення; право захисту від каліцтва статевих органів, які здійснюються за немедичними показниками; право на недискримінацію за статевою орієнтацією; доступ до інформації та освіти, що стосуються сексуальності та сексуального здоров'я.

18. Узагальнено, що пошкодження жіночих статевих органів включає всі процедури, що передбачають часткове або повне видалення зовнішніх статевих органів жінки або інше пошкодження статевих органів жінки з немедичних причин. Це відображає глибоко вкорінену нерівність між статями і

є найгіршою формою дискримінації щодо жінок та дівчат, яка здійснюється дорослими і є порушенням прав дітей. Ця практика також порушує права людини на здоров'я, безпеку та фізичну недоторканність, право бути вільними від тортур і жорстокого, нелюдського або принизливого поведіння, а також право на життя, коли процедура призводить до смерті.

19. Обгрунтовано, що неонатальне обрізання порушує соматичне право людини на тілесну цілісність особи та право на індивідуальний вибір у майбутньому. Також це прямо суперечить міжнародним принципам недопущення необоротних фізичних змін у дітей за допомогою медичних процедур, спрямованих на примусове формування гендерної ідентичності, без повної, вільної й інформованої згоди дитини з урахуванням її віку та зрілості, а також відповідно до принципу, що будь-яка дія, яка стосується дитини, має передусім максимально враховувати її інтереси. Констатовано, що вказане соматичне право входить у розбіжність із правом на свободу віросповідання, що охоплює право батьків на виховання дитини відповідно до релігійних канонів.

20. Гендерний стереотип не повинен бути основою визначення прав, пов'язаних із сексуальністю: вік шлюбу повинен бути рівним, і хоча вік сексуальної згоди може бути нижчим, ніж вік шлюбу, він повинен бути рівним для хлопців і дівчат, а також для гетеросексуальних та одностатевих сексуальних відносин.

21. Позичіоновано право людини на модифікацію свого тіла як правової можливості людини змінювати свою анатомію або фенотип незалежно від спонукальних чинників, якими керується особа, що наступає зазвичай із моменту повноліття.

22. Сучасний прогрес розширив способи модифікації тіла, а зміна суспільної ідеології демократизувала цю діяльність. Доведено, що обсяг правового регулювання цього соматичного права стосується мінімального віку та ліцензування фахівців.

23. Акцентуємо на важливості знайти розумну відповідність між правом на модифікацію тіла та зовнішнім виглядом особи в суспільстві, особливо в тому разі, якщо це стосується вимог у сфері праці. Колізійність цього соматичного права часто проявляється з правом корпоративної етики у трудових правовідносинах, пріоритет останні можуть мати виключно, якщо модифікація тіла людини безпосередньо зачіпає права та законні інтереси інших осіб. Законодавство зарубіжних держав визначає прийнятною наявність на підприємстві, в установі чи організації стандартів зовнішнього вигляду та одягу працівників, модифікація не завжди вписується у визначені роботодавцями стандарти зовнішнього вигляду працівників.

РОЗДІЛ 5

СОМАТИЧНІ ПРАВА ЛЮДИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПОЛЕГШЕННЯМ ФІЗИЧНИХ СТРАЖДАНЬ

5.1 Соматичне право людини на гідну смерть

Право на смерть (право на евтаназію) в системі прав людини почали виокремлювати нещодавно. З усіх новітніх прав воно є чи не найбільш дискутованим. Правові аспекти евтаназії досліджували: Ю. Баулін [16], В. Бородін [39], С. Булеца [45], В. Грищук [93], О. Довбуш [119], О. Капинус [172], О. Мірошніченко [239], М. Рапаєва [331], Я. Триньова [399] та ін.

Евтаназія у перекладі з грецької означає «смерть з гідністю», «добра смерть» або «легка, солодка смерть». Цей термін вперше вжив англійський філософ Ф. Бекон (1561–1625) на позначення саме «легкої смерті». У науковій літературі паралельно використовують терміни «еутаназія» та «ейтаназія».

Класично виділяють два види евтаназії – активну та пасивну, що має важливе значення для правового регулювання.

Активна евтаназія – «метод наповненого шприца» – зводиться до того, що на усвідомлене прохання пацієнта лікар (медсестра) вводить йому ін'єкцію для спричинення швидкої смерті. Пасивна евтаназія – «метод відкладеного шприца» – це дії лікарів щодо припинення штучної підтримки життєдіяльності людини. Цьому виду евтаназії також має передувати усвідомлене прохання хворого.

Утім є й інші види евтаназії. Наприклад, самогубство, асистоване лікарем – людина позбавляє себе життя самостійно, вживаючи препарат, наданий їй лікарем, або ж лікар виписує рецепт для отримання препарату, що призводить до швидкої смерті.

Як вид досліджуваного інституту виокремлюють ортоназію – проведення

процедури здійснюється на прохання родичів, законних представників чи опікунів, а в деяких випадках необхідним є рішення суду.

Процедуру евтаназії в загальному застосовують до безнадійно хворих пацієнтів, що перебувають у термінальному, вегетативному стані, коли медичне лікування вже не є ефективним, а людина відчуває фізичні біль і страждання, тобто людина і так невдовзі померла б.

Останнім часом наукове співтовариство також виділяє соціальну евтаназію як окремий вид. Італійські дослідники А. Дж. Спаньйола, Д. Саккіні та М. Пеннакіні зазначають, що «соціальна евтаназія стосується хворих, чії патології тривають надто довго і надто дорого обходяться суспільству» [27, с.565]. Отже, йдеться про кошти, які держава повинна затратити для підтримки життєдіяльності людини, що перебуває в термінальному (вегетативному) стані, яка не має шансу на одужання. Мовляв, ці кошти можна використати на лікування інших пацієнтів, які у разі надання кваліфікованої допомоги мають шанс одужати.

Соціальний вид евтаназії, на нашу думку, є найбільш дискусійним. Немає чіткої розмежованості між правом людини на медичну допомогу та соціальною евтаназією. Фінансовий чинник не може бути основним критерієм легалізації правового рішення у сфері соматичних прав людини. За таким підходом не потрібно лікувати осіб з рідкісними (орфанними) захворюваннями, оскільки це вимагає значних витрат з державного бюджету. Соціальна евтаназія не відповідає сучасній доктрині конституціоналізму, а більше схожа на нацистські евгеністичні практики. У Німеччині 1939 року була розроблена програма «Т-4», згідно з якою було вбито багато людей, зокрема і дітей, «умертвінню» піддавали душевнохворих, інвалідів та людей з різними вадами розвитку. Було створено шість центрів, де людей вбивали за допомогою смертельного газу, а після смерті тіла спалювали в крематорії. Метою програми були зниження економічних витрат на утримання хворих та евгенічна мотивація [587, р.155-158].

В Україні інститут евтаназії заборонений, що передбачено у ст. 52 Основ

законодавства України про охорону здоров'я, де зазначено, що «медичним працівникам забороняється здійснення евтаназії – навмисного прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань» [271]. У ст. 281 ЦК України «забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя» [430]. У 2015 р. був підготовлений законопроект «Про забезпечення права людини на гідну смерть», але він не одержав належної підтримки, тому і не був прийнятий.

В Україні пацієнтам, котрі перебувають в термінальних станах і лікування яких уже не дає бажаного результату, можуть надати паліативну допомогу, яка зосереджена на підтриманні життя людини та полегшенні фізичних і психологічних страждань. Для надання такої допомоги створені спеціалізовані медичні заклади – хоспіси. Загалом «система паліативного лікування започаткована в Англії в 60-х роках ХХ ст. зусиллями Сесілі Сондерс (Cecily Saunders), колишньої дипломованої медсестри, яка розуміла, наскільки недостатнім було лікування, яке невиліковно хворі пацієнти отримували у звичайних лікарнях. Саме вона заснувала хоспіс св. Христофора, в одному з лондонських передмість й очолила однойменний рух» [27, с.572-573]. Такий вид лікування є важливим для людей, які перебувають у важких фізичних станах та потребують постійного професійного догляду, щоб зменшити біль і страждання.

Дослідження сутнісної характеристики паліативної та хоспісної допомоги здійснювала К. В. Данилюк, зазначаючи, що «державно-управлінську сутність категорії “паліативний” можна розкрити через її зв'язок з галуззю охорони здоров'я та соціального захисту, а саме з: процесом виділення та надання державою окремим категоріям хворих ліків, хімічних препаратів і медичних засобів, вживання та застосування яких призводить до зменшення їх болю, страждань, від яких вони потерпають; діяльністю, вжиттям певних заходів щодо тимчасового зменшення больових відчуттів хворих пацієнтів, створення соціально-побутових умов догляду. Зрозуміло, що такі категорії хворих

мають... захворювання, яке загрожує їм неминучою смертю» [100].

В основі паліативного лікування лежить надання не тільки медичної допомоги пацієнтові, а й психологічної для полегшення сприйняття самої смерті. До команди працівників, окрім лікарів та медсестер, входять також психолог, духовний наставник (священник), котрі підтримують людину у цей найскладніший період її життя. Однак при наданні паліативної допомоги, постійному догляді та введенні опіатів, що полегшують стан пацієнта, для хворої людини життя сповнене страждання і тортур, а збільшення дози знеболювальних допомагає забути ненадовго, але водночас пришвидшує смерть, що можна розцінювати як латентний вид евтаназії. Страждання, які відчуває людина, прирівнюються до катування, адже навіть при проханні людини припинити її страждання вітчизняне законодавство не надає їй можливості померти з гідністю, а лікарі зобов'язані робити все можливе для продовження її існування, оскільки інакше порушать закон. З огляду на вказане вважаємо, що у вітчизняному законодавстві таки варто закріпити право людини на гідну смерть, і це буде відображенням принципу гуманізму.

Важливу складову в питанні протидії легалізації евтаназії відіграє інститут Церкви, що негативно ставиться до можливості позбавлення життя людини, котре дано їй Творцем, тому тільки Богові вирішувати, коли саме людина повинна померти. Така позиція істотно впливає на сприйняття суспільством евтаназії як негативного явища.

Папа Римський Франциск на Всесвітній медичній асоціації у Ватикані зазначав, що «відмова від надмірного лікування – це не евтаназія», пояснюючи це тим, що не завжди лікування може слугувати благом для самої людини: «Навіть якщо ми знаємо, що не завжди можемо гарантувати зцілення, ми можемо і повинні завжди піклуватися про живих, не намагаючись самотійно вкоротити їх життя, але також не намагаючись безплідно протистояти їх смерті» [276]. Тож питання в тому, чи варто змушувати людину жити усіма можливими способами завдяки новітнім досягненням медицини і тим самим

тільки відтермінувати час смерті, продовжуючи агонію та муки хворої людини. На нашу думку, зацитовані слова Папи Римського повинні дещо змінити суспільну думку щодо евтаназії як позбавлення життя людини всупереч природі та оновити (осучаснити) грань між вбивством людини та припиненням її страждань, що штучно підтримується.

Аналізуючи міжнародний досвід застосування процедури евтаназії, виокремимо країни, у яких цю процедуру легалізовано. У Сполучених Штатах Америки 1977 року прийнято Закон «Про право людини на смерть». Загалом вісім штатів легалізували процедуру евтаназії (Орегон, Колорадо, Каліфорнія, Вашингтон, Гаваї, округ Колумбія, Нью-Джерсі та Вермонт).

У Бельгії евтаназію легалізували 2002 року, а у 2014-му вона стала першою країною, що дозволила проводити процедуру дітям. Тамтешнім законодавством передбачено дещо вужчі умови щодо застосування евтаназії дітям, якщо порівнювати з дорослими, повнолітніми особами. Варто також наголосити, що законодавець передбачив, окрім згоди (прохання) батьків дитини ще обов'язковий висновок лікаря-психіатра щодо розуміння дитиною наслідків процедури [516].

Загалом можна сказати, що у світовій практиці евтаназію застосовують у випадках невиліковності хвороби та на останній стадії захворювання, що супроводжується стражданням, болем та втратою самостійного функціонування організму, коли медикаментозне лікування вже не приносить бажаного результату. Однак трапляються випадки, коли евтаназію проводять фізично здоровим людям, що страждають на психічні захворювання. Прикладом є Бельгія, де 2015 року 24-річна жінка, що страждала від депресії із суїцидальним синдромом та перебувала на лікуванні у психіатричній клініці, домоглася евтаназії [414]. Аналогічно у Нідерландах (евтаназію легалізовано 2002 року) у 2018 р. евтаназії була піддана фізично здорова 29-річна жінка, яка після восьми років судових процесів таки домоглася проведення цієї процедури, обґрунтовуючи свою необхідність піти із життя у зв'язку з психічними

захворюваннями [415].

На нашу думку, що евтаназії до психічно хворих людей є неприпустимою практикою, оскільки однією з основних умов проведення процедури (активної евтаназії) є реальне усвідомлення людиною значення своїх дій, що констатує психолог. Враховуючи те, що при важких формах депресії (інших психічних захворюваннях) частими є суїцидальні тенденції, ми категорично заперечуємо виправданість проведення розглядуваної процедури для таких пацієнтів, оскільки це нівелює основне призначення досліджуваного інституту в реалізації права людини померти з гідністю.

Колумбія є також однією із країн, що легалізувала евтаназію, а 2018-го зробила її можливою і для дітей відповідно до Постанови Міністерства соціального захисту № 825 від 9 березня 2018 р. [583]. Для проведення процедури також передбачено залучення лікаря-психіатра та юриста. Окрім того, потрібний висновок лікарів щодо невиліковності хвороби дитини.

В Ізраїлі евтаназія дозволена з 2007 року, специфіка проведення процедури пов'язана з релігійними особливостями, застосовується «таймер», що встановлюється на апараті штучної вентиляції легень, який сигналізує про відімкнення через 12 годин, даючи пацієнтові час і можливість прийняти зворотне рішення [451].

На сьогодні Цюрих вважається справжнім туристичним центром для людей, що хочуть «померти з гідністю». Сприятливі для цього умови є наслідком ліберального законодавства, що дозволяє проводити процедуру для іноземців та передбачає достатньо спрощений механізм отримання дозволу на це. У Швейцарії успішно діє організація Dignitas (заснована 1998 року), яка надає, зокрема, й допоміжні послуги (оренда квартири для проведення процедури) для людей, що вирішили піти із життя [61].

Особливої уваги до проблеми евтаназії привернули винаходи Д. Кеворкяна, його ще називають «Доктор Смерть». Він створив пристрій, за допомогою якого людина могла сама здійснити евтаназію, у такий спосіб він

допоміг піти із життя 130 особам. За такі діяння його позбавили лікарської ліцензії та позбавлення волі на 25 років [110].

Аналізуючи міжнародний досвід застосування евтаназії, потрібно виокремити дослідження представниці закарпатської школи права – С. Булеци щодо питання евтаназії в Японії та Південній Кореї. Особливу увагу авторка приділяє релігійному аспекту досліджуваного питання, що впливає на неможливість прийняття в цих країнах законодавства щодо активної евтаназії, водночас пасивна евтаназія застосовується за таких умов: про це просить сам пацієнт, у якого діагностували невиліковну хворобу, або його родичі / опікуни, а також у Південній Кореї встановлено віковий ценз у 19 років [45, с.64-69].

У дослідженні проблем евтаназії варто також звернутися до практики Європейського суду з прав людини. Надзвичайно показовою є справа «Прітті проти Сполученого Королівства» (*Pretty v. The United Kingdom*) [337]. У зверненні заявниця, що страждала від невиліковного захворювання (дегенеративної хвороби), просила Суд надати їй чоловікові імунітет від кримінального переслідування у випадку, якщо він допоможе їй здійснити суїцид, оскільки самотійно вона не може це зробити у зв'язку з паралічем. В обґрунтуванні своєї заяви вона зазначає, що ст. 2 (право на життя) Конвенції з прав людини захищає також право людини вмерти, що підкріплюється правом людини на самовизначення. Суд у своєму рішенні зазначає, що «статтю 2 не можна, без перекручення тексту, тлумачити як таку, що надає діаметрально протилежне право, а саме – право померти; вона також не може породжувати і право на самовизначення в сенсі надання людині права обирати смерть, а не життя» [337].

У контексті розглядуваного питання заслуговує на увагу і резонансна справа «Ламберт та інші проти Франції» (*Lambert and others v. France*) 2015 року. Заявники (родичі) оскаржували рішення лікуючого лікаря щодо припинення підтримувальної життя терапії (гідратації) пацієнтові, який сім років після перенесеної черепно-мозкової травми страждав від паралічу та був у

вегетативному стані, внаслідок чого він помер. Свою позицію родичі померлого обґрунтовували ст. 2 (право на життя) Конвенції з прав людини. Європейський же суд підтримав Вищий адміністративний суд Франції у зв'язку із чинним тамтешнім законодавством від 2005 року, що передбачає можливість для лікарів припиняти штучну підтримку життєдіяльності у деяких випадках [488].

У справі «Коч проти Німеччини» (Koch v. Germany) заявником у справі був чоловік померлої жінки, що страждала від тотальної сенсомоторної квадриплегії, була майже повністю паралізована. Він оскаржував ст. 8 Конвенції з прав людини, оскільки всі судові інстанції Німеччини відмовилися розглядати його позов через відмову закладу охорони здоров'я надати їм 15 грамів пентобарбіталу натрію, як засобу, що дав би змогу жінці покінчити життя самогубством. Зрештою, заявник із дружиною скористалися правовими можливостями за межами держави, тому жінка отримала право на евтаназію у Швейцарії. ЄСПЛ же, визнаючи позов, зазначив, що національні суди повинні були прийняти таку заяву до розгляду [562].

Отже, практика Європейського суду з прав людини є досить різною та в кожному випадку потрібно відштовхуватися від внутрішньодержавного законодавства та суб'єктивних казуальних обставин. У зв'язку із цим вітчизняному законодавцю при легалізації одного із видів евтаназії, зважаючи на вищенаведені справи, слід передбачити ті випадки, коли може застосовуватись евтаназія та обов'язкову згоду (заяву) родичів у разі, якщо людина, що буде піддана евтаназії, перебуває у вегетативному стані. Таке нормативно-правове регулювання дасть змогу уникнути тих негативних наслідків, що трапляються в міжнародній практиці.

Заперечною є позиція щодо евтаназії О. М. Іщенко та А. К. Мазяр. Вони наголошують на проблемі латентної евтаназії, у зв'язку із цим пропонують внести до кримінального законодавства норму щодо здійснення і активної, і пасивної евтаназії. Також автори зазначають, що у випадку легалізації евтаназії це може спричинити призупинення розвитку в медицині, до того ж родичі

важкохворої людини можуть мати меркантильні мотиви, виявляючи своє бажання щодо проведення евтаназії [165, с.39-41].

Ми не можемо повністю погодитися з такою мотивацією, тому що переконливішим видається позитивний зарубіжний досвід. Існування латентної евтаназії, що існує і у вітчизняній медичній практиці, і в зарубіжній, переконує у важливості легалізації цієї процедури. За легалізацію умертвіння за згодою виступає й відомий британський нейрохірург Г. Марш, який у своїй багаторічній практиці застосовував збільшення дози знеболювальних препаратів, що фактично призводило до пришвидшення смерті пацієнта. Він стверджує: «Якщо ми живемо у цивілізованому суспільстві, то смерть з волі пацієнта повинна бути легалізована» [230]. Г. Марш переконаний, що воля пацієнта понад усе. Все одно будуть люди, які захочуть самі приймати рішення щодо своєї смерті, тому цілком неправильно перечити їм у цьому.

Аналізуючи міжнародну практику застосування евтаназії, О. А. Мірошниченко наголошує, що «...необхідно враховувати право людини на самовизначення і невтручання в особисте життя не щодо вибору життя або смерті, а відносно продовження лікування або відмови від нього. Це право визнано у всьому світі, і немає жодного прикладу його обмеження. Будь-який лікар, який здійснює лікування проти явно вираженої волі пацієнта, вчиняє напад, і ці дії можуть нести кримінальне покарання. Таким чином, основна відмінність полягає у спрямованості волі пацієнта. При пасивній евтаназії – це бажання смерті, а при відмові від лікування воля виявляється в самій відмові» [239, с.461].

Таку аргументацію вважаємо повністю виправданою, адже людина, приймаючи рішення щодо припинення лікування, наприклад відімкнення від апаратів, що підтримують життєдіяльність, керується власною мотивацією щодо розпорядження своїм життям. Надзвичайно важливим у цьому випадку є об'єктивний прогноз лікарів щодо стану пацієнта, адже при активному лікуванні (променевої терапії) онкохворих пацієнтів, що супроводжується болем, психічним виснаженням, у пацієнта можуть виникати прагнення

припинити свої страждання. У зв'язку із цим у зарубіжній практиці прийнято залучати психіатра, що міг би дати оцінку стану пацієнта. До того ж прохання про евтаназію повинно бути неодноразовим, що може свідчити про справжні наміри людини, а не помилкове, спричинене фізичним болем та психологічним виснаженням.

Науково цінні висновки містяться в дослідженні проблеми евтаназії Я. О. Триньової. Авторка є прихильником легалізації евтаназії у вітчизняному законодавстві, пропонує внести до Кримінального кодексу України привілейований склад позбавлення життя людини зі співчуття до неї. Вона влучно зазначає, що «на сучасному етапі розвитку цивілізації вважається анахронізмом ототожнення правової охорони біологічного існування людської істоти, котра позбавлена основних якісних ознак життя, з охороною дійсного життя як проявом абсолютизації недоторканості життя, без врахування жодних обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру» [399, с.238].

Сучасний розвиток медицини дозволив штучно підтримувати життя людини тривалий час, іноді це призводить лише до страждань пацієнта. Іноземні автори визначають такі дії з боку лікарів «терапевтичною настирливістю, яка має місце, коли застосовують засоби лікування, особливо виснажливі й тяжкі для пацієнта, прирікаючи його на штучно продовжену агонію» [27, с.571].

Автори описують це поняття як «застосування реанімаційної техніки до невиліковно хворих пацієнтів, що фактично перебувають в агонії або уже в стані “смерті мозку” (тобто повне та незворотне припинення всіх його функцій, які реєструються при серці, що працює, та штучній вентиляції легенів) або коли застосування терапевтичних засобів є непропорційно великим у своїй основі до передбачуваних ефектів» [27, с.571].

Отже, можна дійти висновку, що проведення підтримувальної терапії, яка лише продовжує страждання пацієнта, смерть якого природно невдовзі таки настане, не є гуманною до самої людини. Потрібно акцентувати особливу увагу

на тих випадках, коли лікарі констатують смерть мозку. І. А. Свінціцький, О. С. Кривоустов, В. Г. Черкасов зазначають, що після констатації смерті мозку лікар може від'єднати респіратор, що підтримує життєдіяльність, і це буде виправдано і з економічної, і з моральної точки зору стосовно самого пацієнта і його родичів, а не давати їм невинуваті надії [350, с.165].

Ми підтримуємо цю позицію, але хочемо наголосити, що для від'єднання підтримувальної життєдіяльності апаратури правильно було б отримати на це згоду родичів, що підпадає під поняття (ортаназії), оскільки потрібно враховувати особисті та релігійні переконання останніх.

Отже, сьогодні доцільно легалізувати лише пасивний вид евтаназії, як її визначає наукове співтовариство, що характеризується від'єднанням невиліковно хворої людини від апаратів, які штучно підтримують її життєдіяльність, оскільки «терапевтична настирливість» та здійснення всіх можливих дій з боку лікарів, щоб продовжити життя людини, котра самостійно й усвідомлено сприймає своє становище і прагне закінчити свої фізичні страждання, буде виразом гуманного ставлення до людини та повагою до її вибору, що є основною тенденцією в сучасному трансцендентному суспільстві.

Надзвичайно важливим у цьому питанні є професійність лікарів, рішення яких мають бути об'єктивними в кожному конкретному випадку, враховуючи психологічний та фізичний стан людини після консультацій із психотерапевтом (щоб відкинути можливість депресивного її стану із суїцидальним проявом) та повну поінформованість людини про стан її здоров'я та прогноз щодо часу настання природної смерті. Прохання пацієнта про евтаназію повинно бути неодноразовим та в письмовій формі. Якщо пацієнт самостійно не може цього зробити, це має виконати інша особа на його прохання і у присутності свідків, що не є родичами пацієнта, щоб не було тиску з їхнього боку з меркантильних мотивів. Окрім того, важливо передбачити законний захист для лікаря за умови проведення процедури.

У зв'язку із цим при легалізації інституту евтаназії законодавцю

необхідно прийняти комплексний нормативний акт про право людини на гідну смерть. Також вважаємо за потрібне передбачити можливість проведення евтаназії лише для громадян України, з метою уникнення «смертельного» туризму. Законодавцю варто виокремити такі умови, за яких процедура може бути дозволена:

- стійке прохання пацієнта, що усвідомлює значення своїх дій;
- фізичний біль та страждання є нестерпними для людини;
- констатація консиліумом лікарів невиліковності хвороби або довготривалий вегетативний стан пацієнта чи смерть мозку;
- природна смерть пацієнта настане до 6 місяців;
- можливість застосування процедури тільки до повнолітніх.

Звертаємо увагу, що позиції громадськості в черговий раз розділилися практично пропорційно – 41 % – за легалізацію, 44 % – проти легалізації (*Додаток Б. 13*).

Отже, вважаємо гуманним надати можливість померти з гідністю людині, яка є невиліковно хворою та переживає фізичні і моральні страждання, не може самостійно функціонувати, а знеболювальні препарати вже не здатні вгамувати її біль, відповідно, природна смерть такої людини – питання недалекого часу.

5.2 Право особи на вживання наркотичних та психотропних засобів як способу полегшення фізичних страждань

Наркоманія є актуальною проблемою впродовж усього існування людства. Попри значну міжнародну та національну увагу до цієї проблеми, кількість осіб, які мають залежність від наркотичних засобів, у світі значно зростає. Статистика вказує, що від 155 до 250 млн людей у світі вживають нелегальні речовини бодай раз на рік [665]. Так, 2017 року, за різними оцінками, близько 271 млн осіб у всьому світі принаймні раз вживали той чи інший наркотичний препарат. Такі показники у співвідношенні до загальної

кількості населення світу засвідчують, що близько 5,5% осіб віком від 15 до 64 років споживають наркотики, тобто 1 з 18 осіб. І на жаль, дані свідчать про стійке збільшення кількості споживачів наркотиків – 2009 року, наприклад, їх кількість становила менше ніж 5%.

Одними з найнебезпечніших для багатьох країн вважають саме опіїдну групу наркотиків, оскільки вони спричинюють значні негативні наслідки для здоров'я. Скажімо, у 2018-му їх асоціювали із 66% випадків смерті з тих 100%, які пов'язані з розладами внаслідок споживання наркотиків [335].

У світовому звіті щодо наркотиків за 2019 рік вказано, що у всьому світі вживають наркотики 35 млн людей, порівняно з попередньою оцінкою 30,5 млн страждають від розладів вживання наркотиків та потребують лікування. Смертність також є вищою: 585 тис. людей загинули внаслідок вживання наркотиків у 2017-му [680]. Переважно через такі хвороби як СНІД та гепатит. Нині 1,4 млн людей, які вживають наркотики, живуть з ВІЛ, 5,6 млн живуть з гепатитом С, 1,2 млн живуть з обома гепатитами та ВІЛ [680].

Звертаємо увагу, що проблема вживання наркотиків стосується радше кримінального права. Проте розгляд цього питання в контексті соматичних прав зумовлений не стільки розвитком біомедицини та технологій, інформаційного суспільства, скільки зміною ідеології сучасного суспільства в державах, де відстоюють принципи конституціоналізму.

Розвиток біології та медицини привів не тільки до позитивних наслідків, зокрема значного скорочення кількості безплідних пар, можливості трансплантації органів і тканин, але й провокує низку нерозв'язаних проблем. Серед них додаткові загрози через появу нових препаратів, оскільки активізується обіг синтетичних наркотичних препаратів. Вони можуть бути в рази небезпечніші за «класичні» наркотики, і передбачити їх поширення, видозміну чи медичні наслідки для організму людини неможливо.

Останнім часом зростає кількість і синтетичних, і природних наркотичних засобів. Кількість трамадолу, вилученого в усьому світі у 2017-му,

досяг рекордних 125 тонн [680], кількість нових психоактивних речовин, що є синтетичними опіоїдами, переважає аналоги фентанілу. Повідомляється, що ринок зростає безпрецедентними темпами – він виріс лише з 1 речовини у 2009-му до 15 у 2015-му та 46 у 2017-му [680]. Світова кількість кокаїну, вилученого у 2017-му збільшилася до 1275 тонн – це найбільша кількість, про яку коли-небудь повідомлялося, конфіскації кокаїну зросли на 74% за останнє десятиліття, а виробництво зросло на 50% [680].

Щодо самого поняття «наркотичні засоби та психотропні речовини», то це речовини, які впливають на настрій та поведінку людини, і їх споживання часто супроводжується підвищеним потенціалом до зловживань та залежностей. Ізомери, складні ефіри, ефіри та солі цих речовин та лікарські засоби, що містять такі речовини, також вважаються наркотичними та психотропними речовинами.

Згідно із Законом України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» наркотичні засоби – речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, які входять до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [311]. Перелік затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 [304] та охоплює особливо небезпечні наркотичні засоби і психотропні речовини, обіг яких заборонено, обіг яких обмежено, засоби, обіг яких обмежено і стосовно яких допускаються винятки деяких заходів контролю та прекурсори, обіг яких обмежено і стосовно яких встановлюються заходи контролю.

Такий поділ поширений у більшості країн. Для прикладу, наркотичні та психотропні речовини поділяються на шість графіків в Естонії, залежно від ефекту та потенціалу зловживання / залежності. Графіки наркотичних засобів та психотропних речовин встановлюються на основі Єдиної конвенції ООН про наркотичні засоби 1961 року, Конвенції Організації Об'єднаних Націй про психотропні речовини 1971 року, а також з урахуванням ступеня ризику неправильного вживання та наркоманії певних наркотичних засобів і

психотропних речовин [592].

Звичайний обіг наркотичних засобів та психотропних речовин заборонено, крім медичних чи наукових цілей, для запобігання, виявлення чи боротьби з кримінальними злочинами, що стосуються наркотичних засобів або психотропних речовин, або для використання в освітніх цілях. Під обігом варто розуміти будь-яку заборонену дію, зокрема володіння, посередництво, використання, вирощування, збирання, підготовку, виготовлення, переробку, упаковку, зберігання, завантаження, транспортування, вивезення чи імпорт, застосування митного режиму транзиту та постачання наркотичних засобів або психотропних речовин третім особам.

Існують загальні вимоги щодо поведження, які стосуються всіх юридичних та приватних осіб, які використовують наркотичні засоби та психотропні речовини в межах своєї діяльності та професійної діяльності. Основні вимоги передбачають призначення відповідальної особи, дотримання правил внутрішнього поведження, зберігання, обліку, отримання та видачі.

Для протидії наркоманії існує широке міжнародне регулювання.

Єдина конвенція про наркотичні засоби (1961) у преамбулі визначає наркоманію як серйозне зло для окремих осіб, що загрожує соціальною та економічною небезпекою для людства. Ст. 5 (п. б) визначає, що кожна Сторона у той чи інший спосіб охорони народного здоров'я і благополуччя забороняє виробництво, виготовлення, вивезення та ввезення будь-якого наркотичного засобу, торгівлю ним і його зберігання або застосування [133]. Цей документ став першим основним договором у сфері збереження життя і здоров'я громадян, запобігаючи вживанню наркотиків.

Другий основний договір – Конвенція про психотропні речовини (1971), що вказує на потребу перебування визначених речовин під міжнародним контролем. З часом каральний характер міжнародної системи контролю над наркотиками також розширився і посилюється, кримінальне законодавство

застосовувалося для придушення вживання наркотиків та ринків наркотиків. У преамбулі Конвенції про психотропні речовини вказувалося, що ціллю людства є запобігати зловживанням такими речовинами і незаконному їх обороту [190].

Третій договір про наркотики – Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (1988) [184]. Вона криміналізувала увесь ланцюжок ринку наркотиків – від вирощування / виробництва до відвантаження, продажу та зберігання. Конвенція 1988 року охоплює не тільки злочини, пов'язані з контрольованими речовинами, а й прекурсори та відмивання грошей. Задекларовано, що Конвенція прагне усунути корінні причини проблеми зловживання наркотичними засобами і психотропними речовинами, враховуючи незаконний попит на такі засоби і речовини та величезні доходи, одержувані від незаконного обігу.

Особливо підпадають під негативний вплив соціального середовища діти. Розуміючи це, міжнародне співтовариство у спеціалізованому документі, що стосується прав неповнолітніх, акцентує на цій проблемі. Конвенція ООН про права дитини визначає як окреме право на захист від наркотиків. Стаття 33 передбачає, що «держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів, включаючи законодавчі, адміністративні та соціальні, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб захистити дітей від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, як вони визначені у відповідних міжнародних договорах, та не допускати залучення дітей до протизаконного виробництва таких речовин і торгівлі ними» [189]. Цитована стаття акцентує на особливості – караності і за залучення до незаконної наркотичної діяльності, і за незаконне індивідуальне їх вживання неповнолітніми. Існування такої норми посилює спеціальну увагу до проблеми наркоманії. Отож система контролю над наркотиками дотримується послідовних поглядів: держави зобов'язані захищати дітей від наркотиків та супутніх зобов'язань щодо контролю над цими наркотиками.

Загалом понад 95% держав-членів ООН ратифікували принаймні один зі

згаданих договорів. Важливість цих конвенцій про наркотики полягає в тому, що вони встановлюють основні законодавчі рамки, зобов'язання, інструменти та міжнародні органи для моніторингу й регулювання міжнародної системи контролю над наркотиками. Як встановлено у ст. 4 Єдиної конвенції 1961 року, їх основна мета – «обмеження виключно в медичних та наукових цілях виробництва, експорту, імпорту, розповсюдження, торгівля, вживання та зберігання наркотиків».

На сьогодні багато науковців та представників міжнародних громадських організацій заперечують суворий криміналістичний підхід. Вони доводять, що міжнародні договори щодо контролю над наркотиками безпосередньо сприяють цьому середовищу ризику та порушень прав людини. Договори про наркотики – це те, що в міжнародному праві відоме як «конвенції про придушення». Режими протидії зобов'язують держави застосовувати свої внутрішні закони, зокрема кримінальне законодавство, для стримування або покарання діяльності, визначеної в договорі, і тому важливим правовим механізмом є глобалізація штрафних норм. Однак, хоча договори про придушення зобов'язують всі держави діяти на національній та колективній основі для боротьби зі злочинами, визначеними як міжнародні, що викликають занепокоєння, вони не пропонують жодних зобов'язань, не є відповідним кримінальним реагуванням.

Після повної заборони почали говорити про політику декриміналізації. Декриміналізація – це політика, вперше визначена шафферською комісією 1972 року США (також відома як Національна комісія з питань марихуани та зловживання наркотиками). Вона описує політику, яка не визначає володіння наркотичними речовинами для особистого використання або випадкове (негрошове) поширення як злочин. Комісія Шаффер чітко заявила, що політики, які просто знижували покарання, не знімаючи кримінального статусу злочину, не були технічно декриміналізовані, оскільки вони підтримували істотну соціальну шкоду від пов'язаних з ним кримінальних судимостей (Nat'l. Comm. Marijuana Drug Abus. 1972) [575].

Н. Гілмор зауважив, що мало що написано про вживання наркотиків та права людини, права людини рідко чітко згадуються в літературі про наркотики, а вживання наркотиків рідко згадується в літературі з прав людини [539, р.355]. Понад 10 років потому постійний брак прогресу в цій галузі змусив тоді спеціального доповідача ООН з питань права на здоров'я П. Ханта зробити висновок: «Необхідно, щоб міжнародна система контролю над наркотиками... і складна міжнародна система прав людини, яка розвивалася зі 1948 року, перестали поводитися так, ніби вони існують у паралельних всесвітах» [548, р. 9].

Ціла група іноземних науковців (Р. Лайнс, Р. Елліотт, Дж. Ханна, Р. Шлейфер, Т. Авафія, Д. Баррет) доводять факти про неефективність сучасних заходів правового регулювання боротьби з поширенням наркотиків. Вони вказують, що на операційному рівні ООН витрачає мало енергії на забезпечення того, щоб національне законодавство про наркотики, передбачене договорами, було розроблене та впроваджене так, щоб гарантувати права людини. Управління ООН з питань наркотиків та злочинності пропонує юридичну допомогу державам у забезпеченні відповідності їх внутрішнього законодавства щодо наркотиків умовам договорів ООН щодо контролю за наркотиками. Однак набагато менше уваги приділяється забезпеченню відповідності такого законодавства міжнародним договорам та нормам прав людини [568, р.233].

Міжнародна рада з контролю над наркотиками, договірний орган, створений відповідно до конвенцій про наркотики, здійснює контроль за їх виконанням на національному рівні, регулярно критикує уряди за слабе, як вважає, дотримання заборони наркотиків. Це охоплює періодичне засудження вжиття на основі доказів заходів щодо охорони та зміцнення здоров'я, незважаючи на те, що це основне зобов'язання з прав людини, визнане законом більшості держав світу. На міжнародному рівні 2012 року було публічно відкинуто пропозицію про те, щоб Рада мала будь-який мандат чи відповідальність коментувати порушення прав людини, що виникають у

результаті внутрішніх заходів щодо вживання наркотиків, які саме міжнародна спільнота заохочує. Водночас міжнародні інституційні органи присвячують мало уваги заохоченню держави до виконання інших засобів, що заявлені в договорах про контроль над наркотиками: забезпечення доступу до контрольованих речовин для використання в медичних цілях, що саме по собі є питанням прав людини. Потрібно також визнати, що останнім часом, після багаторічної агітації громадянського суспільства, Міжнародна рада з контролю над наркотиками дедалі частіше бажає долучати до своєї роботи коментарі щодо прав людини та пропаганду доступу до лікарських засобів.

На національному рівні також актуалізується наукова дискусія. Зокрема, І. С. Грабовська та А. О. Зозуля відстоюють позицію щодо потреби легалізації легких наркотиків. Науковці мотивують, що «подолати наркобізнес зможе тільки легалізація таких засобів і речовин, оскільки заборона ринку сприяє його активному розвитку у кримінальних організаціях та їх збагаченню» [91, с.666]. Громадський активіст А. Гевліч, навпаки, відстоює протилежну позицію, вказуючи, що «молоді треба прищеплювати імунітет проти наркотиків, а не легалізувати їх» [291, с. 64].

Також існують пропозиції декриміналізації вживання наркотичних засобів для особистих потреб. О. В. Одинцова вказує, що «на сьогодні ступінь суспільної небезпеки цих дій з канабісом у незначних розмірах має значно меншу суспільну небезпеку в порівнянні з аналогічними діями, що вчиняються з метою збуту. Проте зусилля правоохоронних органів України спрямовані на протидію менш суспільно небезпечним діянням за рахунок ресурсів, які мали б залучатись на розкриття більш суспільно небезпечних кримінальних правопорушень. Існуючий підхід суперечить принципу економії кримінально-правової репресії і прагматичній парадигмі кримінально-правового регулювання, а також меті й завданням Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року. Сучасний рівень вживання канабісу в Україні, а разом із ним і стан розповсюдженості незаконних виробництва,

виготовлення, придбання, зберігання, перевезення та пересилання канабісу без мети збуту в незначних розмірах стають поширеними настільки, що боротьба з цими діями кримінально-правовими засобами стає неефективною і недоцільною. Пропонується віднести виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання без мети збуту в незначних розмірах до адміністративних правопорушень» [266, с.162].

Як вказують іноземні експерти, попри наявність міжнародних норм та інституційних гарантій – обговорення наслідків контролю над наркотиками на права людини в рамках основних правозахисних організацій ООН, контролю над наркотиками та політичних органів припускає, що ці проблеми реальні та зростають. Хоча увага до впливу наркотиків на права людини ніколи не була помітнішою, розрив між дискурсом та практикою є великим. Незважаючи на прогрес, системи контролю над наркотиками ООН та права людини все ще працюють значною мірою ізольовано одна від одної. На державному рівні обов'язки, що містяться у трьох конвенціях ООН про наркотики, часто трактуються та виконуються так, що це не відповідає законодавству про права людини. Органи ООН з контролю за наркотиками все ще приділяють недостатню увагу негативним наслідкам правозахисних норм, пов'язаних із застосуванням наркотиків, у своїй роботі та їх керівництвом на рівні держави. Водночас наслідки контролю над наркотиками щодо прав людини досі не вирішуються систематично чи постійно, оскільки органи ООН з прав людини почали приймати висновки та рекомендації у цій галузі на більш регулярній основі [568, р.231-236].

Подолання розриву між дискурсом та практикою є критично важливим, прогрес у галузі прав людини та контролю над наркотиками має перейти від дебатів чи наукових досліджень до ефективного плану дій. Ключовим інструментом у цій діяльності буде розробка та впровадження Міжнародних рекомендацій щодо прав людини та контролю над наркотиками. Такий документ пропонує критичні вказівки адвокатам, урядам, міжурядовим

організаціям та партнерам з питань розвитку щодо запобігання порушенню прав людини, пов'язаних з контролем та правозастосуванням наркотиків.

У 1961 р. члени ООН прийняли вже згадувану нами Єдину конвенцію про наркотичні засоби для запобігання немедикаментозному вживанню наркотичних та психотропних препаратів. Ідея створення цього документа полягала в тому, щоб встановити міжнародні правила, що стримують постачання наркотиків і, отже, зменшити ризики вживання наркотиків та захистити здоров'я населення.

Проте вказаний міжнародний підхід спрямований на криміналізацію обігу будь-яких засобів, які тільки мають щонайменший натяк та психотропні або наркотичні речовини. Договори щодо контролю над наркотиками мають на меті вирішити проблему наркотиків головно шляхом покарання її виробництва та споживання. Хоча міжнародні договори передбачають можливість для держав мати дискреційну владу ухвалювати рішення щодо покарання за зберігання наркотиків, за особисте використання, ці організації припускають, що конкретні зобов'язання та вказівки, встановлені у трьох конвенціях, корисні лише для системи санкцій та покарань.

До і після Єдиної конвенції 1961 року майже всі країни вирішили криміналізувати і збут, і попит на наркотики. За деякими винятками, скажімо, Нідерланди та Іспанія, більшість країн карають будь-який вид виробництва, зберігання, придбання та вирощування наркотиків. Держави вважають, що підходу до криміналізації достатньо для визначення виробництва наркотиків та вживання наркотиків. Навпаки, багато досліджень стверджували, що цей підхід до криміналізації був неефективним і не є найкращим способом розв'язання проблем торгівлі наркотиками та вживання наркотиків, особливо з поведінкою, пов'язаною з володінням та придбанням наркотиків тільки для особистого вживання [666].

У цьому сенсі вчені [616, р.183,184] та Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC) [515] заявили, що люди, які купують та вживають

наркотики для власного споживання (наркомани чи ні), отримують вкрай негативні наслідки, спричинені системою криміналізації. Споживачі піддаються соціальній дискримінації, і в більшості випадків вони не отримують ніякої фізичної чи психологічної реабілітації. Із цих причин припускають, що: а) система, орієнтована на здоров'я, спрямована на зменшення попиту на наркотики, є більш ефективною, ніж підхід, орієнтований на санкції; та б) ця система, орієнтована на здоров'я, дозволена міжнародним правом.

Іншими словами, профілактика, освіта та фізичне і психічне переконання є найефективнішими способами зменшення незаконного вживання наркотиків, а що ще важливіше, декриміналізація особистого вживання наркотиків не заборонена Єдиною конвенцією 1961 року та Конвенцією ООН 1988 року проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин (Конвенцією 1988 року).

Відповідно до ст. 3.2 Конвенції 1988 року, кожна держава має право визначати, чи дозволяють конституційні принципи та основні правові концепції урядам криміналізувати володіння та, опосередковано, вживання наркотиків. Щоправда, ст. 3.2 Конвенції 1988 року використовує термін «повинен», коли наказує криміналізувати особисте володіння наркотиками; однак це обов'язкове положення поширюється на захисне застереження: «з урахуванням його конституційних обмежень». Іншими словами, зберігання наркотиків для особистого вживання є протизаконною поведінкою відповідно до міжнародного права, але держава зобов'язана вносити це як кримінальне правопорушення у свої національні системи. Кожна держава має дискреційну владу вирішувати, чи забороняти вживання наркотиків, і чи це порушує їхні національні конституційні принципи.

Отож донедавна криміналізація обігу всіх видів наркотиків була практично стандартним юридичним підходом. Проте згодом підхід держав трансформується. Криміналізація найрізноманітніших форм поведінки, пов'язаних зі попитом та пропозицією наркотиків, незалежно від їх призначення, підпорядковується конституційним принципам кожної держави.

Отже, кожна держава має повноваження вирішувати, чи володіння наркотиками для особистого вживання є злочинною заборонаю у власній внутрішній системі. Наркотичні засоби поділяють на такі, які підлягають забороні, і так звані «легкі», або «м'які» наркотики.

У більшості країн діє протизаконний наркотичний режим. Для цих країн найкращим способом визначення наркобізнесу та вживання є покарання будь-якої стадії виробничої лінії, враховуючи виробника, посередника та споживача. Отже, заборона може бути визначена як закон, який підтримує кримінальний статус будь-якої дії, пов'язаної із зберіганням, використанням, вирощуванням, продажем чи розповсюдженням марихуани. Рівень злочинності може бути законодавчо визначений як проступок (понесення відносно менших кримінальних санкцій), або злочин (тягне за собою набагато більш серйозні звинувачення, жорсткіші санкції і певний термін ув'язнення), але звинувачення можуть залежати від кількості марихуани або просто від характеру діяльності (наприклад, продажу неповнолітнім).

Мета – захистити громадське здоров'я шляхом заборони вирощування, виготовлення, придбання, продажу, розповсюдження, зберігання та вживання декількох наркотичних та психотропних препаратів, які можуть впливати на здоров'я людей та, як наслідок, на здоров'я й безпеку суспільства. Кожна держава має повноваження вирішувати, чи заборонити зберігання, а отже й особисте споживання наркотиків. Незважаючи на те, що відповідно до міжнародного права, зберігання наркотиків для особистого вживання є кримінальним злочином, кожна держава, як правило, вільна криміналізувати цю поведінку з двох причин: по-перше, тому що вона підпадає під конституційні принципи, і по-друге, тому що конвенції про наркотики дозволяють державам вирішити, чи є володіння наркотиками для особистого вживання, незалежно від того, чи людина наркоман – це дія, яка заслуговує кримінальної санкції. Як зазначалося, договори про наркотики передбачають, що за цих обставин держави повинні застосовувати такі альтернативні заходи,

як лікування, освіта, догляд та/або соціальна реабілітація.

Прикладом держави, що повною мірою забороняє наркотики, може слугувати Німеччина.

Німецький Федеральний закон про наркотики визначає види наркотичних речовин, рамки та порядок легальної торгівлі і припинення наркотиків, кримінальну й адміністративну відповідальність та альтернативні заходи для злочинців, залежних від наркотиків. Вживання наркотиків не згадується як правопорушення. Несанкціоноване особисте володіння та придбання наркотиків – це кримінальні злочини, що караються до 5 років позбавлення волі. Однак закон надає різні можливості, крім кримінального переслідування, коли задіяні лише невеликі кількості наркотичних засобів для особистого вживання. Вони залежать від кількості та виду наркотиків, що вживаються, від участі інших осіб, особистої історії злочинця. Більшість німецьких земель визначили декриміналізованим таке діяння за умови невеликої кількості канабісу (зазвичай 6–10 г) та встановлених допустимих кількостей для героїну, кокаїну, амфетаміну або МДМА / екстазі – до 5 г діючої речовини.

За незаконне постачання, вирощування та виготовлення наркотичних засобів передбачено покарання у вигляді позбавлення волі до 5 років. Діапазон покарань збільшується до 1-, 2- або 5-15 років за визначених обтяжувальних обставин, наприклад, якщо задіяно більше наркотичних засобів, неповнолітніх, членство у банді чи використання зброї.

З листопада 2016 року новий закон заборонив дії, пов'язані зі збутом нових психоактивних речовин, які належать до груп стимуляторів амфетаміну, враховуючи катинони та синтетичні канабіноїди; ці злочини караються до 3 років позбавлення волі або до 10 років позбавлення волі за певних обтяжуючих обставин [535].

До переліку таких держав можна зарахувати й Польщу. Зберігання та постачання наркотиків у Польщі регулюється Законом про протидію наркоманії від 29 липня 2005 р. Будь-яке зберігання наркотиків, навіть володіння

невеликою кількістю для особистого вживання, карається до 3 років позбавлення волі. Іноді злочинця можуть оштрафувати або наказати відбути покарання, пов'язане з обмеженням волі або позбавленням волі на строк до року. З 2011 року ст. 62(a) Закону про протидію наркоманії у Польщі від 29 липня 2005 р. дає можливість прокурору та судді припинити кримінальні процедури, якщо особи потрапили під вплив невеликої кількості наркотичних засобів або психотропних речовин для приватного використання.

Однак суд може ухвалити рішення про лікування примушованого засудженого до вживання наркотиків відповідно до принципу «лікувати, а не карати». Стаття 72 цього ж документа дозволяє зупинити провадження у справі, коли злочинець перебуває на лікуванні, а ст. 73(a) передбачає відтермінування вироку, поки особа перебуває на лікуванні. За торгівлю наркотиками накладається штраф від 6 місяців до 12 років позбавлення волі та штраф, залежно від тяжкості правопорушення, кількості наркотиків і того, чи ставилася ціль отримання прибутку. У разі незначного правопорушення винного можуть оштрафувати за умови обмеження волі або ув'язнення максимум на рік. Якщо кількість наркотиків значна, злочинець може бути ув'язнений до 12 років.

У 2010 р. Польща ухвалила закон про санкціонування постачання будь-яких несанкціонованих психоактивних речовин, застосованих Державною санітарною інспекцією. Це було переглянуто 2015 року, щоб внести перелік тих речовин, які оголошені психоактивними в регламенті Міністерства охорони здоров'я. У 2018 р. це було об'єднано із Законом про протидію наркоманії, щоб гарантувати злочини, пов'язані з новими психоактивними речовинами. Зараз покарання за правопорушення прирівнюються до наркотичних та психоактивних наркотиків [609].

Парадоксально, але з тим самим наміром – захистити сферу громадського здоров'я, інші країни обрали менш репресивну правову систему, спрямовану на санкціонування певної поведінки в процесі торгівлі наркотиками (купівлю та продаж певних наркотиків) та орієнтувалися на запобігання вживанню

наркотиків під час навчання, реабілітації та реінтеграції наркоманів. Як заявив спеціальний доповідач ООН А. Гровер щодо права кожного користуватися найвищим рівнем фізичного та психічного здоров'я, «діюча міжнародна система контролю над наркотиками була зосереджена на створенні світу, що не має наркотиків, майже виключно за допомогою використання законів, політики правозастосування та кримінальних санкцій. Однак, згідно з наведеними даними, цей підхід не вдався... хоча наркотики можуть мати згубний вплив на життя людини і суспільство, цей надмірно каральний режим не досяг своїх заявлених цілей у сфері охорони здоров'я та призвів до незліченних порушень прав людини» [621].

Навесні 2020 року розпочнеться збір підписів за цивільний законопроект про декриміналізацію володіння невеликою кількістю марихуани, проте навіть ініціатори цього проекту вказують, що для сучасної Польщі такі намагання є безрезультативними, і минуть ще десятки років для реальних дебатів із цього приводу [640].

Тому в подальшому розглянемо досвід країн, які відійшли від радикального підходу. Вказаний аналіз допоможе сформулювати авторську позицію щодо потреби національної правової легалізації такої соматичної можливості людини як вживання канабісу в немедичних цілях.

Канабіс, або мерихуана (від лат. Cannabis) – це суміш подрібнених частин коноплі. Використовується з давніх часів і відома своїми лікувальними властивостями. Деякі компоненти можуть бути корисними для полегшення сильних болів, запалення, нудоти та хронічних станів, може зменшувати агресію. Заразом має побічні ефекти, оскільки містить дельта-9-тетрагідроканабінол, що діє на конкретні рецептори мозку, тому можливі зміни настрою, депресія, суїцидальне мислення, проблеми з пам'яттю та порушення нормальних здібностей до навчання. Це також може призвести до залежності. Відомо також, що ця сполука стимулює апетит (неофіційно відомий як «манчі») та викликає розслаблений стан, а також інші впливи на нюх, слух та зір, також

може викликати втому [508]. Нещодавні синтези роблять висновок, що шкода здоров'ю, пов'язана з марихуаною, може містити підвищений ризик виникнення психозів, але причиново-наслідковий зв'язок практично доведений з такими проблемами як манія, самогубство, депресія, неврологічні м'які ознаки, нейрокогнітивні зміни, деякі ракові захворювання, інсульт та допомога для дітей з низькою вагою при народженні [642, р.17-27].

Трава коноплі, що виробляється майже в кожній країні. За останні два десятиліття відбулися швидкі темпи прогресу в техніці вирощування рослин канабісу. Це призвело до поширення домашніх (внутрішніх) культур, що зменшує імпорт продукти з канабісу. Виробництво у приміщенні канабісу передбачає використання контрольованих умов вирощування та генетично відібраних штамів, що призвело до збільшення вмісту необхідних речовин, кількості врожаїв. Вибіркове розведення також призвело до селекції сортів, що містять нижчий рівень галюциногенів [484]. Тому у Звіті про наркотики за 2019 рік вказано, що 159 країн світу повідомили про вирощування канабісу. Проте «нині не існує жодного індикатора для надійності оцінки площі під вирощування канабісу на глобальному рівні» [681].

Нідерланди були першою у світі країною, яка створила регульований ринок канабісу наприкінці 1970-х, що дозволило придбати його в уповноважених установах (кафе) та вирощувати дома до 5 рослин. За даними Європейського центру моніторингу наркотиків та наркоманії, у 2017-му ця країна демонструє рівень споживання канабісу за останній рік 8,7% серед населення від 15 до 64 років, що є показником вище середнього рівня Європи.

Нідерландський закон про опіум є основою чинного законодавства про наркотики. Він визначає торгівлю наркотиками, їх вирощування та виробництво, їх зберігання як злочинні дії. Закон та його поправки підтверджують відмінність між наркотиками за розкладом I (наприклад, героїн, кокаїн, МДМА / екстазі, амфетаміни) та препаратами розкладу II (наприклад, канабіс, галюциногенні гриби). Закон про опіум реалізовується національною

Директивою про закон про опіум для прокурорів, яка періодично переглядається. Так, із 2018 року прокурори просять, коли це доцільно, розглянути (частково) заміну суспільних служб та тюремні вироки штрафом. Нові психоактивні речовини регулюються через зміни до відповідних графіків Закону про опіум.

Вживання наркотиків саме по собі не визначається як злочин, хоча є ситуації, коли вживання наркотиків заборонено на місцевому рівні з міркувань громадського порядку або для охорони здоров'я молоді, наприклад, у школах та громадському транспорті. Це залежить від відповідальних органів влади, а не національного уряду. Володіння невеликою кількістю наркотиків для особистого вживання карається позбавленням волі, але, на практиці, воно не підлягає цілеспрямованому розслідуванню з боку поліції. Кожен, у кого виявлено невелику кількість наркотиків для особистого вживання, як правило, не буде притягнутий до кримінальної відповідальності, хоча поліція конфіскує наркотики та скерує особи до служби нагляду. Порогову кількість для канабісу встановлено 5 грамів.

Закон про опіум зазначає, що постачання наркотиків (зберігання, вирощування чи виготовлення, імпорт чи експорт) є злочином, що карається до 12 років позбавлення волі, залежно від кількості та типу наркотику. Однак Директива про Закон про опій також встановлює жорсткі умови, за яких місцеві органи влади можуть допускати торгові точки з продажу та споживання канабісу, відомі як «кав'ярні» [594]. У Нідерландах зареєстровано 567 «кав'ярень».

Нідерланди є яскравим прикладом нерепресивного підходу до споживання наркотиків. Основні особливості голландської системи закладені в Законі про опіум із змінами, внесеними 1976-го та 1995 років, де основною політикою є загальна концепція зменшення шкоди. Для уряду Нідерландів основними проблемами, пов'язаними з наркотиками, є охорона здоров'я та кореляційна мінімізація ризиків і небезпек вживання наркотиків, а не

криміналізація всіх препаратів. Іншими словами, як зазначалося в парламентській дискусії 1976 року щодо реформ Закону про опіум, основними елементами голландської політики щодо наркотиків є [474, р. 511, 512]: а) запобігання або зменшення соціальних та індивідуальних ризиків, спричинених вживанням наркотиків; б) повинен існувати раціональний взаємозв'язок між цими ризиками та політичними заходами; с) репресивні заходи проти незаконного обігу наркотиків (крім торгівлі конопель) є одним з пріоритетів; та d) уряд визнає неадекватність кримінального законодавства стосовно інших аспектів (тобто окрім торгівлі наркотиками).

Звернемось до досвіду Чехії. Вживання наркотиків у цій державі не є правопорушенням, а вирощування або зберігання невеликих кількостей для особистого вживання є не кримінальним злочином, передбаченим Законом про наркотичні речовини (Закон № 67/1998), що карається штрафом у розмірі до 15 тис. крон (555 євро). Кримінальний кодекс запровадив розмежування між канабісом та іншими наркотиками за злочини, пов'язані з особистим кримінальним володінням: володіння кількістю канабісу «більшою за малу» тягне тюремне покарання до 1 року, тоді як володіння іншими речовинами карається до 2 років позбавлення волі. Для будь-якої речовини діапазон збільшується до 2–8 років, якщо кількість наркотиків «значна» [507].

Аби сприяти більш своєчасному контролю над новими речовинами, у 2014 р. перелік контрольованих речовин було вилучено із Закону про наркотичні речовини та замість цього введено до урядової постанови (№ 463/2013 «Про списки речовин, що викликають залежність»). У 2017 р. до списку контрольованих речовин було додано 63 додаткові речовини.

У Чехії Національна стратегія політики щодо боротьби з наркотиками 2010–2018 спочатку була зосереджена тільки на незаконних наркотиках, але згодом вона була переглянута у 2014-му та 2016-му для вирішення питань вживання алкоголю і тютюну та азартних ігор. Стратегія є всеосяжною та ґрунтується на чотирьох опорах: (i) запобігання; (ii) лікування та реінтеграція;

(iii) зменшення шкоди; (iv) скорочення пропозиції. Його доповнюють три допоміжні сфери: (i) координація та фінансування; (ii) моніторинг, дослідження та оцінка; (iii) міжнародне співробітництво. У сфері заборонених наркотиків стратегія визначає чотири ключові цілі: (i) зниження рівня експериментального та випадкового вживання наркотиків; (ii) зменшити рівень проблемного та інтенсивного вживання наркотиків; (iii) зменшити потенційні ризики, пов'язані з наркотиками, для людей та суспільства; (iv) зменшити доступність наркотиків, особливо для молоді. Реалізація стратегії підтримується низкою послідовних трирічних планів дій для кожної області [506].

Люксембург також легалізував канабіс. В уряді зазначили, що політика, яку проводили протягом 50 останніх років, не є дієвою. Держава регулює виробництво та розповсюдження через Агентство з канабісу. Також законодавство передбачило заборону нерезидентам купувати канабіс, щоб відвернути наркотичний туризм, домашнє вирощування також заборонено [573].

У США 22 штати легалізували немедичний канабіс. Одні з перших були штати Колорадо та Вашингтон, які ще 2012 року спростили правові процедури. Вказана діяльність була як наслідок легалізації медичного канабісу практично у всій країні (за винятком одного штату). Основна мета полягала в тому, щоб запобігати створенню умов для організованих груп отримувати прибуток від канабісу.

Статистика вказує, що легалізація спричиняє збільшення вживання канабісу. Національний інститут наркотиків США констатує, що поширеність вживання канабісу серед дорослого населення (у віці 18 років і старше) у США збільшилася на 10% за 2002–2017 роки, а за останній рік – практично на 50% [560].

Попри заборону розповсюдження легких наркотиків серед неповнолітніх, вказаний показник також зріс. Щорічна поширеність вживання канабісу серед учнів школи значно збільшилась у 2017 р. порівняно з попереднім роком: з річної поширеності 9,4% серед учнів 8 класів у 2016-му до 10,1% у 2017-му; від

23,9% серед учнів 10 класів у 2016-му до 25,5% у 2017-му; і з 35,6% серед учнів 12 класів у 2016 р. до 37,1% у 2017-му [673]. Основна проблема полягає в отриманні залежності. Дані про споживання канабісу, до прикладу, у штаті Колорадо, вказують, що кількість щоденних або майже щоденних користувачів канабісу становила 80% кількості вживаного канабісу у 2018-му [599].

У 2013 р. уряд Уругваю затвердив законодавство (Закон № 19.172), що регулює культивування, виробництво, дозування та вживання канабісу для немедичних цілей. Відповідно до законодавства, канабіс може бути отриманий фізичними особами віком від 18 років для немедичних цілей після реєстрація в Національному інституті регуляторних Положення та контролю за канабісом та за вибором один із трьох варіантів: (а) покупка у дозволених аптеках; (а) членство у клубі; (с) домашнє вирощування. Після цього проєкт Monitor Cannabis Uruguay провів опитування щодо вживання наркотиків, яке показало, що щорічне поширення вживання канабісу становило 15% серед дорослого населення у віці 15–64 роки [590].

У 2015 році Федеральний уряд Канади оголосив про плани легалізації марихуани для рекреаційного використання (медичне використання легальне по всій Канаді з 2001 року). У червні 2016 року було оголошено дев'ять членів Федеральної робочої групи з питань легалізації та регулювання марихуани. У листопаді 2016-го Федеральна цільова група опублікувала «Рамку для легалізації та регулювання канабісу в Канаді». Частково керуючись рекомендаціями цієї Цільової групи, законодавчі документи (законопроекти С-45 та С-46) було внесено до парламенту Канади у квітні 2017 року. У 2018-му, після погодження з федеральними землями, Закон про канабіс (Cannabis Act) було прийнято (набув чинності 17 жовтня 2018 р.) [483].

Оскільки він один з останніх та імплементував досвід інших країн, вважаємо за потрібне розглянути його предметніше. Закон дозволяє виробництво та продаж канабісу для немедичного використання серед людей віком від 18 років. Стаття 7 вказує, що метою цього Закону є захист здоров'я та

громадської безпеки, зокрема:

- (a) захищати здоров'я молодих людей, обмежуючи їх доступ до канабісу;
- (b) захищати молодих людей та інших людей від спонукань до вживання канабісу;
- (c) забезпечити легальне виробництво канабісу для зменшення незаконної діяльності;
- (d) стримувати незаконну діяльність щодо канабісу за допомогою відповідних санкцій та заходів примусового виконання;
- (e) зменшити навантаження на систему кримінальної юстиції стосовно канабісу;
- (f) забезпечити доступ до контрольованої якості канабісу;
- (g) підвищити поінформованість громадськості щодо ризиків для здоров'я, пов'язаних із вживанням канабісу [485].

Розтлумачимо ширше положення про зменшення навантаження на систему кримінальної юстиції стосовно канабісу. Міністерство юстиції Канади пояснює це так. За статистичними даними, 2017 року в поліції Канади було зареєстровано майже 48 тис. злочинів, пов'язаних з наркотиками. Більшість із них (80%) становили незначні правопорушення. Судимість, пов'язана з правопорушеннями через канабіс, навіть незначне звинувачення у володінні, може мати серйозні наслідки для обвинуваченого на все життя. Закон дозволяє виробляти та зберігати законний канабіс для дорослих, допомагає утримувати канадців, які споживають канабіс, поза системою кримінального правосуддя, зменшуючи навантаження на суди. Адже, з урахуванням провінційних або територіальних обмежень, дорослі, яким виповнилося 18 років, можуть на законних підставах: зберігати до 30 грамів законного канабісу, сушеного або еквівалентного в несохлому вигляді у громадських місцях; ділитися до 30 грамів законного канабісу з іншими дорослими; придбати сушений або свіжий канабіс та олію канабісу в регіонального роздрібного торговця; у провінціях та на територіях, що не мають регульованої роздрібною торгівлі,

люди можуть придбати канабіс через Інтернет у виробників, які мають федеральну ліцензію; вирощувати з ліцензованого насіння або розсади до 4 рослин канабісу на місце проживання для особистого використання; виготовляти вдома з канабісу продукти харчування та напої, щоправда, не використовуючи органічних розчинників для створення концентрованих продуктів.

Жодна особа не може продавати або надавати канабіс будь-якій особі, яка не досягла 18 років. Існує два кримінальні злочини, пов'язані з наданням канабісу молоді, максимальна сума покарання – 14 років ув'язнення.

Обов'язки Федерального уряду полягають у встановленні: суворих вимог до виробників, які вирощують і виробляють канабіс, загальногалузевих правил та стандартів, враховуючи види продуктів коноплі, доступні для продажу, вимоги до упаковки та маркування товарів, стандартизовані розміри порції, заборони на використання певних інгредієнтів, хороші виробничі практики, відстеження дотримання вимог щодо вирощування та подальшого використання канабісу, щоб запобігти його незаконному ринку, обмеження на рекламну діяльність.

Досвід Канади також вказує на збільшення вживання канабісу після легалізації. Поширеність вживання канабісу, до прикладу, 2017 року становила 15% (4,4 млн осіб) серед населення віком від 15 років і старше, з них тільки 37% повідомили про використання канабісу в медичних цілях. У порівнянні з аналогічними даними 2015 року, цей показник збільшився на 25%. А якщо порівняти з країнами, які не легалізували такого виду наркотичних засобів, то рівень споживання був вищий серед молоді (15–19 років) (19% щорічної поширеності) та осіб віком від 20 до 24 років (33% щорічної поширеності), ніж люди віком 25 років або старше (13% річної поширеності). Чверть користувачів 2017 року, або 1 млн людей вказують на щоденне або майже щоденне їх споживання [482].

Аналіз міжнародного досвіду дає можливість нам зробити такі висновки:

1. Кількість країн, що легалізували канабіс немедичного призначення, за останні кілька років значно зросла.

2. Держави, що легалізували канабіс у немедичних цілях, попередньо апробували вказану дію в медичних цілях. Так, у Каліфорнії продаж канабісу для немедичного вживання офіційно розпочали в січні 2018 року, це через 22 роки після легалізації медичного канабісу. А до того часу уже була створена належна національна інформаційна, організаційна, фінансова та адміністративна база. Варто зазначити, що всі держави, які легалізували немедичне вживання канабісу, вживали попередні заходи, що дозволяють використовувати ці медичні засоби. Наприклад, у Колорадо (США) початкові заявки на рекреаційні ліцензії на канабіс були обмежені для підприємств, які вже мали ліцензію на продаж канабісу для медичних цілей.

3. Юридичними мотиваціями для легалізації канабісу в медичних цілях є: охорона громадського здоров'я; превентивні засоби щодо вживання наркотиків дітьми; державний контроль за якістю, поширенням канабісу, а відтак усунення незаконної діяльності, пов'язаної з канабісом; зменшення навантаження на систему кримінальної юстиції шляхом декриміналізації проступків з незначним ступенем тяжкості; отримання доходу до держбюджету (за прогнозами тільки в Каліфорнії законний канабіс приносить до 1 млрд дол. доходу на рік [577]).

4. Широка громадська дискусія щодо можливості легалізації, політична, інформаційна, відкрита кампанія, часто навіть референдуми, масові соціологічні опитування тощо.

5. Легалізація пов'язана з комплексом виховних, освітніх та правових заходів, щоб підвищити поінформованість громадськості щодо ризиків для здоров'я, пов'язаних із вживанням канабісу. Частина доходу від продажу використовують, щоб впроваджувати належні заходи для усунення шкоди громадському здоров'ю.

6. Вживання тільки в особистих цілях та чітко обмежена доза (у Бельгії – до 3 г, у більшості штатів США – максимально 28,5 г канабісу, у Канаді – до

30 г).

7. Досвід всіх країн вказує про збільшення вживання канабісу після легалізації (в середньому на 15-20%). Дослідники з Уругваю (Clara Musto, Gustavo Robaina) вказують, що після легалізації значно розширюється і група осіб, що їх споживають. Так, до 2014 року люди, які вживали канабіс в Уругваї, це були чоловіки і молодь 20-річного віку. Крім того, частіше це були представники високого соціально-економічного та освітнього рівня. Згодом значно збільшується частка старших дорослих, жінок. Групи, що збільшили свою участь у ринку канабісу вище середнього, – жінки, які майже вдвічі збільшили споживання за останній рік з 6,4% до 12,2%; люди, які проживають у Монтевідео, які становлять від 12,4% до 23,8%; та особи старше 35 років, зокрема, групи від 55 до 65 років, що становить від 0,6% до 1,9% (що еквівалентно збільшенню на 229%) [590].

8. Визнання широких повноважень муніципальної влади та громадськості у вказаному питанні. Це стосується таких сфер:

а) ліцензування та ліміт продажу. Насправді в Каліфорнії тільки менше 20% міст, а саме 89 з 482 міст дозволяють роздрібним магазинам продавати канабіс для немедичного використання [577]. У Мічигані, муніципалітети можуть накладати більш жорсткі обмеження на канабіс-бізнес, ніж державне законодавство. Такі обмеження можуть охоплювати обмеження кількості ліцензій або заборону комерційного виробництва та продажу канабісу для немедичного використання взагалі. Мешканці також можуть клопотатися про усунення з їх території таких закладів [681];

б) обмеження стосуються ціни та податків. Коли місцева влада ухвалює рішення про те, як оподатковувати канабіс, одна річ – підтримувати ціну, яка більш приваблива, ніж на «чорному ринку», щоб запобігти породженню організованих злочинних груп та прибутку від незаконної торгівлі канабісом. При формуванні ціни на продукти з канабісу варто враховувати, що вона не має бути дуже високою, щоб такими діями не спонукати процвітання нелегального ринку канабісу, але водночас і не дуже низькою, оскільки це заохочуватиме людей до

частого вживання канабісу. На основі цих міркувань штати склали складну структуру оподаткування та збір доходів від вирощування, виробництва та продаж канабісу. Поточні ставки податку коливаються приблизно від 10 до 37%;

в) збільшення віку для отримання права на вживання канабісу. Так, Квебек та Альберта встановили мінімальний вік для немедичного вживання канабісу – 19 років;

г) можливості рекламування. У Каліфорнії реклама може бути спрямована тільки на людей віком від 21 року. Етикетки товарів не можуть бути привабливими для дітей. У Колорадо реклама обмежена для ЗМІ-аудиторії, що становить не більше як 30% людей у віці до 21 року. У деяких штатах, наприклад у Вашингтоні, реклама не може зображувати автомобіль чи містити інші символи, привабливі для дітей.

Що стосується України, то, на сучасному етапі розвитку правової культури та з огляду на соціально-політичну ситуації в країні, яка обтяжена військовими діями на Сході, міграційними процесами, невизначеністю медичної та освітньої реформи, вважаємо поки передчасним вести дискусію про можливість рекреаційного (немедичного) канабісу. Однак це не стосується легалізації вживання канабісу в медичних цілях.

На початку 2017 року Національні академії наук, інженерії та медицини опублікували звіт на підставі огляду понад 10 тис. наукових рефератів з що стосувались досліджень зв'язку між здоров'ям людини та вживанням марихуани. Для цього було створено спеціальний спільний комітет, який спершу вивчав матеріали, а потім підготував відповідний звіт. Зокрема комітет зробив 100 висновків щодо здоров'я та запропонував шляхи вдосконалення досліджень канабісу.

У звіті, зокрема, вказано, що канабіс має підтвержені, або достатньо підтвержені позитивні ефекти, передусім у терапевтичній терапії. Доводять, що терапевтичне застосування канабісу та канабіноїдів – це лікування хронічного болю у дорослих. Комітет виявив навіть докази на підтвердження того, що в пацієнтів, які

лікувалися канабісом або канабіноїдами, більша ймовірність відчуття значного зменшення больових симптомів. Для дорослих з розладами м'язових спазмів, пов'язаних із розсіяним склерозом, були суттєві докази того, що короткочасне використання певних пероральних канабіноїдів – антропогенних препаратів на основі канабіноїдів, які приймаються всередину, – покращило їхні зареєстровані симптоми. Крім того, ефективність пероральних канабіноїдів доказана й у випадках з дорослими, у яких хіміотерапія викликала нудоту та блювоту.

Також канабіс і канабісні препарати ефективні для поліпшення сну у людей з відповідним порушенням, що може бути пов'язано з фіброміалгією, хронічним болем чи розсіяним склерозом. Окрім того, вживання канабісу поліпшує апетит та сприяє зниженню втрати ваги, пов'язаних з ВІЛ/СНІДом, простежується також поліпшення симптомів синдрому Туретта, поліпшення тривожних симптомів, оцінене тестом публічних виступів, в осіб із тривожними соціальними розладами, поліпшення симптомів посттравматичного стресового розладу. До речі, що стосується зв'язку між марихуаною та раком, то знайдено докази, що куріння канабісу не збільшує ризику розвитку раку, часто пов'язаного із вживанням тютюну – таких як рак легенів та голови і шиї [657].

У звіті застерігається, що існують переконливі докази того, що вживання канабісу перед керуванням автомобілем збільшує ризик скоїти ДТП. Крім того, дані свідчать, що в державах, де вживання канабісу є законним, існує підвищений ризик ненавмисних травм серед дітей внаслідок передозування канабісом. В одному дослідженні прийом їжі був найпоширенішим способом ненавмисного опромінення дітей, що становить 78% усіх випадків. В іншому дослідженні було повідомлено, що з 2000-го по 2013 рік щорічна кількість випадків отруєння хімікатами, пов'язаними із впливом канабісу, серед дітей віком до 6 років була у 2,82 разу вищою у штатах, які легалізували медичний канабіс до 2000 року, ніж у державах, де медичний канабіс і надалі був поза законом (станом на 2013 рік). Комітет закликав проводити додаткові дослідження, щоб визначити, чи пов'язане вживання канабісу зі смертю або

виробничим травматизмом.

Комітет виявив також обмежені докази того, що вживання канабісу пов'язане з одним підтипом раку яєчок, і недостатньо доказів того, що вживання канабісу матір'ю під час вагітності призводить до збільшення ризику раку в дитини. Комітет заявив, що необхідно провести також більше досліджень, аби визначити, чи пов'язане вживання канабісу з інфарктом, інсультом та діабетом. Хоча деякі дані таки свідчать про те, що куріння канабісу може спровокувати інфаркт.

Проаналізувавши професійні фахові дослідження, ми виявили аргументи, які вказують на потребу обережного вживання канабісу. Часте вживання марихуани може серйозно вплинути на короткочасну пам'ять (М. Н. Meier, А. Caspi, А. Danese та ін.) [580], може погіршити когнітивну здатність, а куріння будь-чого (чи тютюну, чи марихуани) негативно впливає на легені (М. Ghasemiasfe, В. Barrow, S. Leonard, S. Keyhani, D. Korenstein) [536]. І на останок, дослідження показують, що куріння тютюну чи марихуани, прийом знеболювальних за рецептом чи вживання незаконних наркотиків під час вагітності спричинює подвійний або навіть потрійний ризик мертвонародження (Національний інститут здоров'я США) [662].

Останнє десятиріччя радикально змінило підходи до медичного канабісу. Уже понад пів десятка країн легалізували медичний канабіс. Аргументи стосуються не тільки зменшення болю пацієнтів чи права на охорону здоров'я. Питання ставиться радикально: медичний канабіс – це засіб реалізації права на життя, а не тільки соматичне право на своє тіло. Тобто дискусія вийшла на новий рівень, відходячи від особистого права людини, вводячи це в обов'язок держави реалізувати право людини на гідність та природне право на життя.

Звернімося до досвіду зарубіжних країн. Агентство з контролю за продуктами і ліками США (FDA) не визнало і не затвердило рослину марихуани як ліки. Однак наукове дослідження хімічних речовин марихуани, т. зв. канабіноїдів, виявило два препарати, схвалені FDA, які містять

канабіноїдні хімічні речовини у формі таблеток.

Хоча федеральний закон забороняє вживання та розповсюдження марихуани у США з 1937 року, протягом останніх п'яти десятиліть штати експериментують з лібералізацією марихуани. Державна декриміналізаційна політика була вперше прийнята в 1970-х, закони про доступ для медичних пацієнтів – у 90-х, а останнім часом штати експериментують з легалізацією рекреаційних ринків. Це призвело до широкого спектру політики лібералізації марихуани в США [600]. Станом на кінець 2019 року 33 штати легалізували канабіс у медичних цілях.

Першими були каліфорнійські виборці, які прийняли відповідну Пропозицію 215 1996 року. Основні положення зводяться до захисту від кримінальних покарань за використання марихуани в медичних цілях та доступу до марихуани шляхом домашнього вирощування, диспансерів чи іншої системи.

В окрузі Колумбія також підтримали Ініціативу 59, яка вказує, що всі важкохворі люди мають право отримувати та використовувати марихуану в медичних цілях, коли ліцензований лікар визнав використання марихуани медично необхідним та рекомендував використовувати її для лікування (або пом'якшити побічні ефекти інших видів лікування, таких як хіміотерапія, променева терапія тощо, або захворювання та станів, пов'язаних з ВІЛ та СНІДом, глаукомою, м'язовим спазмом, раком та іншими серйозними або хронічними захворюваннями, щодо яких марихуана уже продемонструвала свою корисність [470].

Згодом вказані положення поширилися на безліч штатів, і всі вони розробили певну форму реєстру пацієнтів, яка може забезпечити певний захист від арешту за зберігання до певної кількості марихуани для особистого лікарського використання.

У Західній Вірджинії Білл 368 прийнято 2017 року, який практично імплементував весь досвід попередньої легалізації штатів [677]. При тлумаченні термінів вказано, що під медичним канабісом розуміють канабіс для

сертифікованого медичного використання. Було створено відповідне Бюро, що покликане створити, інформаційно та освітньо забезпечити й контролювати споживання такої форми ліків. Білль 368 регулює порядок законного вживання медичної коноплі, яка може відпускатися лише для: а) пацієнта, який отримує сертифікацію від практикуючого лікаря і має дійсну ідентифікаційну картку, видану бюро; б) опікуна, який має дійсне посвідчення особи, видане бюро.

З урахуванням правил, оприлюднених цим законом, канабіс для медичної допомоги може бути виданий пацієнтові або вихователю у формі: а) таблетки; б) рідини; в) гелю, крему або мазі; г) яка медично підходить для введення шляхом випаровування або розпушування; д) настоянки; е) шкірного пластира. Якщо інше не встановлено правилами, медичний канабіс не може бути виданий пацієнтові або вихователю в сухому листі або рослині. Пацієнт або піклувальник повинен мати ідентифікаційну картку, де вносяться дані про рекомендацію лікаря. Незаконним є куріння медичного канабісу та його їстівної форми.

Білль містить і вимоги до лікарів. Тільки лікар, внесений до реєстру, уповноважений видавати паспорти пацієнтам на вживання медичного канабісу. Щоб мати право увійти до реєстру:

(1) лікар повинен подати заявку на реєстрацію у формі та порядку, передбачених бюро;

(2) бюро повинно визначити, що лікар за підготовкою чи досвідом кваліфікований для лікування серйозного медичного стану; лікар надає документи на підтвердження довіреності, навчання або досвіду відповідно до вимог бюро;

(3) лікар повинен успішно пройти фаховий курс; це чотиригодинний навчальний курс для лікарів щодо останніх наукових досліджень медичної коноплі, враховуючи ризики та переваги медичного канабісу та іншу інформацію, яку бюро вважає необхідною.

На Алясці допускається домашнє вирощування марихуани. Пацієнти (або їх первинні доглядачі) можуть законно мати не більше однієї унції корисної марихуани, а також можуть вирощувати не більше шести рослин марихуани, з яких

не більше трьох можуть бути зрілими. Закон встановлює конфіденційний державний реєстр пацієнтів, який видає ідентифікаційні картки кваліфікованим пацієнтам [644].

Законодавство Арізони додатково визначає правоохоронну гарантію – «роботодавці не можуть дискримінувати зареєстрованих пацієнтів, якщо цей роботодавець не втратить гроші чи ліцензування відповідно до федерального законодавства. Роботодавці також не можуть штрафувати зареєстрованих пацієнтів тільки за позитивний тест на наявність марихуани в організмі» [645].

Унікальність норм Каліфорнії в тому, що допускається вирощування марихуани пацієнтами, які мають «письмову або усну рекомендацію» [480].

Проаналізувавши законодавство штатів США, які легалізували медичний канабіс, акцентуємо увагу на тому, що практично всі штати легалізували такий спосіб надання допомоги для повнолітніх пацієнтів. А два штати розширили сферу також на дітей. Так, Білль 5389 Конектикуту дозволяє використовувати медичний канабіс для пацієнтів до 18 років, якщо в них діагностовано: церебральний параліч, муковісцидоз, незворотну травму спинного мозку з об'єктивними неврологічними вказівками на незворушну спастичність, важку епілепсію, термінальну хворобу, яка потребує догляду за життям, неконтрольоване нерозривне порушення судом, м'язову дистрофію та недосконалість остеогенезу [501].

Білль 17 штату Делавер визначає такі кваліфікаційні умови для дитячих пацієнтів – невразливі епілепсія, хронічне або виснажливе захворювання чи медичний стан, коли їм не вдалося лікувати кахексію або синдром марнотратства, негасиму нудоту або сильні, болісні, стійкі м'язові спазми та аутизм із самопошкодженням або агресивною поведінкою [505].

Далі розглянемо досвід Європи. Коли дискусії про легалізацію в США ведуться ще з минулого століття, то Європа легалізує канабіс практично миттєво (у деяких статтях навіть названо таку легалізаційну активність «канабісною лавиною»). Більшість пояснює це двома чинниками – розвитком медичного права, зокрема права пацієнта на припинення болю всіма доступними медичними

засобами, та економічною складовою, що полягає у значних державних надходженнях до бюджету. За прогнозами, до 2026 року загальна ринкова вартість канабісу становитиме до 57 млрд дол. [654].

Німеччина легалізувала канабіс для медичного використання у 2017-му, що, здається, мало переконливий вплив на інші країни-члени ЄС. У Португалії, Данії, Польщі та Великобританії були змінені положення щодо медичного канабісу, надано ліцензії на вирощування та збільшення кількості медичного канабісу, яку можна імпортувати.

У 2018 році шість нових країн оголосили про легалізацію медичного канабісу, кількість пацієнтів зросла на місяць на 40%, а в європейську галузь канабісу було інвестовано понад 500 млн євро. Деякі форми медичного канабісу (або ліки на його основі) зараз є законними у 22 країнах регіону, а ще 12 країн декриміналізують рекреаційне використання особистих обсягів канабісу. У 2018 р. європейський ринок канабісу зазнав більшого зростання, ніж за попередні шість років [655].

Німеччина позиціонувала себе як лідер в Європі, лібералізуючи свою медичну програму 2017 року. Німеччина мала намір надати перші ліцензії на вирощування канабісу в країні у 2019-му. Передбачалося вирощування 10 400 кг медичного канабісу на внутрішньому рівні протягом чотирьох років. Усього за перші три квартали 2018 року загальний обсяг продажу канабісу досяг 50 млн євро. Станом на листопад 2018 року у Німеччині було призначено медичний канабіс 40 тис. пацієнтів.

Очікується, що після Німеччини другим за величиною ринком канабісу в Європі стане Італія. Бельгія, Хорватія, Чехія, Данія, Греція, Фінляндія та Польща також заявили про запуск подібних програм, а також іспанський регіон Каталонія. У січні 2018 року Мальта легалізувала канабіс, дозволивши його вирощування для медичного використання. Законопроект, що легалізує медичний канабіс, в липні 2018 року одногolosно прийняв уряд Люксембургу.

Водночас маємо зауважити, що хоча досягнуто прогресу щодо рекреаційного канабісу, такого як соціальні клуби з канабісом (правові у

Бельгії, Іспанії, Нідерландах та Словенії) та спорадичної декриміналізації, для європейських законодавців не є пріоритетом узаконення рекреаційного використання канабісу. Хоча вони допускають його легалізацію в недалекому майбутньому.

Зараз Європейський Союз працює над процесом гармонізації між країнами-членами. У різних країнах-членах ЄС є різні визначення, що таке канабіс – чи це фармацевтична речовина, чи речовина, чи суміш. Наприклад, у Німеччині її розглядають як швидку суміш [545].

Нещодавно ВООЗ надіслала листа Генеральному секретарю ООН, у якому заявила, що Єдину конвенцію про наркотичні засоби 1961 року слід змінити так, щоб використання медичного канабісу було лібералізовано та легалізовано.

ВООЗ рекомендує вилучити канабіс із Додатку IV до Додатку I. Це матиме певні переваги щодо передачі наркотику між країнами-членами Єдиної конвенції ООН про наркотичні засоби 1961 року. Крім того, ВООЗ рекомендує повністю вилучити з договору продукти КБД (канабідіолу), що містять менше 0,2% ТГК (тетрагідроканабінолу)¹. Однак змінити Єдину конвенцію ООН про наркотичні засоби не так просто, оскільки кожна з 53 країн-членів повинна погодитися на зміни. Звичайно, всі вони проаналізують рекомендації ВООЗ і до березня 2020 року мають бути погоджені загальні позиції. Поки що узгодженої позиції нема.

Національне право також містить намагання почати дискусії на рівні правників, населення, громадських та медичних організацій щодо легалізації медичного канабісу.

30 січня 2019 р. стартувала електронна петиція на сайті Верховної Ради України «Законодавчо врегулювати канабіс для науки та медицини – захистити конституційні права» (автор Шабас Г. В.). Петиція набрала 25 107 голосів, що

¹ Додамо, що в червні 2018 року Експертний комітет ВООЗ з наркотичної залежності опублікував звіт, у якому на підставі проаналізованих даних доклінічних та клінічних наукових досліджень дійшов однозначного висновку, що КБД не є психоактивною речовиною, належить до природних канабіноїдів, не призводить до стану наркотичного сп'яніння, не викликає залежності, не має серйозних побічних ефектів та має значний терапевтичний потенціал.

перевищує необхідну кількість голосів для її розгляду [150].

Зазначена електронна петиція за дорученням Голови Верховної Ради України була розглянута у Комітеті з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин 20 березня 2019 р., її обговорили за участі автора гр. Шабаса Г. В., представників МОЗ України, фахівців та експертів у сфері правового режиму обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, а також об'єднань громадян, що опікуються проблемами хворих на онкологічні захворювання, важкохворими дітьми, які потребують постійного нагляду тощо. При обговоренні наголошувалося, зокрема, на необхідності розробки законодавчого акта, спрямованого на врегулювання питань, пов'язаних із вивченням терапевтичних властивостей коноплі, здійсненням наукових досліджень впливу канабіноїдів на функціонування організму людини, розробкою та використанням лікарських засобів на основі коноплі для лікування чи полегшення відповідних фізіологічних розладів.

Згодом група народних депутатів VII скликання розробила законопроект № 10313 від 20 травня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення фундаментального права особи на життя» [324]. Автори проекту посилаються на Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року» від 28 серпня 2013 р. № 735-р, де зазначено, що для забезпечення доступності наркотичних лікарських засобів необхідно розробити з урахуванням світового досвіду та впровадити стандартні схеми застосування наркотичних лікарських засобів для лікування. Однак чинне нормативне поле не дозволяє це робити без внесення змін до законодавства в частині, що стосується обігу рослин роду коноплі, які не містять наркотичних речовин у небезпечних кількостях.

Не у всьому можна погодитися з мотивацією авторів проекту. У пояснювальній записці вказано, що «політика заборони коноплі була розпочата під надуманим приводом, задля захисту інтересів великих корпорацій, діяльність яких несе шкоду всьому людству: знищення лісів;

завищенні ціни на синтетичні ліки, які можна було б замінити натуральними похідними від канабісу; волокна, що мають нижчу якість і вищу токсичність, все ще використовуються, хоча відповідні матеріали, виготовлені з луб'яних культур, набагато безпечніші. На хвилі суспільної істерії щодо небезпечності “вживання марихуани”, що нагніталась протягом десятиліть без належних наукових обґрунтувань, було прийнято ряд міжнародних конвенцій. В 1961 році ООН ухвалила Єдину конвенцію про наркотичні засоби, яка включила канабіс у Список I переліку наркотичних речовин – поряд з опіатами» [324]. Такий підхід є досить категоричним. Вся мотивація авторів зводиться до виключної користі коноплі та певних корупційно-ідеологічних складових, проте, маємо визнати, медичні звіти та моніторинги не повною мірою можуть вказати про безпечність / небезпечність такої рослини і її вживання.

Варто звернути увагу, що законопроектом пропонується дозволити використання саме КБД-вмісних рослин з мінімальною кількістю ТГК і лише в медичних та наукових цілях, тоді як обіг сортів з високим вмістом ТГК залишається забороненим, як того вимагають міжнародні конвенції, котрі ратифікувала Україна.

Проте вказаний законопроект залишився без розгляду. Дискусії щодо можливості легалізації помалу стихають. Позитивно ставляться до легалізації медичного канабісу 52 % опитаних, проти 36 % (*Додаток Б.14*). На сьогодні законодавство України прямо забороняє можливість для громадян використовувати препарати на основі канабісу, що довели свою ефективність у випадку багатьох захворювань по всьому світу. По суті, важкохворих людей прирікають на постійні страждання та нестерпний біль, які можна полегшити шляхом використання канабісу в медичних цілях. Парадокс у тому, що на конституційному рівні саме людину, її життя та здоров'я держава визнає найвищою соціальною цінністю.

Тому вважаємо, що в державі з належною імплементацією доктрини конституціоналізму необхідно легалізувати соматичне право людини на

полегшення страждання за допомогою медичного канабісу. Проте для того щоб не викликати бурхливого спротиву з боку громадськості, потрібно активізувати зусилля науковців та засобів масової інформації щодо роз'яснення відмінності між медичним та рекреаційним канабісом, довести позитивний досвід іноземних країн, а головне – їхньої системи охорони здоров'я.

Висновки до розділу 5

При аналізі групи соматичних прав, що пов'язані з полегшенням фізичних страждань, нам вдалося дійти наступних висновків.

1. Проаналізовано активну та пасивну евтаназію як ключовий фактор правового регулювання. Активна евтаназія полягає у тому, що на усвідомлене прохання пацієнта медичний працівник вводить йому ін'єкцію для спричинення швидкої смерті. Пасивна евтаназія – це дії щодо припинення штучної підтримки життєдіяльності людини. Цьому виду евтаназії також має передувати усвідомлене прохання хворого. Таку процедуру застосовують до безнадійно хворих пацієнтів, що перебувають у термінальному, вегетативному стані, коли медичне лікування вже не є ефективним, а людина відчуває фізичний біль.

2. Право людини на гідну смерть є соматичним правом людини, що полягає у можливості реалізації пасивного виду евтаназії для якого характерне відключення невиліковно хворої людини від апаратів, що штучно підтримують її життєдіяльність, за самостійною та усвідомленою волею людини та ґрунтується на гуманному ставленні до людини та повазі до її автономної волі.

3. Доведено, що евтаназія до психічно хворих людей є неприпустимою практикою, оскільки однією з основних умов проведення процедури (активної евтаназії) є реальне усвідомлення людиною значення своїх дій, що констатує психолог. Враховуючи те, що при важких формах депресії (інших психічних захворюваннях) частими є суїцидальні тенденції, автор категорично заперечує виправданість проведення розглядуваної процедури для

таких пацієнтів, оскільки це нівелює основне призначення досліджуваного інституту в реалізації права людини померти з гідністю.

4. Узагальнено, що практика Європейського суду з прав людини є досить різною та в кожному випадку потрібно відштовхуватися від внутрішньодержавного законодавства та суб'єктивних казуальних обставин. У зв'язку з цим державам у разі легалізації евтаназії необхідно: чітко передбачити ті випадки, коли може застосовуватись евтаназія; обов'язкову згоду (заяву) родичів у разі, якщо людина, що буде піддана евтаназії, перебуває у вегетативному стані; визначити обов'язковість врахування особистих та релігійних переконань людини.

5. Людина, приймаючи рішення щодо припинення лікування, наприклад відімкнення від апаратів, що підтримують життєдіяльність, керується власною мотивацією щодо розпорядження своїм життям. Позитивно оцінюємо зарубіжну практику щодо залучення психіатра як експерта психологічного стану пацієнта. До того ж, прохання про евтаназію повинно бути неодноразовим, що може свідчити про справжні наміри людини, а не помилкові, спричинені фізичним болем та психологічним виснаженням.

6. Доведено, що активна евтаназія не може виступати соматичним правом людини, оскільки полягає не у дозволі невиліковно хворій людині закінчити гідно життя, а виступає сприянням самогубству особи, яка могла б мати ще життєвий потенціал. Активна евтаназія автором розуміється як вбивство людини.

7. Акцентовано на необхідності зміни національної конституційної ідеології через нормативну легалізацію надання можливості реалізації права особи на гідну смерть із дотриманням наступних критеріїв: стійке прохання пацієнта, що усвідомлює значення своїх дій; фізичний біль та страждання є нестерпними для людини; констатація консилиумом лікарів невиліковності хвороби або довготривалий вегетативний стан пацієнта чи смерть мозку; природна смерть пацієнта гіпотетично настане до 6 місяців; можливість

застосування процедури лише до повнолітніх.

8. Констатовано, що донедавна криміналізація обігу всіх видів наркотиків була практично стандартним юридичним підходом, однак на сьогодні підхід держав трансформується та криміналізація найрізноманітніших форм поведінки, пов'язаних із попитом та пропозицією наркотиків, незалежно від їх призначення, підпорядковується конституційним принципам кожної держави. Отже, кожна держава має повноваження вирішувати, чи володіння наркотиками для особистого вживання є злочинною заборонаю у власній внутрішній системі. Наркотичні засоби поділяють на такі, які підлягають забороні, і так звані «легкі», або «м'які» наркотики.

9. Розглянуто правореалізаційну практику двох груп держав: ті, що повною мірою забороняють обіг наркотичних засобів (Німеччина, Польща), та тих держав, що легалізують канабіс для рекреаційних цілей (Нідерланди, Чехія, Люксембург, Канада, Уругвай, США). Юридичними мотиваціями для легалізації такого виду канабісу є: охорона громадського здоров'я; превентивні засоби щодо вживання наркотиків дітьми; державний контроль за якістю, поширенням канабісу, внаслідок чого відбувається усунення незаконної діяльності стосовно канабісу; зменшення навантаження на систему кримінальної юстиції шляхом декриміналізації проступків із незначним ступенем тяжкості; отримання доходу в державний бюджет).

10. Мотивовано наступні правові передумови та чинники імплементації соматичного права вживання рекреаційного канабісу в державах, що легалізували таку можливість: широка громадська дискусія щодо можливості легалізації, політична, інформаційна, відкрита кампанія, часто навіть референдуми, масові соціологічні опитування тощо; легалізація, пов'язана з комплексом виховних, освітніх та правових заходів, щоб підвищити поінформованість громадськості щодо ризиків для здоров'я, пов'язаних із вживанням канабісу. Частина доходу від продажу використовується з метою впровадження належних заходів для усунення шкоди громадського здоров'я;

вимога вживання виключно в особистих цілях та чітко обмежена доза; статистика країн вказує про збільшення вживання канабісу після легалізації; визнання широких повноважень муніципальної влади та громадськості у контролі за цією сферою.

11. Висловлено авторську позицію про те, що на сучасному етапі розвитку правової культури, соціально-політичної ситуації в Україні, котра обтяжена військовими діями, міграційними процесами, невизначеністю медичної та освітньої реформи, вважаємо передчасним вести дискусію про можливість рекреаційного (немедичного) канабісу, проте в державі з належною імплементацією доктрини конституціоналізму необхідно легалізувати соматичне право людини на полегшення страждання за допомогою медичного канабісу.

ВИСНОВКИ

У результаті аналізу міжнародних нормативних актів, моніторингових звітів, практики зарубіжних країн, національного законодавства та право-реалізаційної практики, статистичних даних, інформації, що отримана на основі авторського опитування громадської думки, аналізу наукової доктрини у сфері соматичних прав людини, нам вдалося дійти таких висновків.

1. Методологію дослідження соматичних прав людини в сучасній концепції конституціоналізму репрезентовано як комплекс використовуваних підходів, з-поміж яких синергетичний, міждисциплінарний, гуманістичний, пост гуманістичний, а до трирівневої системи методів належать філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові.

Джерельну базу дослідження виокремлено в три групи за предметом дослідження: наукові праці теоретичного та галузевого спрямування, присвячені конституціоналізму, генезису розвитку та становленню правових цінностей та доктрини верховенства права; напрацювання вчених щодо формування групи соматичних прав та дослідження, що стосуються правового розуміння людської тілесності; напрацювання науковців щодо окремих правових проблем, пов'язаних із тілом людини. Констатовано відсутність комплексного правового дослідження інституту соматичних прав людини у теоретико-правовому вимірі.

2. Виокремлено загальнотеоретичні підходи до розуміння конституціоналізму: історико-правовий, вузькогалузевий (нормативний) та ідеологічний (комплексний). Доведено, що розвиток правового розуміння поняття «конституціоналізм» дає змогу відійти від вузького історичного та нормативного розуміння цього поняття виключно як категорії конституційного права, а розширює свою природу на всі суспільні правові відносини та увійшов у систему загальнотеоретичних понять. Здійснено узагальнення сучасного розуміння конституціоналізму як правової ідеології, що увібрала всі позитивні аксіологічні ціннісні категорії та постулати державотворчих і правотворчих

процесів у демократичній державі для досягнення консенсусу, гармонії та справедливості суспільного життя, забезпечення людської гідності, прав та свобод людини.

3. Констатовано, що сучасна доктрина конституціоналізму виступає ідеологічною основою прав людини та визначає матрицю функціонування прав людини нового покоління, в тому числі соматичних прав. Вказане зумовлено тим, що доктрина конституціоналізму як сучасна правова ідеологічна система створює «ідеальне» поле для: оптимального поєднання державно-правових (загальнодержавних) та приватноправових інтересів (індивідуальних інтересів у сфері виявлення своєї тілесності, ідентичності, сексуальності, репродукції та інших чинників); визначення новітніх категорій, які б не узурпувалися усталеними доктринальними стандартами, а створювали широке поле для автономії індивідуальності; узгодження морально-етичних, соціальних норм громадянського суспільства та новітніх правил поведінки, що подекуди створюють протидію усталеним культурним парадигмам соціуму; убезпечення людини від надмірного державного та громадського примусу та дискримінації у сфері тілесності; належної реалізації прав і можливостей людини на основі загальноновизнаних принципів та правових постулатів із первинним відстоюванням людської гідності, рівності, справедливості.

4. Доведено, що права людини є історично-поступальною категорією. Розвиток вагомих державних і суспільних детермінант зумовлює появу певного покоління прав людини, що пов'язано з розумінням прав людини відповідно до панівної теорії праворозуміння та визначеної ідеологічної парадигми. Констатовано, що права людини як унікальна, універсальна та центральна категорія права перебувають у змінному трансформаційному стані, що зумовлено розвитком глобалізаційних чинників, з-поміж яких поширення новітньої ідеології, міжнародного тероризму, екологічні світові загрози, фінансово-економічна криза, девальвація усталеної державницької політики, формування інформаційного суспільства, технічний і науковий прогрес тощо.

Генезис інституту прав людини вказує на формування нового (четвертого) покоління прав людини як наслідку історико-поступального розвитку прав людини та його трансформації під впливом глобалізації, інформаційно-технічного прогресу, що спричиняє невизначеність правового та культурно-ментального усвідомлення ролі особистості, проблеми нормативно-правового регулювання, суперечності легалізації на національному та загальносвітовому рівнях та колізію суспільного й індивідуального вимірів у відносинах.

5. Виокремлено передумови появи та подальшого розвитку групи соматичних прав людини: науково-технічний прогрес, міжкомплементарність наукових досліджень, зміна суспільної психології та корекція морально-етичних норм.

Характерною рисою нинішнього етапу науково-технічного прогресу є те, що передбачити вектор розвитку новітніх явищ, які ним породжені, неможливо, тому перелік соматичних прав не може вважатися вичерпним. Соматичні права є наслідком комплементарних наукових досліджень, що надають додаткові можливості для людини. Тенденцією розвитку моральності визначено індивідуалізацію та поступальність, що є чинниками, які суттєво впливають на зміну морально-правової ідеології суспільства. Ідея рівності та свободи спричинила глобальну трансформацію ідеології суспільних і державницьких процесів. Застерігається, що широта новітнього соматичного вибору за відсутності відповідальності може спричинити глобальний колапс, оскільки можлива зміна природи всього людського.

Доведено, що саме комплексна національна правова політика має визначити вектор розвитку соматичних прав. Для цього потрібен не тільки загальностратегічний вектор розвитку новітніх технологій, а й скрупульозна увага до кожного права з групи соматичних, чітка вказівка на прийнятність / неприйнятність можливостей, що надаються людству глобальними технологічними трансформаціями.

Констатовано, що в зарубіжній юридичній доктрині немає цілісного

сприйняття інституту соматичних прав як комплексної сфери дослідження, на відміну від пострадянської наукової доктрини, проте вказана проблематика у світі широко досліджується в контексті аналізу прав людини у зв'язку з розвитком біотехнологій та медицини. Доведено потребу розмежування цих груп та констатовано, що соматичні права є ширшою групою, оскільки до них входять також право на сексуальну та гендерну ідентичність, можливості, пов'язані з тілом, наприклад евтаназія, тілесна модифікація тощо, але водночас вони не охоплюють відносин у сфері правового регулювання військових дій, що ведуться біотехнологічними та біомедичними засобами.

6. Доведено, що предметом правової вимоги соматичних прав є тілесність людини, що стосується персональних характеристик особистості і може охоплювати не тільки наявну сутність, а й гіпотетичні зміни, зумовлені модернізацією, вдосконаленням, видозміною своєї тілесності. До цієї групи прав зараховують, зокрема, можливості: 1) визначати особливості функціонування та зовнішнього виразу цілісного тіла як людського організму; 2) здійснювати такі дії щодо певного органу (органів) чи тканин; 3) розпоряджатися тими біологічними компонентами, які вже відмежовані від тіла, наприклад частини тканин, ДНК, кров, репродуктивний матеріал тощо.

Позиціоновано соматичні права як групу новітніх прав четвертого покоління, що пов'язані з тілесністю людини та полягають у можливості реалізації автономної волі людини щодо її цілісного тіла, певного органу (органів) чи тканин та біологічних компонентів, які вже відмежовані від тіла, а також можливості щодо модифікації, вдосконалення, видозміни своєї тілесності.

Як ознаки соматичних прав виокремлено: зумовлені розвитком науково-технічної та інформаційної сфери; безпосередньо пов'язані з тілесністю людини; новизну предмета реалізації тілесних можливостей, що спричиняє невизначеність та неоднозначність правового регулювання; відсутність єдиних міжнародних підходів до правового регулювання; морально-релігійна колізійність; походять від особистих прав, але не є їх складовою; комплексний характер норм при реалізації

права; передбачають винятковість соціального казусу; відображають людиноцентричну правову ідеологію; рівень визнання зумовлюється пануючою суспільною культурою.

Доведено, що в сучасній доктрині конституціоналізму простежується становлення групи соматичних прав, яка наразі ще не має чіткої науково сформованої структури.

Відтак подано авторську позицію щодо структури групи соматичних прав та виокремлено: право на власний геном; репродуктивні права людини; сексуальні права людини; право на трансплантацію органів, тканин, клітин; право на гендерну ідентичність; право людини на модифікацію свого тіла; право на гідну смерть; право на розпорядження своїм тілом та його частинами після смерті; право на вживання наркотиків і психотропних речовин з метою полегшення страждань.

Соматичні права людини класифіковано за такими критеріями: за часом (до народження, під час життя, після смерті); за особливостями реалізації (самостійно, за допомогою медичних фахівців); за предметом реалізації (пов'язані з усім тілом людини, тільки з окремим органом, біологічними компонентами, які вже відмежовані від тіла, наприклад частини тканин, ДНК, кров, сперма); за суспільним схваленням (загальносхвалювальні, нейтральні, ті, що заперечуються морально-релігійними нормами суспільства); за метою реалізації (репродуктивні, сексуальні, оздоровчі, рекреаційні тощо); за нормативним визнанням (легалізовані, заборонені, невизначені).

Загалом соматичні права об'єднано у три підгрупи: 1) соматичні права, що тісно пов'язані з розвитком біології та медицини; 2) репродуктивні, сексуальні та права, пов'язані з тілесною ідентичністю; 3) соматичні права, пов'язані з полегшенням людських страждань.

7. Доведено, що суперечність легалізації на національному та загальносвітовому рівні додаткових можливостей у сфері прав людини полягає в колізії морально-етичного, суспільного та індивідуального виміру суспільних

відносин. Критеріями вирішення вказаних колізійних аспектів є людська гідність, особиста свобода та автономна воля, тому правова політика держави має віднайти оптимальний варіант поєднання колективних, групових та індивідуальних інтересів щодо правового регулювання прав людини нового покоління.

Для вирішення цього питання автор пропонує використовувати врівноважувальний підхід, що передбачає ухвалення рішення щодо кожного соматичного права окремо.

Акцентовано, що поява новітніх соматичних прав вимагає належної наукової та політичної уваги, а ще більше – чіткого правового регулювання у цій сфері. Декларативний чи виключно забороняючий характер норм не може зупинити реалізації соматичних можливостей в позаправовій формі. Назріла потреба в чіткому виваженому правовому регулюванні, яке встановлювало б межі допустимості правових соматичних можливостей, особливо тих, що пов'язані з розвитком новітніх технологій.

8. Соматичне право людини на власний геном передбачає право особистого розпорядження первинною, унікальною ознакою тілесності людини – геномом, що несе особисту та генетичну інформацію людини відповідно до встановлених міжнародних еталонів. Аналіз останніх вказує, що жоден акт не містить прямої абсолютної заборони редагування геному, натомість встановлено виняткові обставини, за яких це може бути здійснено (у профілактичних, діагностичних або терапевтичних цілях), проте виключно за добровільною згодою людини.

Узагальнено, що соматичне право на геном людини охоплює такі нормативні положення: пріоритет права цілісності особистості; поваги до людської гідності; заборони евгеністичних практик; поваги до генетичного різноманіття; заборони редагування геному, яке має на меті модифікацію зародкової лінії; заборони дискримінації за ознакою генних характеристик; доступу до особистої генетичної інформації; конфіденційності генетичної інформації.

Вказано на потребі використати позитивні нормативні практики США та Канади щодо заборони органам публічної влади використовувати генетичну

інформацію під час наймання на роботу чи просування по службі. Запропоновано розширити перелік дискримінаційних ознак у сфері праці додатковою вказівкою на рівність за генетичними характеристиками, тому що захист геному людини має мати пріоритет у правовому регулюванні, оскільки він становить основну елементарну частину тілесності особи, відповідно, є первинним елементом захисту людської гідності.

Вказано на потребі законодавчого регулювання використання методів генетичної ідентифікації для військовослужбовців в Україні. Акцентовано, що прийняття такого проєкту мало б позитивні наслідки для держави, яка перебуває у військовому протистоянні.

9. Констатовано відсутність чітких загально визнаних заборон у питанні клонування та потребу оновлення й перегляду міжнародних стандартів у зв'язку з їх нечіткістю через рекомендаційний характер, незначну міжнародну підтримку та відсутність узгодженого інституційного міжнародного механізму реалізації норм.

Зазначено, що доктринальні дискусії щодо переваг клонування та його заперечення зводяться до того, що розвиток наукового прогресу вирішує багато правових питань; наприклад, це стосується захисту ембріона від знищення чи експлуатації жінок з метою отримання ооцитів. Прихильники заборони клонування обґрунтовують свою позицію тим, що клон не може отримати людську унікальність, яка надана природою, клонування зменшить генетичне різноманіття людини, провокує асексуальне, а не природне відтворення.

Авторська позиція полягає в тому, що заборона клонування людини повинна діяти на невизначений час, поки не будуть переконливі докази безпеки, а також суспільної згоди щодо переважаючої користі репродуктивного клонування людини. Репродуктивне клонування має перспективи розвитку та застосування в майбутньому, принаймні для збереження й оздоровлення людського генофонду.

Мотивовано, що додаткової нормативної актуалізації на рівні держави заслуговує таке соматичне право, як право на терапевтичне клонування шляхом

правового регулювання таких положень: запровадження норм, які забезпечували б прозорість та чистоту дослідницьких намірів; визначення вичерпного переліку випадків, у яких дослідницьке клонування є доцільним з наукової, медичної, морально-етичної та правової точок зору; унормування питань щодо стовбурових клітин та їх застосування при дослідницькому клонуванні; встановлення обмеження щодо осіб та установ, які можуть практикувати терапевтичне клонування (атестація, ліцензування діяльності), та щодо осіб, клітини яких можуть стати об'єктами для цього виду терапії; впровадження державного контролю за дотриманням норм законодавства щодо дослідницького клонування; запровадження дієвої системи функціонування банків пуповинної крові; активізація заохочувальної роботи серед населення щодо популяризації збереження пуповинної крові; законодавча заборона маніпуляції з ембріонами та їхнє використання для отримання стовбурових клітин; створення національного банку клітинного матеріалу кожної новонародженої в Україні людини.

10. Узагальнено, що соматичне право на донорство за медичним критерієм поділено на донорство органів, тканин (клітин), крові та репродуктивних матеріалів. Зміст соматичного права на донорство крові залежить від суб'єкта реалізації, тому виокремлено право здійснювати донорство та право на донорську реципієнцію.

Соматичне право на трансплантацію полягає у праві на доступну та якісну медичну допомогу із застосуванням пересадки органів чи тканин і безпосередньо пов'язане з новітніми методами забезпечення основоположного права людини на життя. Мотивовано потребу оновлення національного законодавства задля надання ширших гарантій забезпечення соматичного права на трансплантацію та донорство, а саме: трансформувати ідеологічне законодавче підґрунтя шляхом зміни загальної «презумпції незгоди» на «презумпцію згоди» у сфері посмертного донорства, що дозволить активізувати отримання донорського матеріалу та зняти тягар відповідальності за ухвалення рішення з родичів померлої особи.

Визначено необхідні додаткові гарантії, зокрема: покращити державне

фінансування витрат на сферу донорства; забезпечити проведення загальнодержавної політики пропагування заохочення донорства; соціально стимулювати донорство; покращити державне фінансування для розвитку трансплантології та збільшення кількості закладів, що спроможні проводити такі операції і надавати необхідне для цього забезпечення; організувати співпрацю з іншими країнами задля обміну донорськими органами, що дасть змогу знизити дефіцит матеріалу в нашій країні та стане каталізатором для розвитку сфери трансплантології загалом; здійснювати організаційне та технічне вдосконалення Єдиної державної інформаційної системи трансплантації органів та тканин.

11. Виокремлено групу репродуктивних соматичних прав людини: 1) право на безпечний і легальний аборт, що позиціоновано як соматичне право жінки вирішувати питання, що стосуються її репродуктивної функції, бажання/небажання мати дітей і скільки саме. Узагальнення національної практики держав дало змогу констатувати подолання ідеології криміналізації абортів, що встановлювало репресивну публічну владу над репродуктивною автономією жінок. Констатовано поширення непрямой протидії праву на аборт через політику примушування до народження, публічну денонсацію абортів політичними та релігійними лідерами або обмеження доступу до медичних послуг чи отримання згоди від партнера, батька (батьків), опікуна або навіть судді. Доведено, що національна заборона цього права призводить до активізації «абортного туризму»; 2) право на стерилізацію людини – це соматичне право людини, що передбачає можливість із власної волі вимагати медичного втручання для позбавлення себе дітородних функцій без видимих пошкоджень (відбувається внутрішнє втручання в організм людини). На основі адміністративної і судової практики зарубіжних держав та рішень ЄСПЛ констатовано значний рівень поширення порушення цього соматичного права в сучасному глобалізаційному суспільстві шляхом примусової стерилізації серед осіб із дискримінаційно вразливих груп (представників етнічних меншин, осіб з інвалідністю, хворих на СНІД, трансгендерів, ув'язнених). Визначено основні

чинники належної реалізації права на стерилізацію як соматичного репродуктивного права: автономність в ухваленні рішень, що підтверджує повагу до гідності та фізичної і психічної цілісності людини; самостійність, яка виражається через повне, вільне та усвідомлене рішення особи; широка інформаційна підтримка через надання медиками консультування, поради чи інформації, а також інша підтримка для прийняття обґрунтованого рішення, водночас важливо наголосити на незворотності такої процедури; забезпечення протидії дискримінації. Доведено, що хімічна кастрація не є порушенням репродуктивного соматичного права; 3) право людини на використання новітніх методів репродукції, що є не тільки правом на материнство/батьківство, але й засобом подолання національних проблем безплідності. Важливо розширити можливості отримати таке комплексне лікування для осіб, які не зареєстровані у шлюбі. Особливої уваги потребують також морально-етичні питання, що стосуються збереження максимального невтручання в генетику особи, окрім випадків, коли це здійснюється для запобігання передачі спадкових (генетичних) хвороб; 4) право на комерційне сурогатне материнство розуміється як можливість гестаційного кур'єра заробляти собі на життя працею, яку жінка обирає, використовуючи своє тіло; відмежовано таку діяльність від протиправних діянь, таких як незаконна торгівля людьми чи експлуатація. Узагальнено, що для належної реалізації цього права повинні бути дотримані такі вимоги: віковий ценз, рівень здоров'я та відсутність медичних показань, дієздатність, добровільна та усвідомлена згода, поінформованість про всі етапи проведення процедури, а також можливі ризики.

12. Детерміновано, що сексуальні права як соматичні права людини полягають у праві особи на реалізацію своєї сексуальності та охоплюють такі ознаки індивідуальності, як стать, гендерність, сексуальна орієнтація, еротика, задоволення, близькість та відтворення. Констатовано неможливість абсолютної універсальності такого виду соматичних прав, оскільки кожна культурна спільнота має свої ментальні особливості та культурні відмінності. Виокремлено сексуальні

права, які є основними для прояву індивідуальності людини та безпосередньо стосуються її тілесності: право на сексуальне здоров'я як стан фізичного, емоційного, психічного та соціального добробуту стосовно сексуальності особи; право на сексуальне життя, що передбачає можливості індивідуального вибору статевого життя, його наявності чи відсутності; право захисту від сексуальної експлуатації, насильства і розбещення; право захисту від каліцтва статевих органів, які здійснюються за немедичними показниками; право на недискримінацію за статевою орієнтацією; доступ до інформації та освіти, що стосуються сексуальності та сексуального здоров'я.

13. Позиченовано право людини на модифікацію свого тіла як правової можливості змінювати свою анатомію або фенотип незалежно від спонукальних чинників, якими керується особа. Колізійність цього соматичного права часто проявляється з правом корпоративної етики у трудових правовідносинах, пріоритет останні можуть мати виключно, якщо модифікація тіла людини безпосередньо зачіпає права та законні інтереси інших осіб чи загрожує репутаційним корпоративним інтересам.

14. Право людини на гідну смерть є соматичним правом, що полягає у можливості реалізації пасивного виду евтаназії, для якого характерне відключення невиліковно хворого від апаратів, що штучно підтримують його життєдіяльність, за самостійною та усвідомленою волею людини та ґрунтується на гуманному ставленні до людини та повазі до її автономної волі. Доведено, що активна евтаназія не може виступати соматичним правом.

Акцентовано на необхідності зміни національної конституційної ідеології через нормативну легалізацію надання можливості реалізації права особи на гідну смерть із дотриманням таких критеріїв: стійке прохання пацієнта, що усвідомлює значення своїх дій; фізичний біль та страждання, що є нестерпними для людини; констатація консиліумом лікарів невиліковності хвороби або довготривалий вегетативний стан пацієнта чи смерть мозку; природна смерть пацієнта, що гіпотетично настане до 6 місяців; можливість застосування процедури лише до

повнолітніх.

15. Констатовано, що донедавна криміналізація обігу всіх видів наркотиків була практично стандартним юридичним підходом, однак сьогодні підхід держав трансформується та криміналізація найрізноманітніших форм поведінки, пов'язаних із попитом та пропозицією наркотиків, незалежно від їх призначення, підпорядковується конституційним принципам кожної держави.

Узагальнено такі особливості правові легалізації вживання рекреаційного канабісу в державах, що мають дозвільну політику: широка громадська дискусія щодо можливості легалізації, політична, інформаційна, відкрита кампанія, часто навіть референдуми, масові соціологічні опитування тощо; впровадження комплексу виховних, освітніх та правових заходів, щоб підвищити поінформованість громадськості щодо ризиків для здоров'я, пов'язаних із вживанням канабісу; частина доходу від продажу, що використовується з метою впровадження належних заходів для усунення шкоди громадського здоров'я; вимога вживання виключно в особистих цілях та чітко обмежена доза; статистика країн вказує про збільшення вживання канабісу після легалізації; визнання широких повноважень муніципальної влади та громадськості у контролі за цією сферою.

Висловлено авторську позицію, що на сучасному етапі розвитку правової культури, соціально-політичної ситуації в Україні, яка обтяжена військовими діями, міграційними процесами, невизначеністю медичної та освітньої реформ, виглядає передчасним вести дискусію про можливість надання дозволу на вживання рекреаційного (немедичного) канабісу, проте необхідно легалізувати соматичне право людини на полегшення страждання за допомогою медичного канабісу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашидзе А. А., Солнцев А. М. Новое поколение прав человека: соматические права. *Московский журнал международного права*. 2009. № 1 (73). С. 69–82.
2. Аброчнов А. М. Сосуществование и взаимопереходы рационального и иррационального: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.01. Нижний Новгород, 2006. 190 с.
3. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми. *Право України*. 2010. № 2. С. 101–107.
4. Австрійський трансплантолог порадив Україні брати органи у всіх небіжчиків, незалежно від згоди родичів. *ZN.UA*. 2012. 19 жовт. URL: https://dt.ua/HEALTH/avstriyskiy_transplantolog_poradiv_ukrayini_brati_organu_u_vsih_nebizhchikiv_nezalezhno_vid_zgodi_r.html.
5. Алебастрова И. А. Основы американского конституционализма. Москва: Юриспруденция, 2001. 160 с.
6. Анікіна Г. В. Правове регулювання посмертного донорства в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Університетські наукові записки*. 2018. № 67–68. С. 81–92.
7. Аніщук Н. В. Право на аборт: стан законодавчого забезпечення та реалізації в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2006. Вип. 29. С. 319–321.
8. Антонович М. М. Права людини за конституційним та міжнародним правом: порівняльний аспект. *Наукові записки НаУКМА*. 2000. Т. 18. С. 16–20.
9. Артюхіна Н. В. Феномен татуювання як засіб самовизначення та самопрезентації особистості в юнацькому віці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Психологічні науки*. 2016. Вип. 5 (1). С. 17–23.
10. Арутюнян Г. Конституціоналізм: уроки, виводи, гарантії. *Віче*. 2012. № 2. С. 3–6.

11. Арутюнян Г. Г. Конституционализм: уроки, вызовы, гарантии: сб. избр. публ. и выступлений на междунар. форумах, посвящ. дан. проблематике. Киев: Логос. 2011. 308 с.

12. Ахметгараев И. Функции права: эволюция и модернизация. *Пробелы в российском законодательстве. Юридический журнал*. 2009. № 4. С. 85–86.

13. Бабенко К. Развитие конституционализма как элемент современной правовой культуры в Украине. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 4. С. 99–106.

14. Бабенко К. А. Конституційний Суд України і його роль у забезпеченні верховенства Конституції. *Шостий апеляційний адміністративний суд: офіц. вебсайт*. URL: <https://baas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/257-konstitutsijnij-sud-ukrajini-i-jogo-rol-u-zabezpechenni-verkhovenstva-konstitutsiji.html>.

15. Байда А. О. Відповідальність за незаконну лікувальну діяльність за КК України (аналіз складу злочину, питання кваліфікації): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2006. 20 с.

16. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключают преступность деяния. Харьков: Основа, 1991. 360 с.

17. Баулін Ю. В. Вступне слово. *Конституційний Суд України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. з питань запровадж. конституційної скарги в Україні* (Київ, 18 груд. 2015 р.). Київ, 2018. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/385695?download=true>.

18. Белова-Ганева Г. Актуальные тенденции в защите прав человека: монография. София: Класик Дизайн, 2013.

19. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. Москва: Изд. группа «Инфра-М – Норма», 1998. 624 с.

20. Бєлов Д., Якимович Я. Конституціоналізм як теоретико-правова категорія: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 23, ч. 1, т. 1. С. 163–168.

21. Библия с комментариями. Полноценная жизнь. «Life Publishers International». USA, 2004. 2090 с.
22. Бисага Ю. Основний Закон України – історія, сучасність і перспективи. *Юридичний вісник*. 2016. № 2. С. 174–176.
23. Бисага Ю. М., Дешко Л. М. Методологія дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ і міжнародних організацій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. Вип. 21. С. 14–16.
24. Біблія. Старий Заповіт. перек. І. Огієнка. URL: <http://www.my-bible.info/biblio/ukrainskaya-bibliya/bytie.html#g16>.
25. Білецька Г. А., Ковальова Я. О. Аборт як комплексна проблема сьогодення в Україні. *Юрист України*. 2018. № 2. С. 5–12.
26. Білозьоров Є. В. Права людини в умовах глобалізації: доктринальний підхід. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 18*. 2012. С. 79–84.
27. Біоетика: підручник / Е. Згречча, А. Дж. Спаньйоло, М. Л. ді П'єтро та ін.; пер. з італ. В. Й. Шовкун. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2007. 672 с.
28. Боброва Г. С. Становление Российского Конституционализма: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02. Москва, 2017. 27 с.
29. Богомякова Е. С. Эвтаназия как социальная проблема: автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.01. Санкт-Петербург, 2006. 214 с.
30. Большая советская энциклопедия / гл. ред. Б. А. Введенский. 2-е изд. Москва, 1957.
31. Бондар М. Європейський конституціоналізм в аспекті співвідношення національної конституційної конвенційної юрисдикцій. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 114–121.
32. Бориславська О. Європейська модель конституціоналізму як зразок для конституційного розвитку України. *Вроцлавсько-Львівський юридичний*

збірник. 2015. № 6. С. 86–98.

33.Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: досвід конституційних реформ. *Правові реформи в Україні: досвід, проблеми, перспективи: зб. матер. підсум. наук.-практ. конф. (Київ, НАВС, ННІЗДН, 29 квіт. 2013 р.)*. Київ, 2013. Ч. 1. С. 140–143.

34.Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2018. 428 с.

35.Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: формування, сучасний стан, тенденції розвитку: автор. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.02. Харків, 2019.

36.Бориславська О. М. Загальноєвропейські конституційні цінності як основа європейської моделі конституціоналізму. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 54–58.

37.Бориславська О. М. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. *Вісник Львівського університету. Сер. юридична*. 2015. Вип. 61. С. 247–256.

38.Бориславська О. М. Формування європейської моделі конституціоналізму: від ідеї до конституційної системи правління. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 65–70.

39.Бородин С. Убийство из сострадания и проблема эвтаназии. *Общественные науки и современность*. 1992. № 4. С. 138–145.

40.Бородин І. Л. Конституціоналізм та конституційне право України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 4. С. 158–160.

41.Бортник Н. П., Парпан У. М., Малець М. Р. Міграційна політика та міграційно-правова політика: порівняльний аналіз. *Європейські перспективи*. 2019. № 4. С. 60–66.

42.Бортник Н., Єсімов С. Відносини в мережі Інтернет як об'єкт правового регулювання. *Вісник Національного університету «Львівська*

політехніка». *Юридичні науки*. 2019. Вип. 22. С. 147–153.

43. Братасюк В. М. Людина-особистість як суб'єкт права: методологічні засади дослідження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1 (1). С. 64–70.

44. Брюховецька М. С. Посмертне донорство органів: презумпція погодження або непогодження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. «Право»*. 2016. Вип. 36, т. 1. С. 91–94.

45. Булеца С. Б. Особливості евтаназії в Японії та Південній Кореї. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 2. С. 64–69.

46. Булеца С. Б., Менджул М. В., Паніна Ю. С. Правова природа та зміст прав людини четвертого покоління у сфері охорони здоров'я. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. «Право»*. 2019. Вип. 55, т. 1. С. 110–113.

47. Бурдяк О. Зростання ролі ТНК у міжнародних політичних відносинах в умовах глобалізації. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2013. Т. 25–26. С. 233–238.

48. В США впервые в мире провели прижизненную домино-пересадку разных органов. *RusTransplant*. URL: <https://rustransplant.com/v-ssha-vpervyye-v-mire-proveli-prizhiznennuyu-domino-peresadku-raznyh-organov/>.

49. В Україні найвищий в Європі показник підліткової вагітності. *1 канал*. 2019. 22 лют. URL: <https://11tv.dp.ua/news/dp/20190222-29940.html>.

50. В яких країнах людей примусово стерилізують. *T1.ua*. 2019. 25 верес. URL: <https://t1.ua/news/33746-v-yakyykh-krayinakh-lyudey-prymusovo-sterylizuyut.html>.

51. Важливо об'єднати країну навколо цінностей, що містяться в Конституції України, – Голова Суду. *Конституційний Суд України: офіц. вебсайт*. 2019. 25 берез. URL: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/vazhlyvo-obyednaty-krayinu-navkolo-cinnostey-shcho-mistyatsya-v-konstytuciyi-ukrayiny-0> (дата звернення: 04.01.2020).

52.Васецький В. Ю. Права людини як сучасна тенденція розвитку демократичних держав. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 130–134.

53.Василевич Д. Г. Соматические права – новое поколение прав и свобод человека. *Человек и право: проблема ценностных оснований правового регулирования: сб. науч. тр.: [матер. V Междунар. науч. конф., состоявшейся в Академии МВД, г. Минск, 3–4 мая 2019 г.] / УО «Акад. М-ства внутр. дел Республики Беларусь»*. Минск, 2019.

54.Васильєва Н. Г. Право на цілісність особистості в праві Європейського Союзу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2008. 19 с.

55.Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник. 2-е изд. Москва: Омега-Л, 2005. 595 с.

56.Вітів В. А. Інформаційні права як складова четвертого покоління прав людини. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 6. С. 22–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2016_6_6.

57.Волков Н. А., Волкова Т. А. Проблемы реализации гендерной стратегии России в контексте поколений прав человека. *Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств*. 2014. № 21-1. С. 101–108.

58.Володін П. В. Науково-технічний прогрес як об'єкт соціально-філософського дискурсу. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. Вип. 52. С. 115–124.

59.Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т законодавства ВР України. Київ, 2010. 32 с.

60.Врятувати Бріззі. Як живе дівчинка, яку покинула сурогатна мати та біологічні батьки зі США. *Радіо Свобода*. 2019. 24 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30232438.html>.

61.Все включено. В Швейцарии за четыре тысячи евро любого

желающего отправляют на тот свет. *Lenta.ru*. 2014. 24 авг. URL: <https://lenta.ru/articles/2014/08/27/suicidetour/>.

62.Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека от 19.10.2005. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/-bioethics_and_hr.shtml.

63.Вчені відредагували геном людського ембріону. *HTCA*. 2017. 26 верес. URL: <http://ntsa.sumdu.edu.ua/vcheni-vidredaguvaly-genom-lyudskogo/>.

64.Гаврилюк В. Т. Системний характер науково-технічного прогресу. *Економіка і регіон*. 2012. № 4. С. 204–209.

65.Галбур Є. Г. Заборона репродуктивного клонування людини, важливість правової підтримки терапевтичного клонування: майбутні можливості скерування з боку ООН. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2015. Вип. 35 (2.3). С. 182–188.

66.Гамбарян А. Перспективы развития правоведения и биоэтики в XXI веке, система биоправа. *Нравственные проблемы биомедицины: матер. республикан. науч. конф.* Ереван, 2017. С. 11–26.

67.Гарасимів Т. Концепт моделі «поведінки» у філософсько-правовому дискурсі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2018. Вип. 19. С. 31–36.

68.Гарасимів Т. З., Голинська М. І. Правова детермінація поведінки: історико-теоретичний вимір. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2019. Вип. 21. С. 50–54.

69.Гегель Г. В. Ф. Философия духа. Энциклопедия философских наук. Москва: Мысль, 1977. Т. 3. 471 с.

70.Геня Б. О. Право і мораль в системі соціонормативного регулювання. *Публічне право*. 2013. № 2. С. 362–368.

71.Гербут В. С. Право на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2018. 269 с.

72.Герц А. А. Особливості цивільно-правового регулювання

трансплантології в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 4 (3). С. 80–85.

73.Герц А. А. Права людини, сексуальна орієнтація та гендерна рівність: навч. посіб. Київ, 2018. 326 с.

74.Герц А. А. Клонування людини як один з напрямків репродуктивної діяльності. *The XI th International scientific and practical conference « THEORETICAL FOUNDATIONS OF MODERN SCIENCE AND PRACTICE»* (06-07 April 2020) Melbourne, Australia.2020. С. 201-204.

75.Глобальний тиждень здоров'я підлітків. *U-Report*. URL: <https://ukraine.ureport.in/story/528/>.

76.Глобальні цілі сталого розвитку 2030. URL: [http://www.un.org.ua/images/documents/3615/%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%96_web\(2\).pdf](http://www.un.org.ua/images/documents/3615/%D1%86%D1%96%D0%BB%D1%96_web(2).pdf).

77.Глушкова С. И. К вопросу о новых подходах в исследовании прав человека. *Вестник РГГУ. Сер. «Экономика. Управление. Право»*. 2010. № 14 (57). С. 21–29.

78.Гнеушева А. А. Анализ универсальных конвенций, обеспечивающих реализацию концепции поколений прав человека. *Ученые записки Орловского государственного университета*. 2013. № 5 (55). С. 165–167.

79.Гоббс Т. Левіафан. Київ: Дух і літера, 2000. 606 с.

80.Гогитидзе К. В., Целентис В. А. Проблемы применения химической кастрации в России. *Economics & Law*. 2015. № 11 (57). С. 65–66.

81.Головатий С. Людські права: лекції. Київ: Дух і літера, 2016. 760 с.

82.Головатий С. П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Ін-т законодавства ВР України. Київ, 2008. 44 с.

83.Головатий С. П. Про людські права: лекції. Київ: Дух і літера, 2016. 760 с.

84.Головащук А. П. Цивільно-правове регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій: автореф. дис. ...

канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2017. 20 с.

85. Головін А. Конституційне правосуддя: вчора, сьогодні, завтра. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 5–13.

86. Головка С. Г., Бондаренко Д. Ю. Генеза прав і свобод людини як складових сучасної правової системи. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2013. № 3. С. 22–26. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnauc_2013_3_6.

87. Голос М. Политологические эссе: монография / отв. ред. В. Н. Вандышев. Сумы: Сум. гос. ун-т, 2011. 110 с.

88. Голубев В. Б. Демократия в рамках конституционализма. *Марийский юридический вестник*. 2004. Вып. 3. С. 58–63.

89. Горбаль В. М. Права людини: поняття, сутність та структура. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2001. № 13. С. 113–120.

90. Городня Н. Глобальна історія, всесвітня історія і глобалізація. *Європейські історичні студії*. 2019. № 14. С. 58–72.

91. Грабовська І. С., Зозуля А. О. Проблема легалізації наркотичних засобів у кримінальному праві України. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (2). С. 663–667.

92. Гринчак С. В. Генезис правового регулювання трансплантації органів і тканин людини. *Форум права*. 2014. № 2. С. 81–88.

93. Грищук В. Еутаназія: суспільна та кримінально-правова оцінка. *Право України*. 2010. № 9. С. 110–119.

94. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 431 с.

95. Гуго Г. О праве войны и мира. Три книги. Москва: Ладомир, 1994. 868 с.

96. Гудима Д. А. Захист прав «квірів» у практиці Європейського суду з прав людини. *Правозахисна адвокатсько-експертна група*. URL:

<http://www.c50.com.ua/article/gudyma-d-zakhyst-prav-kviriv-u-praktytsi-yevropeiskogo-sudu-z-prav-lyudyny>.

97. Гузенко І. Ю. Ціннісно-культурні аспекти економічної глобалізації. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. 2019. № 1. С. 25–36.

98. Гультай М. Виникнення та утвердження конституціоналізму як обов'язкової складової демократичного устрою. *Вісник Конституційного Суду України*. № 3. 2015. С. 97–115.

99. Данилова І. О. Визнання одностатевих шлюбів в Україні: бути чи не бути? *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 868–871.

100. Данилюк К. В. Сутнісна характеристика паліативної та хоспісної допомоги і принципи її надання в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 2. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/2_2018/102.pdf.

101. Дворкін Р. Серйозний погляд на права. Київ: Основи, 2000. 519 с.

102. Декларация о науке и использовании научных знаний / ЮНЕСКО. 1999. URL: http://www.unesco.org/science/wcs/declaration_r.pdf.

103. Декларация независимости Сполучених Штатів Америки (Declaration of independence of the United States of America, July 4, 1776). URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php).

104. Декларация Організації Об'єднаних Націй про клонування людини: міжнар. док. від 08.03.2005. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d57#Text.

105. Декларация стосовно трансплантації людських органів: міжнар. док. від 30.10.1987 / Всесвітня медична асоціація, ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_330.

106. Дело Петрова (Petrova) против Латвийской Республики: Постановление ЕСПЧ от 24.06.2014 (жалоба № 4605/05). URL: <http://sutyajnik.ru/documents/4923.pdf>.

107. Дело Элберте (Elberte) против Латвийской Республики: Постановление ЕСПЧ от 13.01.2015 (жалоба № 61243/08). URL:

<http://sutyajnik.ru/documents/4803.pdf>.

108. Демиденко Г. Г., Петришина О. В. Історія вчень про державу і право. Харків: Право, 2007. 240 с.

109. Деркач А. Л. Захист прав людини у конституційному процесі: питання теорії та практики: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2019. 390 с.

110. Джек Кеворкян: Доктор Смерть. URL: <https://www.bagira.guru/crime/dzhek-kevorkyan-doktor-smert.html>.

111. Дзівідзінський В. Є. Кореляція змісту права та моралі як регуляторів поведінки людини в умовах трансформації суспільства. *Гуманітарні студії*. 2014. Вип. 22. С. 29–40.

112. Директива 2004/23/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 31 березня 2004 про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, заготівлі, перевірки, оброблення, консервації, зберігання та розподілу людських тканин і клітин. *Офіційний вісник ЄС*. L 102, 2004. 7 квіт.

113. Директива № 2010/45/ЄС Європейського парламенту і Ради ЄС про стандарти якості і безпеки людських органів, призначених для трансплантації: міжнар. док. від 07.07.2010 № 2010/45/ЄС. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b38#Text.

114. Директива Європейського Парламенту і Ради 2011/93/ЄС від 13.12.2011 про боротьбу з сексуальним насильством та сексуальною експлуатацією дітей та дитячою порнографією та про заміну Рамкового рішення Ради 2004/68/ЮВС. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/>.

115. Діордіца І. Класифікація інформаційних прав і свобод людини та громадянина. *Підприємництво господарство і право*. 2016. № 7. С. 116–122.

116. Длугопольська Т. І. Репродуктивні права та їх місце в системі особистих немайнових прав фізичних осіб. *Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 18. С. 53–64.

117. Дмитрієнко Ю. Правові властивості людини: витоки української

законосвідомості. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасн. Другого всеукр. «круглого столу» (Львів, 1–2 груд. 2006 р.). Львів: Край, 2007.

118. Добрянський С. П. Права людини та мораль: до питання про їхнє співвідношення. *Здійснення прав людини в Україні та суспільна мораль (наукові статті й законопроекти, пропозиції): праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін.* Львів: Край, 2010. Сер. I. Дослідження та реферати. Вип. 23. С. 7–17.

119. Довбуш О. Право на гідну смерть. *Право України*. 2002. № 10. С. 122–125.

120. Додатковий протокол до Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування досягнень біології та медицини, стосовно заборони клонування людських істот від 12.01.1998. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_526#Text.

121. Долин В. А. Конвергенция человека и новейших технологий: подход умеренного биоконсерватизма *Вестн. Том. Ун-та. Философия. Социология. Политология*. 2017. № 38. С. 95–103.

122. Долин В. А. Концепт «Четвертое поколение прав человека»: опыт философско-антропологического обоснования. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*. 2018. Т. 18, вып. 4. С. 7–20.

123. Дробышевский С. А. История политических и правовых учений: основные классические идеи: учеб. пособие. 2-е изд., доп. Москва: Норма, 2007. 591 с.

124. Дудна Дж., Стернберг С. Зламати ДНК. Редагування генома та контроль над еволюцією / пер. з англ. Г. Литвиненко. Київ: Наш формат, 2019. 296 с.

125. Дудоров О. О., Задоя К. П. «Вік сексуальної згоди» у міжнародному праві, кримінально-правовій доктрині та кримінальному кодексі України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 1. С. 75–94.
126. Дудоров О., Балабко В. Незаконне проведення абортів: проблеми тлумачення і вдосконалення кримінального законодавства. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 4. С. 26–32.
127. Дудченко В. В. Про герменевтичний підхід до права *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 11–16.
128. Дунаєвська Л. Г., Лушпійенко В. М. Трансплантація органів і тканин людини: правовий та криміналістичний аналіз. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2012. Вип. 2 (14). С. 206–209.
129. Дутко А. О., Заболотна М. Р. Репродуктивні права фізичної особи: сутність, поняття та класифікація. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична*. 2016. Вип. 3. С. 82–90.
130. Євгеніка. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
131. Європейська соціальна хартія (переглянута): міжнар. док. від 03.05.1996 / Рада Європи. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text.
132. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. Том третій. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. 328 с
133. Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року (з доповненнями): міжнар. док. ООН від 30.03.1961. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_177.
134. Єзеров А. Роль Конституційного Суду України у розвитку сучасного конституціоналізму. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 6. С. 68–77. С. 71.
135. Жаровська І. М. Трансформація феномена державної влади в умовах глобалізаційних змін. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного*

університету. *Юриспруденція*. 2013. Вип. 6–1 (1). С. 23–26.

136. Жаровська І. М. Генезис ідеї відкритості влади. *Форум права*. 2009. № 3. С. 242–246.

137. Жаровська І. М. Державна влада: правові категорії: монографія. Львів: Вид. ЛКА, 2012. 196 с.

138. Жаровська І. М. Четверте покоління прав людини: до проблем узагальненої класифікації. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 19–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvlkau_2018_7_4.

139. Жаровська І., Ортинська Н. Вплив глобалізаційних процесів на професійно-правове становище молодого покоління. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2. С. 3–7.

140. Живулина Т. Л. Права человека в современных теориях правопонимания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 25 с.

141. Журавльова Г. С. Принцип соціальної держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. «Право». 2017. Вип. 44, т. 1. С. 43–47.

142. Журавська О. В. Роль людської гідності в системі засад права. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.)*. Хмельницький: Хмельн. ун-т управл. та права, 2018. 411 с.

143. Забоклицький І. І. Основні аспекти сучасного розуміння конституціоналізму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки*. 2015. № 827. С. 53–60.

144. Завальнюк В. В. Антропологізація права як тенденція розвитку юриспруденції сучасної України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2019. 499 с.

145. Загальна декларація прав людини: міжнар. док. від 10.12.1948 /

ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

146. Загальна декларація про геном людини та права людини: міжнар. док. від 11.11.1997 / ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_575.

147. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. Харків: Право, 2009. 584 с.

148. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

149. Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок № 1–37. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW). 1990. С. 14. URL: <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/>.

150. Законодавчо врегулювати канабіс для науки та медицини – захистити конституційні права громадян: петиція. *Офіц. вебпортал Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/services/Petition/Index/4871?-aname=responses>.

151. Захарченко П. П. Історія українського права: поняттєва, історіографічна та компаративістична складові її ідентифікації. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4. С. 138–146.

152. Захарченко П. П., Щербатюк В. М. Історія держави і права України: курс лекцій. Київ: Фенікс, 2018. 496 с.

153. Зварыгин В. Е. Защита информационных прав человека в российском уголовном праве. *Вестник Удмуртского университета*. 2018. Т. 28, вып. 5. С. 687–692.

154. Зінченко В. В. Англо-американська модель права та конституціоналізму як інтегративна традиція і вагоме джерело нормативних цінностей сучасної міжнародної правової системи і демократії. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 3. С. 89–101.

155. Зозуля Є. В. Актуальні питання міжнародного співробітництва МВС України у боротьбі з наркобізнесом. *Право і суспільство*. 2011. № 2. С. 14–19.

156. Зозуля Є. В. Нормативно-правові та організаційні аспекти міжнародного співробітництва України у боротьбі з торгівлею людьми. *Форум права*. 2011. № 1. С. 402–407.

157. Ивентьев С. И. Четвертое и пятое поколение прав человека. *Дискусия: журнал научных публикаций*. 2010. № 5. С. 83–86.

158. Ивченко И. А. Эвтаназия как общественный феномен: социально-философский анализ: автореф. дис. ... философ. наук. Москва, 2009. 26 с.

159. Инструкция об использовании глаз умерших людей для операции пересадки роговицы слепым: утв. Народным Комиссариатом Здравоохранения СССР от 01.12.1937. *Сборник организационно-методических материалов по судебно-медицинской экспертизе*. 2-е изд. Москва, 1960.

160. Иоанн Павел II. Достоинство человеческой личности – основа справедливости и мира. Выступление на Генеральной Ассамблее Организации Объединенных Наций 2 октября 1979 года. *Мысли о земном*. Москва: Новости, 1992. С. 261–271.

161. Исаева Н. В. Правовая идентичность (теоретико-правовое исследование): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2014. 454 с.

162. Іваненко Г. В. Конституційна модель правової держави: шляхи її удосконалення і реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.13 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2002. 18 с.

163. Ілющенко К. О. Тенденції і юридичні моделі донорства крові в Україні та зарубіжних країнах: порівняльно-правова характеристика. *Право і суспільство*. 2016. № 1, ч. 2. С. 42–48.

164. Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької церкви. Про трансплантацію людських органів говорили на круглому столі у Хмельницькому. URL: http://news.ugcc.ua/news/pro_transplantatsiyu_lyudskih_

organiv_govorili_na_kruglomu_stoli_u_hmelnitskomu_64921.html.

165. Іщенко О. М., Мазяр А. К. Евтаназія за кримінальним законодавством України. *Молодий вчений*. 2017 № 5.1. С. 39–41.

166. Йонас Г. Принцип відповідальності. Опыт етики для технологической цивілізації. Москва: Айрис-прес, 2004. 480 с.

167. Каменський В. В., Прядко Н. Г. Медико-соціальні та законодавчі аспекти медикаментозного абортів в Україні. *Репродуктивная ендокринология*. 2014. № 3. С. 30–35.

168. Камінський А. Безпліддя у жінок в стані психоемоційної дезадаптації: патогенез, корекція: дис. ... д-ра мед. наук: 14.01.01. Київ, 2018. 313 с.

169. Камінський В. В., Прядко Н. Г., Булгакова В. М. Особливості ведення медикаментозного абортів. *Здоровье женщины*. 2015. № 6. С. 32–34.

170. Кампо В., Овчаренко В. Деякі теоретичні проблеми конституційного контролю за додержанням парламентом процедури внесення змін до Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 3. С. 64–76.

171. Кант І. Сочинения: в 6 т. Москва: Мысль, 1964. Т. 3. 799 с.

172. Капинус О. С. Евтаназія в світє права на життя. Москва: Изд. дом «Камерон», 2006. 480 с.

173. Карне законодавство ФРН. Київ: Ваіте, 2016. 408 с.

174. Керівні принципи по заохоченню і захисту здійснення всіх прав людини щодо лесбійок, геїв, бісексуалів, трансгендерних і інтерсексуальних людей від 24 червня 2013 року. *Рада Європейського Союзу*. URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/14876_ru.

175. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / пер. з англ. Н. Коваль. Київ: Наш формат, 2017. 320 с.

176. Климчук О., Черецький В. Як Україна ледь не стала центром сурогатного материнства. *DW*. 2018. 30 серп. URL: <https://www.dw.com/uk/як->

україна-ледь-не-стала-світовим-центром-сурогатного-материнства/a-45289790.

177. Ковальчук В. Б. Становлення конституційно-правових засад національної безпеки України. *Держава і право. Сер.: Юридичні науки*. 2017. Вип. 77. С. 371–375.

178. Ковальчук В. Б., Панчук І. О. Правосвідомість як фактор утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу: монографія. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2016. 212 с.

179. Ковлер А. И. Антропология права: учеб. для вуз. Москва: Норма – Инфра-М, 2002. 480 с.

180. Кодекс законів про працю України: закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

181. Кожан В. В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / НУ «Львівська політехніка». Львів, 2016.

182. Козлитина М. Г. Права человека и гражданина как социально-юридический феномен: прюорализм концептуального осмысления. *Общество. Среда. Развитие*. 2010. № 3. С. 97–101.

183. Козюбра М. І. Взаємозв'язки між народовладдям, парламентаризмом та верховенством права: європейські стандарти і сучасні українські реалії. *Право України*. 2019. № 11. С. 83-97.

184. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин: міжнар. док. ООН від 20.12.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_096.

185. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: міжнар. док. від 18.12.1979 (в ред. від 06.10.1999). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

186. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього:

міжнар. док. від 09.12.1948 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.

187. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину: міжнар. док. від 04.04.1997 / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text.

188. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

189. Конвенція про права дитини: міжнар. док. від 20.11.1989 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

190. Конвенція про психотропні речовини: міжнар. док. від 21.02.1971 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_176.

191. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: міжнар. док. від 25.10.2007. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text.

192. Коновальчук І. І. Теорія і технологія реалізації інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 464 с.

193. Конституція Республіки Польща от 02.04.1997. URL: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.

194. Конституційне право України: підручник / ред.: Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.

195. Конституція Німецької імперії (Веймарська Конституція) (11 серпня 1919 р.) URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919\(08\)11.reich.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1919(08)11.reich.php).

196. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96–ВР. *База*

даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

197. Короткий Т. Правові аспекти клонування людини. *Вісник Національної академії наук України*. 2002. № 3. С. 46–52.

198. Костенко О. М., Костенко О. О. Права людини і правовий лібералізм (про співвідношення категорій прав і обов'язків людини у світлі соціально-натуралістичної концепції права). *Вісник національної академії прокуратури України*. 2010. № 2. С. 13–17.

199. Крайник Г. С., Сачук Б. П. Проблематика розвитку трансплантації в Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (56). С. 700–703.

200. Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. *Грані*. 2017. Т. 20. URL: <http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/10594/1/Krivchik.pdf>.

201. Крилова Д. Четверте покоління прав людини в контексті взаємозв'язку правових та моральних норм. *Nationallaw journal: teory and practice*. Aprile 2017. С. 26–30. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/2/6.pdf>.

202. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

203. Крусс В. И. Конституционный генезис современного медицинского права и проблема злоупотребления правом. *Медицне право*. 2010. № 5 (I). С. 34–51.

204. Крусс В. И. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы. *Государство и право*. 2000. № 10. С. 43–50.

205. Крусс В. И. Соматические права человека в соотношении православной антропологии С. Л. Франка и философии экологического кризиса В. Хесле. *Медицина, этика, религия и право: матер. конф.* / сост.

В. И. Шамшуриной; отв. ред. В. И. Шамшуриной, И. В. Линькова. Москва, 2000. С. 171–189.

206. Крусс В. И. Теория конституционного правоупотребления. Москва: Норма, 2007. 752 с.

207. Крусян А. Український конституціоналізм: до постановки питання про зміст та поняття. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 191–195.

208. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.

209. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / НУ «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2010. 42 с.

210. Ксьонзик К. В. Становлення договірних та інституційних засад міжнародно-правового захисту соматичних та репродуктивних прав людини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2017. 204 с.

211. Кушніренко О. Г., Сальніков О. Г. Проблеми формування четвертого покоління прав людини. *Економіка. Фінанси. Право*. 2017. № 12 (4). С. 52–55. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfipr_2017_12\(4\)_14](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfipr_2017_12(4)_14).

212. Лаврик М. А. Гарантии конституционных прав человека (соматический аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Омск, 2006. 26 с.

213. Лаврик М. А. К теории соматических прав человека. *Сибирский юридический вестник*. 2005. № 3. С. 16–26.

214. Лаврик М. А. Конституционные основания соматических прав человека: вопросы теории и практика зарубежных государств: вопросы конституционного права. *Сибирский юридический вестник*. 2006. № 1 (28). С. 44–62.

215. Лазарева М. Л. На шляху до постгуманізму, або реальні та віртуальні трансформації сутнісного Я. *Вісник Харківського національного*

університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: «Філософія. Філософські перипетії». 2015. Вип. 52. С. 68–73.

216. Лимонова Е. М. Трансформація економічного змісту ТНК в умовах глобалізації. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2013. № 2. С. 155–164.

217. Личенко І. О. Органи публічного управління як суб'єкти захисту цивільних прав. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 92–99.

218. Лукашов А., Лещук С. Правовое регулирование и практическая реализация презумпции согласия умершего на забор органов и тканей после его смерти. *Юстиция Беларуси*. 2018. № 8. С. 213–218.

219. Львова О. Л. Правова доктрина як матриця якісного права. *Правова держава*. 2020. Вип. 3. С. 88–97.

220. Львова О. Л. «Нові права» людини як аномалія права. *Правова держава*. 2013. Вип. 24. С. 102–109.

221. Львова О. Л. До питання про природні права людини і набуті права: проблема пріоритету та цінностей. *Правова держава*. 2016. Вип. 27. С. 115–125.

222. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. Вид. 8. Харків: Право, 2015. 624 с.

223. Макарчук В. С. Історія зарубіжної та вітчизняної адвокатури. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2018. 304 с.

224. Макарчук В. С. Наука на службі беззаконню: евгеніка в нацистській Німеччині та сталінському Союзі РСР. *Форум права*. 2010. № 4. С. 605–610.

225. Макиавелли Н. Государь. Москва: Планета, 1990. 80 с.

226. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010). Харків: Право, 2010. С. 317–318.

227. Малинова О. Ю. Три покоління прав человека. *Пчела*. 2003. № 43. С. 29–32.

228. Марко Я. Р. Реалізація права людини на репродукцію методом сурогатного материнства: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Кривий Ріг, 2018. 240 с.

229. Маркуш М. Конституційні цінності як основоположні засади в кримінальному процесі України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. №6. С. 73–85.

230. Марш Г. Право померти, або Чому умертвіння за згодою має бути легалізоване. *Дивись.info*. 2018. 7 серп. URL: <https://dyvys.info/2018/08/07/genri-marsh-pravo-pomerty-abo-chomu-umertvinnya-za-zgodoyu-maye-buty-legalizovane/>.

231. Матяшовська Р. Ю. Гарантії прав осіб дошкільного віку в глобалізаційному суспільстві: дис. ... д-ра філос.: 081 / НУ «Львівська політехніка». Львів, 2019.

232. Международная декларация о генетических данных человека, принята резолюцией Генеральной конференции ЮНЕСКО по докладу Комиссии III на 20-м пленарном заседании 16 октября 2003 года. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/genome_dec.shtml.

233. Международное техническое руководство по половому просвещению. Фактологически обоснованный подход для школ, учителей и специалистов по санитарному просвещению. ЮНЕСКО, 2010. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000183281_rus.

234. Мезяев А. Б. Новое поколение прав человека: соматические права. Международная и внутригосударственная защита прав человека / под ред. Р. М. Валеева. Москва: Истра, 2011. 211 с.

235. Мережко О. Біоюриспруденція – новий напрям в сучасній науці права. *Юридичний журнал*. 2008. № 1 (67). С. 135–136.

236. Миколенко В. Конституціоналізм як теоретико-методологічна засада реформування прокуратури у сучасній правовій державі. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 2 (10). С. 22–26.

237. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнар. док. від 16.12.1966 / ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

238. Мілевська А. О., Бережнюк Т. О. Цивільно-правова характеристика договору про надання послуг з татуювання. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2018. Вип. 7. С. 325–332.

239. Мірошниченко О. Евтаназія та право людини на життя у міжнародному та національному праві. *Форум права*. 2012. № 3. С. 459–464.

240. Міхайліна Т. Правосвідомість: дискусійність базових характеристик у сучасній юридичній доктрині. *Науковий Вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. №57. Т.1. С.15-18.

241. Міхайліна Т. В. Соціально-правовий феномен тіньової правотворчості та причини її появи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Юридичні науки*. 2015. Вип. 2 (1). С. 41–44.

242. Міщук І. В. Проблеми розвитку трансплантології органів і тканин людини та законодавчі шляхи їх подолання. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 65–70.

243. Мушак Н. Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 298–301.

244. Налуцишин В. В. Права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Нового часу. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. Вип. 2. С. 5–14.

245. Напсо М. Д., Напсо М. Б. Право индивида и право народа на самобытность в реалиях глобализации. *Век глобализации*. 2015. № 2. С. 158–169.

246. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства: монографія. Київ: МП «Леся», 2012. 400 с.

247. Необычное суррогатное «дело Baby Doe». 2017. 26 октяб. URL:

<https://za-y-ac.livejournal.com/2687588.html>.

248. Несинова С. В. Князева Ю. С. Нове покоління прав людини: сучасні проблеми класифікації. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Сер. «Юридичні науки»*. 2015. № 2 (7). С. 36–42.

249. Нестерова Е. М. К вопросу о юридической природе и сущности личных прав человека. *Вестник ТГУ*. 2015. Вып. 8 (148). С. 71–77.

250. Нестерова Е. М. Личностные (соматические) права в системе прав человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2014. 26 с.

251. Нестерова Е. М. Личностные (соматические) права в системе прав человека: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2014. 197 с.

252. Небитов А. А. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання сексуальній експлуатації *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2. С. 8-13.

253. Небитов А. А. Запобігання сексуальній експлуатації на загальносоціальному рівні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 36–41.

254. Небитов А. А. Концептуальні засади кримінально-правової характеристики сексуальної експлуатації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 50–61.

255. Николина К. В. Правова доктрина як джерело юридичної аргументації в процесі захисту прав людини. *Альманах права*. 2020. Вып. 11. С. 175-179.

256. Німецький суд виніс знакове рішення у справі сурогатного материнства в Україні. *DW*. 2019. 23 квіт. URL: <https://www.dw.com/uk>.

257. Новак-Каляева Л. Н. Классификация прав человека в контексте функциональной взаимосвязи с государственным управлением. *Государственное и муниципальное управление. Учение записки*. 2013. № 4. С. 117–121.

258. Новицька М. М. Адміністративно-правове регулювання

трансплантації анатомічних матеріалів людини в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Суми, 2019. 267 с.

259. Носаненко Г. Ю., Гаврилюк Р. В. Трансплантация органов и тканей человека: проблемы и пути решения. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2019. № 2 (80). С. 143–145.

260. О временном запрете на клонирование человека: Федеральный закон № 54ФЗ от 20.05.2002 (принят ГД ФС РФ 19.04.2002). URL: <http://docs.cntd.ru/document/901818096>.

261. О дальнейшем развитии клинической трансплантологии в стране: приказ Министерства здравоохранения СССР от 17.02.1987 № 236. URL: http://base.garant.ru/4177342/#block_1000.

262. О профессиональной работе и правах медицинских работников: Декрет ВЦИК, СНК РРФСР от 01.12.1924. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=1944#05397007233173976>.

263. О трансплантации органов и тканей человека: Закон Республики Беларусь от 04.03.1997 № 28-3. URL: https://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_transplantatsii_organov_i_tkanej_cheloveka.htm.

264. Об утверждении Правил применения химической кастрации: Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 15.06.2017 № 423. URL: https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/zdravoohranenie/id-V1700015399/.

265. Общая теория прав человека / за ред. Е. А. Лукашевой. Москва: Норма, 1996. 520 с.

266. Одинцова О. В. До питання щодо декриміналізації обігу канабісу в незначних розмірах. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 3. С. 156–166.

267. Олейник Н. Н., Олейник А. Н. Историческое развитие поколений «прав человека». *Научные ведомости. Сер.: «Философия. Социология. Право»*.

2015. № 14 (211), вып. 33. С. 120–128.

268. Оніщенко Н. М. Виважена соціальна політика та дієвий конституційний контроль як чинники розбудови правової європейської держави. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 3. С. 66–71.

269. Орзіх М. П., Афанасьєва М. В., Барський В. Р. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 267 с.

270. Ортинська Н. В. Фактори впливу інформаційного суспільства на правовий статус неповнолітнього. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 1. С. 97–101.

271. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.

272. Островська Б. В. Міжнародно-правове регулювання репродуктивного та терапевтичного клонування людини. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 1. С. 39–46.

273. Островська Б. В. Право на життя в контексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та науково-технічного прогресу в біомедицині. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 170–173.

274. Охорона здоров'я і права людини: ресурсний посібник / за наук. ред. І. Я. Сенюти (укр. версія). 5-те вид., доп. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2015. 989 с. URL: http://medicallaw.org.ua/fileadmin/user_upload/.

275. Паніна Ю. С. Міжнародно-правові засади регулювання прав людини четвертого покоління у сфері охорони здоров'я. *International scientific journal «Internauka». Series: «Juridical Sciences»*. URL: <https://www.internauka.com/uploads/public/15752991907322.pdf>.

276. Папа Римський об евтаназії: «Мораль дозволяє преривати терапевтичні заходи, коли вони несоразмерні». *RefNews*. 2017. 26 листоп. URL: <https://refnews.ru/papa-rimskii-ob-evtanazii-moral-dozv/>.

277. Парнюк М. А., Даниленко В. И. Антологія мирової філософії:

методический сборник философских текстов. Киев: УМК ВО, 1991. Т. 1. 292 с.

278. Парпан У. Парадигма вищої освіти в умовах інтеграційних викликів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2018. Вип. 17. С. 30–36.

279. Пастернак В. М., Семеренко П. Я. Юридичне розуміння конституціоналізму. *Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики: матер. наук. семінару (22 червня 2018 р.)* / упор. А. І. Годяк. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 173–175.

280. Пашинська А. Відредаговані діти. Чим небезпечний новий експеримент вченого з Китаю. *Еспресо*. 2018. 10 груд. URL: https://espresso.tv/article/2018/12/06/vidredagovani_dity_chym_nebezpechnyy_novyy_eksperyment_vchenogo_z_kytauy.

281. Перепьолкін Д. С., Перепьолкін С. М. Типологія прав людини четвертого покоління. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 86–89.

282. Петиція № 22/060238-еп. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/60238>.

283. Петришин О. В. Вітальне слово. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.)*. Хмельницький: Хмельн. ун-т управл. та права, 2018. 411 с.

284. Підлісний Ю. Етико-антропологічні аспекти абортів / Український католицький університет. URL: <https://refdb.ru/look/1474770.htm>.

285. Піхтовнікова Л. С. Синергія стилю байки: німецька віршована байка XIII–XX ст.: монографія. Харків: Бізнес Інформ, 1999. 220 с.

286. Подорожна Т. Основні елементи конституціоналізму в контексті правових позицій Конституційного Суду України. *Публічне право*. 2012. № 3 (7). С. 28–33.

287. Політанський В. С., Ритова В. О., Хоменко А. В. Покоління прав людини як виклик для правового регулювання суспільства. *Науковий вісник*

Ужгородського університету. Сер. «Право». 2018. Вип. 52, т. 1. С. 45–47.

288. Польща: Заборона еugenічних абортів – знову ж таки для першого читання. *Human life international Polska*. 2019. 26 листоп. URL: <https://www.hli.org.pl/ukr/ukr-news/3928-zakaz-aborcji-eugenicznych-w-polsce-ponownie-do-pierwszego-czytania-2.html>.

289. Полянський Є. Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 293-313.

290. Порівняльна статистика донорства в Україні і світі. *Donor.ua*. URL: <https://donor.ua/pages/2276>.

291. Поташній Ю. Анатолій Гевліч: «Молоді треба прищеплювати імунітет проти наркотиків, а не легалізувати їх». *Віче*. 2010. № 15. С. 64.

292. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України): навч. посіб. / за заг. ред. проф. Мартиненка П. Ф., Кампа В. М. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 374 с.

293. Права человека: учеб. для вуз. / отв. ред. Е. А. Лукашева. Москва, 1999. 573 с.

294. Права человека: энциклопедический словарь / отв. ред. С. С. Алексеев. Москва: Норма: Инфра-М, 2016. 656 с.

295. Приказ Министерства здравоохранения СССР от 02.08.1966 № 600. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6437.htm.

296. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації: Закон України від 14.03.2018 № 2334–VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2334-19#Text>

297. Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України: Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності пункту 12 розділу I Закону України від 28 грудня

2014 р. № 76-VIII від 22.05.2018 № 5-р/2018. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/dokument/5-r2018>.

298. Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.10.2016 № 1041. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1589-16#Text>.

299. Про донорство крові та її компонентів: Закон України від 23.06.1995 № 239/95-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/239/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

300. Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України від 14.12.2004 № 2231-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2231-15>.

301. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: від 06.09.2012 № 5207-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.

302. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині: Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text>.

303. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини згідно з переліком, затвердженим Міністерством охорони здоров'я: Постанова КМУ від 02.03.2016 № 286. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2016-%D0%BF#Text>.

304. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: постанова КМУ від 06.05.2000 № 770. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-%D0%BF#Text>.

305. Про затвердження Переліку тканин і клітин людини, з якими дозволена діяльність банків пуповинної крові, інших тканин і клітин людини: Наказ МОЗ України від 20.04.2012 № 276. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1124-12>.

306. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>.

307. Про затвердження Порядку надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності, форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 24.05.2013 № 423. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1095-13#Text>.

308. Про затвердження Умов та порядку застосування штучного запліднення та імплантації ембріона (ембріонів) та методів їх проведення: Наказ МОЗ від 04.02.1997 № 24. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/z0058-97>. Втратив чинність 31.03.2009.

309. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.

310. Про міжнародне приватне право: Закон України № 2709-IV від 23.06.2005 *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. ст.422.

311. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори: закон України від 15.02.1995 № 60/95–ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

312. Про організацію трансплантації нирки в Україні на етапі реорганізації медичної служби: Наказ Міністерства охорони здоров'я України

від 18.05.1993 № 107. *Нормативно-директивна документи МОЗ України*. URL: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=216>.

313. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо генетичної ідентифікації військовослужбовців: Постанова Верховної Ради України від 12.07.2016 № 1453-VIII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1453-19#Text>.

314. Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2006 № 144. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/144-2006-%D0%BF#Text>.

315. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. *Ліга.Закон*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS090016.html.

316. Про трансплантацію людських органів говорили на круглому столі у Хмельницькому. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької церкви*. 2012. 7 груд. URL: http://news.ugcc.ua/news/pro_transplantatsiyu_lyudskih_organiv_govorili_na_kruglomu_stoli_u_hmelnitskomu_64921.html.

317. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині: Закон України від 16.07.1999 № 1007-XIV. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1007-14#Text>. Втратив чинність 01.01.2019.

318. Про удосконалення надання медичної допомоги особам, які потребують зміни (корекції) статевої належності: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.02.2011 № 60. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0239-11#Text>.

319. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. Вип. 1 / вступ та наук. ред. М. П. Орзіха; Б-ка журн. «Юридичний вісник». Сер.:

Навчальні посібники. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 268 с.

320. Продіус О. І. Проблеми та перспективи інклюзивного розвитку в умовах глобалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Сер.: Економіка і управління*. 2019. Т. 30 (69), № 4 (2). С. 71–75.

321. Продковенко Т. О. Концепція свободи індивіда у творчості Іммануїла Канта. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1, т. 1. С. 45–49.

322. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо генетичної ідентифікації військовослужбовців). *Верховна Рада України: офіц. вебпортал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66523.

323. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реалізації прав підлітків у сфері охорони здоров'я: проект 2684 від 27.12.2019. *Офіц. вебпортал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67795.

324. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення фундаментального права особи на життя № 10313 від 20.05.2019. *Офіц. вебпортал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65969.

325. Проект Закону про допоміжне материнство № 8703 від 17.06.2011. *База даних «Законодавство України» / ВР України. Офіц. вебпортал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=8703&skl=7.

326. Прокопович Г. А. Современный подход к классификации прав и свобод человека и гражданина. *Права: история и современность*. 2019. № 2. С. 118–124.

327. Пропозиції Президента України до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за

злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості» від 16.05.2017 № 6449. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/BI00569O.html.

328. Прорыв в трансплатологии – одновременная пересадка почек для 7 пациентов. *Mediglobus*. 2019. 29 нояб. URL: <https://mediglobus.com/ru/a-breakthrough-in-transplantology-simultaneous-domino-cross-kidney-transplantation/>.

329. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: міжнар. док. ООН від 15.11.2000. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791#Text.

330. Рабінович П. Біосоціальна сутність основоположних людських прав. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2015. № 4. С. 8–20.

331. Рапаєва М. Евтаназія у сучасному суспільстві та перспективи її доцільності в Україні. *Соціологія права*. 2014. № 12. С. 183–190.

332. Регламент (ЕУ) № 536/2014 Европейского Парламента и Совета от 16 апреля 2014 г. о клинических исследованиях лекарственных препаратов для медицинского применения / пер.: PharmAdvisor, версия перевода от 26.11.2019. URL: <http://pharmadvisor.ru/document/tr3680/>.

333. Резолюція щодо приведення у відповідність законодавств держав-учасниць з питань вилучення, пересадки та трансплантації матеріалів організму людини № (78) 29, прийнята Комітетом міністрів 11.05.1978 на 287-й нараді заступників міністрів. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_071.

334. Речицький В. Європейський конституціоналізм та його властивості. *Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи*. 2013. 26 лют. URL: <http://khp.org/index.php?id=1361879606>.

335. Рівень споживання наркотичних засобів значно перевищує попередні оцінки – Щорічний звіт Управління ООН. *Аптечна професійна*

асоціація України. 2019. 22 серп. URL: <http://apau.org.ua/2019/08/22>.

336. Рішення ЄСПЛ у справі «Паррілло проти Італії» (Заява № 46470/11) від 27.08.2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library>.

337. Рішення ЄСПЛ у справі «Прітті проти Сполученого Королівства» від 29.04.2002. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_210#Text.

338. Рішення ЄСПЛ у справі «Фрете проти Франції» (Frette v. France) від 26.02.2002, п. 32. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-60168%22%5D%7D>.

339. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402–VIII, «Про внесення змін до Закону України “Про судоустрій і статус суддів” та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16.10.2019 № 193–IX, “Про Вищу раду правосуддя” від 21.12.2016 № 1798–VIII» від 11.03.2020 № 4-р/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 30, ст. 38.

340. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Глуценка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України від 13.06.2019 № 4-р/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 62, ст. 68.

341. Роз’яснення основних положень Порядку повідомлення Уповноваженого щодо визначення обробки персональних даних, яка становить особливий ризик для прав і свобод суб’єктів персональних даних від 08.01.2014 / Уповноважений ВР з прав людини. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003715-14#Text>.

342. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права / [склад., пер. з фр., закл. ст. комент., довідк. м-ли О. Хоми]. Київ: Port-Royal,

2001. 349 с.

343. Center for Reproductive Rights: website. URL: <https://reproductiverights.org/worldabortionlaws>.

344. Савчин М. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 1. С. 111–120.

345. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації: дис. ... д-ра юрид. наук / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2014.

346. Савчин М. В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2003. 17 с.

347. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.

348. Сафонов В. Е. Європейський конституціоналізм и его рецепция в североамериканских колониях Англии. *Известия Пензенського государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского. Общественные науки*. 2012. № 28. С. 157–159.

349. Сафронова Д. О. Глобальный конституціоналізм: проблемы определения и перспективы развития. *Правовые проблемы и пути их решения в условиях развития современного общества: матер. междунар. науч. конф. студ., магистр. и асп., Минск, 23–24 октяб. 2015 г.* / БГУ, Юрид. фак.; редкол.: Т. А. Червякова (отв. ред.) [и др.]. Минск: БГУ, 2016. С. 44–45.

350. Свінціцький І. А., Кривоустов О. С., Черкасов В. Г. Концепція смерті мозку: морально-етичні аспекти. *Науковий вісник Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця*. 2009. № 3. С. 164–169.

351. Сексуальное насилие уходит корнями в традиции мужского превосходства, – глава ООН. *Новости ООН*. 2019. 24 нояб. URL: <https://news.un.org/ru/story/2019/11/1367751>.

352. Сексуальные права: Декларация Международной федерации

планирования семьи. URL: https://www.ippf.org/sites/default/files/ippf_sexual_rights_declaration_russian.pdf.

353. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / наук. ред. О. В. Петришин. Харків : Юрайт, 2012. 88 с.

354. Сердюк Н. А. Особливості формування системи громадського контролю в сучасних умовах. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 62–65.

355. Сердюк Н. А. Розбудова України як соціальної, правової держави: теорія та практика: монографія. Київ: Людмила, 2019. 419 с.

356. Скрипник В. Донорські органи як об'єкти цивільних правовідносин. *Підприємництво господарство і право*. 2018. № 5. С. 62–67.

357. Скрипнюк О. В. Людська гідність – основа прав людини: доктринальні аспекти. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 536–543.

358. Скрипнюк О. В. Право і політика: проблеми конфлікту і консенсусу. *Правова держава*. 2016. Вип. 27. С. 159–167.

359. Сливка С. С. Деонтологічні проблеми входження людини у правове поле. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 807. С. 51–58.

360. Сливка С. С. Метафізичне покарання у канонічному праві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2019. Вип. 23. С. 32–38.

361. Сліденко І. Д. До проблеми номінального та реального конституціоналізму, теорії «*reine rechtslehre*» та онтології конституційного контролю. *Проблеми філософії права*. 2008/2009. Т. 6/7. С. 135–146. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13638/16-Slidenko.pdf?sequence=1>.

362. Словська І. Континентальна модель конституціоналізму. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 5, т. 1. С. 70–74.

363. Словська І. Є. Український конституціоналізм: етапи становлення і

розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2004. 238 с.

364. Соловьев Е. Г. Репродуктивные права в системе конституционных прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации. *Бизнес в законе*. 2010. № 2. С. 33–35.

365. Сони́на Л. В. Конституционализм в Российской Федерации как политико-правовой режим: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2001. 20 с.

366. Сорока О. С. Конституційне право людини на вільний розвиток своєї особистості: проблеми забезпечення у контексті світового досвіду: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02. Київ, 2017. 255 с.

367. Спиноза Б. Избранные произведения. Москва: Политиздат, 1957. Т. 2. 727 с.

368. Старовойтова О. Э. Тело и закон. Санкт-Петербург: СПбГУАП, 2006. 144 с.

369. Старовойтова О. Э. Юридический механизм реализации и защиты соматических прав человека и гражданина в Российской Федерации: историко-правовой и теоретический анализ: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 Санкт-Петербург, 2006. 453 с.

370. Статут Організації Об'єднаних Націй та Міжнародного Суду: міжнар. док. від 26.06.1945. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

371. Статут Ради Європи від 05.05.1949. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_001.

372. Стерилизация индейских женщин в США. *Википедия*. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

373. Стефанчук Р. О. Методика компенсації моральної шкоди: Unus Passus ad Creationem. *Право України*. 2019. № 1. С. 237–255.

374. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту.

Хмельницький: Хмельн. ун-т управл. та права, 2007. 626 с.

375. Стеценко С. Г. Біоюриспруденція як новий напрям правових наукових досліджень. *Публічне право*. 2013. № 3 (11). С. 259–270.

376. Стець А. М. Людська гідність у релігійному, філософському та конституційному вимірі сучасної Центральної та Східної Європи. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави: зб. тез Міжнар. наук.-практичної конференції* (Хмельницький, 19–20 жовт. 2018 р.). Хмельницький: Хмельн. ун-т управл. та права, 2018. 411 с.

377. Стецюк Б. Р. Аналіз основних досліджень процесуального права гетьманщини вітчизняними істориками права (XIX ст. – 20-і роки XX ст.) *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 213–216.

378. Стецюк Б. Р. Погляди на юридичний процес вітчизняними правниками в другій половині XIX століття. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. пр.* 2018. № 1 (86). С. 76–83.

379. Стецюк Н. В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003. 20 с.

380. Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму: посіб. для студ. Львів: Астролябія, 2004. Ч. 1. 232 с.

381. Стремоухов А. В. Основания классификации прав и свобод человека. *Ленинградский юридический журнал*. 2012. № 1. С. 7–17.

382. Суббот А. І., Пугач Д. О. Правове регулювання відносин у сфері допоміжних репродуктивних технологій: монографія. Хмельницький: Хмельн. ун-т управл. та права, 2019. 191 с.

383. Суддя схвалила стерилізацію чоловіка «для його ж блага». *BBC News Україна*. 2013. 16 серп. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/-/2013/08/130816_vasectomy_judge_ko.

384. Сурогатне материнство – церковний гріх чи ключ від щастя?

Буковинська правда. 2001. 8 черв. URL: <http://bukpravda.cv.ua/articles/114/>.

385. Сущенко В. М. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні (в контексті верховенства права) *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 28–32.

386. Таланов Ю. Ю. Суругатне материнство: морально-правові аспекти. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер.: «Право»*. 2012. Вип. 19. С. 42–47.

387. Тату формі не перешкода. *Закон і Бізнес*. 2012. 8–14 груд. № 49 (1088). URL: https://zib.com.ua/ua/print/13097-u_nimechchini_sud_dozvoliv_brati_na_robotu_v_policiyu_z_tatu.html.

388. Тейлор Ч. Джерела себе / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2005. 696 с.

389. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юрист, 2001. 776 с.

390. Терлюк І. Конституціоналізм і українська модель конституціоналізму: до проблеми формування національної державно-правової традиції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: зб. наук. пр. Юридичні науки*. 2017. № 884. С. 38–46.

391. Телькінена Т. Е. Про доцільність використання теорії лобіювання в українських історико-правових дослідженнях. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 4. С. 13–18.

392. Тимошенко В. І. Юридична і фактична рівність: проблеми розмежування. *Держава і право: зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. Вип. 33. С. 2–10.

393. Товпеко Я. К. Реалізація конституційно-правових норм про права людини щодо сексуальних меншин: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 20 с.

394. Токарська А. С. Правова комунікація: теорія і її практика. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 25. С. 38–44.

395. Токовенко О. С., Ніколенко Ю. О. Синергетична політико-

епістемологічна перспектива у контексті аналізу політичного сепаратизму. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Science*. 2019. Vol. 2, iss. 1. С. 141–148.

396. Толкач А. М. Проблема співвідношення світської та релігійної влади у трактаті «Захисник миру» Марсилія Падуанського. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-1. С. 75–77.

397. Трансплантація в Індії: українських пацієнтів перевели до іншої клініки. *УкрІнформ*. 2020. 3 січ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2849421-transplantacia-v-indii-ukrainskih-pacientiv-pereveli-do-insoi-kliniki.html>.

398. Третьякова В. До питання формування міжнародно-правових біоетичних засад терапевтичного клонування органів і тканин людини. *Віче*. 2013. № 2. С. 23–25.

399. Триньова Я. О. Біоетика кримінально-правового забезпечення протидії злочинності: монографія. Харків: Право, 2019. 536 с.

400. Трофименко В. А. Разум и воля как антропологические основы права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого. Харьков, 2004. 188 с.

401. Туорі К. Спільне у сутності верховенства права і правової держави. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 24–28.

402. Турчак О. В. Правове регулювання етнонаціонального становища та суспільної діяльності українців у Польщі (1918-1939 рр.). Львів : Ліга-прес, 2015. 363 с.

403. Турчак О. В. Українська історіографія національного парамілітарного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст.: проблематика та етапи досліджень. *Військово-науковий вісник*. 2017. Вип. 28. С. 60–70.

404. Турянський Ю. І. Генезис прав людини в період античності. *«Історико-правовий часопис» видання юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2019.

№ 2 (14). С. 39–42.

405. Турянський Ю. І. Генезис прав людини: поступально-правовий аналіз. *Наукові записки університету бізнесу та права. Сер. юридична*. 2020. № 1. С. 15–19.

406. Турянський Ю. І. Глобалізація прав людини. *Європейські перспективи*. 2019. № 4. С. 5–9.

407. Турянський Ю. І. Дискусійні аспекти права на трансплантацію органів та тканин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 53–55.

408. Турянський Ю. І. Новий час як етап стрімкого розвитку прав людини. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 21. С. 7–12.

409. Турянський Ю. І. Права людини нового покоління: суспільна мораль vs людська гідність. *Публічне право*. 2019. № 3 (35). С. 9–15.

410. Турянський Ю. І. Роль держави у сфері прав людини в сучасному глобалізованому суспільстві. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: «Юриспруденція»*. 2019. № 41, т. 1. С. 29–32.

411. Турянський Ю. І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: «Юридичні науки»*. 2019. № 23. С. 39–44.

412. Турянський Ю. І. Формування інституту прав людини у період нового часу. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 35–39.

413. Тюхтій Н. Репродуктивні особисті немайнові права фізичних осіб. *Юридична Україна*. 2013. № 6. С. 73–74.

414. У Бельгії дівчині, яка страждає від депресії, дали право на евтаназію. *TCH.ua*. 2015. 1 лип. URL: <https://tsn.ua/svit/u-belgiyi-divchini-yaka-strazhdaye-vid-depresiyyi-dali-pravo-na-evtanaziyu-448674.html>.

415. У Голландії піддали евтаназії фізично здорову дівчину з психічними відхиленнями. *Unian*. 2018. 2 лют. URL: <https://religions.unian.ua/religionsworld/2379340-u-gollandiji-piddali-evtanaziji->

fizichno-zdorovu-divchinu-z-psihichnimi-vidhilennyami.html.

416. Угода про співробітництво держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі з торгівлею людьми, органами й тканинами людини: міжнар. док. від 25.11.2005. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_a49#Text.

417. Уголовный кодекс Республики Молдова №г. 985 от 18.04.2002. URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=331268&lang=2>.

418. Ударцев С., Темирбеков Ж. Концепции «rule of law» («верховенства права») и «rechtsstaat» («правовое государство»): сравнительный анализ. *Государство и право*. 2015. № 5. С. 5–16.

419. Україна підписала конвенції Ради Європи проти торгівлі органами і щодо культурних цінностей. *112.ua*. 2017. 11 верес. URL: <https://ua.112.ua/polityka/ukraina-pidpysala-konventsii-rady-yevropy-proty-torhivli-orhanamy-i-shchodo-kulturnykh-tsinnostei-410659.html>.

420. Українська Асоціація медичного туризму. Статистика виживання після пересадки органів в Білорусі. URL: <https://uamt.com.ua/UA/transplantatsiya-orhaniv-v-bilorusi.html>.

421. Українська фабрика немовлят: нелюдський вимір сурогатного материнства. URL: https://veme.news/texts/ukrayinska-fabrika-nemovlyat-ne_lyudskij-vimir-surogatnogo-materinstva/.

422. Улашкевич Л. А. Майбутнє прав людини через призму трансгуманізму. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 7–10.

423. Фома Аквинский. Сумма теологии. Т. VI. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/konfessii/summa-teologii-tom-6/2>.

424. Хажинський Р. М. Соматичні права людини: зарубіжний та вітчизняний досвід правової регламентації. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Вип. 4. С. 23–32.

425. Хартія основних прав Європейського Союзу: міжнар. док. від

07.12.2000. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text.

426. Хвойницька Х. Концепція природного права голландських мислителів (Ю. Ліпсій, Г. Гроцій). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Сер.: «Філософські науки». 2011. С. 69–73.

427. Цар Хаммурапі. Кодекс законів. URL: <http://thales2002.narod.ru/chammuratext.html>.

428. Царітеллі О. М. Категорія «особисті права людини»: визначення та класифікація. *Вісник Одеського національного університету. Сер.: «Правознавство»*. 2016. Т. 21, вип. 2. С. 41–47.

429. Циверенко Г. П. Основні підходи до визначення поняття «конституціоналізм» у сучасній науковій думці. *Держава та регіони. Сер.: «Право»*. 2009. № 1. С. 171–175.

430. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

431. Цицерон М. Т. Про державу; Про закони; Про природу богів / пер. з латини В. Литвинов. Київ: Основи, 1988. 476 с.

432. Чепульченко Т. О. Концепція прав людини: доктринальні підходи. *Альманах права*. 2020. Вип. 11. С. 258-264.

433. Черевко К. О. Кримінально-правова характеристика незаконного проведення абортів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2011. 20 с.

434. Черевко К. О. Кримінально-правовий аналіз міжнародного законодавства щодо норми про кримінальну відповідальність за незаконне проведення абортів. *Форум права*. 2013. № 3. С. 733–738.

435. Черних Є. М. Обов'язковість правової доктрини як проблема методології. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2. С. 21-30. Електронний режим. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/>

varny_2016_2_4.

436. Шалдина М. В. Трансплантология во времена Н. И. Пирогова и сегодня. *Вестник совета молодых учёных и специалистов Челябинской области*. 2016. № 4 (15), т. 3. С. 97–100.

437. Шамрай В. Глобалізація як об'єкт розвитку та трансформації правової дійсності. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2018. Vol. 5, iss. 3. С. 107–111.

438. Шаповал В. Ключові ідеї конституціоналізму й державно-правовий розвиток України в період національно-визвольних змагань 1917–1921 років. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 31–49.

439. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник. 4 стер. вид. Київ: Арттек, 2001. 264 с.

440. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія: Київ: Юрид. фірма «Салком»; Юрінком Інтер. 2005. 560 с.

441. Шаран М. М., Шаловило С. Г., Гримак Х. М. Використання тривалого моніторингу розвитку ембріона (TLMED) в репродуктивній технології. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. Г. Ґжицького* С. 274–280. URL: https://www.researchgate.net/publication/309224300_VIKORISTANNA_TRIVALOGO_MONITORINGU_ROZVITKU_EMBRIONA_TLMED_V_REPRODUKTIVNIJ_BIOTEHNOLOGII.

442. Швед О. В. Сексуальна експлуатація неповнолітніх як соціальне явище: тенденції і шляхи профілактики: автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04. Харків, 2006. 23 с.

443. Шибаніц Д. М. Сучасна проблематика теорії «поколінь прав людини» в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. «Право»*. 2015. Вип. 31, т. 1. С. 57–61.

444. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн:

[хрестоматія для студ. юрид. вуз. та фак.]. Київ: Вентурі, 1995. 280 с.

445. Шевчук О. Клонування людини як соціально-філософська проблема. *Вісник Національної академії наук України*. 2002. № 1. С. 32–41.

446. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції: навч. посіб. Харків: Консум, 2002. 296 с.

447. Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В. Вітчизняна академічна правова наука і національна конституційно-правова доктрина: етапи формування та розвитку. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 16–28.

448. Шишкіна Е. Людська гідність у контексті конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 1. С. 105–111.

449. Щebetун І. С., Щebetун І. С. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 33–37.

450. Що варто знати про репродуктивне здоров'я. *Центр громадського здоров'я МОЗ України: вебсайт*. 2020. 8 січ. URL: <https://phc.org.ua/news/scho-var-to-znati-pro-reproduktivne-zdorovya>.

451. Эвтаназия по-израильски. *Сегодня*. 2005. 9 декаб. URL: <https://www.segodnya.ua/oldarchive/c2256713004f33f5c22570d10059370f.html>.

452. Юринець Ю. Л., Кудра І. А. Адміністративно-правові засади подолання дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. № 4. С. 110–116.

453. Яковлева Е. Л. Вектор движения: гуманизм – постгуманизм – трансгуманизм – техногуманизм – гуманизм. *Балтийский гуманитарный журнал*. 2014. № 2. С. 40–42.

454. Яковлев О. А. Визначення людиноцентристської парадигми як підґрунтя встановлення умов праці в сучасних умовах господарювання. *Актуальні питання удосконалення законодавства про працю та соціальне забезпечення: тези доп. та наук. повідомл. учасн. VII Міжнар. наук.-практ.*

конф. (Харків, 29 верес. 2017 р.). Харків, 2017. С. 210–214.

455. Яренко А. В. Систематизація кількісних методів прогнозування кон'юнктури ринку в маркетингових дослідженнях. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну. Сер.: «Економічні науки»*. 2015. № 3. С. 11–18.

456. Ярмол Л. В. Світові інституційно-діяльнісні міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів. *Юридична наука*. 2017. № 11. С. 24-37.

457. 25 миллионов женщин прибегают к «подпольным» абортам. *Новости ООН*. 2017. 28 сентяб. URL: <https://news.un.org/ru/story/2017/09/1311731>.

458. 80 тисяч дол. за нирку і фіктивні шлюби з іноземцями: журналісти з'ясували, як працює чорний ринок трансплантології в Україні. *Уніан*. 2018. 16 листоп. URL: <https://www.unian.ua/society/10339974-80-tisyach-za-nirku-i-fiktivni-shlyubi-z-inozemcyami-zhurnalisti-z-yasuvali-yak-pracyuye-chorniy-rinok-transplantologiji-v-ukrajini-video.html>.

459. A report by The International Human Rights Clinic of the University of Chicago Law School, submitted to the UN Office of the High Commissioner for Human Rights in order to contribute to on-going work on human rights and global surrogacy. 2019. 109 p. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1009&context=ihrc>.

460. Abortion in Sweden. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Abortion_in_Sweden.

461. Adams A., Moyer E. Sex is never the same: Men's perspectives on refusing circumcision from an in-depth qualitative study in Kwaluseni, Swaziland. *Global Public Health*. 2015. Vol. 10. P. 721–738.

462. Agosto, Estabelece o regime de aplicação da educação sexual em meio escolar (Law 60/2009 on sexuality education). 2009. URL: <http://www.apf.pt/educacao-sexual>.

463. Aloni E. Cloning and the LGBTI family: cautious optimism. *New York University Review of Law and Social Change*. 2011. No. 35 (1). P. 1–80.
464. Are Tattoos Unprofessional? *Guardian*. 2014. July 10. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/poll/2014/jul/10/tattoos-unprofessional-woman-sacked>.
465. *Artavia Murillo v Costa Rica*, IACtHR 2012, 165 ILR 1, 159, paras 149–50. URL: http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_257_ing.pdf.
466. Atkinson M. PrettyInk: Conformity, Resistance and Negotiation in Women's Tattooing. *Sex Roles*. 2002. No. 47 (5–6). P. 219–235.
467. *Avilkina and Others v. Russia*. Application no. 1585/09/ Jistise 6 June 2013. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-120071%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-120071%22]}).
468. Avortement: délai de réflexion et remboursement. 2016. URL: <http://droit-finances.commentcamarche.net/faq/20294-avortement-nouvelle-loi-de-2016>.
469. Bailey R. C., Moses S., Parker C. B., Agot K., Maclean I., Krieger J. N. Male circumcision for HIV prevention in young men in Kisumu, Kenya: a randomized controlled trial. *Lancet*. 2007. Vol. 369. P. 643–656.
470. Ballot Initiative 59. URL: <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/local/longterm/library/dcelections/races/dcq59.htm#text>.
471. Bazezew M. Constitutionalism. *Mizan law Review*. 2009. Vol. 3, no. 2. P. 358–369.
472. Benatar S. R. Human rights in the biotechnology era 1. *BMC Int Health Hum Rights*. 2002. Vol. 2. P. 3. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC107797/> (viewed on 10.01.2020).
473. Berer M. Abortion Law and Policy Around the World. *Health Hum Rights*. 2017. Jun. No. 19 (1). P. 13–27.
474. Boekhout van Solinge T. Dutch Drug Policy in a European Context. *Journal of Drug Issues*. 1999. Vol. 29 (3). P. 511–528. URL: <https://www.cedro-uva.org/lib/boekhout.dutch.html>.

475. Bognetti G. The concept of human dignity in European and U.S. Constitutionalism. UniDem Seminar organised in Göttingen on 23–24 May 2003 in co-operation with the Institute of International Law, University of Göttingen, and Yale Law School. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-STD\(2003\)037-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-STD(2003)037-e).

476. Bowring F. Therapeutic and reproductive cloning: a critique. *Social Science and Medicine*. 2004. No. 58 (2). P. 401–409.

477. Bradford H. Starbucks to finally let employees show their tattoos. *The Huffington Post online*. 2014. URL: http://www.huffingtonpost.com/2014/10/16/starbucks-tattoos-policywork_n_5999746.html.

478. British Medical Association. Consent, rights and choices in health care for children and young people. 2001. BMJ Publishing Group: London. URL: <https://www.nspcc.org.uk/>.

479. Bulmer E. What is a Constitution? Principles and Concepts. International IDEA Constitution-Building Primer 1. 2017. 27 p. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/what-is-a-constitution-primer.pdf>.

480. California Senate Bill No. SB 420. September 10, 2003. URL: <https://medicalmarijuana.procon.org/wp-content/uploads/sites/37/sb420.pdf>.

481. Camporesi S., Bortolotti L. Reproductive cloning in humans and therapeutic cloning in primates: is the ethical debate catching up with the recent scientific advances? *Journal of Medical Ethics*. 2008. No. 34 (9). P. 15.

482. Canadian Tobacco, Alcohol and Drugs Survey (CTADS): summary of results for 2017. *Canada.ca*. 4 January 2019. URL: <https://www.canada.ca/en/health-canada/services/canadian-tobacco-alcohol-drugs-survey/2017-summary.html>.

483. Cannabis legalization and regulation / Canada, Ministry of Justice. URL: <https://www.justice.gc.ca/eng/cj-jp/cannabis>.

484. Cannabis Production and Markets in Europe, EMCDDA Insights Series No. 12. Luxembourg, Publications Office of the European Union, 2012. URL: <https://www.emcdda.europa.eu/attachements.cfm/>

att_166248_EN_web_INSIGHTS_CANNABIS.pdf.

485. Cannabis Act (S.C. 2018). *Justice Laws Website*. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-24.5/>.

486. Caron Ch. Bill Banning Circumcision in Iceland. *Alarms Religious Groups*. Feb. 28, 2018. URL: <https://www.nytimes.com/2018/02/28/world/europe/circumcision-ban-iceland.html>.

487. Case of *Affaire Labassee c. France* / ECHR, 26 juin 2014. *European Court of Human Rights: website*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-145180>.

488. Case of *Lambert and others v. France*. (Application no. 46043/14) 5 June 2015. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-155352"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

489. Case of *Mennesson v. France* / ECHR, 26 June 2014. *European Court of Human Rights: website*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-145389>.

490. Castro-Peraza M. E. ets. Gender Identity: The Human Right of Depathologization. *Environ Res Public Health*. 2019. Vol. 16 (6). P. 978. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6466167/> (viewed on 31.01.2020).

491. Catá Backer L. From Constitution to Constitutionalism: A Global Framework for Legitimate Public Power Systems. *Penn State Law Review*. 2009. Vol. 113. P. 671-732.

492. Center for reproductive rights. CEDAW. *L.C. v. Peru*. 2011; United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women: New York. URL: <https://CEDAW/C/50/D/22/2009>.

493. Chiam Z., Duffy S., González Gil M. International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association. *Trans Legal Mapping Report 2017: Recognition before the law*. Geneva: ILGA, November 2017. https://ilga.org/downloads/ILGA_Trans_Legal_Mapping_Report_2017_ENG.pdf.

494. China's Forced Sterilization of Uighur Women Is Cultural Genocide. *The Heritage Foundation*. 2019. Aug 29. URL: <https://www.heritage.org/asia/commentary/chinas-forced-sterilization-uighur-women-cultural-genocide>.

495. Cloning Mice and Men: Prohibiting the Use of iPS Cells for Human Reproductive Cloning. *Cell Stem Cell*. 2010. Jan 8. Vol. 6 (1). P. 16–20. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4035242/>.

496. Committee on the rights of the child. General comment № 2: Implementation of Article 2 by states parties. Geneva: United Nations Committee against Torture, 2008 (UN Doc CAT/C/GC/2).

497. Committee on the rights of the child. General comment № 13: The right of the child to freedom from all forms of violence. Geneva: United Nations Committee on the Rights of the Child, 2011 (UN Doc CRC/C/GC/13).

498. Committee Opinion was developed by the American College of Obstetricians and Gynecologists' Committee on Ethics Number 695, April 2017. Replaces Committee Opinion. July 2007. № 371. URL: <https://www.acog.org/Clinical-Guidance-and-Publications/Committee-Opinions/Committee-on-Ethics/Sterilization-of-Women-Ethical-Issues-and-Considerations?IsMobileSet=false>.

499. Concluding observations of the Committee on the Rights of Persons with Disabilities: China. Geneva: United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2012 (UN Doc CRPD/C/CHN/CO/1).

500. Conclusions of the Seventh Session of IGBC / UNESCO. Paris, 2011. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000211649>.

501. Connecticut Legalizes CBD. Bill No. 5389.2012. URL: <https://medicalmarijuana.procon.org/wp-content/uploads/sites/37/connecticut-hb-5389.pdf>.

502. Constitutionalism & Human rights / Human rights commission. Report of the Preparatory Committee on the Establishment of an International Criminal Court Supplement No. 22A (A/51/22) United Nations. New York, 1996. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/1cbff0/pdf/>.

503. Control of tattooing Act (December 28, 1976). URL: <http://www.justiceservices.gov.mt/DownloadDocument.aspx?app=lom&itemid=8760>

&l=1.

504. Council of Europe. Ad hoc committee of experts on bioethics report on human artificial procreation. Strasbourg, 1989. *Новая иллюстрированная энциклопедия*. Кн. 17. Москва: Большая Рос. Энцикл., 2003. 688 с.

505. Creates the Delaware Medical Marijuana Act: Bill No. 17. URL: <https://medicalmarijuana.procon.org/wp-content/uploads/sites/37/delaware-senate-bill-17-passed.pdf>.

506. Czechia Country Drug Report 2019 Drug laws and drug law offences. URL: https://www.emcdda.europa.eu/countries/drug-reports/2019/czechia_en.

507. Czechia Country Drug Report 2019 National drug strategy and coordination. URL: http://www.emcdda.europa.eu/countries/drug-reports/2019/czechia/national-drug-strategy-and-coordination_en (viewed on 09.02.2020).

508. Davis K. Everything you need to know about marijuana (cannabis). *Medical News Today* August 1, 2018. URL: <https://www.medicalnewstoday.com/articles/246392>.

509. Davy Z., Sørli A., Schwend A. S. Democratising diagnoses? The role of the depathologisation perspective in constructing corporeal trans citizenship. *Critical Social Policy*. 2018. Vol. 38. P. 13–34.

510. De Witte B. Constitutionalism in Europe. *European Forum, academic year 2003–2004*. URL: <https://www.eui.eu/DepartmentsAndCentres/RobertSchumanCentre/Research/ArchivesInstitutionsGovernanceDemocracy/ConstitutionalismEurope>.

511. Department of Health and Human Services. Consent for sterilization. Washington, DC: DHHS, 2012. URL: <http://www.hhs.gov/opa/sites/default/files/consent-for-sterilization-english-updated.pdf>.

512. Developing sexual health programmes. *WHO*. 2010. P. 11.

513. Dickson L., Dukes R., Smith H., Strapko N. To Ink or Not to Ink: The Meaning of Tattoos Among College Students. *College Student Journal*. 2015.

Vol. 49 (1). P. 106–120.

514. Directive 98/44/EC of the European Parliament and of the Council of 6 July 1998 on the legal protection of biotechnological inventions. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31998L0044>.

515. Discussion Paper: From Coercion to Cohesion, *supra* note 5 at 2. UNODC. URL: <http://www.unodc.org/unodc/en/about-unodc/index.html?ref=menutop>.

516. Dossier of the European Institute of Bioethics. Euthanasia of minors in Belgium. URL: <https://apmonline.org/wp-content/uploads/2019/01/belgium-en-euthanasie-minors.pdf>.

517. *Dudgeon v. UK*. Application no. 7525/76. Judgment 24 February 1983 Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57472%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57472%22]}).

518. Education and treatment in human sexuality: the training of health professionals. Technical Report Series, № 572. Geneva: World Health Organization, 1975. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/38247>.

519. EU Network of Independent Experts on Fundamental Rights, Commentary of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, June 2006. 417 p. URL: <https://sites.uclouvain.be/cridho/documents/Download.Rep/-NetworkCommentaryFinal.pdf>.

520. European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). Resolution RES (2002) 3 adopting the Revised Statute of the European Commission for Democracy Through Law. Strasbourg, 27 February 2002. CDL (2002) 27 (article 1). URL: [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/-?pdf=CDL\(2002\)027-e](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/-?pdf=CDL(2002)027-e).

521. European commission against Racism and intolerance. Ecri report on slovakia (fourth monitoring cycle). Adopted on December 2008. Published on 26 May 2009. 43 p. URL: <https://rm.coe.int/09000016808b5c14>.

522. Evans Derek G. Human Rights: Four Generations of Practice and

Development. *Educating for Human Rights and Global Citizenship* / ed. by A. Abdi, L. Shultz. Albany: State University of New York Press, 2007. URL: https://derechoshumanosrrhh.files.wordpress.com/2011/09/article-human_rights_four_generations.pdf.

523. Every Woman Every Child. The global strategy for women's, children's and adolescents' health (2016–2030). New York, 2015. URL: <http://www.who.int/life-course/partners/global-strategy/globalstrategyreport2016-2030-lowres.pdf>.

524. Executive order to prohibit discrimination in federal employment based on genetic information. The White House. Office of the Press Secretary. February 8, 2000. URL: https://archive.opm.gov/pressrel/2000/genetic_eo.htm.

525. Fact sheet: latest global and regional statistics on the status of the AIDS epidemic. UNAIDS. 2017. URL: http://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/UNAIDS_FactSheet_en.pdf.

526. Female genital mutilation/female genital cutting: a statistical report / UNICEF. New York, UNICEF. 2005. URL: https://www.unicef.org/publications/index_29994.html.

527. FRA European Union Agency for Fundamental Rights. Being Trans in the European Union: Comparative Analysis of EU LGBT Survey Data. FRA European Union Agency for Fundamental Rights. Vienna, Austria: 2014. 129 p.

528. Freeman J. J., Spencer A. U., Drongowski R. A., Vandeven C. J., Apgar B., Teitelbaum D. H. Newborn circumcision outcomes: Are parents satisfied with the results? *Pediatric Surgery International*. 2014. Vol. 30. P. 333–338.

529. Frisch M. Circumcision of male infants and children as a public health measure in developed countries: A critical assessment of recent evidence. *Global Public Health: An International Journal for Research, Policy and Practice*. 2018. Vol. 13. P. 5626–641.

530. From Contraceptive sterilization: Global issues and trends. *Engender Health*. 2002. Chapt. 4. P. 87–106. URL:

https://www.engenderhealth.org/files/pubs/family-planning/factbook_chapter_4.pdf.

531. Frumvarp til laga um breytingu á almennum hegningarlögum, nr. 19/1940 (bann við umskurði drengja) 148. löggjafarþing 2017–2018. Þingskjal 183–114. mál. URL: <https://www.althingi.is/altext/148/s/0183.html>.

532. Galli C. *Political Spaces and Global War*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.

533. Genetic Information Nondiscrimination Act (GINA) Public Law 110–233, H.R. 493, S. 358. URL: https://web.ornl.gov/sci/techresources/Human_Genome/elsi/legislat.shtml.

534. Genetic Non-Discrimination Act, Bill S–201 (2017). URL: <https://openparliament.ca/bills/42–1/S–201/>.

535. Germany Country Drug Report 2019. Drug laws and drug law offences. URL: http://www.emcdda.europa.eu/countries/drug-reports/2019/germany/drug-laws-and-drug-law-offences_en.

536. Ghasemiesfe M., Barrow B., Leonard S., Keyhani S., Korenstein D. Association Between Marijuana Use and Risk of Cancer: A Systematic Review and Meta-analysis. *JAMA Netw Open*. 2019. Vol. 2 (11). URL: <https://jamanetwork.com/journals/jamanetworkopen/fullarticle/2755855>.

537. Ghráinne B. N., McMahon A. A public international Law approach to safeguard nationality for surrogate-born children. *Legal Studies*. 2017. Vol. 37, iss. 2. P. 324–342.

538. Giassetti M. I., Maria F. S., Assumpção M. E O. D. and Visintin J. A. Genetic Engineering and Cloning: Focus on Animal Biotechnology, Genetic Engineering. *Idah Sithole-Niang, IntechOpen*. May 22nd 2013. URL: <https://www.intechopen.com/books/genetic-engineering/genetic-engineering-and-cloning-focus-on-animal-biotechnology#B66>.

539. Gilmore N. Drug use and human rights: Privacy, vulnerability, disability, and human rights infringements. *Journal of Contemporary Health Law and Policy*. 1996. Vol. 12.

540. Government of India. Transplantation of Human Organs Act, 1994. URL: <http://legislative.gov.in/sites/default/files/A1994-42.pdf>.

541. Gruenbaum D. Foreign Surrogate Motherhood: mater semper certa erat. *The American Journal of Comparative Law*. 2012. Vol. 60, iss. 2. P. 475–505.

542. Guttmacher institute. An Overview of Abortion Laws. 2020. July 1. URL: <https://www.guttmacher.org/state-policy/explore/overview-abortion-laws>.

543. Hilmert L. J. Cloning Human Organs: Potential Sources and Property Implications. *Indiana Law Journal*. 2002. Vol. 77, Iss. 2. P. 367. P. 363–387. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/ilj/vol77/iss2/10/>.

544. Holzer L. ILGA-Europe. Non-binary gender registration models in Europe Report on third gender marker or no gender marker options Lena Holzer For ILGA-Europe September 2018. URL: https://www.ilga-europe.org/sites/default/files/non-binary_gender_registration_models_in_europe_0.pdf.

545. Homberg P. Here's the Latest News on Medical Cannabis from Europe and Germany 13.11.2019. URL: <https://www.labiotech.eu/sponsored/latest-news-medical-cannabis-europe-germany/>.

546. Human Fertilisation and Embryology Authority. HFEA grants the first therapeutic cloning licence for research Press release. 11 August 2004. URL: <https://www.hfea.gov.uk/>.

547. Human-Animal Cybrids. Biologist Ian Wilmut talks about his cloning plans for the future / by E. Singer. *MIT Technology Review*. October 5, 2007. URL: <https://www.technologyreview.com/2007/10/05/36203/human-animal-cybrids/>.

548. Hunt P. Human rights, health and harm reduction: States' amnesia and parallel universes. London: International Harm Reduction Association. 2008.

549. IACHR, Report on Violence against Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Persons in the Americas. 12 Nov. 2015. URL: https://www.oas.org/en/iachr/media_center/preleases/2015/143.asp.

550. Infertility in Europe: statistical data. URL: <https://ivi->

fertility.com/blog/infertility-in-europe/.

551. Infos IVG. IVG en France. 2019. URL: <https://ivg.net/droits-des-femmes/ivg-en-france>.

552. Institute for Criminal Justice Reform. Review of Laws Providing for Chemical Castration in Criminal Justice. South Jakarta: Institute for Criminal Justice Reform, 2016.

553. International Campaign for Women's Right to Safe Abortion. Feature: African Commission on Human and Peoples' Rights calls for decriminalisation of abortion in Africa. 2016 Jan 22. URL: <http://conta.cc/1OKSHmy>.

554. International Commission of Jurists. Sexual orientation, gender identity and justice: a comparative law casebook. Geneva, 2011. URL: <https://www.icj.org/-sexual-orientation-gender-identity-and-justice-a-comparative-law-casebook/>.

555. International Women's Health Coalition. Sexual Rights Are Human Rights. URL: <https://iwhc.org/articles/sexual-rights-human-rights/>.

556. Jagland Th. Keynote address. *Human Right in a globalized World challenge for The media document*. 2011. P. 17–20.

557. Johnson M. Making mandinga or making Muslims? Debating female circumcision, ethnicity, and Islam in Guinea-Bissau and Portugal. *Hernlund Y., Shell-Duncan B. Transcultural bodies: female genital cutting in global context*. New Brunswick, Rutgers University Press, 2007. P. 202–223.

558. Kambovski V. Komentar na Krivicniot Zakonik na Republika Makedonija. Skopje: Matica. 2015. Vol. II.

559. Kant I. Lectures on Ethics / trans. be L. Infield and foreword by L. W. Beck. Indianapolis; Cambridge: Hackett, 1963.

560. Key Substance Use and Mental Health Indicators in the United States: Results from the 2017. National Survey on Drug Use and Health. URL: <https://www.samhsa.gov/data/sites/default/files/cbhsq-reports/NSDUHFFR2017/NSDUHFFR2017.pdf>.

561. Knight K. India's Transgender Rights Law Isn't Worth Celebrating.

5 Dec. 2019. URL: <https://www.hrw.org/news/2019/12/05/indias-transgender-rights-law-isnt-worth-celebrating>.

562. Koch v. Germany (Application no. 497/09) 19 July 2012. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-112282"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

563. Langlois A. *Negotiating Bioethics: The Governance of UNESCO's Bioethics Programme*. London; New York: Routledge, 2013. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK189527/>.

564. Langlois A. The global governance of human cloning: the case of UNESCO. *Palgrave Commun* 3, 17019 2017. URL: <https://doi.org/10.1057/palcomms.2017.19>.

565. Larijani B., Zahedi F., Taheri E. Ethical and Legal Aspects of Organ Transplantation in Iran. *Transplant Proc.* 2004. Jun. Vol. 36 (5). P. 1241–1244. URL: https://www.researchgate.net/publication/8458635_Ethical_and_legal_aspects_of_organ_transplantation_in_Iran#pf4.

566. Latour B. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005. 301 p.

567. Laurie G. T. Challenging medica-legal norms. *The Journal of Legal Medicine*. 2001. No. 22 (1). P. 1–54.

568. Lines R., Elliott R., Hannah J., Schleifer R., Avafia T., Barrett D. The Case for International Guidelines on Human Rights and Drug Control. *Health Hum Rights*. 2017. Jun. No. 19 (1). P. 231–236.

569. Lo B. et al. Cloning mice and men: prohibiting the use of iPS cells for human reproductive cloning. *Cell Stem Cell*. 2010. No. 6 (1). P. 16–20.

570. Łodygowska K. Przepisy dotyczące aborcji w Polsce: blog. *Matka prawnik*. 2018. 12 lutego. URL: <https://matkaprawnik.pl/przepisy-dotyczace-aborcji-w-polsce/>.

571. Lombardo P. A. *Three generations, no imbeciles: eugenics, the Supreme Court and Buck*. Baltimore, 2008. 365 p.

572. Luna Z., Luker K. Reproductive justice. *Annual Review of Law Social*

Science. 2013. № 9. P. 327–352.

573. Luxembourg to be first European country to legalise cannabis. *The Guardian Wed*. 7 Aug 2019. URL: <https://www.theguardian.com/world/2019/aug/07/luxembourg-to-be-first-european-country-to-legalise-cannabis>.

574. Marco D. Economic Constitutionalism(s) in a Time of Uneasiness – Comparative Study on the Economic Constitutional Identities of Italy, the WTO and the EU. *New York University School of Law*. Jean Monnet Working Paper 08/05. 2005. 63 p.

575. Marihuana: a signal of misunderstanding First Rep. Natl. 1972. Comm. Marihuana Drug Abus, US Gov. Print. Off., Washington, DC. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1749335/pdf/bullnyacadmed00168-0058.pdf>.

576. Marquardt U. Essay on the conference. *Human Right in a globalized World challenge for The media document*. 2011. P. 8–15.

577. McGreevy P. Legal pot sales fall short of expectations in California, Governing: the States and Localities. *Tribune News Service*. 3 January 2019. URL: <https://www.governing.com/topics/finance/tns-california-marijuana-sales.html>.

578. McIlwain H. Ch. Constitutionalism Ancient and Modern. 1947. (Indianapolis: Liberty Fund, 2008). URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/mcilwain-constitutionalism-ancient-and-modern>.

579. Medical Departures. IVF Gender Selection in Bangkok. 2017. URL: <https://www.medicaldepartures.com/article/ivf-gender-selection-in-bangkok>.

580. Meier M. H., Caspi A., Danese A. et al. Associations between adolescent cannabis use and neuropsychological decline: a longitudinal co-twin control study. *Addiction*. 2018. Vol. 113 (2) P. 257–265.

581. Miah A. A Critical History of Posthumanism. *Medical Enhancement and Posthumanity* / ed. by Bert Gordijn, Ruth F. Chadwick. Springer, 2008. P. 71–94.

582. Miller A. M., Kismödi E., Cottingham J., Gruskin S. Sexual rights as human rights: a guide to authoritative sources and principles for applying human

rights to sexuality and sexual health. *Journal Reproductive Health Matters*. 2015. Vol. 23, iss. 46. P. 16–30.

583. Ministerio de Salud y Protección Social. Resolución 825 de 2018. URL: <https://www.dmd.org.co/muerte-digna/eutanasia/>.

584. Model Criteria for Regulation of Cord Blood Banks and Cord Blood Banking. *Stem Cells Journals*. January 29, 2019. URL: <https://stemcellsjournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/sctm.cbmc>.

585. Morales N. Psychological aspects of human cloning and genetic manipulation: the identity and uniqueness of human beings. *Reproductive BioMedicine Online*. 2009. No. 19 (s2). P. 43–50.

586. Moroccan Family Planning Association and Asian-Pacific Resource and Research Centre for Women. Religious fundamentalism and access to safe abortion services in Morocco. Rabat and Kuala Lumpur: Moroccan Family Planning Association and Asian-Pacific Resource and Research Centre for Women, 2016.

587. Mostert M. P. Useless eaters: disability as genocidal marker in Nazi Germany. *The Journal of Special Education*. 2002. № 36. P. 155–158.

588. Munzer S. R. An Uneasy Case against Property Rights in Body Parts *Social Philosophy and Policy*. Vol. 11, iss. 2. Summer 1994. P. 259–286.

589. Munzer S. R. The special case of property rights in umbilical cord blood for transplantation. *Rutgers Law Rev.* 1999. Spring. No. 51 (3). P. 493–568.

590. Musto C., Robaina G. Evolución del consumo de cannabis en Uruguay y mercados regulados. *Monitor Cannabis Uruguay*, 2018. URL: <http://monitorcannabis.uy/evolucion-del-consumo-de-cannabis-en-uruguay-y-mercados-regulados/>.

591. Nair P. Litigating against the forced sterilization of HIV-positive women: recent developments in Chile and Namibia. *Harvard Human Rights Journal*. 2011. № 23. P. 223–231.

592. Narcotic drugs and psychotropic substances and their legal handling 08.05.2017. URL: <https://www.ravimiamet.ee/en/narcotic-drugs-and-psychotropic->

substances-and-their-legal-handling.

593. Navarro-Pérez P., Ortiz-Gómez T., Gil-García E. La producción científica biomédica sobre transexualidad en España: Análisis bibliométrico y de contenido (1973–2011). *Gaceta Sanitaria*. 2015. Vol. 29. P. 145–151.

594. Netherlands Country Drug Report 2019 Drug laws and drug law offences. URL: http://www.emcdda.europa.eu/countries/drug-reports/2019/netherlands/drug-laws-and-drug-law-offences_en.

595. Nishihara H. The significance of constitutional Values. *Potchefstroom Electronic Law Journal / Potchefstroomse Elektroniese Regsblad*. 2001. Vol 4, № 1. C. 1–14.

596. O’Neil M. L., Aldanmaz B., Quirant Quiles R. M., Resul Kılınç F. Legal but not necessarily available: Abortion at state hospitals in Turkey. Istanbul: Kadir Has University Scientific Research Fund, 2016.

597. Ohmae K. *Borderless World. Power and Strategy in the Global Marketplace*. London: Harper Collins, 1990.

598. On being a scientist. National Academy of Science, National Academy of Engineering, Institute of Medicine. Washington (DC): National Academies Press (US), 2009. 82 p. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25009901/> (viewed on 10.01.2020).

599. Orens A. Market size and demand for marijuana in Colorado: 2017 / The Colorado Department of Revenue (Denver, Colorado, Marijuana Policy Group, August 2018) URL: <https://rmhidta.org/files/D2DF/FINAL-%20Volume%205%20UPDATE%202018.pdf>.

600. Pacula R. L., Smart R. Medical Marijuana and Marijuana Legalization. *Annual Review of Clinical Psychology*. 2017. Vol. 13. P. 397–419.

601. Paine T. *The Rights of Man. Collected Writings*. New York: Library of America, 1995. 906 p.

602. *Paradiso and Campanelli v. Italy* Application No. 25358/12. Judgment 27 January 2015. Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human

Rights URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Press_Q_A_Paradiso_and_Campanelli_ENG.pdf.

603. Parliament European European Parliament Resolution on the Rights of Intersex People. 2018. URL: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-8-2019-0101_EN.html.

604. Pattinson S. Reproductive cloning: can cloning harm the clone? *Med Law Rev.* 2002. Vol. 10. P. 295–307.

605. Pattinson S. D, Caulfield T. Variations and voids: the regulation of human cloning around the world. *BMC Med Ethics.* 2004. Vol. 5. P. 9.

606. Pearce D. The Biointelligence Explosion: How recursively self-improving organic robots will modify their own source code and bootstrap our way to full-spectrum superintelligence. *Singularity hypotheses. A scientific and philosophical assessment.* 2012. P.199-238. URL: <https://www.biointelligence-explosion.com/>.

607. Pearce D. The Abolitionist Project. *Charity International Happiness Conference.* 2007. URL: <https://www.abolitionist.com/>.

608. Perkins E. J. Regulating Appearance In The Workplace: An Employer's Guide To Avoid Employment Discrimination Lawsuits. *The National Law Review.* 2014. March 18. URL: <https://www.natlawreview.com/article/regulating-appearance-workplace-employer-s-guide-to-avoid-employment-discrimination->.

609. Poland. Country Drug Report 2019 Drug laws and drug law offences. URL: http://www.emcdda.europa.eu/countries/drug-reports/2019/poland/drug-laws-and-drug-law-offences_en.

610. Prohibition of Genetic Intervention (Human Cloning and Genetic Manipulation of Reproductive Cells) Law, 5759–1999. URL: <http://www.hinxtongroup.org/docs/Israel.html>.

611. Public spending on health: a closer look at global trends / K. Xu, A. Soucat, J. Kutzin, C. Brindley, N. Vande Maele, H. Touréet et al. Geneva: World Health Organization, 2018. URL: [https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/-](https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/)

276728/WHO-HIS-HGF-HFWorkingPaper-18.3-eng.pdf.

612. Pufendorf S. On the duty of man and citizen according to natural law / ed. by James Tully; transl. by Michael Silverthorne. University Press, 1991. Book 1, Chapter 3, para 9. P. 35–36.

613. Puppink G. The Case of Costa and Pavan v. Italy and the Convergence between Human Rights and Biotechnologies. Commentary on the ECHR Ruling in Costa and Pavan v. Italy № 54270/10, 28th August 2012 (July 1, 2013). Quaderni di Diritto Mercato Tecnologia N°3, Anno III. URL: <https://ssrn.com/abstract=2348142>.

614. Rachel Jewkes What Works Evidence Review: Social norms and violence against women and girls. October 2017. URL: https://static1.squarespace.com/static/5656cae6e4b00f188f3228ee/t/59e44dfa29f187ab4cdbc147/1508134401059/Social+norms+Evidence+Brief_2+Oct.pdf.

615. Ratkoceri V. Chemical Castration as a security measure in the criminal legislation of the Republic of Macedonia. *International Journal of Social Sciences and Education Research*. 2017. № 3 (2). P. 356–360.

616. Redonna K. Chandler et al. Treating Drug Abuse and Addiction in the Criminal Justice System: Improving Public. *Health and Safety*. 2009. Vol. 301 (2). P. 183–190.

617. Rees v The United Kingdom: ECHR 17 Oct 1986 Application no. 9532/81. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57564>.

618. Report of IBC on Human Cloning and International Governance / UNESCO. Paris, 2009. SHS/EST/CIB–16/09/CONF. 503/2 Rev.2 (9 June 2009).

619. Report of the IBC Working Group on Human Cloning and International Governance / UNESCO. Paris, 2010. S. 11–12.

620. Report of the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, E/CN.4/2004/49, 16 February 2004, para. 18, 21 / Commission on Human Rights. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/516139>.

621. Report of the Special Rapporteur on the right of everyone to the

enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, 2, U. N. Doc. A/65/255 (August 6, 2010). URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/-Water/ContributionsStigma/others/SPhealthI.pdf>.

622. Report of the Working Group of IBC on Human Cloning and International Governance / UNESCO. Paris, 2008. SHS/EST/CIB-15/08/CONF.502/2 (19 September 2008).

623. Roberts D. Modified people: indicators of a body modification subculture in a post-subculture. *World Sociology*. 2015. No. 49 (6). P. 1096–1112.

624. Robertson R. Globalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity Global Modernities. London: SAGE Publications, 1995. P. 25–44.

625. Roth R., Ainsworth S. L. If they hand you a paper, you sign it: a call to end the sterilization of women in prison. *Hastings Womens Law Journal*. 2015. № 26. P. 7–50.

626. Rousseau J.-J. The social contract and discourses. Book II. Ch. XI, 3. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/rousseau-the-social-contract-and-discourses>.

627. S. L. v. Austria. Application no. 45330/99. Judgment 9 January 2003 Judgment of the Fifth Section of the European Court of Human Rights URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-60877%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60877%22]}).

628. Sabsay D. A. Constitution and Environment in Relation to Sustainable Development. *Pace Env'tl. L. Rev.* 2004. Vol. 21, iss. 1. P. 155–177.

629. Sassen S. When national territory is home to the global: old borders to novel borderings. *New Political Economy*. 2005. Vol. 10 (4). P. 532–541.

630. Satti A., Elmusharaf S., Bedri H. A., Idris T., Hashim M. S. K., Suliman G. I, Almroth L. Prevalence and determinants of the practice of genital mutilation of girls in Khartoum, Sudan. *Annals of Tropical Paediatrics: International Child Health*. 2006. Vol. 26. P. 303–310.

631. Schmidt J. E., Hillis S. D., Marchbanks P. A., Jeng G., Peterson H. B. Requesting information about and obtaining reversal after tubal sterilization: findings from the U.S. Collaborative Review of Sterilization. *Fertil Steril*. 2000. № 74.

P. 892–898.

632. Secretariat of the Commission of the Bishops Conferences of the European Community. Opinion of the reflection Group on bioethics on Gestational surrogacy. The question of European and international rules. 2015. 21 p. URL: http://www.comece.eu/dl/nLpuJKJnmLLJqx4KJK/Surrogacy_EN_WEB.pdf.

633. Seeds S. The Situation With Medicinal Cannabis In Europe – A Complete Overview Psychotropicon on 08/08/2016. URL: <http://www.psychotropicon.info/the-situation-with-medicinal-cannabis-in-europe-a-complete-overview/>.

634. Sexual and reproductive health/ Eliminating Female Genital Mutilation. WHO. URL: <https://www.who.int/reproductivehealth/topics/fgm/about/en/>.

635. Sexual health and its linkages to reproductive health: an operational approach. Geneva: World Health Organization, 2017. URL: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/258738/9789241512886-eng.pdf>.

636. Sexual health, human rights and the law. WHO. June 2015. URL: https://www.who.int/reproductivehealth/publications/sexual_health/sexual-health-human-rights-law/en/.

637. Should Marijuana Be a Medical Option? *ProCon.org*. September 20, 2019. URL: <https://medicalmarijuana.procon.org/legal-medical-marijuana-states-and-dc/>.

638. Shroff S. Legal and ethical aspects of organ donation and transplantation. *Indian Journal of Urology*. 2009. Vol. 25, iss. 3. P. 348–355.

639. Singh S. Transhumanism and The Future of Humanity: 7 Ways The World Will Change by 2030. *Forbes*. 2017. November 20. URL: <https://www.forbes.com/sites/sarwantsingh/2017/11/20/transhumanism-and-the-future-of-humanity-seven-ways-the-world-will-change-by-2030/>.

640. Smoleński J. Wolne Konopie zapowiadają obywatelski projekt dekryminalizujący marihuanę. *Krytyka Polityczna*. 22 listopada 2019. URL: <https://krytykapolityczna.pl/narkopolityka/polskienarko/wolne-konopie-zapowiadaja->

obywatelski-projekt-dekryminalizujacy-marihuane/.

641. Soering v. The United Kingdom: ECHR 07 July 1989. Application no. 14038/88 URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57619>.

642. Spackman E., Haines-Saah R., Danthurebandara V. M., Dowsett L. E., Noseworthy T., Clement F. M. Marijuana Use and Perceptions of Risk and Harm: A Survey among Canadians in 2016. *Healthc Policy*. 2017. Aug. Vol. 13 (1). P. 17–27.

643. Spivack C. The law of surrogate motherhood in the United States. *The American Journal of Comparative Law*. 2010. Vol. 58, iss. 1. P. 97–114.

644. State of Alaska Senate. Bill No. 94(FIN) 1999. URL: <https://medicalmarijuana.procon.org/wp-content/uploads/sites/37/alaska-senate-bill-94.pdf>.

645. State of Arizona Senate. Bill No. 1443. URL: <https://medicalmarijuana.procon.org/wp-content/uploads/sites/37/az-sb1443.pdf>.

646. Strong C. Cloning and adoption: a reply to Levy and Lotz. *Bioethics*. 2008. No. 22 (2). P. 130–136.

647. Study on the uptake and impact of the EU Action Plan on Organ Donation and Transplantation (2009–2015) in the EU Member States. URL: https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/blood_tissues_organ/docs/-2017_euactionplan_2009-2015_impact_exe_en.pdf.

648. Surrogacy Why the world needs rules for 'selling' babies. *BBC News*. 2019. 26 April. URL: <https://www.bbc.com/news/health-47826356>.

649. Surrogacy: a clash of competing rights. International Judicial Cooperation in Civil Matters – European Family Law. 2017. 20 c. URL: <http://www.ejtn.eu/Documents/Team%20Portugal%202%20semi%20final%20B.pdf>.

650. Surrogate motherhood: a violation of human rights Report presented at the council of Europe, Strasbourg, on 26 april 2012. URL: <https://www.ieb-eib.org/ancien-site/pdf/surrogacy-motherhood-icjl.pdf>.

651. Svetlana Dragojević, Branka Nikolić, Snežana Rakić, Vladimir Pažin, Srđan Dikić, Barbara Damnjanović. Ethical legal aspects in assisted reproductive

technologies. *Vojnosanitetski preglad*. 2008. Vol. 65, Broj 2. P. 171–174. URL: https://www.researchgate.net/publication/5486127_Ethical_legal_aspects_in_assisted_reproductive_technologies.

652. The Body Project. *Bradley University: website*. URL: <https://www.bradley.edu/sites/bodyproject/disability/modification/>.

653. The Danish Law on Tattooing, no. 194, June 8, 1966. URL: http://www.tattoo.dk/old-website/engelske/law_on_tattooing.html.

654. The European Cannabis Report, July 2018 URL: <https://mgcpharma.com.au/wp-content/uploads/2018/07/-The3rdEditionoftheEuropeanCannabisReport.pdf>.

655. The European Cannabis Report. 5th edition. February 2020. URL: <https://prohibitionpartners.com/reports/>.

656. The European Court of Justice Bars Stem Cell Patents In Landmark Decision. Jan. 5, 2012. URL: <https://btlj.org/2012/01/the-european-court-of-justice-bars-stem-cell-patents-in-landmark-decision/>.

657. The Health Effects of Cannabis and Cannabinoids The Current State of Evidence and Recommendations for Research. 2017. URL: http://www8.nationalacademies.org/onpinews/newsitem.aspx?RecordID=24625&_ga=1.166210365.208024799.1434990546.

658. The Yogyakarta Principles plus 10 (YP plus 10) URL: <https://yogyakartaprinciples.org/principles-en/yp10/>.

659. The Yogyakarta, Principles Principles on the Application of International Human Rights Law in Relation to Sexual Orientation and Gender Identity. 2018. URL: http://yogyakartaprinciples.org/wp-content/uploads/2016/08/principles_en.pdf.

660. Therapeutic Cloning and Genome Modification. URL: <https://www.fda.gov/vaccines-blood-biologics/cellular-gene-therapy-products/therapeutic-cloning-and-genome-modification>.

661. Timming A. R. Visible tattoos in the service sector: a new challenge to recruitment and selection. *Work, Employment & Society*. 2015. Vol. 29 (1). P. 60–78.

662. Tobacco, drug use in pregnancy can double risk of stillbirth. *Eunice Kennedy Shriver National Institute of Child Health and Human Development*. December 11, 2013. URL: <https://www.nih.gov/news-events/news-releases/tobacco-drug-use-pregnancy-can-double-risk-stillbirth>.

663. Toonen v. Australia. Communication No. 488/1992 / Human Rights Committee. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/vws488.htm>.

664. Tweede Kamer der Staten-Generaal, ‘Modernisering Gemeentelijke Basisadministratie Persoonsgegevens (GBA), Brief van de Minister van Veiligheid En Justitie En de Minister van Onderwijs, Cultuur En Wetenschap’ Vergaderjaar. 2016–2017. № 99. URL: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-27859-99.html>.

665. U. N. Office on Drugs and Crime [unodc]. *Discussion paper: From coercion to cohesion. Treating Drug Dependence through Health Care, Not Punishment*. 2010. URL: http://www.unodc.org/docs/treatment/Coercion_Ebook.pdf.

666. U. N. Office on Drugs and Crime [unodc]. *World Drug Report 2010*. U.N. Sales No. E.10.XI.13 (2010) URL: http://www.unodc.org/documents/wdr/-WDR_2010/World_Drug_Report_2010_lo-res.pdf.

667. UNESCO. Human Genetic Data: preliminary study of the IBC on its Collection, Processing, Storage and Use, Paris: SHS–503/01/CIB–8/3 (Rev. 2) 15 May 2002. URL: <https://www.eubios.info/UNESCO/ibc2002.pdf>.

668. UNFPA Ukraine. ICPD25 – що потрібно знати. 2019. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/ICPD25>.

669. UNFPA Ukraine. State of World Population. 2019. URL: <https://ukraine.unfpa.org/en/publications/state-world-population-2019-7>.

670. United Nations General Assembly 59th Session: 82nd plenary meeting, Tuesday 8 March 2005, New York: official records, A/59/P V.82. P. 4–5.

671. United Nations General Assembly United Nations Declaration on Human Cloning, 2005. URL: <http://www.nrlc.org/UN/UNGADeclarationHumanCloning.pdf>.

672. United Nations Population Division. Abortion policies: A global review.

URL: <http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/-abortion/abortion-policies-2002.shtml>.

673. United States, National Institute on Drug Abuse, «Trends in Prevalence of Various Drugs», Monitoring the Future Study. URL: <https://www.drugabuse.gov/trends-statistics/monitoring-future/monitoring-future-studytrends-in-prevalence-various-drugs>.

674. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny. *Dz.U.* 1997. Nr. 88, poz. 553. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970880553>.

675. Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży. *Dz.U.* 1993. Nr. 17, poz. 78. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19930170078>.

676. Vedije Ratkoceri. Chemical Castration of Child Molesters – Right or Wrong?! Article (PDF Available). *European Journal of Social Sciences Education and Research*. June 2017 with 3, 100 Reads. № 11 (1). P. 70–76.

677. West Virginia Legislature 2017 regular session. Committee Substitute for Senate Bill 386. April 6, 2017. URL: http://www.wvlegislature.gov/Bill_Status/bills_text.cfm?billdoc=SB386%20SUB1%20enr.htm&yr=2017&sesstype=RS&billtype=B&houseorig=S&i=386.

678. WHO, Executive Board Resolutions EB117R3 and EB118. R 1.

679. Wilson A. How Asia's surrogate mothers became a cross-border business. *South China Morning Post*. 2017. 4 Jun. URL: <https://www.scmp.com/week-asia/society/article/2096675/how-asias-surrogate-mothers-became-cross-border-business>.

680. World Association for Sexual Health. Declaration of sexual rights. 2014. URL: <http://www.worldsexology.org/resources/declaration-of-sexual-rights/>.

681. World Drug Report 2019 (United Nations publication, Sales No. E.19.XI.8). United Nations, June 2019. URL:

<https://digitallibrary.un.org/record/3830902>.

682. World Health Organisation CD-11 for Mortality and Morbidity Statistics. 2018. URL: <https://icd.who.int/browse11/lm/en#/http%3A%2F%2Fid.who.int%2Ficd%2Fentity%2F577470983>.

683. World Health Organization. Library Cataloguing-in-Publication Data Eliminating forced, coercive and otherwise involuntary sterilization: an interagency statement, OHCHR, UN Women, UNAIDS, UNDP, UNFPA, UNICEF and WHO. 2014. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/112848/9789241507325_eng.pdf?sequence=1https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/112848/9789241507325_eng.pdf?sequence=1.

684. World Health Organization. New WHO evidence on mistreatment of women during childbirth. 2019. URL: <https://www.who.int/reproductivehealth/mistreatment-of-women-during-childbirth/en/>.

685. World Health Organization. Safe abortion: Technical and policy guidance for health systems. Geneva: WHO, 2012.

686. World news. *Гей-Альянс Україна*. URL: <https://upogau.org/uk>.

687. Yeung H. Capital, state and space: contesting the borderless world. *Transactions of the Institute of British Geographers NS*. 1998. Vol. 23 (3). P. 291–309.

688. Yogyakarta Principles. 2006. URL: <http://www.yogyakartaprinciples.org/>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Турянський Ю. І. Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження: монографія. Київ: Видавництво Людмила, 2020. 487 с.
2. Турянський Ю. І. Генезис прав людини в період античності. *Історико-правовий часопис*: видання юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2019. №2 (14). С. 39-42.
3. Турянський Ю. І. Дискусійні аспекти права на трансплантацію органів та тканин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №6. С. 53-55.
4. Турянський Ю. І. Генезис прав людини: поступально-правовий аналіз. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія Юридична*. 2019. № 23. С. 207-210.
5. Турянський Ю. І. Права людини нового покоління: суспільна мораль vs людська гідність. *Публічне право*. 2019. № 3 (35). С. 9-15.
6. Турянський Ю. І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2019. №23. С. 39-44.
7. Турянський Ю. І. Формування інституту прав людини у період нового часу. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 69. С. 35-39.
8. Турянський Ю. І. Новий час як етап стрімкого розвитку прав людини. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 21. С. 7-12.
9. Турянський Ю. І. Глобалізація прав людини. *Європейські перспективи*. 2019. №4. С. 5-9.

10. Турянський Ю. І. Роль держави у сфері прав людини в сучасному глобалізованому суспільстві. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 41. Т. 1. С. 29-32.
11. Turiansky Yu. Discussion Aspects of Somatic Human Rights: to the issue of terminology. *Visegrad Journal on Human Rights*, 2019. №6. V. 2. P. 197-200.
12. Турянський Ю. І. Формування інституту прав людини доби Середньовіччя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2019. Вип. 24. С. 83-87.
13. Turiansky Yu. The right to reproduction in the context of the modern doctrine of constitutionalism. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2019. № 3/4 (27/28) P. 198-204.
14. Турянський Ю. І. Передумови виникнення та становлення соматичних прав людини. *Приватне та публічне право*. 2020. № 1. С. 23-26.
15. Турянський Ю. І. Соматичні права як новітня юридична категорія. *Право та суспільство*. 2020. №1. С. 110-115.
16. Tyriansky Yu. Euthanasia: international experience. *European Political and Law Discourse = Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Vol. 7, iss. 1. P. 67-71.
17. Турянський Ю. І. Ознаки інституту соматичних прав людини. *Європейські перспективи*. 2020. №1. С. 5-9.
18. Турянський Ю. І. Оновлення міжнародної парадигми регулювання вживання наркотиків: до постановки проблеми. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки : зб. наук. пр. 2020. Т. 7, № 1 (25). С. 83-88.
19. Турянський Ю. І. Щодо правової природи клонування людини (міжнародні та національні позиції). *Наше право*. 2020. №1. С. 5-10.
20. Turiansky Yu. Problems of legal regulation of surrogacy. *European Political and Law Discourse = Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Vol. 7, iss.

2. Р. 335-340.

21. Турянський Ю. І. Генезис розвитку прав людини в Новий час. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2020. Вип. 7, № 2 (26). С. 115-119.

22. Турянський Ю. І. Соматичне право людини на модифікацію свого тіла. *Право UA.* 2020. №1. С. 10-15.

23. Турянський Ю. І. Становлення доктрини конституціоналізму. *Конституційно-правові академічні студії.* 2020. №1. С. 64-68.

які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

24. Турянський Ю. І. Щодо прав нового покоління. Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27-28 вересня 2019 р.). С. 6-8.

25. Турянський Ю. І. Історія зародження прав людини. Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18–19 жовтня 2019 р.). С. 10-12.

26. Турянський Ю. І. Велика хартія вольностей. Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність: матеріали десятої всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.). С. 47-49.

27. Турянський Ю. І. До дискусії про правову природу соматичних прав людини. Права людини та національна безпека: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 10 грудня 2019 р.). С. 252-254.

28. Турянський Ю. І. Особисті права людини в умовах глобальних перетворень. Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Ч. 1 (м. Одеса, 13-14 грудня 2019 р.). С. 35-37.

29. Турянський Ю. І. Чи є глобалізація загрозою для прав людини? Новітні тенденції сучасної юридичної науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 6-7 грудня 2019 р.). С. 49-51.

30. Турянський Ю. І. Межі соматичних прав людини: на прикладі геному людини. Генеза держави: філософсько-правова концепція: матеріали учасників заоч. науково-практ. конфер. (м. Львів, 30 квітня 2020 р.). С. 137-139.

31. Турянський Ю. І. Види соматичних прав людини. Державотворення та правотворення: проблеми та перспективи розвитку: матеріали учасників міжнар. заоч. науково-практ. конф. (м. Львів, 28 травня 2020 р.). С. 129-131.

32. Турянський Ю. І. Право на трансплантацію органів як вид соматичних прав людини. Věda a technologie: krok do budoucnosti: Mezinárodní vědecko-praktická konference. (Praha, Publishing House «Education and Science», 22-30 února, 2020). С. 91-93.

33. Турянський Ю. І. Трансплантація органів та тканин людини: міжнародний досвід. Modern scientific potential – 2020: materials of XVI international scientific and practical conference (Sheffield. February 28 – March 7, 2020). С. 75-77.

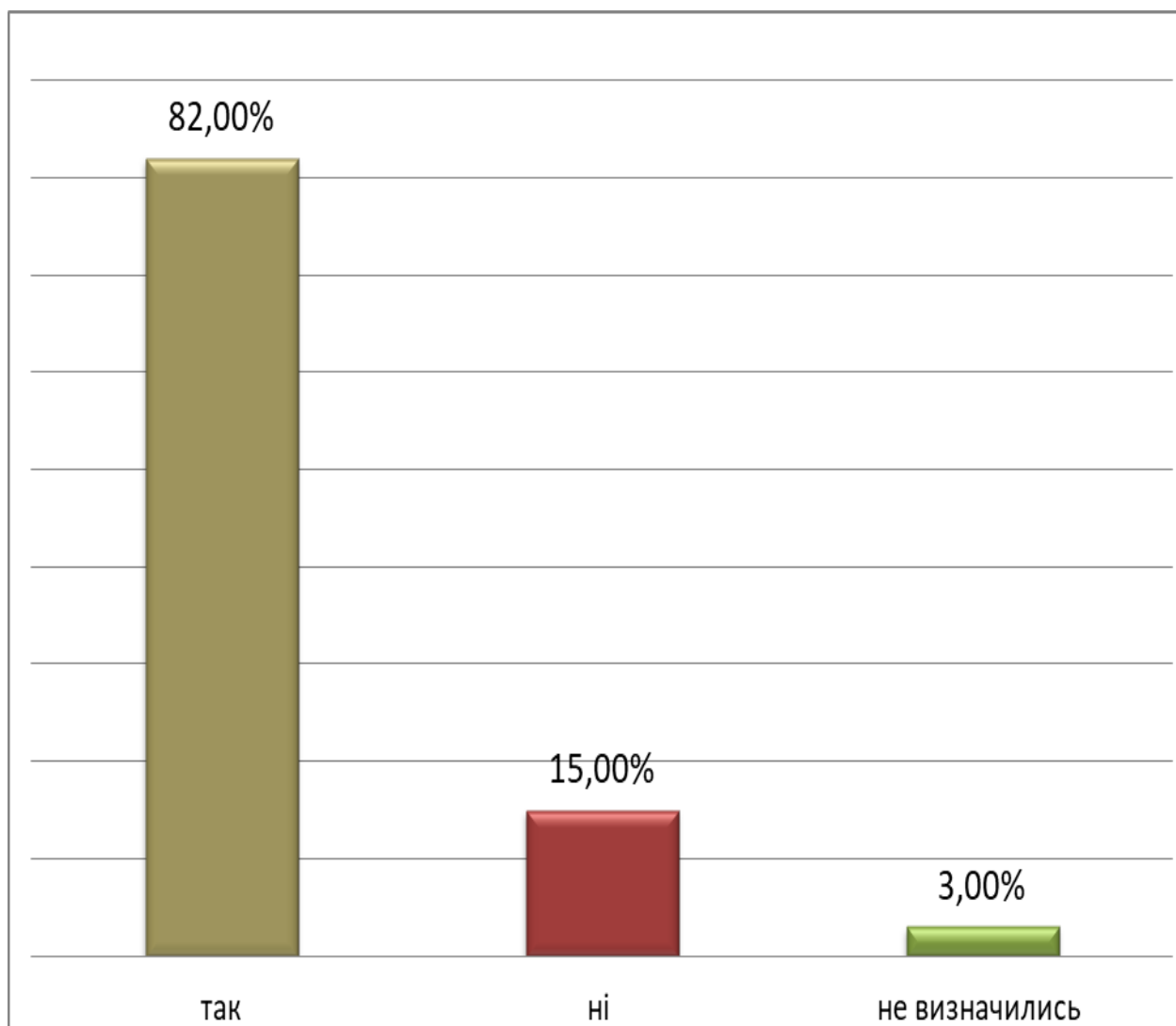
34. Турянський Ю. І. Покоління прав людини через призму конституціоналізму сучасності. Naukowa przestrzeń Europy – 2020: materiały XVI międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji (Przemyśl 07 - 15 kwietnia 2020 roku). Р. 26-28.

Додаток Б

(за результатами опитування 400 повнолітніх осіб, що проведене за авторськими анкетами упродовж 2015-2019 роках у Львівській, Київській, Одеській та Харківській обл.)

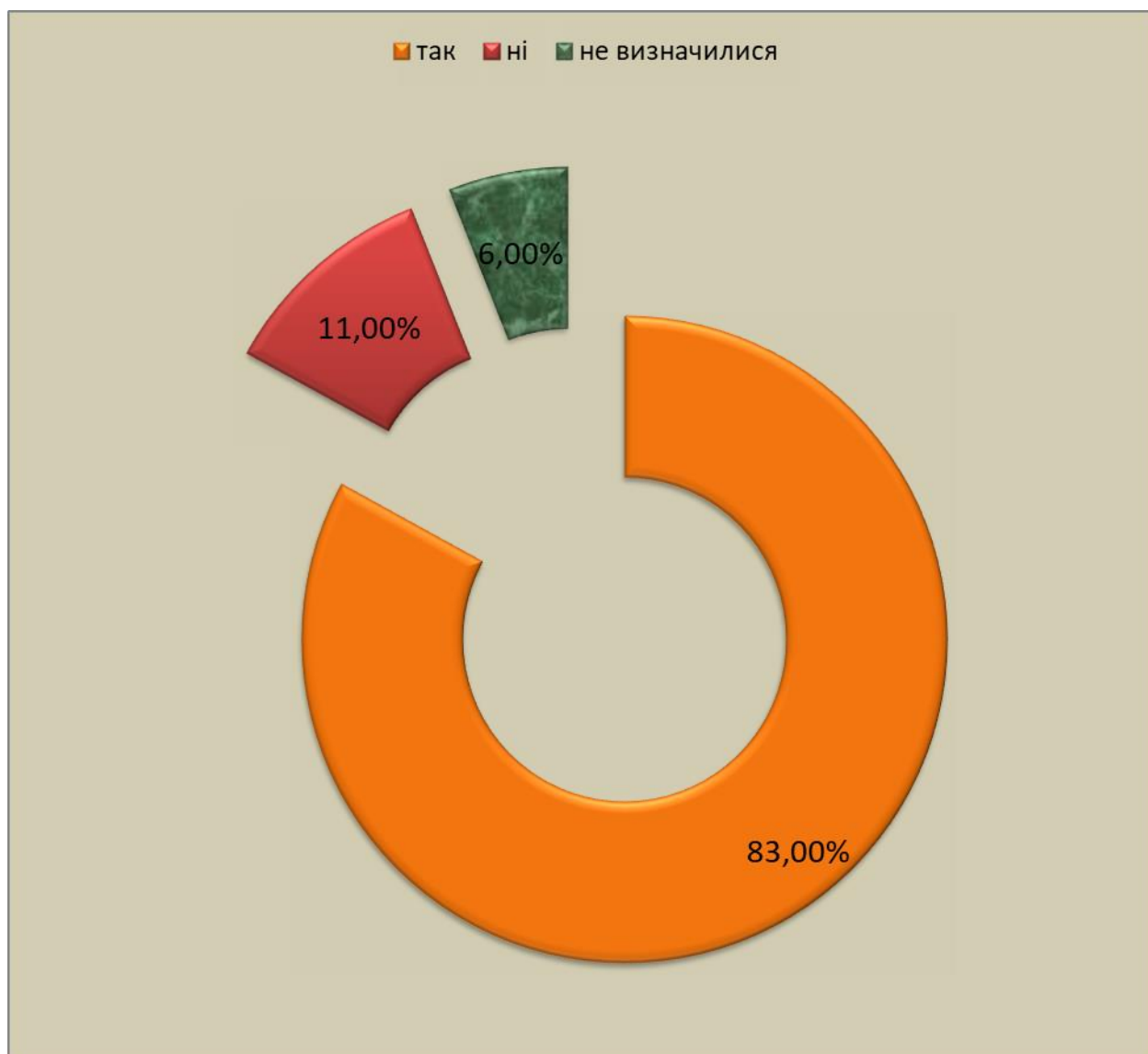
Додаток Б.1

Чи Ви схвалюєте такий принцип правового регулювання - "сама людина має переважне право на розпорядження своїм тілом"?

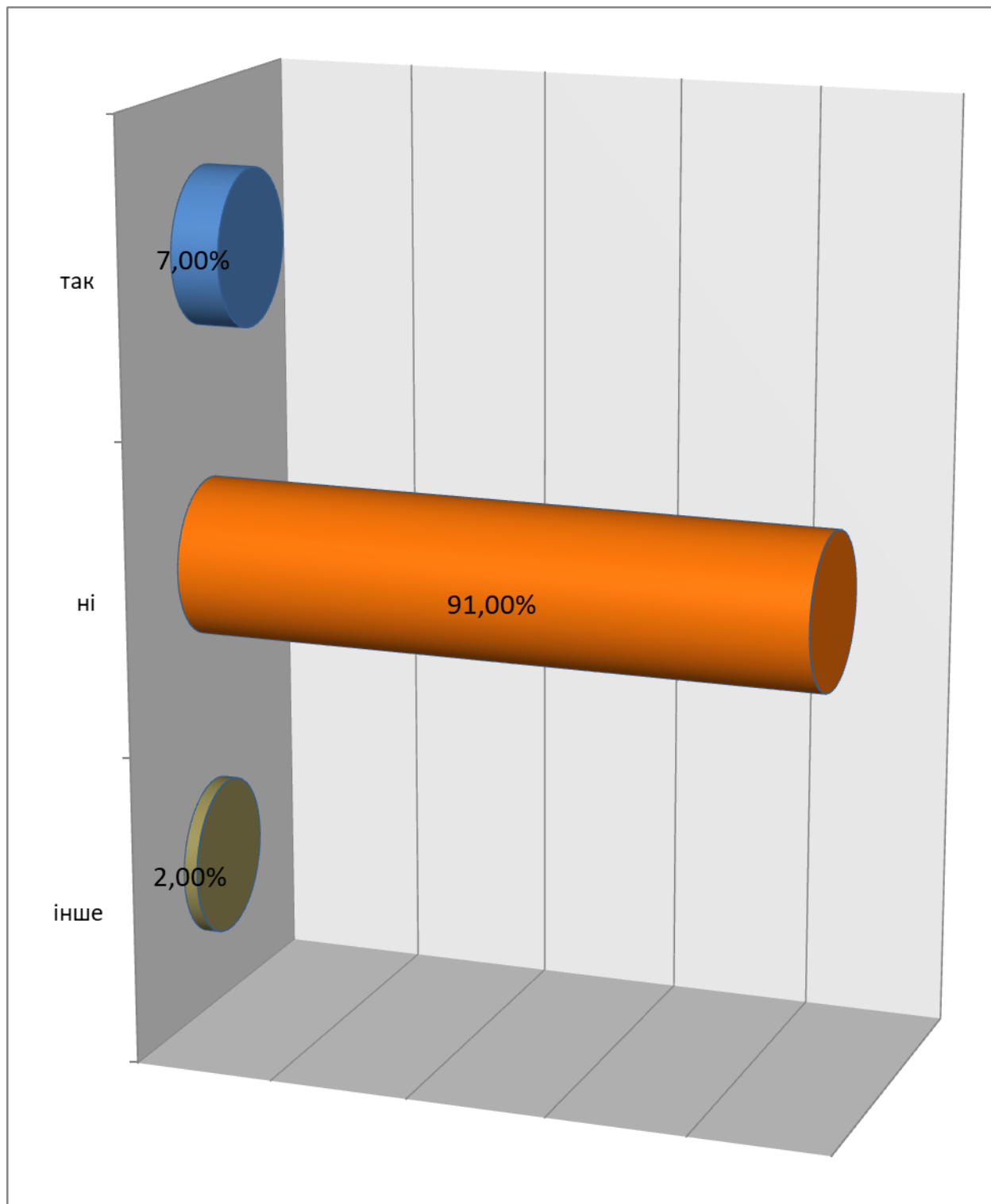

Додаток Б.2

Чи підтримуєте Ви ідею створення банку даних ДНК як для військоволужбовців, такі осіб, які мають ризиковані для життя професії?

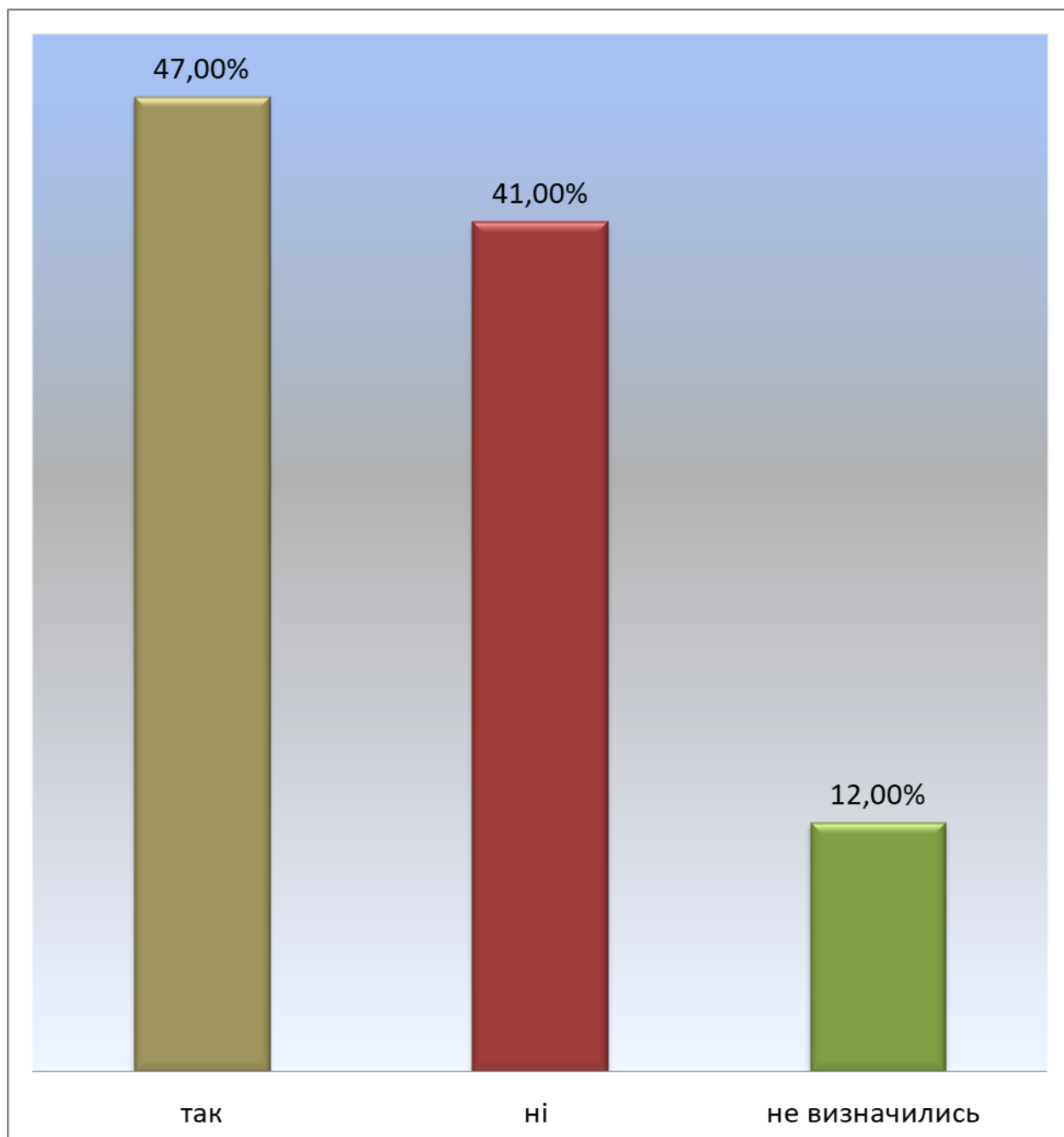

Чи ви коли-небудь були донором?

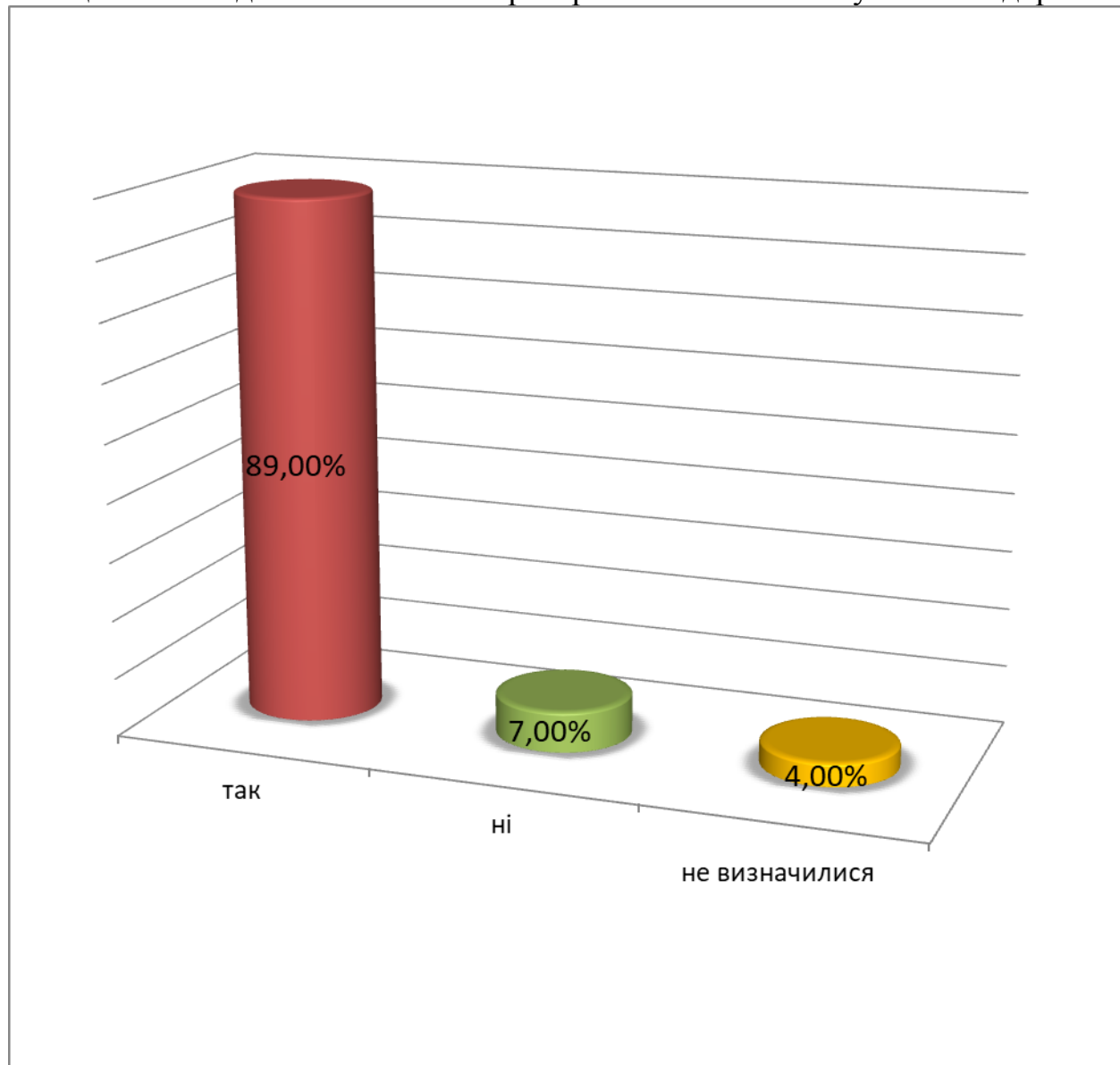
Додаток Б.4

Чи дали б ви згоду на використання вашого тіла для донорства після смерті?

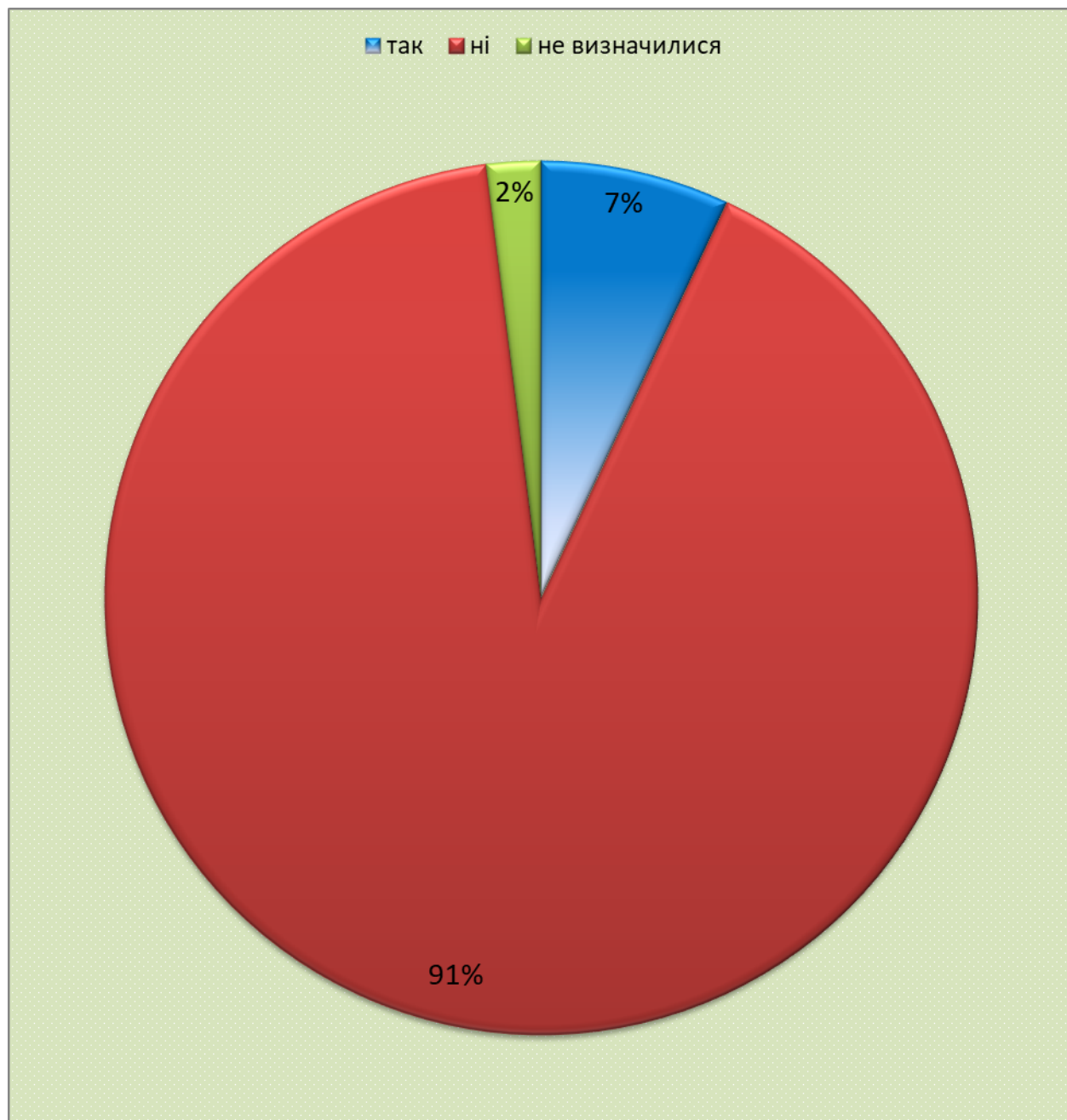
Додаток Б.5

Чи оцінюєте ви для себе вагомим критерій особистого сексуального здоров'я?

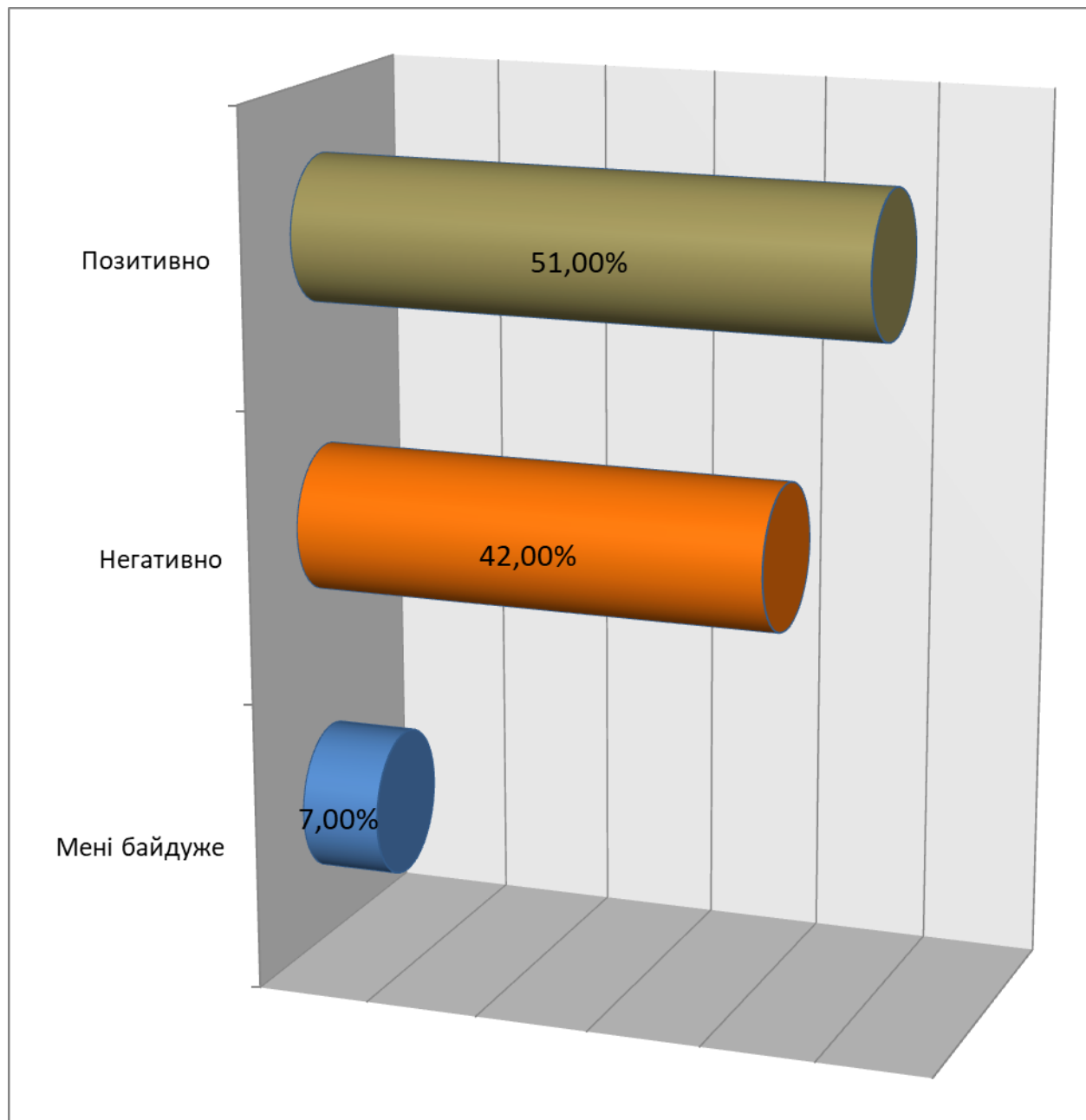
Додаток Б.6

Чи вважаєте Ви дискримінацією за статевою ознакою - відсутність законодавства про одностатеве партнерство?

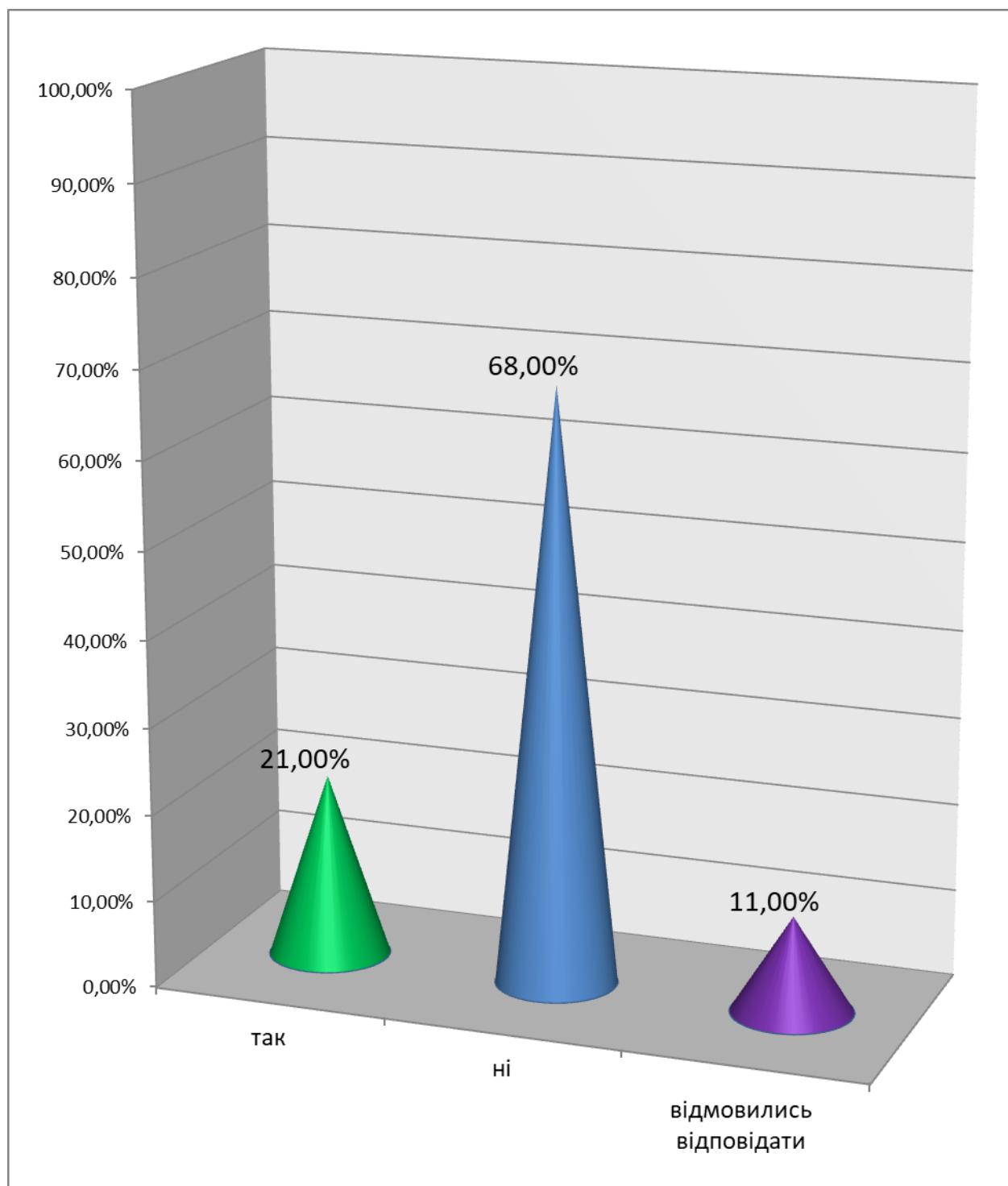
Додаток Б.7

Як ви ставитесь до легалізації сурогатного материнства у нашій державі?

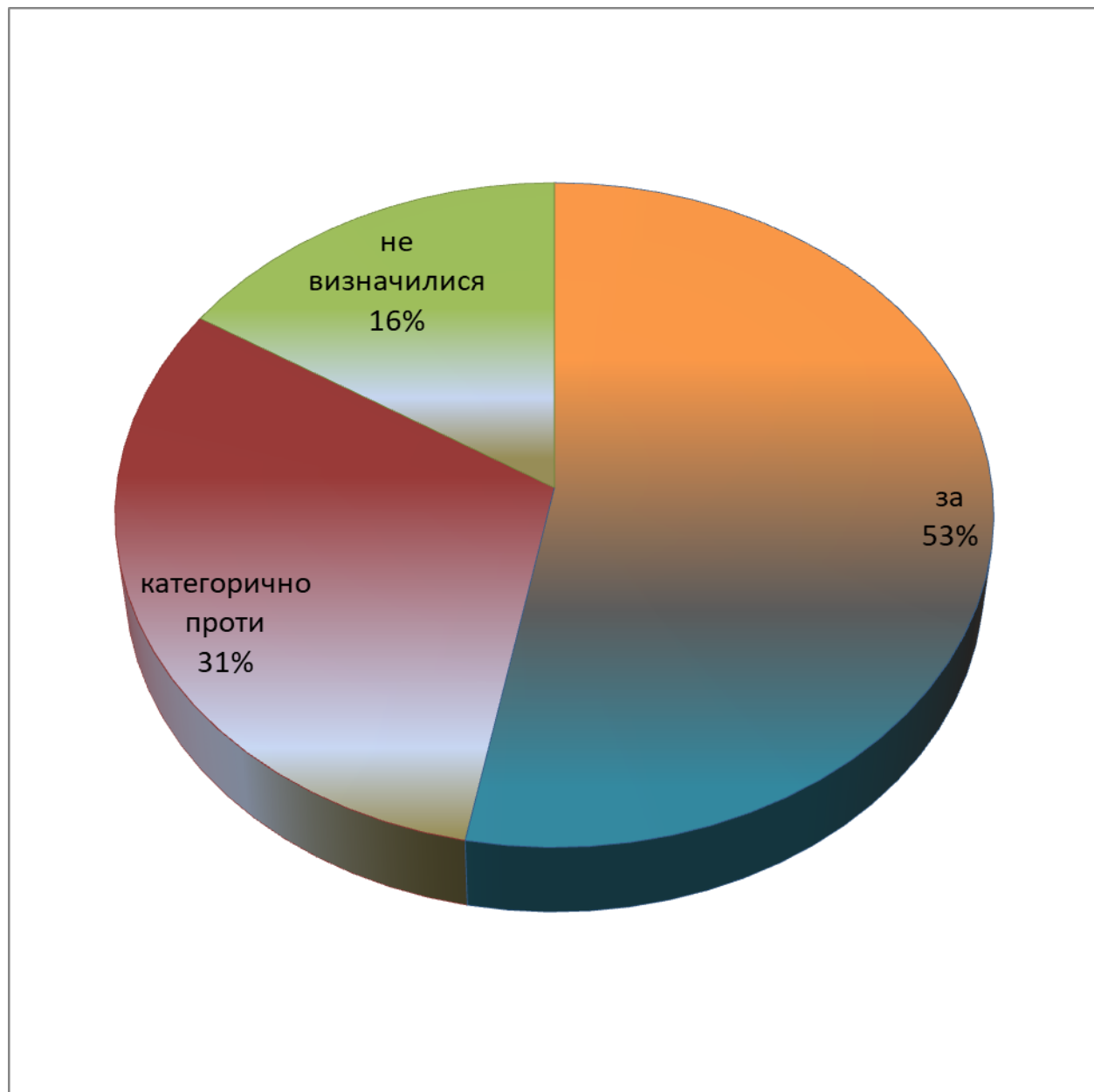
Додаток Б.8

Чи ставали Ви жертвами сексуального насильства?
(опитування тільки серед жінок)

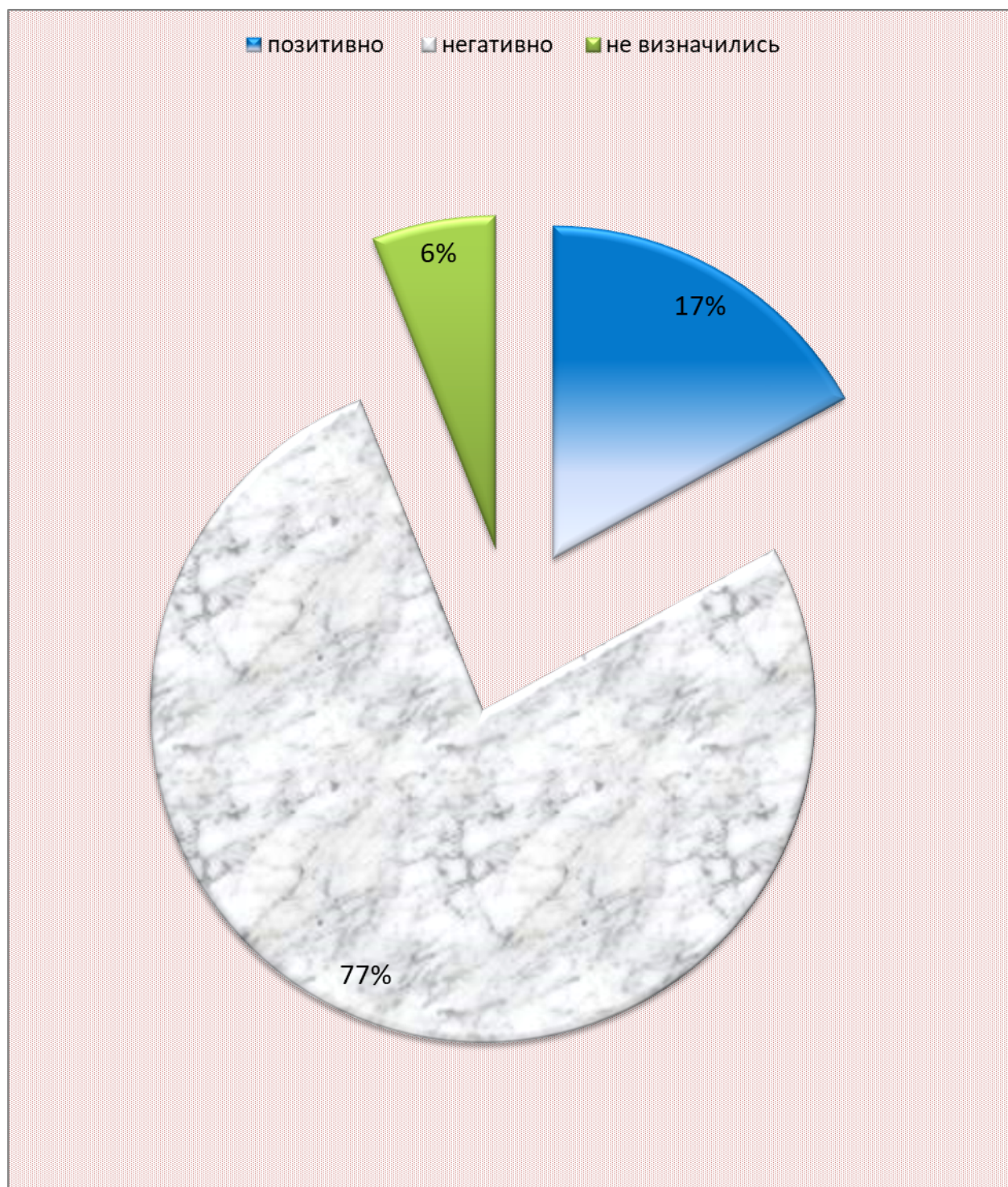
Додаток Б.9

Як ви ставитеся до легалізації терапевтичного клонування?

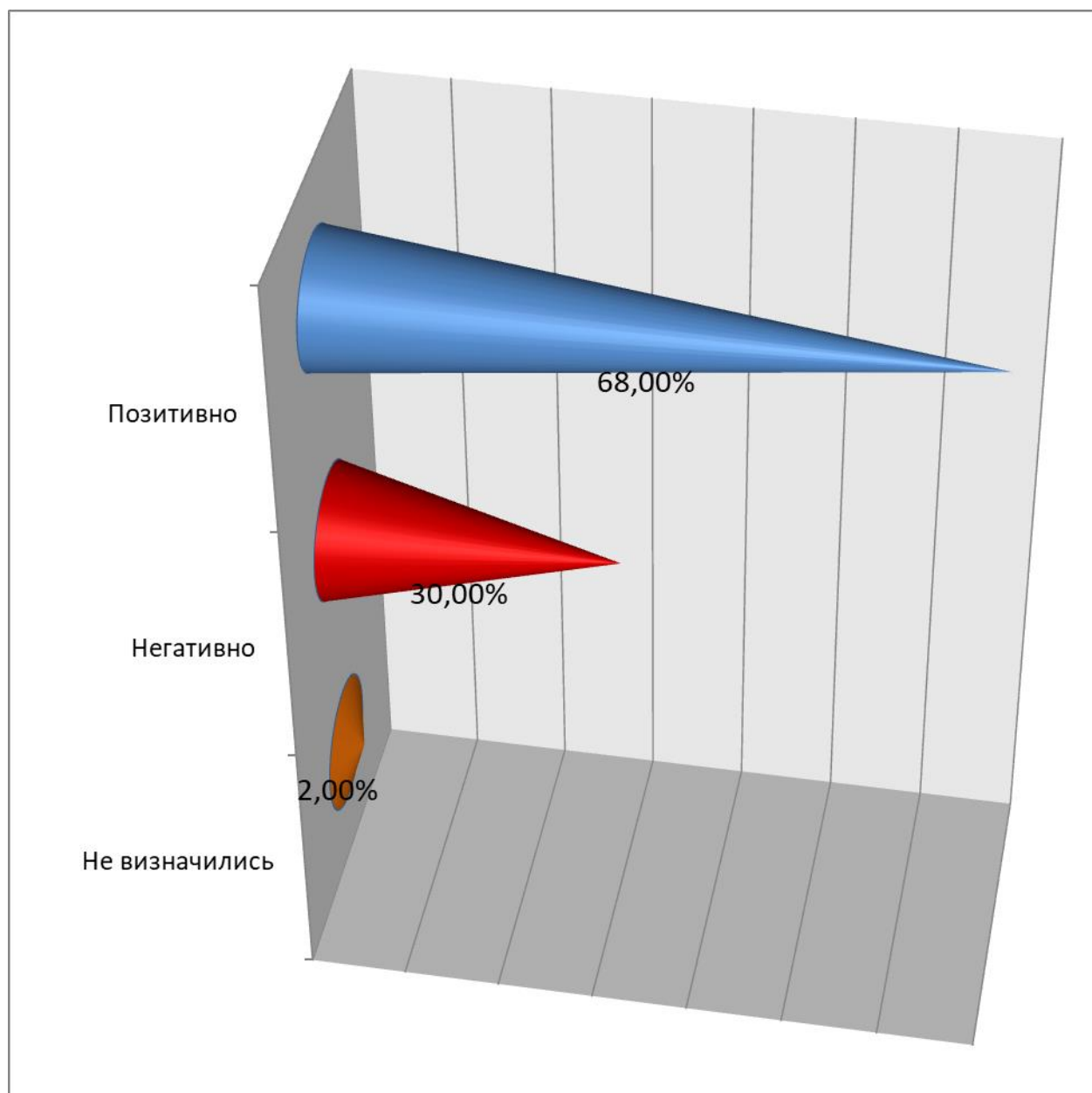
Додаток Б.10

Як ви ставитеся до заборони абортів на законодавчому рівні?

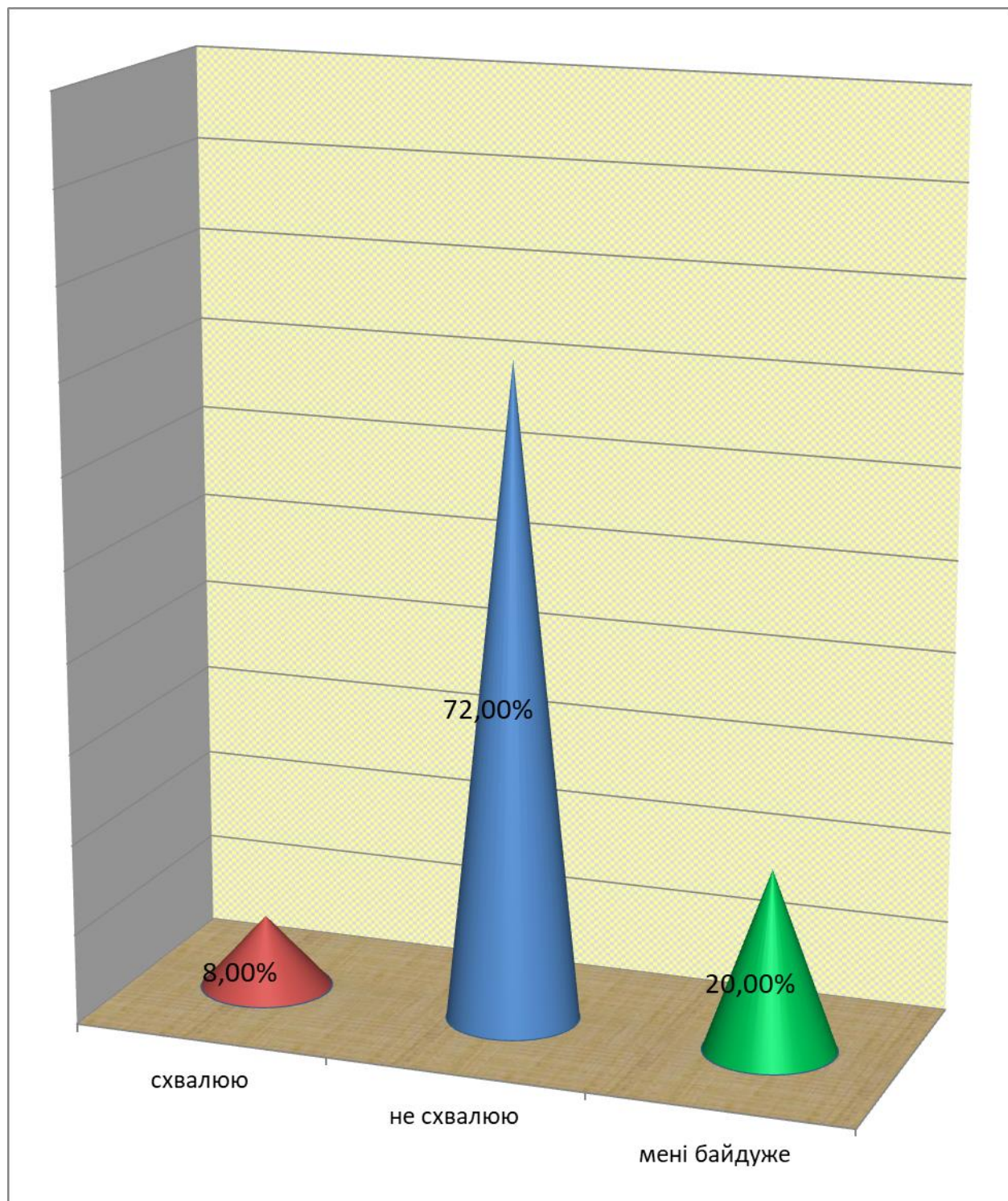
Додаток Б.11

Як ви ставитесь до легалізації хімічної кастрації педофілів?

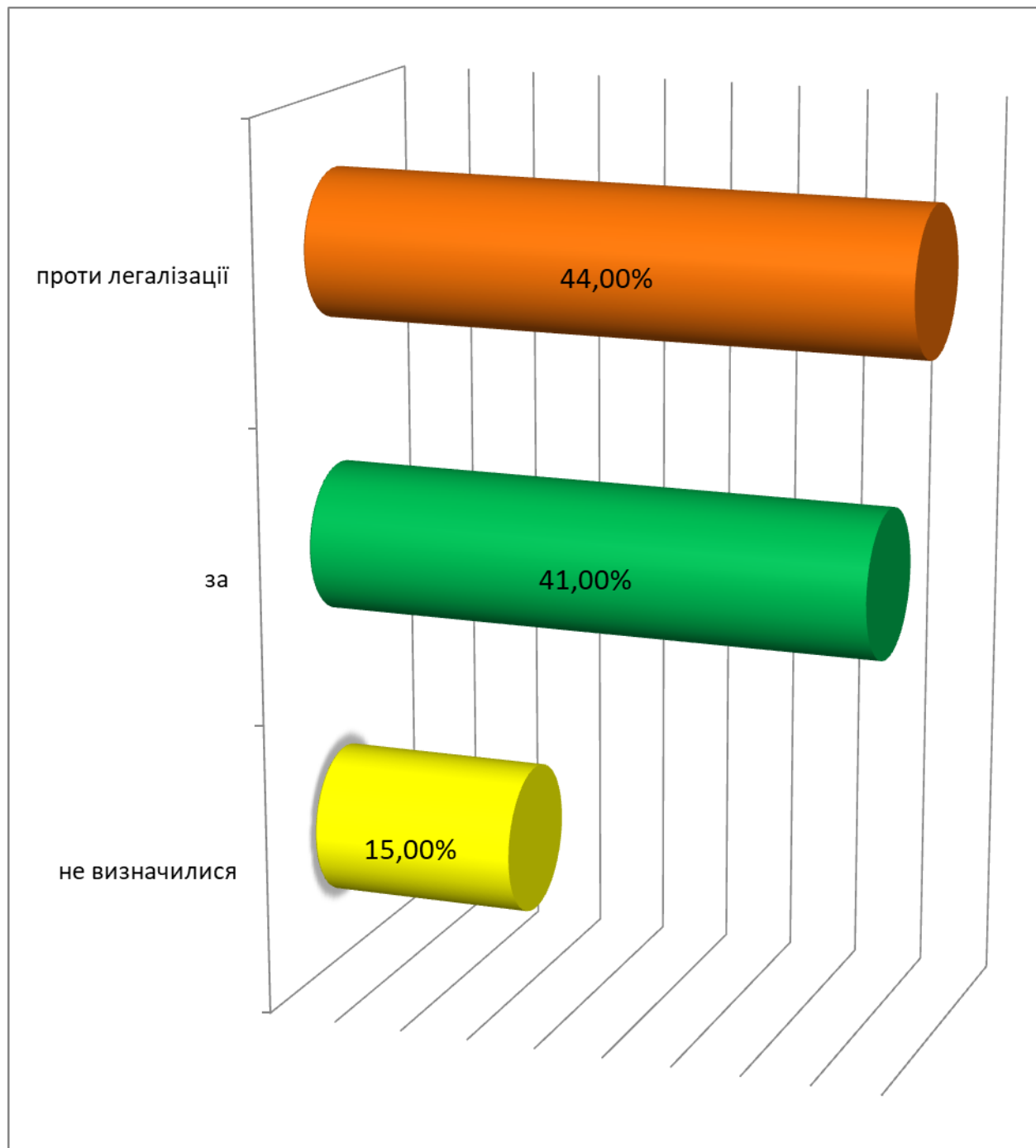
Додаток Б.12

Чи схвалюєте Ви надмірне татуювання, що займає більшість поверхні тіла, у тому числі й обличчя чи інші нестандартні модифікації?

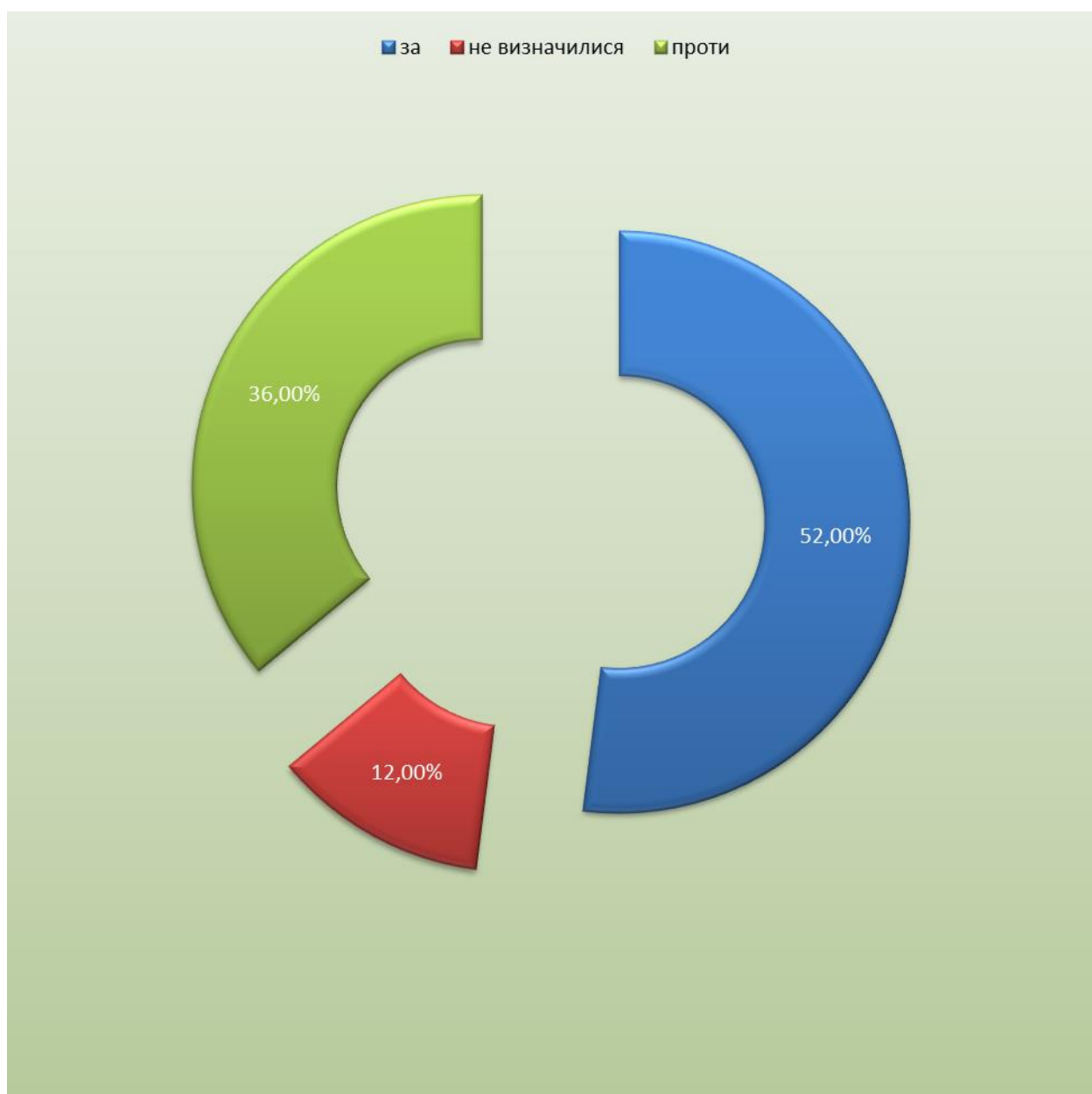
Додаток Б.13

Як ви ставитесь до легалізації пасивної евтаназії?

Додаток Б.14

Як ви ставитесь до легалізації медичного канабісу?

**СЕКРЕТАРІАТ
КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ**

вул. Жилянська, 14, м. Київ, 01033, тел. (044) 238-11-19, факс 238-13-37
web: <http://www.ccu.gov.ua>

№ _____

На № _____ від _____

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
Турянського Юрія Івановича
на тему: „Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження“ за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень**

Комісія у складі: керівника Секретаріату Конституційного Суду України Бесчастного В.М., наукового консультанта судді Конституційного Суду України Хрімлі К.О., заступника керівника Секретаріату – керівника Правового департаменту Конституційного Суду України Бурлая Є.В., цим актом засвідчує, що запропоноване Турянським Ю.І. удосконалення правового регулювання соматичних прав в Україні є цінним та необхідним для впровадження у діяльність Конституційного Суду України.

Зокрема, позитивно оцінено положення про місце соматичних прав людини, які за своєю природою дотичні до соціальних та економічних прав, на захисті яких стоїть Конституційний Суд України. Поряд із сталими й визнаними правами людини, виникають й інші права, нормативне закріплення яких є актуальним та необхідним. А тому ці та низка інших положень є цінними як для інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України, так і для удосконалення правової системи в цілому.

Комісія доходить висновку, що результати дисертаційного дослідження, викладені в науково обґрунтованих позиціях, можуть бути використані в роботі Секретаріату Конституційного Суду України під час підготовки експертних висновків, інших аналітичних матеріалів.

Комісія підтверджує, що представлені Турянським Ю.І. наукові висновки, підготовка яких стала можливою на підставі наукового дослідження, мають практичну цінність.

Керівник Секретаріату
Конституційного Суду України,
доктор юридичних наук, професор

В. М. БЕСЧАСТНИЙ

Науковий консультант судді
Конституційного Суду України,
кандидат юридичних наук

К. О. ХРИМЛІ

Заступник керівника Секретаріату –
керівник Правового департаменту
Конституційного Суду України,
кандидат юридичних наук, доцент

Є. В. БУРЛАЙ

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
 вул. Винниченка, 18, м. Львів, 79008, тел. (032) 299-91-00, факс (032) 261-23-99
 www.loda.gov.ua, e-mail: kancel@loda.gov.ua, Код ЄДРПОУ 00022562

№ _____

На № _____

від _____

ДОВІДКА

про практичне використання результатів дисертаційного дослідження
 Турянського Юрія Івановича
 «Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму:
 теоретико-правове дослідження»
 за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія
 політичних та правових учень

Комісія у складі:

1. КУМАНСЬКА-НОР Оксана Павлівна, начальник юридичного управління апарату Львівської облдержадміністрації,
2. ШУРПЯК Ірина Володимирівна, заступник директора департаменту охорони здоров'я Львівської облдержадміністрації,
3. ГОЛДУН Андрій Богданович, т.в.о. заступника директора департаменту - начальник управління департаменту охорони здоров'я Львівської облдержадміністрації,

проаналізувала положення, які репрезентовані у дисертаційному дослідженні Турянського Юрія Івановича «Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження» і визнала їх вагомими для практичного використання.

У Стратегії розвитку Львівської області на період 2021 – 2027 років та Плану заходів з реалізації у 2021 – 2023 роках Стратегії розвитку Львівської області на період 2021 – 2027 визначено, що здоров'я відіграє центральну роль у зростанні матеріального добробуту і соціального благополуччя населення регіону (п. 2.1). Зважаючи на основні проблеми, які стримують формування здорового регіону, основними напрямками спрямування спільних зусиль у найближчій перспективі повинні стати: підвищенням якості медичних послуг та модернізація медичної інфраструктури із концентрацією на формування ефективних мереж закладів охорони здоров'я.

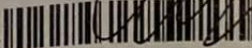
Вказане зумовлює потребу позитивно оцінити положення дисертації Турянського Ю.І., які стосуються новітнього соматичних прав: права на трансплантацію та пересадку органів, вжиття превентивних заходів щодо порушення сексуальних та репродуктивних прав. Підтримано висловлену позицію, щодо потреби виокремлення норм правового регулювання щодо вживання наркотичних та психотропних засобів у медичних та рекреаційних цілях.

Заступник голови

5/18-6235/0/2/20/6-21 від
20.07.2020

Іван СОБКО

арк.1

А К Т
впровадження результатів наукових досліджень
у практику діяльності Національного олімпійського комітету України

Вих. №385-НК від 23.06.2020р.

Ми, ті, які підписалися нижче, Президент НОК України Бубка Сергій Назарович, Виконавчий директор НОК України Коваленко Наталія Петрівна склали цей акт про те, що дисертаційна робота «Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму: теоретико-правове дослідження» за авторством Турянського Юрія Івановича містить слушні рекомендації і пропозиції, що були впроваджені в роботу НОК України, зокрема:

Назва пропозиції, форма впровадження і коротка характеристика	Наукова новизна та її значення, рекомендації з подальшого використання	Ефект від впровадження
Посилення позицій щодо відповідальності антуражу спортсмена за дотримання ним вимог Антидопінгового кодексу Олімпійського руху, Медичного кодексу Олімпійського руху й Етичного кодексу МОК, у контексті захисту соматичних прав людини, зокрема у частині недопущення спонукання до застосування допінгу атлетами.	Вперше запропоновано посилити відповідальність антуражу (тренерів, лікарів, фахівців, інших представників оточення атлета) за дії, направлені на завдання шкоди атлету через вживання допінгу не тільки як за порушення Антидопінгового кодексу та Медичного кодексу Олімпійського руху а й як за посягання на соматичні права людини. Включення позицій щодо відповідальності антуражу в контракт з членом Олімпійської команди України.	Є важливим чинником для забезпечення виконання вимог Антидопінгового кодексу та Медичного кодексу Олімпійського руху, Фітидопінгової декларації Асоціації олімпійських комітетів, Статуту Національного олімпійського комітету України.

Президент
НОК України,
доктор наук з фізичного
виховання і спорту

С.Н. Бубка

Виконавчий директор
НОК України, кандидат
наук з фізичного виховання
і спорту

Н.П. Коваленко

УКРАЇНА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

79491, Україна, Львів, смт. Брюховичі, вул. Сухомлинського, 16
 тел.: (032) 234-65-68 e-mail: general@academy.lviv.ua факс: (032) 234-63-85

07.07.2020 № 3209
 На № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
 Турянського Юрія Івановича
 на тему: "Соматичні права людини в сучасній доктрині конституціоналізму:
 теоретико-правове дослідження"
 за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
 історія політичних та правових учень

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Турянського Юрія Івановича на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук впроваджені в навчальний процес Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України та застосовуються при підготовці бакалаврських та магістерських кваліфікаційних робіт, викладанні дисциплін "Конституційне право (принципи, верховенство права, права людини)", "Адміністративне право", "Трудове право, законодавство про публічну службу, право соціального забезпечення". Зокрема, в навчальний процес впроваджено запропоновані Турянським Ю.І. положення:

- розширення розуміння генези розвитку прав людини;
- права людини нового покоління – «четверта група прав людини»;
- розуміння соматичних прав як окремого інституту прав людини;
- структуру та класифікацію соматичних прав людини;
- тенденції розвитку прав людини у глобалізаційному суспільстві.

Директор,
 д.е.н., професор,
 член-кореспондент НАН України

Володимир Загорський